

JAHON IQTISODIYOTI VA DIPLOMATIYA UNIVERSITETI
ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI

O'ZBEK DIPLOMATIYASI TARIXIDAN

Tarixiy ocherklar va lavhalar

Toshkent – 2003

Akademik M. M. Xayrullaev umumiy tahriri ostida

Tagrizchilar:

T. f. d. NISHONOV M.,

t. f. n. Ostonova G.

"O'zbek diplomatiyasi tarixidan " kitobida qadimgi zamonlardan to Rossiya istilosigacha yurtimiz sarhadlarida faoliyat ko'rsatib o'tgan davlatlarning tashqi aloqalariga doir qiziqarli ma'lumotlar jamlangan va turli davrlardagi elchiliklar, diplomatik yozishmalar xususida fikr yuritilgan. Bu asar mamlakatimiz diplomatiya tarixini yaratish yo'lidagi dastlabki qadamdir. Kitob oliy o'quv yurti talabalari, diplomatiya tashkilotlari xodimlari, umuman, uzoq va boy tariximiz bilan qiziquvchi keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan.

Ushbu kitob Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti hamda Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universitetining ijodiy hamkorligi mahsuli sifatida Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti taraqqiyot jamg'armasi tomonidan chop yetildi.

Tadqiqot FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida t.f.n. B.S. Mannonov rahbarligidagi ijodiy guruh tomonidan bajarilgan.

© Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, 2003.

© Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti, 2003.

MUNDARIJA

MUQADDIMA.....	4
I QISM.ILMIY OCHERKLAR	
O'ZBEK ELCHILIK ALOQALARINING TARIXIY ILDIZLARI.....	7
O'RTA OSIYONING ARAB ISTILOSINI DAVRIDAGI DIPLOMATIK ALOQALARI.....	18
MO'G'ULLAR ISTILOSINI ARAFASIDAGI DIPLOMATIK ALOQALAR TARIXIDAN.....	25
AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI DIPLOMATIYASI.....	29
1. Amir Temur diplomatiyasi.....	29
2. Temuriylar diplomatiyasi.....	43
BOBURIYLAR DAVRIDA HINDISTON VA TURKISTON ALOQALARI (XV-XVII ASRLAR).....	49
HOFIZ MUHAMMAD FOZILXONNING BUXORO MISSIYASI.....	56
XORAZM TARIXNAVISLIGIDA XIVA XONLIGI TASHQI SIYOSATI.....	62
O'RTA OSIYO – ERON DIPLOMATIK ALOQALARI TARIXIDAN	
1."Safarnomayi Buxoro"da Eron-Buxoro elchilik aloqadari.....	69
2. Buxoro—Eron diplomatik aloqalariga oid Amir Haydar maktublari.....	73
3. Lolaboshining Xorazm safari.....	76
O'RTA OSIYO VA ROSSIYA DIPLOMATIK ALOQALARIGA DOIR	
1. "Elchiga o'lim yo'q" taomili nega buzildi?.....	83
2. Poruchik Subhonqulov missiyasi.....	89
3. Amir Haydar davrida Buxoro—Rossiya diplomatiya aloqalariga oid ma'lumotlar.....	97
O'RTA OSIYO DAVLATLARI SAROYLARIDA ELCHILARNI QABUL QILISH MAROSIMLARI.....	102
X U L O S A.....	109
II QISM.	
YURTIMIZ DIPLOMATIYASIGA OID LAVHALAR.....	109
Xitoy elchisi Chjan Syan ma'lumotlaridan.....	110
Eron shohi Doroga berilgan javob.....	110
Turk xoqonligi davri diplomatiyasidan.....	111
Bitiktoshlardagi diplomatik ma'lumotlar.....	112
Makedoniyalik Iskandar bilan elchilik muloqotlaridan.....	112
Sug'd elchisi Fatufarning Chochdan jo'natgan maktubi.....	113
Yusuf Xos Hojib elchilik va elchilar haqida (XI asr).....	113
Amir Temur huzuriga 802 hijriy yilda (1399-1400) Sohibqiron Avniqda (Gruziya) turgan vaqtida Ovrupodan kelgan elchilar haqida	115
Amir Temurning Vizantiya imperatori Manuil Paleolog II ning Konstantinopoldagi noibi Ioann Paleologga yozgan maktubi.....	115
Amir Temurning Fransiya qiroli Karl VI ga yo'llagan birinchi maktubi	117
Amir Temurning Farangiston qiroli Karl VI ga yo'llagan ikkinchi nomasi.....	118
Amir Temurning Kastiliya qiroli Henrix IIIga yo'llagan maktubi.....	119
Amir Temur o'g'li Mironshoh Mirzoning Ovrupo qirollariga yo'llagan	

nomasi.....	120
Farangiston qiroli Karl VI ning Amir Temurga javob maktubi.....	121
Angliya qiroli Henrix IV ning Amir Temurga yozgan javob maktubi.....	122
Amir Temurning Yildirim Boyazidga maktubi.....	123
Sulton Boyazidning Amir Temurga javobi.....	126
Amir Temurning Yiddirim Boyazidga to'rtinchi nomasi.....	127
Amir Temurning to'rtinchi nomasiga Sulton Boyazidning javobi.....	129
Amir Temurning Sulton Boyazidga yana bir maktubi.....	129
(Abdulazizxonning) Hindiston viloyati shohiga yozgan maktublaridan biri.....	132
Hazrat Xalofatpanoh (Subxonqulixonning) aslzot sayyidnasl Mir Abdurahmon Xo'ja Sadr elchiligi Yuzasidan Hindiston shohiga yozgan nomasi.....	133
Hazrat Abdulazizxonning Hindiston podshohi (Avrangzeb)ga yozgan javob maktubi.....	134
(Hindiston shohi) Avrangzeb podshohning (Subxonqulixonga) yozgan maktubining nusxasi.....	136
Hazrat Subhonqulixonning Hindiston voliysiga yozgan maktubining nusxasi.....	138
Hazrat Xalofatpanoh (Abulfayzxon) ning Hind viloyatiga tabrik Yuzasidan Amoratpanoh Sul-tonbiy Qushbegi elchiligi orqali yozib Yuborgan maktubi	140
Hazrat Xalofatpanoh (Abdullaxon)ning Muhammad Nazarbiy Dodxoh elchiligi Yuzasidan Hind podshohiga yozgan maktubi.....	141
Abdullaxon O'zbekka birlikni kuchaytiruvchi maktub bitildi.....	143
Haqiqatni izlovchi jahondor, tog'dek savlatlik, alolatparvar, ilohiy soya osmonining yulduzi, shahanshohlik konining gavhari Jaloliddin Muhammad Akbarshoh G'oziyning Turon mamlakatining sipoxdori Abdullaxon O'zbekka xitobnomasi.....	147
Jannatmakon, abadiy oromgohdagi Hazrat Sayyid Abdulaziz Muhammad Bahodirxonning shoh Avrangzebga Hind (iston) taxtiga o'tirishini qutlash yuzasidan yozgan maktubi.....	151
Hindiston podshohi (Avrangzeb)ning bir qancha jonivor yuborilgani sababli Abdulazizxonga javobnomasi	152
Turon mulkining sipohsolari Abdulloxon O'zbekning xonlaridan biriga.....	152
Abdulfayzning Mehtar Ubaydullo elchiligi jnhatidan Hindiston podshohiga yozganlari.....	153
Hindiston safari voqeanavisiga (berilgan nishon).....	154
Xoja Samandar Termiziy "Dastur ul-muluk" (XVII asr). Oltinchi fasl. Elchining sifati haqida.....	154
Xiva solnomalari sahifalaridan namunalar.....	155
Xiva va Buxoro aloqalari haqida.....	155
Xiva va Qo'qon xonliklari diplomatik aloqalariga doir ayrim parChalar.....	158
Xiva va Eron elchiliklari.....	159
Amir Haydarning Eron shohi Fathalishohga maktubi.....	163
Amir Haydarning Rossiya podshohi Aleksandr I ga maktubi.....	164
Orenburg harbiy gubernatori P.K. Essen tashqi ishlar ministrli-gi boshqaruvchisi K.V. Nesselrodega (1818-yil 7-(19) sentabr).....	164
Azimjon Mo'minjonovning elchiligi haqida.....	165
V.K. Nesselrode S.-Pyeterburgdan Buxoro favqulodda elchisi L. Mo'minjonovga 1816-yil 5- (17) iyul.....	166
A. Mo'minjonovning Orenburg harbiy gubernatorining xatiga javobi (1818-yil 4- (16) sentabr).....	168

Tashqi ishlar ministrligi boshqaruvchisi K.V. Nesselrolening
Buxoroning muxtor vakili Muminjonovga notasi
(1820-yil 3-(15) iyundan oldin.....170
MANBALAR, ADABIYOTLAR.....171
1. Qo'lyozma asarlar.....171
2. O'zbek va rus tillaridagi tadqiqotlar va adabiyotlar.....172
3. Chet tillardagi adabiyotlar175

MUQADDIMA

Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi o'zining juda boy va qadimiy tarixiga ega. Bu o'lka inson madaniyati dastlabki kurtak otgan sarzaminlardan biri sanaladi. U butun tarix davomida umumbashariy qadriyatlarning takomillashuviga salmoqli hissa qo'shib kelgan. Bu hol ana shu sarhadlarda ming yillar davomida qad ko'targan va tarix taqozosiga ko'ra birin-kyetin faoliyat ko'rsatib o'tgan o'nlab davlatlarning serqirra va mazmundor tajribasida ham yaqqol ko'zga tashlanib turadi.

Afsuski, shu paytgacha yurtimiz o'tmishidagi davlatchilik tarixini o'rganishga, uning tajribalarini ilmiy jihatdan umumlashtirishga kam e'tibor berib kelindi. Mustaqillik sharoitida bu borada ham katta imkoniyatlar tug'ildi. Endi voqealarga boy tariximizni har taraflama ob'ektiv tahlil yetish, sovyetlar davrida uning ataylab buzilgan yoki unutilgan sahifalarini tiklashga kirishayotibmiz. Ammo bu sohada mutaxassislar oldida hali katta muammolar ko'ndalang turibdi.

1998-yil 26-iyunda Respublikamiz Prezidenti Islom Karimov bir guruh tarixchi olimlar, adiblar va jurnalistlar bilan o'tkazgan suhbatlarida Vatanimiz tarixini butun borligicha tiklash, uning nurli sahifalarini odilona yoritishga qaratilgan qator vazifalarni maydonga tashladilar. Bu sohada u kishi ko'targan chuqur nazariy muammolar va ularga yondashish tamoyillari ana shu suhbatdan keyin e'lon qilingan "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" asarida o'zining har tomonlama ifodasini topdi. Bu asar tarixchi mutaxassislar uchun beqiyos qo'llanma bo'ldi. "Hozir O'zbekiston deb ataluvchi hudud, - deb ta'kidlayli I.A. Karimov, - ya'ni bizning Vatanimiz nafaqat Sharq, balki umumjahon sivilizasiyasi beshiklaridan biri bo'lganini butun jahon tan olmoqda. Bu qadimiy va tabarruk tuproqdan buyuk allomalar, fozilu fuzalolar, olimu ulamolar, siyosatchilar, sarkardalar yyetishib chiqqan. Diniy va dunyoviy ilmlarning asoslari mana shu zaminda yaratilgan, sayqal topgan".¹ Ana shu ko'p ming yillik tarixni haqqoniy tadqiq yetish, uni xalqimizning ma'naviy mulkiga aylantirish bugungi kundagi g'oyat muhim va dolzarb vazifalardan biri ekanligiga urg'u berib, I.A. Karimov bu masalaning ulkan ahamiyatini quyidagi ta'sirli so'zlar bilan ta'riflagan edi: "Modomiki, o'z tarixini bilgan, undan ruhiy quvvat oladigan xalqni yengib bo'lmas ekan, biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tarix bilan qurollantirishimiz zarur. Tarix bilan qurollantirish, yana bir bor qurollantirish zarur".²

Ma'lumki, xalqimiz uch ming yildan ortiqroq davrni qamrab olgan o'z davlatchilik tarixiga ega ekan, u ana shu uzoq vaqt davomida boshqa xalqlar va davlatlar bilan uzviy aloqada bo'lib kelgan. Ammo shu paytgacha tariximizda faoliyat ko'rsatgan davlatlarning xorijiy mamlakatlar bilan bu borada olib borgan munosabatlari haqida yyetarli ma'lumotlar jamlanmagan.

Vaholanki, butun dunyoda (albatta, bu yyerda rivojlangan mamlakatlar haqida so'z kyetayotibdi) juda ko'p davlatlarda bu masalaga hamisha katta e'tibor berib kelingan. G'arb mamlakatlari tarixidagi tashqi siyosat va diplomatik aloqalar masalalariga ko'plab asarlar, silsilaviy nashrlar bag'ishlanganligi ko'pchilikka ma'lum. So'nggi yillarda qator xorijiy Sharq davlatlarida ham bunga alohida ahamiyat berilayotganligi ko'zga tashlanadi. Masalan, Turkiya, Eron va Hindiston kabi mamlakatlar tashqi munosabatlari tarixiga bag'ishlangan qator monografiyalar, hujjatlar to'plamlarining birin-kyetin paydo bo'layotganligi fikrimizga dalil bo'la oladi.

Sobiq SSSRda ham bu masala yuzasidan katta ishlar amalga oshirilgan edi. Rossiya tashqi ishlar vazirligi arxivi hujjatlari jamlangan to'plamlar silsilasi e'lon qilindi, "Diplomatik lug'at" va 3 jildli "Diplomatiya tarixi" kabi asarlar qayta-qayta nashr yetildi. Ammo ko'p jildli "Diplomatiya tarixi"da Rossiya sarhadlaridagi har bir knyazlik diplomatiyasi tarixiga alohida e'tibor berilgani holda, O'rta Osiyo zaminidagi davlatlar diplomatiyasi tarixi chyetlab o'tilgan, bu mavzuga ataylab e'tibor berilmagan. Bundan ko'zlangan maqsad ma'lum, albatta.

Ana shu tarixiy muammo Yuzasidan jiddiy izlanishga kirishish, o'tmishda bu yerda paydo

¹Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7 jild. Toshkent, «O'zbekiston», 1999. 132-bet

² O'sha asar, 149-bet

bo'lgan davlatlarshnp tashqi aloqalari haqida ma'lumotlar to'plash, diplomatik yozimshalarni jamlash hozirgi tarixnavisligimiz oldida turgan muhim va dolzarb vazifalardan biridir.

Bu yerda shuni alohida ta'kidlash joizki, bizning tariximizda yuz bergan bu sohadagi voqealiklarni tiklash, ularni ilmiy o'rganib, halqimizning ma'naviy mulkiga aylantirish nafaqat katta mehnat va kasb mahoratini, balki bir necha xorijiy tillarni mukammal bilishni ham taqozo yetadi. Chunki o'tmishga bag'ishlangan va bizgacha yetib kelgan asarlarning kattagina qismi arab tilida bitilgan. So'nggi bir necha asr mobaynida diplomatik yozishmalar o'sha vaqtlardagi taomilga ko'ra fors tilida amalga oshirilib kelingan. Buning ustiga, xonliklarnish arxivlari bizgacha to'la yetib kelmagan, ular bu yerda yuz bergan siyosiy voqealar tufayli talon-toroj qilib yuborilgan. Ammo diplomatik yozishmalarning ko'pchiligi qo'shni davlatlar - xorijiy Sharq arxivlarida saqlanib qolgan va o'sha mamlakatlarda e'lon qilingan to'plamlarda keltirilgan.

Kun sayin mustaqil O'zbekistonning tashqi aloqalari keng quloch yoymoqda. Respublikamiz Birlashgan Millatlar Tashkilotining teng huquqli a'zosi. Ist-River qirg'og'idagi muhtasham bino peshtoqida jahondagi mustaqil davlatlar bayroqlari qatorida O'zbekiston bayrog'i ham hilpirab turibdi. Mamlakatimiz qator nufuzli xalqaro tashkilot va uyushmalarning e'tiborli ishtirokchisi sifatida faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Mustaqillik e'lon qilinganidan buyon o'tgan tarixan qisqa muddat ichida O'zbekiston Respublikasini jahondagi 160 ta davlat tan oldi va shulardan 120 tasi bilan diplomatik munosabatlar o'rnatildi. Tashqi siyosatimizdagi ana shu ulkan o'zgarishlar o'z navbatida diplomatlarimizning yangi-yangi avlodini tarbiyalab yyetishtirishni taqozo yetadi. Hozirda mamlakatimizda maxsus Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universityeti bu sohada yaxshi faoliyat ko'rsatmoqda. Bo'lajak diplomatlarimiz, umumam, vatanimiz tarixini o'rganuvchilar uning diplomatiya tarixidan ham yaxshi xabardor bo'lishlari lozim bo'ladi. Buning uchun esa mutaxassislarimiz "O'zbek diplomatiyasi tarixi"ni yaratishlari kerak.

Ammo ilk bor bu sohada dastlabki manbalar asosida diplomatiya tariximizning turli qirralarini ilmiy jihatdan yoritishga qaratilgan hamda davlatlararo yozishmalar namunalarini o'zida mujassamlashtirgan bir necha asarlar tayyorlanishi lozim bo'ladi. "O'zbek diplomatiyasi tarixidan (qadimgi davrlardan XIX asrning II yarmigacha)" to'plam-monografiyasi ana shunday kitoblardan biri sifatida tayyorlandi.

Uni vujudga keltirishda dastlab Markaziy Osiyo bilan xorijiy mamlakatlarning elchilik va diplomatik yozishmalarini o'zida aks yetgiran majmualar, chyet ellarda va yurtimizda chop yetilgan asarlar aniqlandi va ularga tayangan holda, uning ilmiy tahliliy hamda ilova qismi tayyorlandi. Bu mavzuga aloqador materiallar asosan quyidagi turdagi manbalardan to'plandi:

1) Qo'lyozmalar majmualarida mavjud dastlabki manbalar. Ular arab, fors va turkiy tillarda bitilgan bo'lib, bu turdagi manbalar tarkibida o'rta asrlarga oid noyob materiallar, jumladan, O'rta Osiyo hududlarida faoliyat ko'rsatgan davlatlar boshliqlarining boshqa mamlakatlar hukmdorlari bilan yozishmalari o'z aksini topgan. Ularda mavjud bo'lgan ana shu tarzda ma'lumotlar haqida tasavvur hosil qilish uchun, masalan, XV-XVIII asrlarga oid yozishmalar, jumladan, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasida saqlanayotgan qo'lyozma to'plamlarga kiritilgan Buxoro xoni Abdullaxonning Hindiston podshohi Akbarshohga yozgan maktublari, Akbarshohning "Abdullaxon O'zbekka birlikni kuchaytiruvchi maktubi", Abdulaziz Muhammad Bahodirning Hindiston podshohlari Shoh Jahon va Shoh Avrangzebga maktublari hamda "Amir Haydar maktublari" nomli qo'lyozma manbalarini ko'rsatish mumkin.

Ularda Buxoro hukmdorlarining qator xorijiy davlatlar - Eron, Afg'oniston, Xindiston, Turkiya, Rossiya kabi mamlakatlarga yozgan maktublari, yuborgan elchilariga bergan topshiriq va vazifalari o'z aksini topgan.

Mazkur yozishmalarda asosan "ulug' ajdodlardan meros qolgan" yakjihatlik munosabatlarini davom yettirib, maktublar va sovg'alar yuborib turish istaklari, o'zaro elchilik hamda diplomatik aloqalarning turli qirralari yoritiladi.

Shuningdek, qator qo'lyozmalarda (masalan, Munis, Ogahiy va Bayoniyning "Xiva solnomalari" nomi bilan ilmiy jamoatchilikka ma'lum bo'lgan tarixiy asarlari yoki XVII asrda bitilgan Xoja Samandar Termiziyning "Dastur ul-muluk" asari kabi) o'zbek diplomatiyasining o'ziga xos uslublari, elchilarga oid asosiy talablar, ular zimmasiga yuklatilgan vazifalar haqida aniq

va ravshan fikrlar bayon yetilganki, bunday ma'lumotlar diplomatiya tariximizning nazariy masalalarini ilmiy tadqiq yetishda g'oyat muhim ahamiyat kasb yetadi.

2) Davlat arxivlarida saqanib qolgan hujjatlar. Bu xildagi materiallarning asosiy qismi Rossiya tashqi ishlar vazirligining xorijiy aloqalar tarixiga oid hujjatlarini o'z ichiga olgan to'plamlar silsilasida o'z aksini topgan. SSSR tarqalgunga qadar chop yetilgan bu kitoblarda Rossiya imperiyasining O'rta Osiyo davlatlari bilan olib borgan aloqalari ham ma'lum tarzda o'z aksini topgai. Ularda, jumladan, bu yerdagi davlatlardan yuborilgan elchiliklarning maktublari faksimilesi ham qisman e'lon qilingan. Bunday arxiv materiallarining qiymati shundaki, ularning apchagina qismi bizda saqlanib qolmagan, chunki davlat arxivlarini turli sabablarga ko'ra o'z vaqtida g'orat qilinganligi tufayli ular yo'q bo'lib kyetgan, mavjudlarini esa ana shu manbalardagi nusxalar bilan qiyoslash natijasida ko'pgina Chalkash masalalarni aniqlash imkoni tug'iladi. Undan tashqari. O'zbekiston Davlat tarix arxivida Orenburg viloyati tarixi arxivi materiallari mikrofilmlari saqlanadi. Bu materiallar Turkiston Rossiya tomonidan bosib olingunga qadar bo'lgan davr ichida xonliklar tashqi siyosati haqida juda qimmatli ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirgan.

Arxiv materiallarining o'zi nodir tarixiy manba ekanligini ta'kidlash bilan birga ularni, yuqorida eslatilganidek, qo'lyozma manbalar bilan qiyosiy o'rganish, ayniqsa, muhimdir. Bunday tarzdagi muqoyasa ana shu guruh manbalardagi ma'lumotlarni o'zaro to'ldiribgina qolmay, balki xolisona haqiqatni aniqlashga xizmat qiladi, tarixiy adabiyotlar va tadqiqotlarda joylashib qolgan bir qator noaniqliklar va noto'g'ri xulosalarni bartaraf yetish imkonini beradi.

3) Xorijiy mamlakatlarda chop yetilgan mageriallar. Bunga AQSH(Angliya, Hindiston, Turkiya va Eronda bosilgan va mavzuga bevosita aloqador asarlar turkumi kiradi. Masalan, E. Olvortning AQSHda chop qilingan "O'zbeklar" monogra-fiyasida "O'zbek diplomatiyasi" haqida ancha-muncha fikrlar bayon yetilgan bo'lsa, xorijiy sharq mamlakatlarida e'lon qilingan qator ilmiy to'plamlarga Urta Osiyoning bu davlatlar bilan olib borgan aloqalari, turli davrlardagi yozishmalari haqida qimmatli ma'lumotlar kiritilgan. Bu materiallar shu davlatlarning arxivlarida saqlanib qolgan ma'lumotlar asosida bayon yetilgan.

Ma'lumki, o'zbek davlatchiligining tarixini tadqiq yetishning nazariy tamoyillari Prezidentimiz Islom Abdug'aniyevich Karimovning "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" asarida to'la-to'kis o'z ifodasini topgan. Bundan uch ming yil ilgari Amu va Sir havzalarida paydo bo'lgan, sug'orma dehqonchilik va chorvachilik asosida vujudga kelgan dastlabki davlat uyushmalaridan hozirgacha davom yetgan davlatchilik jarayoni o'ziga xos tadrijiy xarakterga ega ekanligiga asoslanish, chyetdan bo'lgan barcha hujumlar unga u yoki bu tarzda ta'sir ko'rsatgan bo'lsada, ammo asl mohiyatini tubdan o'zgartira olmaganligi, atrofdan kelgan xalqlarning bu yyerdagi asosiy tub aholiga qo'shilib, uning tili va madaniyatiga singib kyetganligi, bu mintaqada qad ko'targan davlatlar har vaqt mustaqil tashqi siyosat Yuritishga harakat qilib kelganligi, mustaqil davlatning asosiy atributi - diplomatiya sohasida o'ziga xos yo'l-yo'riq va an'analar vujudga kelganligi kabi tamoyillar tadqiqotchilar diqqat markazida bo'ldi. Shuningdek, izlanishlar jarayonida ayrim materiallar - xatlar, diplomatik yozishmalar, turli voqealarga oid lavhalarni qiyosiy o'rganishga harakat qilindi. Ayni vaqtda, ba'zi bir xorijiy adabiyotlarda mavjud bo'lgan noto'g'ri qarashlar, o'tmishda Turkiston sarhadlarida qad ko'targan davlatlar va ular yuritgan tashqi aloqalar ahamiyatini ataylab buzib talqin yetish, ularni soxtalashtirish kabi qarashlarga ishonchli dalillar asosida keskin zarba berishga alohida e'tibor berildi. Tadqiqotning asosiy yondashuv tarzi diplomatiyamiz tarixining dolzarb qirralarini yoritishda milliy ma'naviyatimiz nuqtai nazariga tayangan holda ish ko'rishga asoslandi.

Tadqiqotda xronologik nuqtai-nazaridan, yuqorida ta'kidlanganidek, qadim zamonlardan to XIX asrning ikkinchi yarmigacha bo'lgan davr ichida yurtimiz tashqi aloqalarida ro'y bergan voqealar yuzasidan fikr-mulohazalar bayon yetilgan. Bu uzoq vaqt mobaynida O'rta Osiyo sarhadlarida ko'plab davlatlar tarix sahnasida faoliyat ko'rsatib o'tgan va umuminsoniy qadriyatlar taraqqiyotida chuqur iz qoldirgan. Ularning har biri yuritgan tashqi diplomatik aloqalarning o'zi maxsus ilmiy izlanish ob'ekti bo'lishi mumkin. Bu yyerda diplomatiya tariximizning ana shu davr ichidagi faqat ayrim muhim muammolari tadqiq yetilib, ular haqida tarixiy ocherklar yaratildi va lavhalar ilova qilindi. Barcha tarixiy ocherklarning yagona mavzuga bag'ishlanganligi va ma'lum tarzda tadrijiy holda bir-birini to'ldirib borganligi tadqiqotga to'plam-monografiya tusini berdi.

Uning XIX asrning ikkinchi yarmigacha bo'lgan davr bilan cheklanganligi xususida shuni aytish kerakki, Turkistonning Rossiya mustamlakasiga aylanishi bilan bu qadimiy o'lka mustaqil tashqi siyosat Yuritish imkonidan mahrum yetib qo'yildi va bu hol ana shu sohada Yuz bergan ayrim jo'z'iy atributlardan qat'iy nazar, O'zbekiston musgaqillikni qo'lga kiritgan vaqtgacha davom yetib keldi.

* * *

Kitobning muqaddima, xulosa, «O'zbek elchilik aloqalariningtarixiy ildizlari», «Amir Temur diplomatiyasi», «Hofiz Muhammad Fozilxonniig Buxoro missiyasi», «Xorazm tarixnavisligida Xiva xonligi tashqi siyosati», «Lolaboshining Xorazm safari», «Elchiga o'lim yo'q» taomili nega buzildi?», «Poruchik Subxonqulov missiyasi» bo'limlari B.S. Mannonov, «O'rta Osiyoning arab istilosi arafasidagi diplomatik aloqalari» - B.S. Mannonov va M. Ishoqov, «Mo'g'illar istilosi arafasidagi diplomatik aloqalar tarixidan» - J. Hazratqulov, «Temuriylar diplomatiyasi» - S.G'ulomov, «Boburiylar davrida Hindiston va Turkiston aloqalari» - B.Obidov, «Safarnomayi Buxoro»da Eron-Buxoro elchilik aloqalari», «Buxoro-Eron diplomatik aloqalariga oid Amir Haydar maktublari», «Amir Haydar davrida Buxoro-Rossiya diplomatiya aloqalariga oid ma'lumotlar», «O'rta Osiyo davlatlari saroylarida elchilarni qabul qilish marosimlari» ocherklari - D.Valiyeva tomonidan yozilgan. Tadqiqotning «Yurtimiz diplomatiyasiga oid lavhalar» deb atalgan ikkinchi qismi materiallari B.S.Mannonov va D.Valiyevalar tomonidan jamlangan.

Mualliflar guruhi ushbu kitobni tayyorlashda ko'rsatgan yordamlari va qimmatli maslahatlari uchun Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti rahbariyati, shuningdek, tarix fanlari doktorlari - A. O'rinboyev va R. Farmonovlarga o'z minnatdorchiligini izhor qiladi.

I QISM. ILMIY OCHERKLAR

O'ZBEK ELCHILIK ALOQALARINING TARIXIY ILDIZLARI

O'zbek elchilik munosabatlarining ma'naviy asoslarini, uning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun biz birinchi navbatda uch ming yillik tarixga ega bo'lgan qadimiy davlatchiligimiz an'alariga murojaat qilishimiz lozim bo'ladi.

Turkiston sarhadlaridagi ikki buyuk daryo - Amu va Sir haizalarida Xitoydagi Xuanxe va Yanszi, Hindistondagi Hind va Gang, Iroqdagi Furot va Dajla, Misrdagi Nil havzalarida qad ko'targan buyuk sivilizasiyalar bilan bir vaqtda sug'orma-o'troqchilikka asoslangan madaniy hayot kurtaklari barg yozgan, uning zamirida bundan necha ming yillar avval qadimgi ilk davlatlar vujudga kelgan. Bu qaqda bizgacha yetib kelgan yozma manbalarda quyidagilarni o'qiymiz: "Xorazmliklar, - deb yozadi Abu Rayhon Beruniy o'zining bundan ming yil oldin bitilgan "Osorul boqiya" kitobida, - Xorazmga odamlar joylasha boshlaganidan tarix olar edilar, bu Iskandardan to'qqiz yuz sakson yil ilgari bo'lgan edi".¹ Demak, bu vaqtda, ya'ni miloddan qariyb 1300 yil ilgari, bunday qaraganda, 3300 yil avval Xorazm zaminida dastlabki davlatchiligimizga asos solingan ekan. Beruniy bu yerda qadimgi xalqlarda mavjud bo'lgan taqvim-kalendarlar haqida ma'lumot berayotibdi. Taqvim-kalendar esa faqatgina madaniy hayot qaror topgan yyerda, muayyan tartib-intizom va qonun-qoidaga asoslangan davlatchilik atributlari o'rnatilgan joyda vujudga kelishi mumkin. Beruniy bu qadimgi davlatning qaysi qavmga taalluqli bo'lganligi haqida ham o'z fikr-mulohazalarini bayon yetib kyetgan. "Shu vaqtda, - deb yozadi u, - Kayxusrav Xorazmga ko'chib, turk podshohlari ustidan hukmronligini yurgizgan edi. Bu voqea Xorazmga odam joylashishidan to'qson ikki yil keyin bo'ldi".² Bu voqea, Beruniy hisobicha, taxminan miloddan 1200 yil muqaddam ro'y bergan. Buyuk allomaning ta'kidlashiga qaraganda, Xorazmda turkiy shoxlar hukmronligi esa undan ancha ilgari qaror topgan. 2700 yil muqaddam shu zaminda

¹ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. 1-jild. «FAN» nashriyoti, Tosh., 1968. 71-bet.

² O'sha joyda.

zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto" bitilgan. Podshohlik qilish, shahar barpo yetish va kitob bitish uchun davlat, muayyan siyosiy tizim mavjud bo'lmog'i lozim. Aks holda bularnish birontasi ham vujudga kelmaydi, albatta. Ammo zaminimizdagi ana shu qadimiy davlatlar faoliyati tafsilotlari haqidagi ma'lumotlarni o'zida mujassam yetgan mahalliy yozma manbalar bizgacha yetib kelmagan. Buning sababi shundaki, arablar O'rta Osiyoni zabt yetar ekanlar, bu yyerda ilgari mavjud bo'lgan barcha yozma yodgorliklarni yo'q qilib yuborganlar. Masalan, Abu Rayhon Beruniy yuqorida eslatilgan o'z asarida Qutayba ibn Muslim boshchiligidagi arab istilochilarining Xorazmni zabt yetgach, bu yyerdagi yozma yodgorliklarga nisbatan yurgizgan siyosati haqida shunday yozadi: "Qutayba Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o'rgangan va bilimni boshqalarga o'rgatadigan kishilarni halok yetib, butkul yo'q qilib yuborgan edi. Shuning uchun u (xabar va rivoyatlar) islom davridan keyin, haqiqatni bilib bo'lmaydigan darajada yashirin qoldi".³ Shu sababli eng qadimgi davlatchilik tizimlarimiz to'g'risidagi yozma ma'lumotlar asosan yunon va xitoy manbalari yoki toshlarga o'yib yozilgan bitiklar orqaligina bizgacha yetib kelgan, xolos.

O'zbek davlatchilik tarixi ming yillar ichida yuz bergan son-sanoqsiz voqealar, xoriждан baloqazodek yopirilib kelgan yog'iyarning xuruylari, yuksalish va tanazzul davrlariga qaramay, uzluksiz davom yetgan jarayondir. Tabiiyki, bu davr ichida davlatchiligimizning tarkibiy qismi, uning ajralmas atributi bo'lgan diplomatik munosabatlar ham izchil suratda davom yetib kelgan. To'g'ri, u ma'lum voqealar ta'sirida ayrim hollarda susaygan, ba'zi vaqtlarda muvaffaqiyatsizliklar girdobiga duch kelgan, lekin hamma vaqt o'z shakl va mazmunida qadimiy turkiy urf-odatlar, Movarounnahrda azaliy turkiy o'troq hamda ko'chmanchi xalqlarning bu sohadagi an'alarini davom qildirgan, uni turli shakl va ko'rinishlarda o'zida aks yettirib kelgan.

Turkiston sarhadlarida vujudga keltan va faoliyat ko'rsatgan davlatlar hukmdorlari tomonidan amalga oshirilib kelingan diplomatik munosabatlar qadim zamonlardan boshlaboq "elchilik aloqalari" deb yuritib kelingan. Bu tushuncha uzoq o'tmishga egadir.

Qadimiy turkiy atamalarni sinchkovlik bilan to'plab, ular yuzasidan keng ko'lamli izlanishlar olib borgan taniqli turkshunos-lug'atshunos L.Z. Budagovning ta'kidlashicha, "elchi" atamasi aslida "el", ya'ni xalq, qabila, jamoa so'zidan kelib chiqqan bo'lishi mumkin. Buning isboti uchun u "ellanmoq" -yarashmoq, do'stlashmoq, moyil bo'lmoq, "el turmoq", tinch, osoyishta, do'stona, bo'ysunib yashamoq, "el bo'lmoq" - itoatkor, sadoqatli bo'lmoq kabi atamalarni keltiradi⁴. U qadimiy qo'lyozmalarga tayangan holda, "elchi" atamasining qator ko'rinishlariga e'tiborni jalb yetadi. Masalan, favqulodda elchi - "elchiyi maxsus", "elchiyi kabir" yoki "buyuk elchi" atamalari bilan yuritilgan bo'lsa, "o'rta elchi" va "kichik elchi" atamalari oraliq elchilarga nisbatan ishlatilgan. "Ishur elchi" atamasi esa boshqa mamlakatga bora turib, yo'ldagi mamlakat sarhadlaridan o'tayotganda uning hukmdoriga tashrif buyurgan elchilarga nisbatan qo'llanilgan. Shuningdek, boshqa Yurtlarga yo'llangan vakilga topshirilgan vazifaning "elchilik" deb atalganiga, o'zaro elchilar almashuvini esa "elchilashmoq" atamalari bilan yuritilganligiga ham ishora qiladi¹. Ayni vaqtda L.Z. Budagov «elchi» atamasi turkiy davlatlarning o'zaro munosabatlarida qadimdan qo'llanilib kelingan "yalavach" atamasi bilan bog'liq bo'lishi mumkinligiga ham e'tiborni tortadi. Bunda u mazkur iboraning "elchi" ma'nosida ishlatilib kelinganligi isboti uchun "Muhammad payg'ambar Xudoning (Ollohning) yalavachi", degan kalimani keltiradi². Bu ikki atamaning o'zaro bog'liqligi haqida bahs yuritish mumkin, albatta. Ammo "yalavach" so'zining "elchi" ma'nosida o'z vaqtida keng qo'llanilgani tarixdan ma'lum. Buning uchun Xorazmshohlar - anushteginlar (1097-1231) davrida faoliyat ko'rsatgan elchilarning "yalavach" deb atalganini, mo'g'ullar istilosi arafasida va undan keyingi siyosiy voqealarda muhim o'rin tutgan Mahmud Yalavach³ (Elchi)

³ O'sha asar, 72-bet.

⁴ Budagov L.Z. Sravnitelniy slovar turetsko-tatarskix narechiy, tom 1, SPb. , 1869. s. 206

¹ O'sha asar, 203-bet.

² O'sha asar, II jild, 362-bet.

³ Bu haqda qarang: Abbos Iqbol. Tarixi mo'g'il az hamle-ye to tashkil doulate Temuri. Tehron, 1364(1945), 22-23 betlar (fors shilida). Muallif Mahmud Yalavach bilan bog'liq voqealarni bayon etar ekan, "Yalavach" so'zining turkiy kalima ekanligini tasdiqlaydi va uning ma'nosini forscha "feristande" "yuborilgan", ya'ni "elchi" sifatida ishlatilganligini aytadi.

faoliyatini eslatib o'tish kifoya qiladi.

Amerikalik sharqshunos Edvard Olvort o'zining "Hozirgi o'zbeklar" monografiyasida Turkiston diplomatiyasi tarixiga nazar tashlar ekan, u ham "elchi" atamasining qadimiyligiga va uning zamirida yashiringan keng qamrovli ma'nolarga e'tibor berishga harakat qiladi. "Markaziy Osiyoda, - deb yozadi u, -diplomatiya goyasi balki chigatoy tilidagi "elchilik" so'zining ta'siri ostida paydo bo'lgandir. Bu so'z "diplomatning faoliyati" yoki "yaqin aloqalar" yoxud "qabila (el) ichidagi munosabatlar" ma'nosini anglatadi"¹. Bu fikrlarga, umuman, qo'shilish mumkin. Ularni davom yettirib shuni aytish kerakki. Demak, diplomatiya tariximiz juda qadim zamonlardayoq turkiy qavmlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish, "ellar" orasidagi nizolarga barham berish, o'zaro yaxshi munosabatlarni yo'lga qo'yish tarzida vujudga kelgan va u asta-sekin turkiy qavmlarning o'zaro bordi-keldilaridagi eng yaxshi an'analarni o'zida mujassamlashtira borib, izchil qonun-qoidalarga ega bo'lgan diplomatik munosabatlar tarzida, ya'ni "elchilar munosabatlari"ga aylangan. Edvard Olvort bu masala Yuzasidan o'z mulohazalarini bayon yetar ekan, u Markaziy Osiyoning janubiy qismlarida ayrim hollarda elchi va elchilik o'rniga "safir" va "saforat" atamalarining ishlatilganligiga ham ishora qiladi. Arab va forsiy tilli davlatlarda bu hol mavjud, albatta. U joylardan Turkiston sarhadlarida qad ko'targan davlatlar hukmdorlariga yo'llangan elchilarni shunday deb ataganlar. Ammo Turkistonning o'zidan boshqa davlatlarga yuborilgan rasmiy vakillar hamma vaqt "elchi" va ularning vakolati "elchilik" deb Yuritilgan. Bu yerda shuni ham aytish kerakki, ayrim hollarda forsiy tilli Yurtlardan kelgan davlat vakillari ham ularning o'zlari tomonidan "elchi" deb atalganlar, Bu hol qadimiy Turkistonda qaror topgan "elchi" va "elchilik" atamalarining boshqa mintaqalarga ham tarqalganligidan dalolatberadi. Buning o'ziga xos sabablari bor, albatta. Ulardan biri shuki, tarixda ushbu zaminda qaror topgan va faoliyat ko'rsatgan ko'pgina davlatlar atrof yurtlar, shu jumladan, forsiy hamda arabiy tilli mamlakatlarni ham o'z tasarrufiga olgan va uzoq muddat ichida ular ana shu davlatlar siyosiy, iqtisodiy va madaniy atamalarining bir-biriga o'tishiga, ba'zi hollarda esa umumiy atamaga aylanishiga sharoit tug'dirgan. Markaziy Osiyo mintaqasi diplomatiyasi tarixida "elchi" va "elchilik" atamalarining ana shunday jarayonlarni tasdiqlovchi bir omilga aylanganligi ko'zga tashlanadi.

O'zbek elchilik munosabatlarning ma'naviy asoslari haqida gap kyetar ekan, uning dastlabki ildizlarini Movarounnahr davlatchiligining ilk yozma manbasi "Avesto"dan qidirish lozim bo'ladi. Bundan uch ming yil ilgari Amu va Sir daryolari havzasida vujudga kelgan va yuksak sug'orma dehqonchilikka asoslangan qadimgi turkiy sivilizatsiyadan mujda beruvchi ushbu muqaddas kitobda boshqa ellar bilan muloqot masalalarining asl ma'naviy mohiyatlari - erk, o'zaro tenglik va vatanparvarlik kabi qadriyatlarga taallukli tushunchalar o'z ifodasini topgan. Masalan, Zardusht Xat (noma)laridan iborat «Avesto»ning ikkinchi kitobi - "Yosin"ning 14- bashoratida xudo "Men ezgu fikr (niyat)larni, ezgu so'zlarni va ezgu amallarni yoqtiraman", deydi. Zardushtiylik iymonining xayotda fikrlar sofligi, so'zning sobitligi, amallarning insoniyligi kabi uch tayanchga asoslangani ta'kidlanadi. "Bergan so'zning ustidan chikish, unga sodiq qolish, savdo-sotiklarda shartnomalarga qat'iy amal qilish, qarzni vaqtida to'lash, aldanchilik va xiyonatdan xoli bo'lish" iymonlilikning ko'rinishlari sifatida talqin yetiladi². Ana shu yaxshi sifatlar kundalik hayotda, boshqa odamlar va qavmlar bilan olib boriladigan munosabatlarda osoyishtalik hamda baxtli hayot kechirish yo'lini ta'minlovchi omil bo'lishi uqtiriladi.

Movarounnahr sarhadlaridagi xalqlar asrlar mobaynida adolatli munosabatlar, vatan himoyasi, uni balo-qazolardan asrash g'oyalari afsonaviy shoh Afrosiyob nomi bilan bog'liq ko'plab rivoyatlarda rivojlantirib keldilar, bu tushunchalar asrlar osha tobora sayqal topib, tiniqdashib bordi. To'g'ri, Afrosiyob nomi birgina turkiy rivoyatlar va keyinroq unish yozma adabiyotida o'z aksini topib qolmay, balki Eron shoiri Firdavsiyning "Shohnoma"sida, undan keyin fors tilida bitilgan qator tarixiy asarlar (masalan, "Ravzat us-safo" kabi)da ham zikr qilinib kelindi. Forsiy adabiyotda Afrosiyob siymosi ma'lum sabablarga ko'ra salbiy tarzda baholanib kelingan bo'lsa, turkiy tilli yozma manbalarda u nihoyatda ulug'langanini ko'ramiz. Masalan, Mahmud

¹ Edvard Olvort Hozirgi o'zbeklar. O'n to'rtinchi asrdan bugungi kungacha. Madaniyat tarixi Stanford, 1990, 80-bet (ingliz tilida).

² Ibrohim Karimov. Zardushtiylik haqida haqiqat. "Muloqot", № 11-12, 1992. 26-27-betlar.

Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asarida Afrosiyob Afridunning Tur ismli o'g'lining nabirasi ekanligi, zo'r insoniy xislatlarga ega turkiy bahodir shoh bo'lganligi tavsif yetiladi. "Bu turk beklaridan oti belgulik, to'nga alp er erdi, quti belgulik", deb ta'riflaydi uni Qoshg'ariy. Muallif "to'nga" so'ziga "botir, sher, bahodir, filni o'ldiruvchi eng kuchli hayvon" degan izoh beradi. Shuning uchun el og'ziga tushgan bu qahramonni alp Erto'nga deb ataydi. Muallif bergan ma'lumotlarga qaraganda, Afrosiyob davlatining markaziy shahri "havosi yaxshi Qoshg'ar" bo'lgan. Devonda Afrosiyobga atalgan to'rtliklarda u aqlli, dono va mohir jangchi sifatida ta'riflanib, janglardagi qahramonligi, dushmanlarga zarba berishdagi mahorati, bahodirligiga tahsin o'qiladi va uning o'limiga afsus bayon qilinadi³.

Diplomatiyamizning o'ziga xos va umuminsoniy qadriyatlarga monand tamoyillari buyuk turkiy obida - "Qutadg'u bilik" ("Saodatga yo'llovchi bilim") asarida o'zining har tomonlama tavsifini topdi⁴.

Ma'lumki, bu yodgorlik turkiy xalqlar tarixini, ijtimoiy-siyosiy tuzumini o'rganish uchun ashyoviy dalillarga nihoyatda boy bo'lib, unda ahloq-odob, ta'lim-tarbiya, ilm-ma'rifat, turli ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi munosabat-muomala tamoyillari haqida bahs yetiladi, davlatni idora qilish usullari, o'z davri hayoti qadriyatlari silsilasi bayon qilinadi.

Bu asar XI asrda, qoraxoniylar saltanatining g'oyat yuksaklikka ko'tarilgan davrida yaratildi. Bu davlat yuqori Chindan Kaspiy dengizi qirg'oqarigacha bo'lgan katta sarhadlarda qaror topgan bo'lib, uning poytaxti Qoshg'ar (O'rdukent) sanalardi. Bu davrda turkiy qavmlar orasida ilm-ma'rifat, madaniyat rivojlandi, ko'plab ilmiy-falsafiy asarlar yaratildi. Bunday katta davlatni idora qilish oson ish emas edi. Undagi xalqlarni ma'naviy jipslashtirish, hayotiy zarur qonun-qoidalarni yaratish, boshqaruv uslubi tamoyillarini ishlab chiqish, atrof elatlar, mamlakatlar va davlatlar bilan olib borilishi zarur bo'lgan diplomatik aloqalar asosini yaratish ishi hal yetilishi goyat muhim bo'lgan vazifalardan biriga aylandi. Ana shu hayotiy talabning in'ikosi sifatida davlatni idora qilish usuli, siyosati, qonun-qoidalari, shuningdek, xalqning rasm-odatlarini, ahloq tamoyillarini o'zida mujassamlashtirgan "Qutadg'u bilik" maydonga keldi.

"Qutadg'u bilik" mundarijasi o'ziga xos holda tuzilgan bo'lib, undagi voqea-hodisalar, orzu timsoli bo'lgan to'rt qahramon: Kuntug'di (chiqqan kun) - adolat, Oyto'ldi (to'lgan oy) - baxt va davlat, O'g'dulmish (aqlga to'lgan) - aql, O'zg'urmish (uyg'ongan) -qanoatlar o'rtasidagi savol-javob, munozaralar tarzida bayon yetiladi. Bu bahs asnosida oddiy xalqdan tortib qoraxoniylar saltanatining oliy hokimi - eliggacha bo'lgan oralikdagi barcha tabaqa va toifalarning' ahloq, odob, xatti-harakat, o'zaro munosabat chegaralari haqidagi fikr-mulohazalari o'rtaga tashlanadi va bu sohalarga oid muammolarning yechimlari to'g'isida so'z yuritiladi. Pand-nasihati, ta'lim-tarbiya ruhi bilan sug'orilgan ushbu asar turkiy davlatchilik tarixi taraqqiyotida o'z ta'siri jihatidan eng buyuk cho'qqi hisoblanadi. U o'z zamondoshlari va keyingi avlodlar tomonidan aql va hikmat chirog'i sifatida e'tirof yetildi.

Hikmatlar qomusi bo'lgan ushbu asarning muallifi Yusuf Bolasog'unda¹ tavallud topgan bo'lib, u o'z asarini ellik yoshida kitobat qilgan. Asar bitgach, Yusuf Bolasog'uniy uni Tovg'achxon huzuriga keltiradi. Bu taxminan 1070 yilda sodir bo'ladi. Xon ushbu bebaho asar muallifiga o'z o'rdasida Xos Hojiblik eshik og'asi lavozimini beradi. Shuning uchun ham "Qutadg'u bilik" asarining muallifi nomi Yusuf Xos Hojib Bolasog'uniy deb Yuritiladi.

"Qutadg'u bilik" tez orada mashhur bo'lib kyetadi. Uning shuhrati qoraxoniylar sarhadlaridan chiqib, uzoq xorijiy davlatlarga tarqaladi. Unga chinliklar "Odob ul-muluk", mochinliklar - "Amin ul-mamlakat", Sharq elining ulug'lari - "Ziynat ul-umaro", eronliklar - "Shohnomayi turkiy",

³ Mahmud Qoshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni (Devoni lugatit turk), tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov, I tom. Uzbekiston FA nashriyoti, T., 1960. 493-494-betlar

⁴ Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilik" (Saodatga yo'llovchi bilim). Nashrga tayyorlovchi Qayum Karimov. "Fan", Toshkent, 1971. Qashm Karimov bu qadimiy turkiy obidani hozirgi zamon tiliga o'girib, uni keng o'quvchilar ommasining mulkiga aylantirishda katta xizmat qildi. Bu bilan chegaralanmasdan, u ushbu asarga bapiilangan kirish qismida uni atroflicha tadqiq ham etgan.

¹ CHu vodiysidagi (XI-XIU asr) yirik shahar. U XI-XII asrning birinchi yarmigacha qoraxitoylar va XII asrnip ikkinchi yarmida qoraxitoydar imperiyasining poytaxti bo'lgan. Mo'gullar istilosidan keyin bu shahar Go'balik ("Yaxshi Shahar") deb atalgan. XVI asrga kelib o'zaro urushlar natijasida u vayronaga aylanib qolgan. (Bartold V.V. Balasagun. Soch., T. 3, M., 1965. s. 265).

ba'zilar "Pandnomayi muluk" deb nom berganlar². Bu asarning yana bir buyuk jihati shundaki, unda hech qaysi xalq, elat va qavm pastga urilmaydi, bil'aks unda barchaga hurmat-ehtirom va tenglik nazari bilan qarash targ'ib yetilgandir.

Hayotning boshqa sohalarida bo'lganidek, "Qutadg'u bilik"da diplomatiya sohasida shunday fikr-mulohazalar bayon yetilganki, ularning har biri nafaqat o'z davri, balki hozirgi kun amaliyoti uchun ham beqiyos ahamiyatga egadir. Shu bilan birga, ko'zga tashlanadigan muhim tomonlaridan biri shuki, asarda qadim zamonlardan buyon to muallif yashagan davrgacha, ya'ni XI asrgacha bu sohada yaratilgan va amal qilinib kelingan qadriyatlar ham o'z aksini topgan. Bu esa turkiy (o'zbek) diplomatiyasi tarixining umumdavlatchilik tariximizning bir qismi sifatida uzluksiz davom yetganligi va asrlar osha boyib borganligidan dalolat beradi.

Yusuf Xos Hojib o'z asarida xalqlar va davlatlar orasidagi yaxshi munosabatlarni joriy yetishda elchilik aloqalarini izchil suratda amalga oshirib borish, bu masalaga bo'lgan e'tiborni sira susaytirmaslik davlatchilik siyosatida katta ahamiyatga molikligini uqtirish bilan birga, elchilarni tanlash, ularning shaxsiyatiga nisbatan g'oyat katta mas'uliyat bilan yondashish lozimligini alohida ko'rsatib o'tadi. Elchilar qadim zamonlardan buyon hamisha qiyin va sharaflil vazifalarni ado yetib kelganliklari, ular har vaqt katta hurmat va ehtiromga sazovor bo'lganliklarini aytadi. Bu haqda fikr Yuritar ekan:

*"Xudoning qullari orasida eng saylanganlari,
Kishilarning yaxshisi - elchilar bo'lganlar,
Turli xil ishlar elchilar tufayligina bitadi,
Xayrli ishlar elchi tufayli sodir bo'ladi", -
deb xitob qiladi muallif³.*

O'z kitobining maxsus bobini Yusuf Xos Hojib diplomatiya, ya'ni elchilik masalalariga bag'ishlagan. "O'g'dulmish eligga elchi qilib yuborishga qanday kishi keragini aytadi" deb nomlangan ana shu bobda muallif elchilik munosabatlarining ma'naviy jihatlarini, bu yo'lda xizmat qiladigan kishilarning qanday xislatlarga ega bo'lishi lozimligini birma-bir chizib beradi. "Tamomi kishilardan sarasi elchi (bo'lishi) kerak, bilimli, zakovatli, juda yetuk (bo'lishi) kerak", deydi u⁴. Demak, hukmdorlar ma'lum topshiriq bilan xorijga yo'llaydigan vakildan, avvalambor Yuksak, "sara" insoniy xislatlarga ega bo'lish, buning ustiga, o'z zamonasining ilm-ma'rifatidan xabardor, zukko shaxs bo'lmoqlik talab yetilgan. Shu bilan birga, muallif elchilikka belgilangan kishi o'z vatani, davlati va hukmdoriga sadoqatli hamda ishonchli shaxs bo'lishi lozimligiga alohida e'tibor beradi. Zotan, sadoqatli yoki vatanparvar bo'lmagan vakildan har qanday nojo'ya xatti-harakatlarni kutish mumkin. Ayni vaqtda, Yusuf Xos Hojib elchilarni "ko'zi to'q" kishilardan tayinlash, ochko'z va mol-dunyoga hirs qo'yganlarni xorijiy aloqa bilan bog'liq ishlarga yaqinlashtirmaslikni maslaxat beradi. Uning ta'biricha, elchi: "Sadoqatli hamda ko'zi to'q (bo'lishi) kerak, to'g'ri (bo'lishi) kerak¹.

Yusuf Xos Hojib elchilikka tayinlanadigan kishilar irodali, maishatga berilmagan bo'lishlarini alohida ta'kidlaydi. Bu haqda fikr Yuritar ekan, u shunday yozadi: "(Elchi) kayfli ichimlik ichmaydigan, o'zini tutgan (bo'lishi) kerak, o'zini tutuvchi kishi qutga quvvat bo'ladi. Bilimli ichimlik ichsa, bilimsiz bo'ladi. Bilimsiz mast bo'lsa, boshqa nima qiladi"². Elchilarga xos xislatlar haqida so'zlar ekan, muallif qatto uning tashqi qo'rinishi, turqi-tarovatiga ham e'tibor berish lozimligini ko'rsatadi va bu masalaning g'oyat katta ahamiyatga molikligiga ishora qiladi. Buni u quyidagicha ta'riflaydi:

*"Yuz ko'rki niroyli bo'lishi kerak hamda
bo'yi (ya'ni qaddi-qomati),*

² Yusuf Xos Xojib. Kirish qismi, 14-bet.

³ O'sha asar, 419-bet

⁴ O'sha joyda.

¹ O'sha asar, 421-bet.

² O'sha asar, 425-bet.

*Kelishgan bo'lsa, qaddi-qomati kelishgan
(kishi) odashar orasida yaxshi bo'ladi³.*

Yusuf Xos Hojib o'z davlatining vakili sifatida o'zga Yurtlarga Yuborilishga loyiq toyilgan kimsalar ana shu xislatlar bilan bir qatorda, dono va shirinso'z, notiqlik bo'lishlari ham kerak, deb hisoblaydi. Uning yozishicha:

*"Tili shirin ham(da) ko'ngli ochiq (bo'lishi) kerak,
So'zi yoqimli ham(da) juda aqlli (bo'lishi) kerak.
Tili shirin kishi yoqimli bo'ladi,
So'zi yoqimli bo'lsa, kishining ish(lar)i manzur bo'ladi,
So'zi Yumshoq, shakardek shirin bo'lsa,
Shirin so'zga ulug' ham, kichik ham Yumshaydi.
Elchining ishi mutloq so'z(lar)dan iborat
(ya'ni so'zlar orqali bitadi),
So'zi yaxshi bo'lsa, (u) tilagini topadi "".*

Umuman olganda, Yusuf Xos Hojib dahosi bilan yuzaga kelgan ushbu qomusiy asarda ana shu tarzda bundan qariyb ming yil oldin turkiy diplomatiyaning o'ziga xos qonun-qoidalari chizib ko'rsatilgan. Yuqorida ta'kidlanganidek, bu borada ushbu asarda bayon yetilgan fikr-mulohazalar birgina muallif yashagan davrninggina mahsuli bo'lmasdan, balki ularga turkiy diplomatiyasiga xos ma'naviy xislatlarning muallif yashagan zamongacha o'tgan necha asrlar mobaynida rivojlanib kelgan yakuni sifatida ham qaralmog'i lozim bo'ladi. Xuddi shuningdek, "Qutadg'u bilik"da tavsiflangan elchilik haqidagi mulohazalar so'nggi asrlardagi o'zbek davlatchiligi diplomatiyasining yanada takomillashuvi uchun ham dasturilamal vazifasini o'tab keldi.

Bu vaqtda davlatchilik masalalariga bag'ishlangan bitiklar ichida XI asrda yozilgan yana bir asar - "Siyosatnoma" ham diqqatga sazovordir. Davlatni boshqarish usullari va sir-asrorlari tavsifidan iborat ushbu asar ilk o'rta asrlarda Markaziy Osiyoda faoliyat ko'rsatgan qudratli davlatlardan biri - Saljuqiylar hukmronligiga bag'ishlangan. Arab xalifaligining o'jizlanishi natijasida qad ko'targan turkiy davlatlardan biri - Saljuqiylar imperiyasi o'g'uz turklari yoki turkmanlarga nisbat beriladi. Bu davlat O'rta Osiyoning g'arbi - janubiy qismlaridan Suriya va Falastingacha bo'lgan sarhadlarni o'z ichiga olgan. V.V. Bartoldning ta'rificha, ilk o'rta asrlarda tashkil topgan turkiy davlatlar ichida saljuqiylar imperiyasi musulmon dunyosida eng katta ahamiyatga molik davlat bo'lgan. Bu davlat hukmdorlari er egaligida sharkda yangilik bo'lgan "ikta" tizimini joriy yetishgan. "Siyosatnoma" muallifi Nizomulmulk ana shu davlat gurkiragan paytda hukmronlik qilgan sultonlar - Alp Arslon (1063-1072) va Malik shoh (1072-1092) davrlarida vazirlik lavozimida faoliyat ko'rsatgan. U saljuqiylar davlatida ismoiliy asosinlar tariqatining yoyilishiga qarshi kurashgan. Shuning uchun ham 1092 yilda ana shu tariqat tarafdorlari tomonidan o'ldiriladi. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, uning kitobi muallif vafoti tufayli tamomlanmay qolgan va u XII asr boshlarida boshqa bir muallif tomonidan to'ldirilib, bir butun asar holiga keltirilgan. Har holda sharqshunoslik fanida ushbu asar Nizomulmulkka nisbat berilib kelinadi. U haqiqatan ham davlatchilik muammolariga bag'ishlangan o'sha davrdagi shu tahlildagi bitiklar ichida o'z mazmuni va aniq masalalarni o'rtaga tashlaganligi bilan ajralib turadi. Bu asar ilk o'rta asrlarning muhim yozma manbalari qatorida ko'p tillarga tarjima qilingan. Uning asli fors tilida bitilgan.

Ellik bir bobdan iborat ushbu asarda davlatni boshqarish bilan bog'liq juda muhim masalalar o'rtaga tashlangan. Unda hukmdorning adolat yuzasidan olib borishi lozim bo'lgan siyosati mezonlaridan tortib, qozi, rais, xatib, muxtasiblar, xatto xizmatkorlar va choparlarning vazifalari xususida. Harbiy kuchlarga munosabat, hukmdor xizmatidagilarni in'omlash, rutbalarning ahamiyati va boshqalar haqida e'tiborga molik fikr-mulohazalar bayon yetilgan. O'z asarining maxsus bir bobini Nizomulmulk elchilik bordi-keldilari, ya'ni davlatning tashqi munosabatlarini

³ O'sha joyda.

tashkil yetish masalalariga bag'ishlagan. Bu bob "Elchilar va ularning xizmatlari haqida" deb nomlangan. Muallif elchilik aloqalariga hamma vaqt katta ahamiyat berish lozimligini, tashqi siyosat har bir davlatning diqqat markazida bo'lishini alohida ta'kidlaydi. Uning yozishicha, bu sohada erishilgan yutuqlar mamlakat qudratini mustahkamlaydi, hukmdor obro'-e'tiborini yuksaklikka ko'taradi, yo'l qo'yilgan xatolar esa kutilmagan salbiy oqibatlariga olib keladi. "Hukmdorlar, - deb yozadi Nizomulmulk, - bir-birlariga nisbatan katta hurmatda bo'lib kelganlar, elchilarni e'zozlaganlar, bu ularning martabalari va e'tiborlarining oshishiga imkon yaratgan. Hatto o'zaro dushmanlik zohir bo'lgan paytlarda ham elchilarga nisbatan odatdagi yaxshi muomalada bo'lingan, chunki teskarisi noma'quldir"¹.

Muallif o'z kitobining elchilik munosabatlariga bag'ishlagan ushbu bobida shu masalaga oid juda ko'p tafsilotlarni, hatto xorijdan kelgan elchilarni qabul qilganida o'zi yo'l qo'ygan xato-kamchiliklarni va uning oqibatlarini tavsiflab, hukmdorlarga, umuman, bu soha xizmatiga taaluqli barcha vazifadorlarga tashqi aloqalar bilan bog'liq xar bir voqeaga g'oyat ehtiyotkorlik va sinchkovlik bilan yondashish lozimligini uqtiradi. Shu bilan birga, u xorijiy davlatlarga elchi sifatida yuborilishga mo'ljallangan kishilar qanday xususiyatlarga ega bo'lishini ham birma-bir ko'rsatishga harakat qiladi. "Elchilikka loyiq ko'rilgan kimsa, - deb yozadi muallif, davlatpanoh. xizmatidagilardan tanlanmog'i lozim. U davrada bo'shang va tortinchoq bo'lmasligi, ammo haddan ziyod sergap ham bo'lmasligi kerak. Ayni vaqtda u ko'p sayohat qilgan, xar bir ilm sohasidan ma'lum darajada xabardor, xotira quvvati kuchli, ehtiyotkor, o'z qadrini biluvchi va ko'rkam ko'riishli kishi bo'lmog'i lozim. Buning ustiga, u olim va ulug' yoshli bo'lsa, yana ham yaxshi. Agar elchi sifatida nodim Yuborilsa, ko'proq ishonchli bo'ladi. Mabodo bu vazifaga shijoatli va botir hamda suvoriylikda mohir kishi tayinlansa yanada yaxshi. Chunki u borgan joyida mamlakatimizdagi barcha fuqarolarning o'ziga o'xshashligini namoyish yetadi. Elchi payg'ambar avlodidan bo'lsa - bu ham yaxshi. Chunki u o'z nasabi va kelib chiqishi bilanoq katta hurmatga sazovor bo'ladi"². Elchilik aloqalariga bag'ishlagan bobni muallif quyidagi so'zlar bilan yakunlaydi: "Elchi hukmdorning fe'l-atvori va aql-zakovatini o'zida aks yettiradigan shaxsdir"³.

Shuningdek, diplomatiyaga oid masalalar saljuqiylar imperiyasidan ajralib chiqqan Xorazmshohlar - anushteginlar (1097-1231) saltanatiga bag'ishlangan qator tarixiy manbalarda ham u yoki bu tarzda o'z ifodasini topgan. Masalan, shunday asarlardan biri - Shahobiddin Muhammad an-Nasaviyning "Sulton Jaloliddin Manguberding hayoti"⁴ kitobida bir qancha ibratli lavhalar keltirilganki, ular XIII asrning birinchi yarmidagi g'oyat murakkab tarixiy sharoitlarda digtlomatiyamiz tarixida namoyon bo'lgan nodir va ibratli voqeliklar haqida tasavvur beradi. Mo'g'ullar istilosi tufayli tarix sahnasidan tushib kyetgan ulkan davlat - Xorazmshohlar imperiyasining so'nggi sultoni Jaloliddin Manguberding kotibi tomonidan bitilgan ushbu kitobda umuman Markaziy Osiyodagi o'sha davr davlatlararo munosabatlarining ko'pgina qirralari g'oyat katta mohirlik bilan tasvirlangan.

Buyuk Amir Temurning jahon siyosat maydoniga chiqishi bilan boshlangan madaniy renessans tufayli O'rta Osiyoda o'sha paytgacha tariximizda misli ko'rilmagan darajada ulkan o'zgarishlar yuz berdi. Bu jarayon siyosiy voqealar tavsifiga bag'ishlangan yuzlab tarixiy asarlarning vujudga kelishida ham o'z ifodasini topdi. Amir Temurning qutlug' nazari tushgan Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma"si va undan keyin bitilgan Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asarlari kabi bitiklarda boshqa tarixiy voqealar qatorida Sohibqiron amalga oshirgan diplomatiya sohasidagi aloqalariga hamkatta o'rin berilgan. Bu davrdagi o'zbek diplomatiyasi tamoyillari uchun buyuk hukmdor o'z "Tuzuki Temuriy"ida bayon yetgan fikr-mulohazalari hamda yo'l-yo'riqlari asos bo'lgan. Ma'lumki, bu asarda Sohibqironning jamiyatga, ijtimoiy-siyosiy hayotga qarashlari, u vujudga keltirgan ulkan imperiyaning siyosiy va ahloqiy prinsiplari o'z ifodasini topgan. Shu bilan birga, ushbu nodir asar avtobiografik sajiyaga qam egadir. Temurshunos olimlarning fikricha,

¹ Siaset-name. Kniga o pravlenii vazira XI stoletiya Nizam al-Mulka. (Perevod, vvedenie v izuchenie pamyatnika, primechaniya prof. B.N. Zaxodera) Izd-vo Akademii nauk, Moskva-Leningrad, 1949. s. 101.

² O'sha asar, 104-bet

³ O'sha joyda

⁴ An-Nasavi Muxammad Jizneopisanie sultana Djalal ad-Dina Mankburnu. (Per. s arab. Z.M. Bunyatova) Baku, 1973.

"Tuzuki Temuriy" Amir Temur tomonidan davlatni idora qilish majmui sifatida bitilgan (yoki og'zaki tarzda munshiylarga aytib yozdirilgan) bo'lib, uning vorislari uchun dasturilamal vazifasini o'tashi lozim bo'lgan. Bu asar Amir Temurdan ancha keyinroq fors tilidagi tarjima - nusxa orqali dunyoga tarqalgan. Vaholanki, uning asli turkiyda yozilganligini ko'pchilik mutaxassislar ta'kidlab kelmoqdalar. U XIX asrda Xiva va Qo'qon xonliklarida o'zbekchaga o'girilgan. Qo'qon xoni Muhammad Alixonning topshirig'i bilan ushbu asarni o'zbek tiliga tarjima qilgan Xo'jand qozisi Nabijon Mahmud o'z tarjimasining kirish qismida ushbu asarning aslida turkiyda yaratilganligini qayd yetgani holda, xon tilidan uning qukmndorlar uchun naqadar katta ahamiyat kasb yetib kelganligi go'g'risida quyidagilari yozib qoldirgan: "Bir nusxa kutub ichra bor erdikim, jaddiy buzrukvor Hazrati Amir Kabir al-mushtaxar bilviqoye va asotir, umdatan havoqin-izzamon Amir Temur Ko'rag'on o'z a-vol va atvor, yurish va qo'nush, musoloha va muhoriba voqeotiii turkiy lug'ot birla yozib erdi va aning bir kimsa iqtizoi vaqt ila forsiy taqririga oid qilib erdi. Ul nusxai forsiyning hazrati shahriyoriy ma'nishikor manzur va malhuz aylagach, buyurdikim, "Jaddiy buzrukvorim Amir Temur Ko'ragon voqeatin agarchi salotin ibrat olib hukumat va tashir muomalasin o'rganurlar, bahodir va sipoh ham vafodorlik va xizmatguzorlik rusumini andin ta'lim olg'usidur. Munosib ko'rinurki, bu nusxa yana turkiy takrirg'a roje' bo'lg'ay. Takallufsiz va iste'moli alfozi latifa va g'ariba bo'lmagay, balki asvoq va navohi ahlining muqovarasig'a muvofiq kelg'ay. Tokim barcha bahodir va sipohga mahfhum bo'lg'ay"⁵.

Darhaqiqat, ushbu nodir asar hukmdorlarga boshqaruv yo'l-yo'rig'larini ko'rsatuvchi tengi yo'q darajadagi bir nasihatnoma yoki ibratnomadir. Undan keyingi shoh va xonlar tomonidan bu mavzuda bitilgan qator asarlar (masalan, mashhur "Boburnoma", "Tarixi Rashidiy", "Humoyunnoma" kabi) shu buyuk daho kitobining bevosita ta'siri ostida paydo bo'lgandir. Ammo shuni ham ta'kidlash joizki, "Tuzuki Temuriy"ning o'zida ko'p jihatdan qadimiy turkiy bitiklarda, masalan, "Qutadg'u bilik"da bayon yetilgan davlatni idora qilish usullari, do'stu dushman bilan olib boriladigan munosabatlar mezonlari, oqilu fozillarga tayanib ish ko'rish zaruriyati kabi fikr-mulohazalarga tayanilganligi va ular yanada takomillashtirilganligi ko'zga tashlanadi. Demak, davlatchiligimiz sohasiga oid qadimiy bitiklarda o'z aksini topgan masalalar asrlar osha yanada sayqallashib borgan, ular ma'lum sharoit va zamon talablariga moslashtirilgan holda rivojlantirib kelingan.

Bundan keyingi davrlarda faoliyat ko'rsatgan davlatchiligimizning turli bosqichlarida yozilgan qator tarixiy-didaktik asarlarda ham o'zbek diplomatiyasiga xos uslub va ma'naviy asoslar yanada taraqqiy topdi va bu sohaga oid masalalarga aniqliklar kiritildi. Bu yerda biz bunday asarlarning har biri ustida to'xtalib o'tirish imkoniga ega emasmiz. Ularni qiyosiy o'rganish va bu sohadagi ilmning tadrijiy taraqqiyotini tahlil yetish masalasi maxsus mavzudir. Shuning uchun ham bu yyerda ana shunday asarlardan biri - Xoja Samandar Termiziyning "Dastur ul-muluk" asaridagi diplomatiya masalalarining turli qirralariga bag'ishlangan sahifalaridan bir-ikki misol keltirish bilan cheklanamiz.

Bu asar XVII asrdagi Buxoro hukmdori Subxonquli Muhammad Bahodirxonga (1680-1702) bag'ishlangan bo'lib, muallif uni "Dastur ul-muluk" - "Podshohlarga qo'llanma" deb nomlagan¹. Muallif o'z zamonasining buyuk adib, tarixnavis va shoirlaridan biri bo'lgan. Katta salohiyat egasi Xoja Samandar o'z asarini nafaqat ungacha yaratilgan va pand-nasihat uslubida bitilgan asarlardan, balki shaxsiy tajribasida uchragan voqeliklardan ham ta'sirlanib yozgan ko'rinadi. Chunki bu har tomonlama yyetuk alloma Joniylar sulolasidan bo'lgan Buxoro xonlari - Abdulazizxon (1645-1680) va Subhonqulixon xukmronligi davrlarida o'z boshidan juda ko'p voqealarni kechirgan va ularning bevosita ishtirokchisi hamda guvohi bo'lgan. Masalan, Abdulazizxon vaqtida Buxoro sarxadlariga bostirib kelgan xorazmliklarga qarshi tashkil yetilgan yurishda qatnashgan, Subhonqulixonning 1685, 1693 va 1695- yillarda Balx viloyatiga uyushtirgan harbiy tadbirlarining bevosita

⁵ Amir Temur Ko'ragon. Tuzuki Temuriy. (Arab alifbosidan kiril alifbosiga o'girish, so'zboshi, lug'at va izoh mualliflari: H. Bobobekov, H. Boboev, A. Kuronbekov) Tosh., 1999. 13-14-betlar.

¹ Xoja Samandar Termiziy. Dastur ul-muluk (Podshohlarga qo'llanma). Jabbor Esonov tarjimasiga, G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va sanat nashriyoti. T., 1997. Bu asar o'z vaqshida rus tiliga tarjima qilinib, Moskvada chop etilgan edi. Qarang: Xodja Samandar Termezi. Dastur al-muluk (Nazidaniya gosudaryam). Lerevod s persidskogo, predislozie, primechaniya i ukazateli M.A. Salaxetdinovoy. Izd-vo "Nauka". Glavnaya redaktsiya vostochnoy literaturi, M., 1971.

ishtirokchisi bo'lgan. Uning shaxsiy hayotida ro'y bergan voqealar ichida bizning mavzu uchun eng muhimi shuki, Xoja Samandar Subxonqulixonga qarshi bosh ko'targan Samarqand hokimi Xoja Quli huzuriga ikki marta elchi sifatida Yuboriladi va u yerda Buxoro xoni nomidan o'zaro kelishmovchilikni bartaraf yetish Yuzasidan muzokaralar olib boradi². Demak, o'z asarida elchilik masalalariga alohida e'tibor bergan adibning o'zi bevosita diplomatik amaliyot bilan ham shug'ullangan.

Xoja Samandar tashqi munosabatlarni yaxshilashda, boshqa mamlakatlar bilan aloqalar darajasining zamirida elchilik g'oyat katta, ayrim hrlarda hal qiluvchi ahamiyatga molikligini alohida ta'kidlaydi. Shuning uchun ham elchining dastavval o'z vatanining sadoqatli farzandi, ya'ni vatanparvar bo'lishi, o'z hukmdori va mamlakatining shon-shavkati uchun jonini fido yetishga hamisha tayyor turishi lozimligini uqtirib o'tadi.

"Azizim,- deb yozadi u,- elchi ikki masalada nihoyat hushyor bo'lishi zarur. U o'z podshohiga sodiqligini ifodalash uchun mamlakatining nomusi, shon-shuhratini, saltanatining ulug'vorligini ehtiyot qilishi, shuning bilan birga, dushman bilan bo'lgan munosabatida uning makr-hiylasidan hamisha ogoh va xushyor bo'lishi lozim"³.

"Dastur ul-muluk"da ham, xuddi "Qutadg'u bilik"da bo'lganidek, elchilikka yuborilayotgan shaxsning aqli raso, tili, ya'ni nutqi ravon va go'zal bo'lishiga, u ochiq yuzli va yoqimli xulq-atvor sohibi bo'lmoqligiga alohida e'tibor beriladi. "Azizim, elchi o'tkir, yaltiroq shamshirga monand tildan chaqqonlik va mohirlik bilan foydalanishi lozim, -deb xitob qiladi Xoja Samandar. - Ammo uning ochiq yuzli, go'zal muomalasi biron-bir murosaga kelish yoki sulh tuzish paytida muloyim, yoqimli nutqidan taralib, so'z javharlaridan bilinib tursin. Agar u o'z nutqining avvalida dag'al, qo'rs, keskin so'zlar borligini sezsa, bunday so'zlarni yumshoqlik qaychisi bilan kesib tashlashi lozim. Elchi nutqining boshlanishida do'q-po'pisa tarzidagi so'zlarni aytgan bo'lsa, gapning xotimasini yaxshi, yoqimli munosabatlarni, mehribonlikni anglatadigan so'zlar bilan tugatishi kerak"⁴.

Ayni vaqtda bu asarda har bir mamlakat va el bilan bo'lgan munosabatlar darajasini belgilaydigan omillarni, bu yo'ldagi maqsad va vazifalarni, aniq rejalashtirish va har vaqt buni atroflicha tushuntirish, ya'ni elchini unga yuklatilgan vazifadan har tomonlama xabardor yetishga katta e'tibor berish lozimligi ta'kidlanadi. Darhaqiqat, o'z vakolati darajasi va zimmasiga yuklatilgan vazifadan yaxshi ogoh bo'lmagan elchilik natijasidan qutlug' mujda kutib bo'lmaydi. "Azizim, - deya hukmdorga murojaat qiladi Xoja Samandar, - elchini biror joyga jo'natishda nihoyat katta e'tibor va ahamiyat bergin, unga safar mohiyati va mazmunini chuqur tushuntir. Chunki elchi podshohning tilidir".

Xoja Samandarning elchilik va elchilar haqidagi g'oyat teran muloqazalaridan yana biri shuki, muallif hukmdorlarni tarixiy o'tmishda diplomatiya sohasida yuz bergan xatolarni takrorlashdan yiroq bo'lish, elchilar tanlashda goyat ehtiyotkorlik bilan ish ko'rish, bu ishga belgilangan shaxslar bilan o'zi o'rtasidagi munosabatlar darajasiga alohida e'tibor berish, ularning sadoqatini sinab ko'rish kabi qator masalalarga har vaqt katta e'tibor berish lozimligiga qaratishga harakat qiladi. U diplomatiya tarixi tajribasidan, ehtimol, mo'g'ul istilosi davridagi voqealardan kelib chiqqan holda, bu masalada quyidagilarni ta'kidlaydi: "Azizim, to'rt toifa odamni elchi sifatida yubormaslik tajribada isbotlangan. Birinchisi - podshohdan jafo ko'rgan, ikkinchisi - mol-mulki, hurmat-izzati podshoh g'azabi shamoli bilan sovurilgan, uchinchisi - o'z amalidan haydalgan, to'rtinchisi - podshohning zarari hisobidan o'z manfaatini ko'zlagan, ya'ni davlat manfaatidan o'z manfaatini ustun qo'ygan kishilarni davlat elchilari qilib yuborish aqlidan uzoqdir. Zero, tajribadan shu narsa ma'lumki, zeb-ziynatdan, obro'-e'tiboridan judo bo'lgan odamning qalbiga alam-iztirob tikanagi qadalgan bo'ladi. Shu bois bunday kishi dushmanning kuch-quvvati va shavkatini o'z davlatining kuch-quvvatiga nisbatan ustun, ortiq deb hisoblab, shunday bir paytda fursat topib, qalbida yashirinib yotgan adovatni yuzaga chiqarib, podshohga xiyonat qilish yo'liga kirib, unga qarshi fitna uyushtirishi mumkin"¹.

² O'sha asar, 80-bet.

³ Xoja Samandar Termiziy. Dastur ul-muluk (Podshohlarga qo'llanma). 80-bet.

⁴ O'sha asar, 81-bet.

¹ O'sha asar, 81-bet.

Bundan keyingi yillarda bitilgan turli tarzdagi qator tarixiy asarlarda ham yurtimiz elchilik munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlari, elchilarga topshirilgan vazifalarni bajarilish mezonlari, elchilarning shaxsiy xususiyatlarining mamlakatlararo munosabatlarga ko'rsatgan ta'siri kabi juda ko'plab masalalar bayoniga duch kelamiz. Ularning asosiy qismi bu sohaga oid ayrim voqea-hodisalarning tafsiloti tarzida berilgan bo'lsada, ammo har bir ayrim holning zamirida yuqorida zikr qilingan nazariy pandlarga tayanilganligi sezilib turadi. Masalan, buxorolik Salimiy o'zining "Kashkuli Salimiy" kitobida amir Nasrullo (u 1827 yilda taxtga o'tirgan) davrida elchilikka tayinlangan ikki shaxsning bir-biridan farqini, ulardan bittasi o'zining cheklanganligi va so'zga usta bo'lmaganligi tufayli Eron va Buxoro o'rtasiga sovuqlik tushirishi mumkin bo'lgan holatga tushganligini, ikkinchisi esa zukkoligi tufayli bunday mushkul ahvoldan juda ustalik bilan chiqib kyetganligini hikoya qiladi. "Sayyid Amir Nasrullo podsho bo'lganidan keyin, - deb yozadi u, -uzoq va yaqin podshohlarga elchilar yuborib, o'zining saltanat taxtiga o'tirganini xabar qildi. Shu jumladan, Qobulbek Biy Qirq Eron podshosi Muhammadshoh Qojorga, o'n kundan so'ng Boltaqulbek Chig'atoybegi Qirq Turkiya sultoni Abdulmajid xalifaga elchi qilib tayinlandi"². Qobulbek Biy Eron shohi bilan uchrashdi. Ammo shoh Buxoro elchisini yaxshi qabul qilmaydi, uning mamlakatiga nisbatan bo'lgan adovatini to'kib soladi.

Yuqoridagi manbada zikr yetilishicha, Muhammadshoh Qojor elchiga: "Buxoro xalqi Eron fuqarolarini o'g'irlab sotib tirikchilik o'tkazadilar - u, buning ustiga sharm-hayo qilmasdan, podshohlarga elchilar ham yuboradilar", deydi. Qobulbek Biy esa bunga javob topolmasdan sukut qiladi.³ Bu yyerda gap o'sha davrda Turkistonda mavjud bo'lgan qullar va qul savdosi haqida boradi. Qullarning asosiy qismi Eronning shimoli-sharqiy sarhadlariga uyushtirilgan "olomonlar" chopqini natijasida asir sifatida keltirilgan shialardan iborat bo'lgan. Bu masala o'z vaqtida Eron bilan Turkiston xonliklari diplomatik aloqalaridagi muzokaralarning asosini tashkil yetgan. Bu parchada Eron shohining ana shu holga shama qilib, Buxoro elchisini mulzam yetganligi ko'rsatilgan. Afsuski, Buxoro elchisi bunga qarshi biror so'z deya olmaydi, to'g'rirog'i, uning akl-farosati kamligi ana shunday qaltis vaziyatdan chiqib kyetishga imkon bermaydi. Ammo oradan bir hafta o'tgach, Boltaqulbek Chig'atoybegi Turkiyaga Eron orqali safarga chiqib, qabul qilingan taomilga ko'ra, bu mamlakat podshohiga ham (garchi unga maxsus elchi "Yuborilgan bo'lsada) o'z hukmdorining hurmat-e'tiborini izhor qilgani Tehronda to'xtab, sovg'a-salomlar bilan Nasriddinshoh xuzuriga kirgani qikoya qilinadi. Shoh unga ham yuqoridagi so'zlar bilan murojaat qiladi. Salimiyning yozishicha, Chig'atoybegi bu mushkul holatdan donolik bilan qutula oladi va hatto shohning e'tiboriga ham muyassar bo'ladi. U shunday yozadi: "Shahanshohning o'zlariga ma'lumki, - deb javob beradi Chig'atoybegi, - qadim zamonlardan buyon Buxoro podshohlari ko'pgina mamlakatlarga hukmron bo'lib, nom chiqarganlar. Bu borada hech kimda shak-shubha bo'lmasa kerak. Buxoro bilan Eron o'rtasida turkman jamoasi borki, u na Buxoro, na Eronga tobedir. Ular o'zboshimChalik bilan beboshlik qilib, Eron fuqarolarini qo'lga tushirib o'g'irlab olib boradilar. Buxoro xalqi dindorlik vajhidan, muruvvat va shafqat yo'li bilan ularni ma'lum bahoda sotib olib, o'z uy ichi va uydan tashqari yumushlarini ularga topshiradilar. Oz fursatda ozod bo'lib, Buxoro xalqining yaxshiligi sababidan u yerda uy-joylik, bola-chaqalik va mol-dunyolik bo'ladilar. Podshoh xizmatida yuqori mansablar egallab Eron viloyatini unutadilar". Salimiyning ta'kidlashicha, Nasriddinshoh bu javobdan qanoatlanib, "Sen o'z javobing bilan meni xursand va xotirjam qilding» deb, pul, maxsus sarpo va ko'k ot in'om qilib, mehribonlik ko'rsatadi. Bir necha kun ziyofat qilib, odam qo'shib Istanbul chegarasigacha kuzatib qo'yadi".⁴ Bu parChalarda "Qutadg'u bilik" da ta'riflangan elchiga xos donolik xususiyatlarining namoyon bo'lishi ikki davlat o'rtasidagi anglashilmovchilik g'ovi vaqtincha bo'lsada oradan ko'tarilishiga sabab bo'ladi.

Umuman, Turkiston sarhadlaridagi davlatlar o'z elchilik munosabatlarida har vaqt yuqorida ta'kidlangan asosiy qonun-qoidalarga rioya qilib kelgan. Bunday voqealarga g'oyatda boy o'tmishimizdan ko'plab misollar keltirish mumkin. Buni shundan ham bilsa bo'ladiki, bu zamindan boshqa mamlakatlarga yuborilgan elchilar asosan o'z yurtlariga o'ta sodiq, sotqinlik nimaligini bilmaydigan, lozim bo'lganda o'z vatani uchun jon fido qilishga hamisha tayyor shaxslar bo'lgan.

² Kashkuli Salimiy va Tarixi mutaqqaddimin va mutaxayirin. Toshkent, 1912. 268-269-betlar (fors tilida).

³ O'sha joyda.

⁴ O'sha joyda.

Chunki hukmlorlar Turkistonda azaldan o'rnatilgan tartib-qoidalarga qattiq rioya qilganlar, chyet ellar bilan bo'lgan o'z munosabatlarini amalga oshiruvchi shaxslarni tanlash ishiga katta ehtiyotkorlik bilan yondashganlar. Ko'pgina hollarda bu yerdan yuborilgan elchilar o'z vazifalarini ado yeta turib hatto halok ham bo'lganlar⁵.

Shuni ham aytish kerakki, hukmdorlar elchilik ishiga o'z a'yonlari ichidan iloji boricha eng zukko va obro'li zotlarni jalb yetar ekanlar, ularning faoliyatiga bu g'oyat mas'uliyatli vazifani qay darajada ado yetishlariga qarab baxr bergan. Agar elchilikning natijasi maqsadga muvofiq tarzda yakunlansa, unda bunday elchilar o'z diplomatik faoliyatlarini davom yettiraverganlar, aks holda ularni bu sohadagi xizmat vazifasi bir martalik safar bilan cheklanib qolavergan. Qo'lyozmalarda, ayniqsa, Xiva solnomalarida bu haqda juda ko'p ma'lumotlar mavjud. Ularga tayangan holda shu xulosaga kelish mumkinki, Turkiston davlatchiligi tarixida ko'pgina hollarda davlat devonida hozirgi tushuncha bilan aytilganda, elchilik bilan shug'ullanuvchi maxsus va doimiy diplomatik korpuslar vujudga kelgan. Ular o'z davri taqozosiga ko'ra nainki oylar, balki yillarga cho'zilgan safarlarda birin-kyetin ishtirok yetib, umrlarini elchilik ishiga, o'z vatani bilan xorijiy mamlakatlar o'rtasida yaxshi aloqalar o'rnatishdek ezgu ishga baxshida yetganlar. Elchilik munosabatlarini joriy yetishdagi bu tamoyil ham Turkistonda qadim davrlardan tortib to Rossiya bosqiniga qadar, so'nggi o'zbek xonliklari o'z mustaqilliklarini yo'qotgan vaqtgacha davom yetib kelgan.

Yurtimiz tarixida faoliyat ko'rsatgan davlatlar diplomatiyasining o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning boshqa xalqlar, mamlakatlar va ularning hukmdorlariga nisbatan g'oyat hurmat va e'tibor bilan yondashishida o'z ifodasini topgan. Bu hol bizgacha yetib kelgan elchilik yozishmalari mazmunidan shundoq ko'rinib turibdi. Bunga ham, fikrimizcha, uning tamal toshini qo'ygan qadimiy yo'l-yo'riqlarning og'ishmay va izchillik bilan avloddan-avlodga o'tib kelganligi sabab bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar majmuasida ko'plab diplomatiya tarixiga oid hujjatlar jamlangan, maktublar to'plamlari mavjud. Ular turli tarixiy davrlarga mansub bo'lib, Turkiston hukmdorlari tashqi dunyo bilan Yuritib kelgan aloqalarni o'zida mujassam yetgan. Masalan, 2278 raqamli "Maktuboti Temuriya" to'plamiga Amir Temur va temuriylar xonadoniga taallukli turli shahzoda, kichik hukmdorlarga yuborilgan xatlar, ularga berilgan javoblar namunalari kiritilgan bo'lib, ular o'sha davr diplomatiya qonun-qoidalari, tashqi munosabatlar oldida ko'ndalang turgan qator muammolarga oydinlik kiritadi. 295/XXU11 raqamli "Har xil mazmundagi xatlar" - "Maktuboti muxtalifa" qo'lyozmasida jamlangan maktublar esa 1489-1511 yillar ichida Abdul Hasan nomidan Lahordagi hind shohiga bitilgan nomalarni o'z ichiga olgan.

XVI-XVII asrlarga oid qo'lyozmalar, jumladan, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti xazinasida saklanayotgan qo'lyozma to'plamlarga kiritilgan Buxoro amiri Abdullaxonning Hindiston podshohi Akbarshohga yozgan maktublari, Akbarshohning "Abdullaxon O'zbekka birlikni kuchaytiruvchi maktub" nomli xati, Abulfazl Allomiyning "Makotibi Abulfazl Allomiy" to'plamidan joy olgan Abdulaziz Muhammad Bahodirxonning Hindiston podshohlari Shoh Jahon va Shoh Avrangzebga yozganlari hamda "Amir Haydar maktublari" kabi qo'lyozma asarlar ham shular jumlasiga kiradi.

Mazkur qo'lyozmalarda, asosan, "ulug' ajdodlardan meros qolgan" yakjihatlik munosabatlarini davom yettirib, o'zaro elchilar, maktublar va sovg'alar yuborib turish istagi, podshohlarning taxtga o'tirishi yoki turli jangu jadallarda erishgan yutuqlari bilan qutlov va tabriklash, bir-birining ahvolidan xabardor bo'lish, yoxud biror maqsadda kuchlarni birlashtirib gadbir ko'rish kabi istaklar ifoda yetiladi, ya'ni diplomatik aloqalarning turli qirralari yoritiladi.

Turkiston sarzaminida faoliyat ko'rsatib o'tgan davlatlar hukmdorlarining bizgacha yetib kelgan barcha diplomatik yozishmalariga xos dastlabki narsa shuki, ularning hammasi yuborilgan el yoki mamlakatlarning ulug'lari va hukmfarmolariga nisbatan g'oyat katta hurmat bilan bitilgan. Aslida, elchilar orqali Yuborilgan bu maktublarni qo'shni yoki uzoq davlatlar, ularning xalqi va

⁵ S.M. o'zining "Rossiya tarixi"da yozishicha, knyaz Berkovich-CHerkasskiy harbiy ekspeditsiyasining halokati (1717 yil) munosabati bilan Peterburgga yuborilgan Xiva xoshshgining rasmiy elchisi Avaz Muxammad "o'ch" olish maqsadida qamoqqa tashlab o'ldiriladi. Qarang: S.M.Solovev. Istoriya Rossii s drevneyshix vremen. Kniga IX (toma 17-18). Izd-vo sots-ekon. literatur. M., 1963. s. 354.

hukmdori sha'ninga qaratilgan maqtov hamda ezgu tilaklardan iborat bir payg'om-hujjat shaklida baholash ham mumkin, Faqat yaxshilik va o'zaro hurmatni qaror toptirishga qaratilgan ushbu uslub qadimdan tortib to so'nggi o'zbek xonliklari davrigacha og'ishmay davom yetib kelgan. Bunga yuqorida eslatilgan maktublar misol bo'la oladi.

Ushbu diplomatik uslub tomonlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar yoki anglashilmovchiliklarni muzokaralar yo'li bilan hal yetishga, ko'pchilik hollarda oradagi gina-kuduratlarga barham berishga, umuman, yaxshi munosabatlar yo'lida paydo bo'lgan turli g'ovlarni bartaraf yetishga hamisha yo'l ochib kelgan. Shuning uchun ham yurtimiz tarixidagi barcha hukmdorlar odatda elchilik aloqalaridagi ana shu an'anaga amal qilishga harakat qilib kelganlar.

Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, qadimdan o'rtnashib qolgan va avloddan-avlodga o'tib kelgan elchilik yozishmalaridagi ushbu tartib-qoida hatto ultimatum tarzida yozilgan maktublarda ham buzilmaganligini ko'ramiz. Ana shu tarzdagi xatlarda ham hukmdorlar raqib shon-shavkatini tuproq bilan qrrishtiruvchi, uni yerga uruvchi va tahqirlovchi iboralarni ishlatishdan o'zlarini tiyib kelganlar. Masalan, Ibn Arabshoh sulton Boyazidning Amir Temurga yozgan so'nggi maktubida juda ko'p nojo'ya va haqoratli iboralar ishlatilganligini aytib, bunday gap-so'zlar Turkistonlik hukmdorlarga xos emasligini va ular, jumladan, Amir Temur bunday hatti-harakatlardan hamisha yuqori turishlarini alohida qayd yetadi. Buni shu bilan isbotlasa bo'ladiki, Amir Temur Boyazid Yildirimning eslatilgan maktubiga g'oyat bosiqlik va o'ziga xos ulug'vorlik bilan javob qaytaradi. Shomiyning yozishicha, sulton Boyazidning ushbu maktubini keltirgan elchilarga u "ish ko'rgan o'z odamlaridan birini elchi sifatida qo'shib", unga quyidagi mazmunda bitilgan o'z xatini zudlik bilan yyetkazishni buyuradi:"...Biz sening nasab va xonadoning ahvolini bilamiz va aslu naslingni taniymiz. Agar o'z haddingni saqlab, o'z qadring palosi o'lchamidan tashqariga qadam bosmasang, sening uchun yaxshidir. Yana bilgilki, sen farang lashkari bilan g'azot va jang qilayotganligingni eshitib, to hozirgacha sening diyoringga dahl qilmadik va u mamlakatga bizning nusratli askarlarimizdan biror zarar yetishini xohlamadik... Hozir sen ortiqChalik maqomiga qadam qo'yib, o'z haddingdan tashqari so'zlarni aytayapsan... Aqlni ishlatib, fitnayu balo eshigini o'z yuzingga ochma"¹.

Amir Temur maktubidan keltirilgan ana shu juz'iy parchada ham Turkiston diplomatiyasida tarkib topgan yozishmalarga xos uslub o'zini namoyon yetib turibdi.

Elchilik yozishmalarida odatda elchi yuborishdan ko'zlangan maqsad atroflicha bayon yetilmagan. Ularda faqat elchining yuborilayotganligi, uning nasl-nasabi va ism-sharifi qayd yetilgan, xolos. Bunday qaraganda, xatlar odatda elchining vakolatini tasdiqlovchi ishonch yorlig'i vazifasini o'tagan ko'rinadi. Ko'pchilik hollarda maktub ohirida "qolgan gaplarni elchining o'zidan eshitursiz", deyilgan ibora qayd yetilgan. Bu narsa, birinchidan, uzoq davom yetgan safar vaqtida ikki o'rtadagi munosabatlarga dahldor masalalar tafsilotidan uchinchi tarafning, ba'zan esa raqib tomonning ogoh bo'lib qolmasligi hisobga olinib qo'llangan uslub bo'lsa, ikkinchidan, yuborilgan elchining vakolati naqadar yuksak ekanligi va u o'z hukmdori nomidan har qanday mushkul masala yuzasidan muzokaralar yuritishga haqli ekanligiga ham ishora bo'lgan.

Yuqorida aytilgan fikr-mulohazalarni yakunlab, quyidagilarni ta'kidlash mumkin:

1. Turkiston (o'zbek) elchilik munosabatlari qadimiy tarixga ega bo'lib, u bundan uch ming yil muqaddam sarhadlarimizda tashkil topgan dastlabki davlatchilik uyushmalarining tarkibiy qismi sifatida vujudga kelgan;
2. Uning nazariy asoslari, o'ziga xos xususiyatlari va amaliy yo'l-yo'rig'lari bu zamin allomalari asarlarida har tomonlama puxta ishlanib, asrlar mobaynida sayqal topib keldi;
3. Tariximizning barcha davrlarida turkiy hukmdorlar o'z elchilik munosabatlarida bu sohada tarkib topgan qadimiy qonun-qoidalar va ajdodlar pand-nasihatlariga rioya yetishga harakat qilib kelganlar.

O'RTA OSIYONING ARAB ISTILOSINI DAVRIDAGI DIPLOMATIK ALOQALARI

Bu davr O'rta Osiyo tarixida g'oyat murakkab bir bosqichni tashkil yetadi. Ma'lumki, arab

¹ Nizomiddin SHomiy. Zafarnoma. (Fors tipidan o'giruvchi - YUnusxon Hakimjonov. Tarjimoni qayta ishlab, nashrga tayyorlovchi va mas'ul muharrir - Asomiddin O'rinboev) 7", O'zbekistop, 1996. 284-285-betlar.

istilosi boshlanishi arafasida Turkistonning g'arbiy mintaqalari Buyuk Turk xoqonligining ishxidlari (hokimlari) hukmronligida edi. Ammo ishxidlar Turk xoqonligining bu davrga kelib o'zlashtirilib qolganidan foydalangan holda mustaqil siyosat Yuritishga harakat qilar edilar. Shu bilan bir qatorda, ular hali to'la ravishda mustaqil atributlarga ega emasdilar. Bu jarayon o'z navbatida O'rta Osiyoda siyosiy parokandalik, markazdan chyetlashishni o'zida aks yettirgan turli voqeliklarning avj olishiga sharoit yaratardi. Har bir katta tarixiy burilishning o'z sabablari mavjud. Arablar istilosining janubi – g'arbdan yopirilib kelish vaqtida O'rta Osiyoda yagona va kuchli mustaqil davlatning yo'qligi hamda bu yerdagi turkiy qavmlarning o'zaro birligi ta'minlanmagan paytga to'g'ri keldi. Bu hol, tabiiyki, islom bayrog'i ostida birlashgan va g'oya yo'lida o'zini qurbon qilishga tayyor turgan hamda ko'plab jangu jadallarda g'alaba qilib tajriba orttirgan muntazam arab qo'shinlari uchun O'rta Osiyo sarhadlariga bostirib kirish uchun g'oyat katta qulaylik yaratgandi. Shunga qaramasdan, O'rta Osiyoning bosib olinishi va uning to'la ravishda bo'sundirilishi qariyb ikki asrga cho'zildi. Bu davr tariximizning eng murakkab va ayni vaqtda mazmunli (islom dinining qabul qilinishi) davrlaridan biri bo'ldi.

Ana shu murakkab va siyosiy voqealarga g'oyat boy, sarmashaqqat tarixiy bosqichda ro'y bergan diplomatik munosabatlar ham o'ziga xos saviyaga ega bo'ldi. Bu haqdagi ma'lumotlar, garchand to'la bo'lmasada, o'sha davrda yozilgan ko'plab arab manbalarida, sug'diy hujjatlarda o'z aksini topgan. "Kitob futuh al-buldon" (al-Belazuriy), "Kitob al-buldon" (al-Ya'qubiy), "Tarix ar-rusul va al-muluk" (at-Tabari), "Kitob al-masoliq va al-mamolik" (Ibn Xo'rdodbek), Ibn Fadlan taassurotlari kabi o'nlab asarlar shular jumlasiga kiradi.

O'sha davr manbalari ma'lumotlariga tayangan holda, bizning sarzaminda o'zaro olib borilgan diplomatik aloqalarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Arab lashkarboshilari bilan mahalliy hukmdorlar o'rtasida olib borilgan aloqalar.

Bu tarzda munosabatlar asosan tomonlarning o'zaro kurash jarayonidagi yoki urush arafasidagi holatlarini o'zida aks yettirgan bo'lib, ular ko'proq arablarning ultimatum tarzidagi talablari hamda mahalliy hukmdorlarning ularga Yuborgan ijobiy yoki salbiy javoblaridan iboratdir. Voqealarning keyingi rivoji ana shu yozishmalar natijasiga qarab belgilangan. Shu bilan bir qatorda, ayrim paytlarda arab istilochilari ahvoli tang bo'lganda ma'lum yon berish evaziga u yoki bu mintaqada o'z pozitsiyalarini saqlab qolish uchun mahalliy hukmdorlar bilan muzokaralar olib borganlari haqida ham ma'lumotlar uchraydi.

2. Mintaqadagi turkiy xalqlar o'rtasida islomni tinch yo'l bilan joriy yetish uchun arablar tomonidan tashviqot guruhlari-elchiliklari faoliyati haqidagi ma'lumotlar. Bunday elchiliklar hatto Volga bo'ylaridagi turkiy xalqlar yyerlariga ham yuborilgan. Ular ayrim hollarda muvaffaqiyat qozonganlar, ba'zan mag'lubiyatga uchranganlar.

3. O'rta Osiyodagi mahalliy hukmdorlarning arab istilochilari xavfi arafasida va istilo jarayonida o'zaro birlashishga, bir-birlariga madad berishga qaratilgan yozishmalari va elchilik faoliyatlari.

Umuman olganda, o'sha davr arab va fors manbalarida O'rta Osiyodagi xalqlar bilan arab istilochilari o'rtasidagi munosabatlar haqida so'z borar ekan, ularda barcha aloqalar turkiy qavmlar bilan olib borilganligi, shaharlar va istehkomlar turkiylar tomonidan mudofaa qilinganligi alohida ta'kidlangan. Shu bilan birga, mahalliy aholiga nisbatan mensimaslik qabilida yozilgan ko'plab satrlarga ham duch kelamiz. Bu hol, birinchidan, istilochilarning o'z dushmanlariga nisbatan yuqoridan turib muomala qilishga harakat qilganliklarini ko'rsatsa, ikkinchidan, ularni g'ayridin hisoblab, ana shunday ta'rif-tavsiflarga yo'l qo'yganliklarini ifoda yetadi. Shuning uchun ham bu tarzda yondashuvlarga tanqidiy qarash lozim bo'ladi. Masalan, At-Tabariyning yozishicha, arablar Buxoro yaqinidagi Ashras degan istehkomni egallaganlarida, turkiylarning Farg'ona, Taraband, Afshona, Nasaf hamda Buxorodan

kelgan birlashgan qo'shinlari ularni qurshab oladi. Ikki orada muzokaralar boshlanadi. Arablarga, agar ular taslim bo'lishsa, avf e'lon qilinishi aytiladi. Shunda muzokaraga kelgan arablarning vakili Yazid bin Said al-Baxili shunday deydi: "Bu narsa pishmaydigan savdo. Arablar bo'ri bo'lsayu, qanday qilib qo'y bo'lgan turkiylarga bo'ysunishi mumkin. Oramizda yarash bo'lishi haqida so'z bo'lishi mumkin emas". Bu joydagi jangda, deb ta'kidlaydi at-Tabariy, ko'p

arablar shahid bo'ldilar.¹

Ibn Fadlan o'z xotiralarida Buxorodagi Somoniylar tobe'ligidagi bir guruh arablar elchi sifatida Amudaryodan kemaga tushib, Shimoliy Xorazm tomon yo'l olganliklarini yozadi. Elchilarga g'ayridinlar o'rtasida islomni targ'ib yetish, ularni musulmonlikni qabul qilishga ko'ndirish vazifasi yuklatilgandi. Ular kema bilan bir necha kun daryoda suzib, Janubiy Xorazm poytaxti Kat shaxriga yyetib keladilar. Elchilar bu yyerda Janubiy Xorazm shohi Muhammad ibn Iroq huzurida bo'ladilar. U Somoniylar amirlarini tan olgan mahalliy hukmdor edi. Shox elchilarni katta xushnudlik bilan qabul qiladi. Elchilik - Susamar - Rassiy, Takin at-Turkiy, Barsa as-Saklabiy va Ibn Fadlanlardan iborat edi².

Janubiy Xorazm shohi Takin at-Turkiyga nisbatan ishonchsizlik bildiradi va uni elchilik-tarkibiga qo'shmaslikni maslahat beradi. Bu masalani yechish uchun u elchilarga Xuroson amiriga xat yozishni, undan Bag'dod xalifasidan ruxsat olib berishni iltimos qilishlarini aytadi. Ammo elchilar bu maslahatni ma'qul ko'rsalarda, uni bajarish uchun ko'p vaqt kyetishini aytib, shohdan uzr so'raydilar va o'z yo'llarini davom yetishga ruxsat berishini iltimos qiladilar. Natijada ular qish sovug'iga qaramay Shimoliy Xorazm yerlari sari ravona bo'ladilar. Bu joylardagi turkiy qavmlarni islomga tobe qilib, so'ngra asosiy maqsad - Volga bo'yidagi Bulg'or xonligiga borish edi. Bu elchilikning tafsilotiga to'xtab o'tirmasdan, faqat bir narsani eslatib o'tish joiz bo'ladi. Shimoliy Xorazm va u bilan tutash cho'l mintaqalarida istiqomat qilgan qavmlar ko'p hollarda arablar bilan islom dinini qabul qilish haqidagi suhbatlar va uchrashuvlarda, Ibn Fadlanning yozishicha, "Bir Tengri", ya'ni Xudo bitta ekanligini hamma gan olganligini bildirib, boshqa dinga. ya'ni islomga o'tishni ma'qul ko'rmaydilar.³ Bu hol, birinchidan, joylarda azaldan turkiy xalqlarning istiqomat qilib kelganligini ko'rsatsa (Ibn Fadlan o'zasarida "Bir Tengri" iborasini keltiradi), ikkinchidan, ularning islomgacha bo'lgan diniy e'tiqodlari haqida ham yangi ma'lumotlar beradi. Shuningdek, bu narsa, yuqorida ta'kidlanganidek, Turkiston mintaqasida islom dinining osonlik bilan tarqalmaganligini, bu yyerdagi turkiy xalqlar uzoq vaqtlar davomida o'z e'tiqodlarida qolganliklarini ham ko'rsatadi.

Arab istilochilariga qarshi kurashda o'zaro ittifoq tuzish uchun bo'lgan urinishlar sug'diycha hujjatlarda o'zining yorqin ifodasini topgan. Garchi Yuqorida eslatib o'tilgai arab va forsiy manbalarda mintaqadagi turkiy qavmlar o'zaro dushmamlkda hayot kechirib kelganliklari tufayli, ular siyosiy va harbiy jihatdan uyushishga qodir emasdilar, (jumladan, at-Tabariyda bu hol ko'proq ta'kidlanadi) deyilgan fikr hukmdor bo'lsada, bizgacha yyetib kelgan ayrim sug'diy ma'lumotlar buni rad yetadi. To'g'ri, o'zaro ittifoq tuzishga moyillik hamma joyda ham bir xilda namoyon bo'lmagan. Ammo tashqi xavf oldida uyushish yo'lida harakatlar yuz berib turgan. Demak, bu masalada ham manbalardagi axborotlarga tanqidiy yondashish lozim bo'ladi. Bunga 732-714 yillarda yozilganligi taxmin yetilgan, Sug'd elchisi Fatufarnning Chochdan jo'natgan maktubi yorqin misol bo'la oladi. Bu maktub Sug'd podshohi Samarqand hokimi Devashtichga yo'llangan. Maktub muallifi podshoh Devashtichning Chochga (Toshkent), undan turk xoqoni hamda Farg'ona podshohi huzuriga maxsus diplomatik vazifa bilan, xususan, arab istilochilariga qarshi birlashib kurashishni tashkil qilish maqsadida yuborgan elchisi Fatufarndir.

Ushbu diplomatik hujjat arab istilosi yillaridagi vatanimiz diplomatik munosabatlariga taalluqdi g'oyat muhim sug'diy mujda bo'lganligi uchun ham u haqda batafsilroq to'xtalib o'tish lozim bo'ladi. Samarqand hokimi Devashtichning Choch (Toshkent) va Farg'onaga do'stlik va arab istilochilariga qarshi ittifoq tuzishni taklif yetib yo'llagan maxsus elchisining o'z hukmdoriga yozgan nomasi quyidagichadir:

"Janobi hukmdorga, buyuk tayanchimiz, Sug'd podshosi, Samarqand hokimi Devashtichga uning eng e'tiborsiz ("millioninchi darajali") quli Fatufarndan murojaatnoma.

Janobi hukmdor, (senga) butun shon-sharaf (egasiga) ko'pdan-ko'p ta'zim yo'llayman ("murojaat qilaman") va janob, men bu erga, Choch hukmdori huzuriga keldim. Janob, xatlarni ham topshirdim, og'zaki ("til bilan") lozim bo'lgan murojaatlarni ham to'liq, oqizmay-tomizmay

¹ Istoriya at-Tabari. T., Fan, 1987. s. 99.

² Puteshestvie Ibn-Fadlana na Volgu. (Perevod i kommentarii pod red. I. YU. Krachkovskogo) Moskva-Leningrad, 1939. s. 57.

³ 1. O'sha joyda, 60-bet.

("qoldiqsiz") bayon yetdim.

Tudunga ham, uning yordamchisiga ham. Va janob, xoqonga (mo'ljallangan) xatni ham, Farg'ona podshosiga mo'ljallangan xatni ham Farg'ona tutig'i qo'li bilan (orqali) Farg'ona podshosi tomon jo'natdim. Janob, men shu tufayli yuqoriga tomon (yana yo'l) yura olmadimki, xabarlarga ko'ra xoqon (hech) ko'rinmas emish. Janob, tudundan va uning yordamchisidan xat va og'zaki javoblarni oldim va javob (yo'lga chiqib) Anvartkonga (yyetib) kelganimda, janob, Chodirchik haqida yaxshi xabarlar eshitmadim hamda Ustrushon viloyati hammasi (dushmanga) topshirilgan.

Janob, men yoppa-yolg'iz behamroh holda (yo'limni davom yetib) yurishga jur'at qila olmayapman. Janob, ikkinchi qayta Choch tomon qaytib keldim. Buning uchun hukmdorimdan juda yomon qo'rqayapman. Janob, tudun chekindi, bitimga ko'ra Jamra-vaz va fors lashkarboshisi quyi tomon kyetdilar.

Xabarlar (borki) tovon undirib olish va kuchlarni arablardan nariga olib kyetish (ularning maqsadidir). Janob, xabarlarga binoan xvonak hech ko'rinmaydi, chunki ular Yuqoriga qarab kyetishdi va haligacha hech kim qaytib kelgani yo'q.

Janob, tudun Tarband bilan bitim tuzgan edi. U yyerdagi hamma joylarni oldi. Janob, Chodirchikda (tuzilgan) sulh munosabati bilan, eshitishimcha ("Sulh xabari tufayli") yordamchi juda g'amgin, anduhnok bo'lmoqda va yana yoniga borolmagani uchun sendan ("hukmdordan") qo'rqmoqda.

Janob, so'ngra sen tomondan ("hukmdordan") xabarlar kelmay qoldi.

Janob, mana bu xatlarni men Marvon (ismli kishi) qo'li orqali Kand tomonidan (aylanma yo'l bilan) jo'natdim.

Janobi qukmador, buyuk tayanchimiz Sug'd podshosi, Samarqand hokimi Devashtichga uning eng e'tiborsiz ("Millioninchi darajali") quli Fatufarndan maktub"¹.

Ushbu maktub elchi Fatufarn tomonidan shunday qaltis va uning uchun noqulay vaziyatda yozilgan ediki, aftidan elchi o'z safari vaqtida bunday holatning vujudga kelishini sira kutmagan edi. Gap shundaki, Fatufarn Chochga kelgach, tudun deb nomlangan Choch xokimiga va uning yordamchisiga tegishli maktub va og'zaki aytilishi lozim bo'lgan gaplarni yyetkazadi. Ulardan javob maktubini oladi. Lekin turk xoqoni bilan uchrashishning ilojini topmaydi. Vaziyat taqozosi bilan xoqonga va Farg'ona podshohiga tegishli maktublarni Farg'ona tutuni (shu kunlarda Chochda ekan) orqali jo'natadi. Shoshilinch Sug'dga qaytgach, Fatufarn Ustrushan viloyati arablar qo'liga o'tib, yo'li qirqilib qolganligini bilib qoladi. Yolg'iz holda yo'lni davom yetishga jur'at qilolmay Chochga qaytib keladi va shu yerda turib, Devashtichga ushbu maktubni yozib, Marvon ismli kishidan aylanma yo'l - Konibodom orqali Sug'dga jo'natadi. Maktubning yozilish tarixi, sanasi haqida turlicha fikrlar bayon yetilgan. Jumladan, V.A. Livshis turli tarixiy faktlarga suyanib, uni 712-714 yillarda yozilgan, deb taxmin qiladi. Haqiqatdan ham bu yillarda arab istilosi Jizzax, Zomin, O'ratepa, Xo'jand viloyatlariga, Choch-Toshkent voxasiga yoyilib ulgurgan, uning asosiy yo'nalishi Farg'ona vodiysiga qaratilgan edi. Shu munosabat bilan V.A. Livshis elchi Fatufarning qaytishiga mone'lik qilgan vaziyatni arablar tomonidan Ustrushanning egallanishi orqali izohlagan edi². O.I. Smirnova esa, Devashtichning podshoh deb ko'rsatilishiga tayanib, ushbu elchilik missiyasini 720-721 yillar bilan

bog'laydi. V.A. Livshis Sug'dning VII asr ohiri va VIII asr boshlaridagi xokimlar masalasi bilan bog'liq hujjatlarni tadqiq yetar ekan, yana bu masalaga qaytib, unga aniqlik kiritadi - bu maktub Devashtich podshohlik qilgan 717-718-719 yillarning biriga to'g'ri keladi, degan xulosaga keladi³. Haqiqatan ham, xatning mazmuniga qaraganda, uning yozilish vaqti xuddi ana shu ikki yilning biri bilan belgilanishiga shubha qolmaydi.

Maktub matni tarkib jihatidan ikkiga bo'linadi: birinchi qismda Fatufarn shaxsan podshohga yyetkazishi lozim bo'lgan xabar mazmunidan iborat fikrlar bayon yetilgan bo'lsa, uning ikkinchi qismida Fatufarn o'zi kuzatgan harbiy-siyosiy vaziyat hamda bu haqdagi xulosalari haqida

¹ Ishaqov M. Unutilgan podsholikdan xatlar (Bir turkum sug'd hujjatlarining o'zbek tiliga tarjimasi va izohlar). T., Fan, 1992. 5-6-betlar.

² Sogdiyskie dokumentsh s gorsh Mug. Vt. /-1. M., 1963. s. 84.

³ Livshits V.A. Praviteli Pyancha. "Narodы Azii i Afriki", 1979, №4. s. 62-6.1

ma'lumot keltiradi.

Ushbu tarixiy hujjatda qayd yetilgan mas'ul shaxslar arab istilosi kunlaridagi Toshkentning siyosiy mavqei, uning turk xoqonligi, Farg'ona vodiysi va boshqa yerlar bilan munosabati, viloyat boshqaruvining xususiyatlari kabilarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Jumladan, xoqon, Choch hokimi, tudun, uning yordamchisi (yoki "yordamchi" deb atalgan rasmiy lavozim egasi), Farg'ona podshohi, Fargona tutig'i, fors lashkarboshisi, Marvon ismli shaxs va boshqalar bu hujjatda aks yetgan hodisalarning tirik qatnashchilari o'lib, murakkab tarixiy voqealarda u yoki bu darajada rol o'ynaganlar. Ayni vaqtda, matndagi «janob», «tudun» kabi atamalar ham diqqatni jalb qiladi.

Sug'd elchisi Fatufarn Toshkentga kelgan vaqtda - 717-719 yshshar davomida viloyat Sharqiy turk xoqonligi tasarrufidagi o'lka bo'lib, xoqon tomonidan (ushbu maktubda qag'an) tayinlanuvchi tudun tomonidan boshqarilganligi ma'lum. Lekin u holda Choch hokimi kim bo'lgan? Manbalarda VIII asr boshlaridag'i voqealar munosabati bilan "Choch podshohi" deb tilga olinadigan shaxs Sharqiy turk xoqonligi noibi nazoratida ish ko'rgan, to'liq. ma'noda siyosiy huquqqa ega bo'lmagan hokim bo'lsa kerak. Fatufarn ham dastlab rasmiyat Yuzasidan unga uchrashib, asosiy diplomatik munosabatlarni tudun bilan amalga oshirgani bejiz emas.

Bu hujjatni dastlab tadqiq yetgan V.A. Livshis qator manbalar asosida 713 yildan boshlab Chochda tudun Maxedu-Bahodir bo'lganini ta'kidlaydi⁴. Lekin, hujjatning sanasi haqida Yuqorida keltirilgan yangi fikr asosida, 717-719 yillardagm Choch tuduni Inay tudun Gule bo'lgani ham ma'lum. Agar At-Tabariyning 738-739 yillar bilan bog'liq voqealar bayonida Choch hukmdorining "podshoh" deb atalgani, shuningdek, Al-Beruniyning "Osorul boqiya" asarida⁵ ham Shosh podshohi - tudun teng ma'noni ifodalashiga ko'ra fikr yuritilsa, tudun va Shosh podshohi, qolaversa, mazkur hujjatdagi xvab-xokim o'rtasida farq yo'qdek ko'rinadi. Lekin shuni ham ta'kidlash lozimki, Fatufarn Shosh podshohi haqida yozgan vaqtda odatdagidek malka - ishxid - "podshoh" so'zidan foydalanishi mumkin edi. Demak, Fatufarn uchun Choch-Shosh podshohi tushunchasi "Fargona podshohi" kabi maxsus ma'no kasb yetmagan. Tabariy va Beruniylar vaqtiga kelib esa (X-XI asrlar), podshoh, tudun, hokim kabi ijtimoiy mavqe yillaloyasi haqidagi masala yahlit ma'no kasb yetib, an'anaviy tarzda "podshoh" atamasi bilan ifodalangan bo'lishi mumkin. S.P. Tolstovning fikriga ko'ra, "tudun" so'zi turk xoqonining urug'idan chiqqan va bo'ysundirilgan viloyatlarni boshqarish joylaridagi xokimlar faoliyatini nazorat qilish hamda o'lpon va soliqlar to'plashni tashkil yetish maqsadida tayinlangan noibga nisbatan qo'llangan⁶.

Hujjatga asosan Farg'ona mulki podshoh tomonidan boshqarilganligi ma'lum bo'ladi. At-Tabariy 712-723 yillar voqealari bayonida bu podshohning nomini ham keltirib o'tgan: Farg'ona podshohi al-Tar. Bu haqsa V.A. Livshis ham to'xtalib o'tgan va boshqa manbalar qiyosida buni tasdiqlagan¹. Podshohdan tashqari (VIII asr boshlarida) tutug' lavozimi bo'lgani ham ma'lum. Tutug' lavozimi harbiy ma'muriyat boshlig'iga nisbatan qo'llangan.

"Chapish" deb nomlangan lavozim harbiy lashkarboshilik bilan bog'liq. Maktubning 22-satrida "jamarvaz ti xo parsik chapish" birikmasi o'qilganki, bu "Jamravaz va fors lashkarboshisi" demakdir. Bu shaxslar kimligi haqida aniq bir ma'lumot yo'q. Lekin ushbu hujjat nashridagi izohlarda V.A. Livshis "lashkarboshi fors" iborasi haqida mulohaza bildirgan. Gap shundaki, sosoniylar sulolasining ohirgi vakili Yazdijird III avlodlari uzoq vaqt davomida, hatto 730-740 yillargacha ham arablarga qarshi kurashgan qo'shinlar ichida ishtirok yetgan. Ular Eron qo'ldan kyetgach, Turon sarhadlariga chekinib kelib, bu yerdagi davlatlar podshohlarining doimiy ittifoqchilariga aylanib qolishgan. Bu voqealardan sal oldinroq sosoniy shoxlar Turondagi hukmdorlar ittifoqini tashkil yetish, ularga tayangan holda arab istilochilariga qarshi chiqib, dushmanni tor-mor keltirish va shu yo'l bilan Eron zaminini ozod yetish maqsadini amalga oshirishga qattiq harakat qilganlar. Bu yo'lda, ayniqsa, Yazdijirning o'g'li Feruz (678 yilda vafot yetgan) katta jonbozlik ko'rsatgan. U arablarga qarshi fors hamda O'rta Osiyo xalqlari va turk xoqonligining kuchlarini birlashtirishga uringan. Xulosa qilib aytganda, hujjatda fors lashkarboshisi pastki Chodirchik yerlariga jo'nadi, gap-so'zlarga qaraganda, arablardan tovon undirib, qo'shinni

⁴ Sogdiyskie dokumenti s gory Mug. II. s. 82.

⁵ Istoriya at-Tabari. s. 137.

⁶ Tolstov S.P. Drevniy Xorezm. M., 1948, s. 260.

¹ Sogdiyskie dokumenti s gori Mug. 11. s. 84.

uzoqroqqa olib kyetmoqchi, degan xabarning Devashtichga yyetkazilishi arablarga qarshi kurashgan kuchlarning tarkibi haqida kengroq tasavvur beradi. Boshqa jihatdan bu fakt asosida konkryet tarixiy voqealar, ayniqsa, 718—719 yillar haqida ba'zi anikliklar vujudga keladi. Jumladan, mazkur yillarda arab istilochilari O'rta Osiyoni bosib olib, u orqali Sharqiy Turkistonga chiqish xarakatini qilishgan. Shu maqsadda xalifalikning Xuroson noibi al-Jarroh bin Abdulloh qo'shin jo'natgan. Lekin bu urinish davomida arab qo'shinini turkiy qavmlar o'rab olgan. Arablar tovon to'lab qutulgan va lashkarboshi Abdulloh bin Ma'mar al-Yashkuriy boshchiligida Chochga qaytib kelgan. Bu voqealar bayoni Belozuriyning "Kitob futuh al-buldon" ("Shaharlar fathi kitobi")da keltirilgan.² Shu tarixiy ma'lumotlarga suyanib matndagi: "Tudun arablar bilan bitimga asosan chekin-di. Bitim sharti bo'yicha Jamravaz va fors lashkarboshisi pastga (quyi yoki janub) - Chodirchikka tushib kyetishdi, ovozalarga qaraganda, arablardan tovon undirishmoqchi va qo'shinni ulardan nariga olib kyetishmoqchi", degan parcha o'z ma'nosini topadi va 718 yil voqealari sifatida aniqlik kasb yetadi,

Bu hujjat ayni vaqtda tojik yetnonimining paydo bo'lishi to'g'risida qiziq ma'lumot beradi. Hujjat matnining 21-satrida "Tojiklar bilan sulh (bitim) asosida chekindi" degan jumla ishlatilgan. Tojik yetnonimiga asos bo'lgan "tazik" so'zi sug'd yodgorliklarida ana shu hujjat nashr yetilgunga qadar uchramagan edi. Lekin bu so'z fors manbalarida "qul" ma'nosini anglatgani ma'lum. Bu masalaga o'z vaqtida rus olimi V.V. Bartald, ingliz olimi T.V. Beyli, yirik eronshunos olim V.B. Xenninglar e'tibor berishgan edi. Arablarga nisbatan yetnonim sifatida ko'llangan Tozi(k) so'zi islom dini tarqala boshlashi munosabati bilan shu dinni qabul qilgan boshqa xalqlarga, xususan, eroniy oilaga kiruvchi aholiga nisbatan ham qo'llana boshlangan. Ma'lumki, arab istilosining dastlabki bosqichidanoq Eron va unga qo'shni yerlar bosib olinib, islom dini majburiy joriy qilina boshlangan. Keyinchalik bu jarayon O'rta Osiyoga ham yoyilgan. Shu voqealar asnosida islomni qabul qilgan aholi qatlamsha nisbatan arablashgan, ya'ni tojik atamasini qo'llash keng tarqalgan. Natijada bu nom islom dini ommaviy shaklga kirgan bosqichda eron tillarida so'zlashuvchi O'rta Osiyo xalqlaridan birining, hozirgi tojik xalqining yetnonimiga aylangan³.

Bu yerda Chodirchik atamasi ham ishlatilganini ko'rdik. U jug'rofiy nom shaklida tilga olingan. U holda bu joy qayerda bo'ldi ekan? Ehtimol, bu atama mintaqa, jo'g'rofiy tushuncha sifatida ishlatilgandir. Birinchi o'rinda elchi Fatufarn "Chodirchik sulhi tufayli yordamchi juda anduhnokdir" deb yozadi. Elchi Fatufarn Sug'dga qaytishga imkon topmaganligini quyidagi parcha yanada oydinlashtiradi va jug'rofiy tushunchalarga aniqlik kiritadi: "So'ng'ra, janob, men Anvartkanga kelgan vaqtimda, janob, pastki - Chodirchik yerlaridan hech qanday yaxshi ovoza eshitmadim, buning ustiga, Ustrushan yerlari (viloyati) hammasi (dushmanga) topshirilgan". Ushbu parchada xat muallifi Chodirchik hamda Ustrushan yerlarini aniq farqlab ko'rsatgan. Demak, Yuqorida qayd yetilgan Chodirchik sulhi tarixiy

Chodirchik jug'rofiy rayoni bilan bog'liq hodisa ekan. Shunga binoan Fatufarn, Ustrushan va undan sharqsa joylashgan Falgar, Buttam, Panch kabi tog'li viloyatlardan farkli o'laroq, pasttekislikda joylashgan hozirgi Zomin, Mirzacho'l, Jizzax muzofotiga nisbatan "Chodirchik" so'zini qullagan bo'lsa kerak, deyishga to'la asos bor. Fatufarn Sirdaryodan u tomondagi yerlar, jumladan, Ustrushan arablar qo'lga o'tgani tufayli, bu hududlar orqali Sug'dga o'tib kyetolmadi. Shu bilan bir qatorda, "Chodirchik yerlaridan hambiror yaxshi xabar eshitilmadi". Bu faktni hisobga olsak, taxminimiz asosli ekani ko'zga tashlanadi. Gap shundaki, agar Ustrushan yo'li qirqilib qolgan bo'lsa, Fatufarn Chodirchik yerlari orqali Zomin-, Jizzax ustidan aylanma yo'l bo'ylab Sug'dga qaytishni mo'ljallagan bo'lishi mumkin. Lekin u yo'l ham arablar nazoratiga o'tgani tufayli, elchi noiloj Chochga qaytishga majbur bo'ladi.

Choch hokimining noibi tudun Chodirchik bitimi asosida qo'shirlarni arablardan uzoklashtirgani haqidagi xabar biz uchun muhim bir xulosa yasashga imkon beradi. Bu hol Choch viloyatining ilk o'rta asrlarda Zomin, Jizzax yerlari ustidan ham siyosiy hukmronligi bo'lganligidan dalolat bersa kerak. Arablar shu tufayli bu o'lkada Choch turk qo'shinlari qurshovida qolishgan va vaqtincha sulh tuzishgan hamda tovon to'lab qutilishgan. Shunlan so'ng tudun qo'shinlari, uning

² Livshits V.A. Praviteli Pincha, s. 63.

³ Sogdiyskie dokumentn s gorsh Mug. II. s. 87-88.

turli qismlari Chochga qaytgan bo'lishi kerak. Ayni shu kunlarda sug'd elchisi Toshkentda - Chochda tudun va uning yordamchisi bilan uchrashishga muyassar bo'lgan.

Chochning Chodirchik, taxminimizcha, Zomin, Mirzacho'l, Jiz-zax yerlari ustidan hukmronligi masalasi yana shu bilan asoslanadiki, bu katta muzofot sug'd podshohligi viloyatlari qatorida umuman tilga olinmaydi. Bu yerlarda mustakdl ma'muriy birlik bo'lgani to'g'risida qam hech qanday ma'lumotga ega emasmiz. Shu tufayli sug'd elchisi maktubi asosida bayon yetilgan siyosiy ahvol manzarasi ilk o'rta asrlarda Jizzax, Zomin, Mirzacho'l yerlari qadimgi Toshkent hrkimligiga tobe yerlar bo'lgan deyishga asos bsradi.

Yuqorida izoxlangan sug'd diplomatik hujjatining arablar istilosi davridagi siyosiy voqealarni tasavvur yetish, ularni haqqoniy tiklash uchun naqalar katta ahamiyatga molik ekanligi

o'z-o'zidan ko'rinib turibdi. U o'sha zamon hodisalarini o'zida oynadek aks yettirgani uchun hambu yerda biz unga batafsil to'xtaldik.

Bu hujjatdan kelib chiqadigan xulosalardan biri shuki, arablar istilosi boshlanishi va uning jarayonida O'rta Osiyoda yagona xokimiyat bo'lmagan. At-Tabariyda ta'kidlanganidek, Xorazm alohida davlat, Sug'd esa o'ziga mustaqil, Toshkent, Farg'ona podshohliklari ham mustaqil hududlar sifatida ish ko'rganlar. Bunday bir alfozda turk xoqonligining arab istilosi arafasida inqirozga Yuz tutganligi, uning siyosiy va harbiy ta'siri yo'q darajaga tushib qolganligi tarixiy fakt sifatida namoyon bo'ladi. Vaholanki, O'rta Osiyoning asosiy aholisi bo'lgan turkiy qavmlar bu yerlarda qanchadan-qancha kelgindi yovlarni yakson qilmaganlar. Xorazmning kddim-qadimlardan turkiy qavmlar o'lkasi ekanligi va bu yerda turkiy podshohlar hukmronligi joriy yetilganligini Beruniy ularning yil hisobi uslublari, ta'rifi orqali ta'riflagani to'g'risida Yuqorida uning "Osorlu-boqiya" asaridan ikgiboslar keltirib o'tildi. Bunday qadimiy davlatchilik timsollari Turkistonning boshqa qismlarida ham mavjud bo'lgan. Ammo arablar istilosi arafasida bu yerdagi siyosiy ahvol, Yuqorida ta'kidlanganidek, ancha bo'shshagan, g'arbiy turk xoqonligi ta'siri o'ta susayib kyetgan, Sug'd elchisi Fatufarn maktubida tilga olingan mustaqil xukmronliklarga bo'linib kyetgandi. At-Tabariyda Xorazm podshohligi haqida, uning arablar bilan tuzgan sulxlari, olib borgan janglari va nihoyat, engilishi to'g'risida shunday tafsilotlar keltirilganki, ulardan chiqadigan xulosa: budavrga kelib qadimiy Xorazm ham kuchsizlanib qolgan, uning atrof qavmlarga bo'lgan ta'siri uncha katta bo'lmagan. Umuman, O'rta Osiyodagi siyosiy parokandalik arablar istilosi uchun qulay imkoniyat yaratgan va bunday tarixiy bir sharoitda arab lashkarboshilari bu yerda islom dinini tarqatish uchun zamin hozirlashga muvaffaq bo'lganlar, O'rta Osiyoga arablarning kirib kelishiga yo'l ochgan holat-lardan yana biri - Eronning arablar shiddatiga dosh bera olmasdan tezda ularga taslim bo'lgani hamdir.

Ammo tarixiy asarlar va hujjatlardagi dalillar shuni ham ko'rsatadiki, O'rta Osiyodagi arab istilosi osonlikcha muvaffaqiyatga erishgani yo'q. Bu yo'lda arablar juda ko'p qurbonlar berdilar. Chunki bu yerda istilo jarayonida o'zaro birlashib, kelgindilarni daf yetish istagi g'oyat darajada kuchayib kyetadi. Natijada arab lashkarboshilari - Ibn Qutayba va boshqalar oldida har safar yangi-yangi to'siqlar paydo bo'la boshlaydi.

Turkistonda o'sha paytda mavjud siyosiy hukmronliklarning arab istilosiga qarshi Vatan himoyasi uchun birlashib kurash olib borish harakati tufayli Yuqoridagi elchi Fatufarn maktubini ko'rib turibmiz. Shunisi diqqatga sazovorki, Fatufarn Shoshga kelganda bu yerda Farg'ona podshohining vakili - Tutug'ni uchratadi. Demak, umumiy xavf oldida Farg'ona Sug'd elchisi kelgunga qadar allaqachon ittifoq tuzish masalasida Chochga (Shosh) o'z vakilini safarbar yetgan ekan. Yana bir narsa shuki, Fatufarn maktubi mazmunidan elchi bu erga kelgunga qadar birlashgan turk qo'shinlari arablarga qattiq zarba bergan va ular tovon to'lab, o'z kuchlarini batamom tor-mor yetilishdan saqlab qolganlar. Bu hakda Yuqorida aytib o'tilgandi. Albatta, bu hol Yuzaki qaraganda birlashgan turk qo'shinlari rahnamolarining katta xatosi bo'lgan. Harbiy mantiq nuqtai nazaridan qaraganda, istilochilardan tovon olib, o'z qo'shinlarini jang maydonidan olib kyetish o'rniga, ularni tor-mor keltirish ma'qul ish bo'lur edi. Ammo biz o'sha paytdagi kuchlar muvozanati hamda siyosiy holatning barcha ikir-chikirlaridan xabardor emasmiz. Ehtimol, arablar tovon to'lash bilan birga, kuch bilan boshqa tazyiq qilmaslik majburiyatini ham o'z zimmalariga olishgandir. Ammo bunday kelishuvlar o'sha davrda ko'plab tuzilganligi (masalan, Xorazm va Sug'd podshohlari bilan) va ular turli bahonalarda poymol yetilganligi haqida tarixiy faktlar ko'plab uchraydi.

Sug'd podshosining Toshkent va Farg'ona hukmdorlariga elchi Yuborib, ularni birgalikda istilochilarga qarshi harakat yetishga da'vati birgina Yuqoridagi maktub bilan emas, balki o'sha davr voqealariga bag'ishlangan qator manbalarda ham o'z aksini topgan. Masalan, mashhur arab tarixchisi Muhammad bin Jarir at-Tabariyning (839 yilda tavallud topgan) "Payg'ambarlar va podshohlar tarixi" asarida bu hakda aniq ma'lumotlar keltirilgan. Uning asari "Tarixi at-Tabariy" nomi bilan mashhurdir. Yuqorida bu asardan qator faktlar keltirib o'tildi. Bu yerda biz Fatufarn elchiligi bilan bog'liqligi taxmin yetilayotgan bir holatni eslatish bilan kifoyalanmoqchimiz. At-Tabariyning yozishicha, Sug'd ixshidi (podshosi) Gurek (709-738) Samarqandning Abdurahmon bin Muslim va Qutayba qo'shinlari tomonidan uzoq qamal qilinganligi natijasida madad so'rab Toshkent va Farg'ona hukmdorlariga maktub yo'llagan. "Agar arablar bizni engsalar, - deb yozgandi Gurek o'z maktubida, - bizning boshimizga tushgan savdolarni sizlarning ham boshingizga solishlari turgan gap. Buni yaxshilab o'ylab ko'ringlar va shunga ko'ra harakat qilib, o'z g'amlaringai o'zlaring englar. Biz arablar bilan sizning o'rtangizda turganimiz uchun ham hozircha sizlarni ulardan muhofaza qilib turibmiz. Agar ular bizni qo'lga kiritsalar, siz o'jizlanib qolasiz va ularga bo'ysunishga majbur bo'lasiz. O'z mustaqilligingizni saqlash uchun ixtiyoringizdagi barcha imkoniyatlarni ishga soling". Tarixchining ta'kidlashiga qaraganda, "Ular o'z imkoniyatlarini chamalab ko'rdilar va qaror qildilar: "Bizga o'z fuqarolarimizdan tushum kelib turibdi, ammo arablarda bizda mavjud bo'lgan boyliklar yo'q. Bizlar bu ishning g'amini eyishimiz kerak". Va ular qo'shin to'plab, unga shahzodalarni rahnamo qildilar va buyurdilarki, shahzodalar Sug'dni qamal qilish bilan mashg'ul bo'lgan Qutaybaga tunda to'satdan hujum uyushtirsinlar. Ammo bu xabar o'sha vaqtdayoq Qutaybaga yetib keldi"¹.

Ushbu tarixiy faktlarning aniq oy va yillari ko'rsatilmagan bo'lsada, ularning Fatufarn elchiligi bilan bevosita aloqadorligiga shubha qolmaydi. Biz Sug'd elchisiga o'z hukmdori tomonidan Toshkent (Choch), Farg'ona va Turk xoqonligi hukmdorlariga yozilgan xati mazmunidan xabardor emas edik. Ammo at-Tabariy o'sha elchiga topshirilgan yozma fikr-muloxazalarni keltirganga o'xshaydi. Bu bilan cheklanmasdan, tarixchi Sug'd podshosining iltimosiga ko'ra ko'rilgan chora tadbirlar ya'ni podshoh murojaat qilgan hukmdorlarning uning taklifiga javoban amalga oshirgan ishlari haqida hamma'lumot keltirib o'tgan.

Yuqorida ta'kidlanganidek, bu davrdagi O'rta Osiyo diplomatik aloqalari g'oyat murakkab siyosiy vaziyatda Yuz berdi. Bu sohadagi har bir hujjat va o'sha vaqt manbalaridagi sahifalarda ana shu qaltis siyosiy-harbiy holat o'z aksini topgan. Bu yerda faqat uning ayrimlari haqida mulohazalar bildirildi, xolos.

Shu tarzda bu davrga oid manbalarda keltirilgan diplomatik aloqalar tarixiga oid ma'lumotlar o'tmishimizning o'ta murakkab voqealar bilan to'la bir vaktida Vatan himoyasi, uning dahlsizligini saklash yo'lida ajdodlarimiz tomonidan amalga oshirilgan tadbirlar haqida tasavvur beradi. Bu sohadagi ko'p materiallar o'sha davr siyosiy-tarixiy voqealariga yangicha qarash, ularni odilona talqin yetish imkonini yaratadi.

MO'G'ULLAR ISTILOSII ARAFASIDAGI DIPLOMATIK ALOQALAR TARIXIDAN

1199 yil yozida Nishopurdan Xorazmga qaytayotgan paytda Xorazmshoh. Alouddin Takesh yo'lda hayot bilan vidolashadi. Shu yilning iYul oyida uning o'g'li Kutbiddin Muhammad Xorazm saltanati tizginini o'z qo'lga oladi. U tarixda Sulton Muhammad Xorazmshoh nomi bilan mashhur bo'lib, buyuk Xorazmshohlar imperiyasining halokati bevosita uning faoliyati bilan bog'liq.

Ushbu masalaga bag'ishlangan asarlarda turli-tuman, ayrim hollarda bir-biriga zid qarashlar mavjudligi ko'zga tashlanadi. Ularning ayrimlarida bu zot o'zining davomli jangu jadallari bilan xalq ommasini norozi qilib quyganligidan mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurash boshdanoq tashkiliy tus olmadi, deyilsa, boshqalarida uning Bag'dod xalifaligiga qarshi kurashi natijasida xalifalikning mo'g'ullar bilan yaqinlashuvi sodir bo'ldi-Yu, Xorazm o'rtada yakkalanib qoldi, degan fikr-mulohazalar maydonga tashlanadi, yana birlarida Xorazmshohning harbiy mahorati

¹ Istoriya at-Tabari. s. 139-140.

pastligi va shiddatsizligi haqida soʻz borsa, boshqa bir joyda u dovyurak, botir, jasur va Yuksak harbiy isteʼdod sohibi sifatida talqin yetiladi. Bu hol gʻoyat murakkab bir tarixiy sharoitda faoliyat koʻrsatgan Sulton Muhammad Xorazmshoh bilan bogʻliq hodisalar atroflicha oʻrganilmaganligidan dalolat beradi. Uning diplomatiya sohasidagi siyosati ham, davlatchilik siyosatining boshqa jabhalarida boʻlganidek, oʻta murakkab bir vaziyatda olib borilganligini koʻrsatadi. Koʻpgina manbalarda taʼkidlanishicha, Sulton Muhammad Xorazmshoh Markaziy Osiyoda harbiy jihatdan katta zafarlarga erishgach, Xitoyni ham zabt yetish maqsadida ancha-muncha tayyorgarchilik koʻra boshlagan. Ammo tezda u sharqda CHingizxon rahnamoligida paydo boʻlgan ulkan kuch - moʻgʻullarning qator zafarlari haqida xabarlar eshita boshlaydi. Yangi fotih Uygʻur va Tibyet mintaqalarini qulga kiritgach, 1215 yilda Shimoliy Xitoyning poytaxti Pekin shaxrini egallaydi.

Bunday bir sharoitda Sulton Muhammad ana shu xabarlarni tekshirib koʻrish, sharqqa gʻulgʻula solayotgan moʻgʻul qudrati qaqida aniq maʼlumotga ega boʻlish maqsadida oʻz davlat arboblardan biri Sayyid Ajall Bahouddin Roziy boshchiligida Xitoyga elchilik joʻnatadi. "Tabaqoti Nosiriy" kitobining muallifi bu toʻfida maʼlumot berar ekan, ushbu elchilikning maqsadi va vazifalari haqida quyidagilarni yozib qoldirgan: "Bu elchilikning sababi shul edikim, CHingizxonning paydo boʻlish tarixi va moʻgʻul lashkarlarining Tamgʻoch, Toʻqir, Tibyet mamlakatlari, CHin iklimi, Uzoq Sharqsagi istilosi haqidagi xabarlar toʻgʻrisida ishonchli odamlar orqali aniq maʼlumotlar yigʻish hamda moʻgʻul lashkarlarining ahvoli, sifati, uningsoni va quroli haqida maʼlumot toʻplashdan iborat edi"¹.

CHingizxon oʻz huzuriga kelgan Xorazm elchilarini yaxshi kutib oladi. U elchilarga katta izzat-ikrom koʻrsatib, ikki mamlakat oʻrtasida doʻstona munosabatlar va tijorat ishlarini yoʻlga qoʻyish niyatida Xorazmshohga katta sovgʻa-salomlar Yuboradi. Muallifning yozishicha, u elchilarga shunday xitob qiladi: "Muhammad Xorazmshohga ayting, men kun chiqar tomon podshosi boʻlsam, u kun botar tomon podshosidur. Bizning oʻrtamizda ahdu vafo, mehru muhabbat va doʻstlik mustahkam boʻlsin va oʻzaro tijorat hamda karvonlar bordi-keldisi yoʻlga qoʻyilsin"².

Bu orada moʻgʻullar oʻz hududlarini toʻltoy togʻ tizmalarining gʻarbiy yyetaklari, Tiyon-Shon, Balxash koʻli havzasi va Issiq koʻlgacha kengaytirib keldilar. Xorazmshoh ham oʻz chegarasini Qipchoq choʻllarigacha yyetkazdi. Natijada Xorazm tojirlari Oltoy dovoni orqali Moʻgʻuliston va Xitoy bilan savdo-sotiq olib borish imkoniga ega boʻldilar. Manbalarda aytilishicha, musulmon savdogarlaridan uch nafari - Ahmad Xoʻjandiy, Abdullo bin Amir Husayn Jendiy va Ahmad Bol-jij nomli shaxslar zardan toʻqilgan qimmatbaho matolar ortilgan oʻz savdo karvonlari bilan CHingizxon qarorgʻohiga keladilar. Moʻgʻul hukmdori ularni katta hurmat va ehtirom ila qarshi olib, ularning matolarini Yuqori bahoda xarid qilishni buyuradi. Oʻz navbatida, u oʻz tijoratchilarini xorazmliklarga qoʻshib joʻnatadi. Eronlik mualliflarning yozishicha, moʻtul savdogarlariga Mahmud Xorazmiy, Alixoʻja Buxoriy va Yusuf Oʻtroriy nomli musulmon savdogarlar boshchilik qilishgan.³ Aftidan, bu kimsalar moʻgʻullar bilan anchadan beri bogʻliq boʻlishgan. Ular Oʻrta Osiyoning turli mintaqalaridan ekanligi ham maʼlum mulohazaga sabab boʻlishi mumkin Demak, CHingizxon bu paytga kelib oʻzidan gʻarbda joylashgan kuchli va yirik davlat – Xorazmshohlar imperiyasini yaqindan oʻrganish, oʻsha erlik zukko shaxslarning oʻz xizmatida boʻlishni taʼminlash, oʻzaro muloqotlarda ulardan faol foydalanish siyosatini qattiq yoʻlga qoʻygan. Bu esa moʻljallangan va maʼlum maqsadlar sari yoʻnaltirilgan davlat siyosatining bir koʻrinishi edi, albatta.

CHingizxon oʻz xizmatidagi ana shu musulmon savdogarlar orqali Xorazmshohga atab qimmatbaho sovgʻalar Yuborgan. Ular 1218 yilning bahorida Movarounnahrda keladilar. Elchi savdogarlar CHingizxonning sovgʻa-salomlari hamda maktubini sultonga topshiradilar. CHingizxon oʻz maktubida quyidagilarni yozgan edi: "Salom, senga! Bilaman sen oʻzing tengsiz va cheksiz qudrat sohibi ulugʻ podshohsan, men seni oʻz farzandimdek (oʻgʻlim) eʼzozlayman. Shuni ham eslatib qoʻymoqchimanki, men ham dunyoning bu qismida katta qudratga egaman, jumladan, Xitoy, butun Turkiston va uning turk qabilalarini oʻz tasarrufimga kiritib, boʻysundirganman.

Bugungi kunda mening mamlakatim jangovar qudratli botirlar bilan toʻla, ayni paytda boylik

¹ Minhoj Siroj. Tabaqoti Nosiri. Kobul, 1343 h.sh., 2-jild. 102-bet.

² Oʻsha asar, 104-bet.

³ Abbos Iqbol. Taʼrixi Moʻgʻul az hamleye CHangiz to tashkile doʻulate Timuri. Tehron, 1343 h. sh. 22-bet.

jihatdan ham kumush va tilloga ko'milgan. Shuning uchun bunday qudrat va boylik sohibi bo'la turib, boshqa mamalkatlarni o'z qamrovimga qo'shib olishga hech qanday ehtiyoj sezmayman. Sulton dargohiga maxsus elchilarni Yuborishdan maqsadim, do'stlik va tijorat aloqalarini qaror toptirishdan iborat. Shunday bir bitimni tuzish katta moddiy boyliklardan foydalanishdan tashqari fuqarolarimiz o'rtasidagi do'stlikni mustahkamlaydi"⁴.

Bunday qaraganda, bu xat juda jo'n, sodda iboralar bilan bitilgan sahroyi bir hukmdorning maktubiga o'xshab kyetadi. Aslida esa u CHingizxondek quv va o'ta tadbirkor xon tomonidan

ataylab ana shu tarzda Xorazm shohiga Yuborilgan dastlabki mujda bo'lib, unda u o'zining Muhammad Xorazmshohdan ustunligini, o'ta badavlat va qudratli podshohligini, ayni vaqtda, nafaqat Xitoy va mo'g'ullar, balki turkiy qabilalarning ham xoqoniga aylanganligini sha'ma qilib o'tgan edi, Bunday bepisandlik ruhida yozilgan maktub, ayniqsa, undagi "farzandim" va "Turkiston va turkiy qabilalarni ham bo'ysundirdim" qabilidagi iboralar Xorazmshohni g'azabga keltirdi. Taxtga chiqqandan buyon qator g'alabalarni qo'lga kiritgan, endilikda hatto Bag'dod xalifaligidan ham yagona musulmon hukmdori sifatida o'z nomini xutbaga qo'shib o'qilishini talab qilayotgan, Turon va Eronning shohi sanalgan Sulton Muhammad Horazmshoh bunday muomalaga o'rganmagan edi. Shuning uchun ham u elchidan haqoratomuz bir ohangda: "Ayt-chi menga, sen tilga olgan CHingiz o'zi kim va nima ish qiladi? Bu maktubda yozganidek, CHin mamlakatini qo'lga kiritgani rostmi?" - deb so'raydi.⁵

Shohning barcha savollariga elchilar birin-kyetin juda ehtiyotkorlik va o'ta ziyraklik bilan javob qaytaradilar. Ular asosiy urg'uni CHingizxonning do'stlik haqidagi fikrlarini har tomonlama rivojlantirishga qaratadilar. CHingizxon tomonidan Xorazmshohga tortiq sifatida Yuborilg'an juda boy sovg'a-salomlar - oltin-kumush yombilar, turli qimmatbaho yashma toshlari, oqtuya junidan to'qilgan matolar va boshqa tortiqlar ham oradagi ko'ngilsizlikni Yumshatishga sabab bo'ladi. Undan gashqari, Xorazmshoh sharqda paydo bo'lgan bu qudratli davlatni yaxshi bilmas, Bag'dod bilan munosabatlarning keskinlashgan bir vaqtida u bilan dushmanlik yo'lga kirishni ma'qul topmasdi. Xullas, muzokaralar asnosida Xorazmshohning maktub mazmunidan bo'lgan noroziligi asta-sekin so'nib, tomonlar ikki o'rtada CHingizxon taklif yetgan do'stlik shartnomasini tuzishga erishadilar. Bu shartnomaga muvofiq taraflar bir-birlarining do'stini do'st, dushmanini esa dushman deb bilish majburiyatini oladi.

Bu yerda shuni alohida ta'kidlash joizki, CHingizxon nomidan ushbu shartnomani qabul qilib olgan kishining nomi Mahmud bo'lib, unga YAlavoch degan laqab berilgan edi. Bu atama turkiyda Yuborilgan, vakil, elchi ma'nosini bildiradi. Yuqorida

CHingizxon Yuborgan elchi savdogarlar ichida Mahmud Xorazmiy degan kishining ham bo'lganligi aytib o'tilgan edi. Ko'pgina manbalarning taxmin yetishicha, ana shu odam Mahmud YAlavochning o'zi bo'lib, u CHingizxonning ishonchli vakili sifatida so'nggi voqealarda Turkiston tarixida muhim mavqega ega bo'lgan bir shaxsga aylanadi.

Bu shartnoma CHingizxon uchun ma'lum darajada o'z qarbiy Yurishlarini bemalol tayyorlash hamda qulay sharoit paydo bo'lishini kutish yo'lida muhim diplomatik kadam bo'lgandi. Ayni vaqtda u Xorazmshohdar va mo'g'ullar o'rtasidagi siyosiy va tijorat masalalarini qonun sifatida mustaqkamlab, qadimiy ipak yo'lining qayta tiklanishiga ham katta ma'na-viy-huquqiy asos yaratgan edi. Ammo voqealarning keyingi rivoji undan tinch munosabatlarni taraqqiy yettirib borit yo'lida foydalanish imkonini cheklab qo'ydi.

Yuqorida eslatilganidek, Muhammad Xorazmshoh o'z tasarrufidagi tobe Yurtlar tobora ko'payib, u katta bir imperiyaga aylangach, Bag'dod xalifaligi huquklarini borgan sayin cheklash siyosatini tuta boshlaydi. Ayniqsa, Xorazmshohning qoraxoniylar ustidan erishgan g'alabasidan so'ng uning shuxrati keng yoyildi va o'ni "Zilulloh" (Ollohning soyasi) va "Iskandari soniy" (ikkinchi Iskandar) deb atay boshladilar. Shunday sharoitda u Bag'doddan o'z nomining xutbaga qo'shib o'qilishini talab qila boshlaydi.

Bag'dod xalifasi o'z navbatida oradagi kelishmovchiliklarni bartaraf yetish, ayni vaqtda

⁴ Herold Lemb. CHingizxon. Ingliz tilidan fors tiliga tarjima. Tarjimon G'ulom Husayn Qorakuzlu. Tehron, 1373 h. sh. 197-bet.

⁵ O'sha asar, 198-bet.

Xorazmshohni insofga chaqirish maqsadida unga maxsus elchilik yo'lladi. Bu missiyaga xalifalikning eng nufuzli a'yonlaridan biri - Shayx Shamsiddin Suhravardiy boshliq esib tayinlangan edi. Ammo sulton uni juda sovuq kutib oladi va saroyda hatto o'tirishga ham izn bermaydi. Shunda Shayx undan nabaviy hadislardan zikr yetishga ruxsat so'raydi. Hadislarni tik turib aytish va eshitish mumkin bo'lmaganligidan, sulton Shayxga o'tirishga ijozat berishga majbur bo'ladi. Shayx Shamsiddin keltirilgan hadisda payg'am-bar al-Abbosga bandayi mo'minlarga ziyon yyetkazmaslikni uqtirganligi aytilgandi. Bubilan elchi nimademoqchi bo'lganligini sulton tez anglaydi va Xorazmshoh elchiga: "Garchi men turk bo'lsamda, arab tilini yaxshi bilmasamda, sen aytgan hadis ma'noskni yaxshi tushundim. Ammo xabarim borki, amirul mo'minning zindonda abbosiy xalifalardan ba'zilari doimo hibsdan saqlanib keladilar, ularning hatto o'sha yerda nasli ko'paymokka. Shayx bu hadisni mendan ko'ra amirul mo'minga aytgani ma'qulroq bo'lur edi", - deydi¹.

Bu elchilik shunday tarzda samarasiz yakunlanadi.

Bag'dod xalifasi bu voqeadan keyin, ayniqsa, sulton Muhammad Xorazmshoh va CHingizxon o'rtasida do'stlik haqida shartnoma imzolanganach, qattiq talvasaga tushib qoladi. U Xorazm bilan mo'g'ullar orasini buzishga bel bog'laydi. Shu maqsadda musulmonlar xalifasi g'ayridin sahroyilar xoqoni CHingizxonga maxfiy tarzda maxsus elchi Yuborali. Elchining qo'lga tushmasligi uchun CHingizxonga Yuborilgan ma'lumotlar uning sochi qirib tashlanib, boshiga o'chmas siyoh bilan yozilgandi. Ayni vaqdda elchiga xat mazmuni yod ham oldirilgandi. Manbalarda yozilishicha, bu elchi CHingizxon qarorgohiga yetib boradi va uning qabulida bo'ladi³.

Bu orada Xorazm va mo'g'ul davlati o'rtasida shartnoma imzolanganidan so'ng mo'g'ul savdogarlaridan katta bir guruhi ko'p sonli karvon bilan Movarounnahr tomon yo'l olib, son-sanoqsiz tuyalarga tillo idish-oyoqlar va buyumlar, qimmatbaho gazlamalar, mushk-anbar qamda boshqa mollar ortib, Xorazm-shohdar sarhadida joylashgan O'tror shahriga kirib keladilar. Bu yerda Xorazmshohning onasi - Turkon Xotunning jiyani, ya'ni akasining o'g'li G'oyirxon nomi bilan mashhur bo'lgan Oynalchiq hokim edi. O'tror hokimi bevosita Turkon Xotun ta'sirida bo'lganligi uchun ham sulton Muhammad Xorazmshohning mo'g'ullar bilan olib borayotgan siyosatiga xayrixox. emasdi, albatta. Shuning uchun ham u bu karvonni savdogarlar karvoni emas, balki Xorazmga Yuborilgan josuslar to'dasi deb ayblab, undagi barcha musulmon va mo'g'ul savdogarlarni hibsga oladi. Ba'zi manbalarning shohidlik berishicha, karvondagi mo'g'ul savdogarlar CHingizxon urug'idan bo'lib, ayrimlari xoqonga yaqin qarindosh ham bo'lgan. Ularni josus sifatida qatl yetish va mol-mulklarini musodara qilish uchun G'oyirxon sulton Muhammad Xorazmshohdan izn so'rab, chopar yo'llaydi.

Ingliz olimi Herold Lembnig ana shu voqealarga bag'ishlangan asarida bu hakda shunday yozilgan: "Muhammad Xorazmshoh huzuriga shoshilinch chopar jo'natildi va sultonga maktub yo'llanib, unda mo'g'ul karvonida ko'pgina josuslar mavjudligi aytilib, ular hibsga olingandan so'ng o'z ayblariga iqror bo'lgailiklari bildirildi. Shu bilan birga, maktubda shu voqea munosabati bilan qat'iy chora ko'rish maqsadida sultondai amri-farmon kutmokdamiz, deyilg'andi"¹. Shu tarzda karvonni boshqarib kelgan qariyb 500 kishi tig'dan o'tkaziladi. Ulardan bir mo'g'ulgina qochib qolishga muyassar bo'ladi, xolos².

Bu voqea CHingizxonning haddan ziyod g'azabiga sabab bo'ladi. Albatta, karvon bilan O'troga kelgan savdogarlarning ma'lum qismi josuslik bilan shug'ullanganiga shubha bo'lishi mumkin emas. Bunday hol Xorazm tomonidan mo'g'ul Yurtiga Yuborilgan savdo karvonlarida ham bo'lganligi tabiiy. Har ikkala tomon ham shartnoma bo'lishiga qaramay, bir-birlarining harbiy tayyorgarliklari, kelajak rejaları haqida aniq ma'lumotga ega bo'lib borishga harakat qilgan. Ammo G'oyirxonning bu masalada haddan tashqari ehtiyotsizlik va oshkora haqoratomuz ish ko'rishi CHingizxon uchun katta bahona vazifasini bajargan edi. U zudlik bilan Xorazmga norozilik elchiligini jo'natishga qaror qiladi. Elchilardan biri asli xorazmlik Ibn Kafraj Bo'g'ro bo'lib, uning otasi Xorazmshoh. xizmatidagi a'yonlardan edi. Qolgan ikkitasi mo'g'ullardan edi. Ular yetib kelib,

¹ Muhammad Lhmad Panohiy. CHingizxon, 1373 h. sh. 23-bet. 2. O'sha asar, 25-bet.

¹ Herold Lemb. CHingizxon. 200-bet.

² O'sha joyda.

Xorazmshohga CHingizxon qo'ygan talabni bayon yetdilar: mo'g'ul xoni talon-toroj yetilg'an mol-mulkni zudlik bilan qaytarishni, barcha gunoxkorlarni, jumladan, G'oyirxonni ham, CHingizxon huzuriga bandi sifatida Yuborishni talab yetgandi. Bunga javoban Xorazmshoh Ibn Kafraj Bo'g'roni qatl yetish, mo'g'ul elchilarni esa soqol-murtlarini qirib, sazoyi qilgan holda haydab Yuborishga farmon beradi.

Natijada, H. Lembning' yozishicha, CHingizxon sulton Muhammadga ochiq tahdid qilib, quyidagi mazmunda maktub yo'llaydi: "Xonlar xoni CHingizxondan Muhammad Xorazmshohga: qarasam, sen dushmanlikni do'stlikdan, urushni tinchlikdan afzal ko'ryapsan. O'zingning nomardona qilmishing bilan oramizdagi do'stlik va hurmat pardasini yirtding. Natijada ishni shu darajaga yyetkazdingki, endi o'rtamizda jang qilishdan o'zga chora qolmadi. Ohiri g'alaba qaysi birimizgadir nasib yetadi. Rostdanam Xudodan bo'lak hech kim bizning takdirimizdan bexabardir!"³.

Bundan keyin ham bir necha marta har ikkala tomon bir-birlariga elchilar yo'llaydilar. Ammo ular bajargan vazifa tinchlikni mustahkamlash emas, aksincha, urush dahshatini yaqinlashtirishga xizmat qiladi. Chunki har ikkala tomon ham ayovsiz kurashga bel bog'lagan va unga jon-jaxdi bilan hozirlik ko'rar edi. Buning oqibati ma'lum.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI DIPLOMATIYASI

1. Amir Temur diplomatiyasi

Amir Temur davlatining tashqi siyosati, uning xorijiy mamlakatlar bilan olib borgan diplomatik munosabatlari tarixchiligimizda hali jiddiy qo'l urilmagan sohalardan birini tashkil yetadi. To'g'ri, chyet ellarda bu borada ancha-muncha ishlar e'lon qilingan. Masalan, fors tilida 1928 yilda Bombayda,⁴ 1963 yilda Tehronda⁵ chop yetilgan Eronga oid hujjatlar va maktublar majmualarida Temur davriga tegishli juda ko'plab yozishmalar o'z aksini topgan. Amir Temur davriga taaluqli diplomatik hujjatlar Turkiyada bosilgan qator tarixiy asarlar sahifalaridan ham o'rin olgan.⁶ Shunga qaramasdan, Ibn Arabshoh, Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali YAzdiy, Hofizi Abro', O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saklanayotgan "Maktuboti Temuriya" majmuasi kabi Amir Temur faoliyati haqidagi asosiy manbalarda o'z aksini topgan diplomatik hujjatlar hali-xanuz jiddiy ilmiy izlanishlar manbaiga aylanmay turibdi. O'zbekiston tarixchilaridan I.I. Umnyakovning Amir Temurning Ovrupo davlatlari bilan yozishmalariga,⁷ A.A. Hasanovning O'rta Osiyo va Misr diplomatik aloqalariga⁸ bag'ishlangan maqolalari, A. O'rinboev va O. Bo'rievlarning Abdurazzoq Samarqandiy⁹ va G'iyosiddin Naqqoshning¹⁰ diplomatik faoliyatlari haqidagi asarlari, ilmiy-izoxli tarjimalari, X. Ismatullaevning matbuot sahifalarida e'lon qilgan maqolalari¹¹, L. Keren, A. Saidovning "Amir Temur va Fransiya" mavzucidagi risolasi ana shu muhim muammoning ba'zi jihatlari yoritishga qaratilgan dastlabki qadamlar sifatida baholanishi mumkin.

Amir Temur davlatining tashqi aloqalarini o'rganishda Ovrupoda e'lon qilingan qator asarlar alohida ahamiyat kasb yetadi. Ular ichida Kastiliya elchisi Rui Gonsales de Klavixoning "Temurbek saroyiga sayohat kundaligi" juda mashhur bo'lib, u bir necha bor ispan, ingliz, fransuz va rus

³ O'sha asar, 202-bet.

⁴ Mirzo Muhammadxon Qazviniiy. Bist maqoloti Qazviniiy. Bombay. 1928.

⁵ Abdulhusayn Navoiy. Asnod va makotiboti tarixi-yi-Eron. Tehron. 1341 h.

⁶ Masalan, ulardan biri - Ismoil Aqa. Temur va davlati (turk tilida). Anqara, 1991.

⁷ Umnyakov I.I. Mejdunarodnme otnosheniya Sredney Azii v nachale XV v. Snosheniya Temura s Vizangpiey i Frantsiey. Trudm Uzbekskogo Universitegpa. Sssharkand. 1956, vt. 61. Bu maqola keigaytirilgan tarzda "Samarqand tarixi"ning ("Fan", T., 1971) 1-jildida ham o'z aksini topgan.

⁸ Hasanov A.A. Iz istorii diplomaticheskix otnosheniy Sredney Azii s Egiptom v kontse XIV - nachale XV v.

"Vostokovedenie". Sb. nauchnmx trudov, № 589. T., 1981.

⁹ Abdurazeoq Samarqandiyning Xindiston safarnamasi. Kirish, tarjish va izoxlar muamifi A O'rinboev. Tosh., Fan, 1960.

¹⁰ Bo'riev O. G'iyoshddin Naqqoshing Xitoy safarnomasi. Tosh., Fan, 1991.

¹¹ Karang: "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" - 1995 yil, 7 aprel, 22 sentyabr va boshqa sonlari.

tillarida, sharqda esa fors tilida ham nashr yetilgan. Unga "O'rta asr sharqining qomusiy sajiyadagi asari" degan Yuksak baho berilgan. Haqiqatan ham Klavixo esdaliklarida Amir Temur davlatida ro'y bergan ko'pchilik voqealar, mavjud urf-odatlar, iqtisodiy-siyosiy ahvolga doir xilma-xil hodisalar tilga olinganki, bunday xabarlarini boshqa manbalarda uchratish qiyin. Ayniqsa, uning Amir Temur huzuriga yo'naltirilgan elchilar, ularni qabul qilish tartib-qoidalari, imperiya hududida ular uchun yaratilgan qulayliklar haqidagi batafsil ma'lumotlari Sohibqiron tuzgan davlatning tashqi aloqalari, uning turli mamlakatlar bilan olib borgan digagomatik munosabatlari haqida qimmatli ma'lumot sifatida goyat katta e'tiborga molikdir¹.

Keren tarjimasida "Samarqandga po'l" sarlavhasi bilan chiqarilgan ((fansuzcha nashri (Lf raute de Samarkand an temps de Tamerlan. Relation de voyage de L, ambassade de Castille a la cour de Timour Beg par ruy gonsalez de Clavijo. 1403-1406. Traduite yet commentes par Lucien Kehran. Paris, 1990) alohida ahamiyat kasb yetadi. Unda tarjimon va tadqiqotchi Klavixo kundaliklariga oid barcha ma'lumotlarni bir joyga to'plash bilan cheklanmasdan o'sha davrda Ovrupo qirollarining Amir Temur imperiyasi bilan olib borgan yozishma Yurshsh ham ilova qilgan.

Xuddi shuningdek, Amir Temurning O'rta Er dengizi sharqiy sohillaridagi mamlakatlarni zabt yetish uchun uyushtirgan Yurishlarini o'z ko'zi bilan ko'rgan, ularni bevosita kuzatish imkoniga ega bo'lgan ovrupolik mualliflar tomonidan yozib qoldirilgan yana bir necha asarlar ham borki, ularning har biri o'z kavbatida o'sha paytda Amir Temurning bu mamlakatlar, ayrim hollarda G'arbiy Ovrupo davlatlariga nisbatan Yurgizgan siyosatini aniqlashda mutaxassislar uchun yangi ma'lumotlar berishi mumkin. Italiyalik tojir Beltramus de Mignanellinnng "Temurlang hayoti yoki Damashq xarobasi" asari ana shunday manbalar qatoriga kiradi. Muallif Amir Temur Damashqni ishg'ol yetganida o'sha yerda bo'lgan, keyinchalik Angora (Anqara) jangini (1402 yil iYul), Smirnaning ishg'ol yetilishini kuzatgan va o'rgangan. Bu asar YAzdiy "Zafarnoma"sidan 8 yil oldin, ya'ni 1416 yilda yozilgan. Uni lotin tilidan amerikalik olim Fishel 1956 yilda sal qisqartirgan holda izoxlar bilan ingliz tilida nashr yetgan².

Ulardan tashqari, o'z davrida Amir Temur barpo yetgan buyuk imperiyaning boshqa mamlakatlarga nisbatan Yuritgan munosabatlari, uning tashqi siyosatining qirralarini o'zida aks yettirgan juda ko'plab hujjatlar Ovrupo qit'asining turli qismlaridagi davlat va shaxsiy arxivlarda saqlanib turganiga shubha bo'lishi mumkin emas. Ular o'sha vaqtda Sohibqiron davlatiga Yuborilgan maxsus vakillar yoki minglab xufiyalarning o'z hukumatlariga yozma ravishda Yuborib turgan axborotlaridan iborat bo'lib, bu tahlitdagi materiallar o'z-o'zidan ma'lumki, bosib chiqarishga mo'ljallanmagan. Ularni qidirib topish, ilmiy tadqiqotlar doirasiga kiritish Amir Temur davri mutaxassislari oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Ammo Yuqorida zikr qilingan manbalarda ham Amir Temur imperiyasining diplomatik aloqalari haqida qimmatli materiallar jamlanganki, ularga asoslangan holda bu borada ushbu mavzu Yuzasidan yetarli darajada fikr Yuritish mumkin deb o'ylaymiz.

Umuman olganda buyuk davlat arbobi va sarkarda Amir Temur diplomatiyasi juda katta va keng qamrovli mavzudir.

Amir Temurning Turkistonda mustaqil davlat tuzish jarayonidagi diplomatik faoliyati, uning yosh davlat xavfsizligini ta'minlash maqsadida Oltin O'rda va Dashti Qipchoqqa nisbatan amalga oshirgan tadbirlari, jahongirlik faoliyati boshlanganda dastlab Xuroson, so'ngra Eron va Ajam Iroqi, Kavkaz sarhadlari, Hindiston, so'ngra arab mamlakatlari hamda Turkiya va nihoyat, Ovrupo davlatlari bilan bo'lgan muloqotlarining har biri alohida ilmiy tadqiqot manbai sifatida tahlil qilinishi kerak. Bu yerda faqat Amir Temur davlati tashqi siyosati, uning diplomatiyasi haqida umumiy tasavvur berishi mumkin bo'lgan ayrim mulohazalarni keltirish bilan cheklaniladi, xolos.

Ma'lumki, o'zbek olimi Ibroqim Mo'minov "Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli" asarida Sohibqiron faoliyatini ikki bosqichga — Turonzaminda mustaqil davlat tuzish va xorijiy mamlakatlarni fath yetishga yo'naltirilgan davrlarga bo'lib o'rganishni tavsiya yetgan edi³.

Ushbu asarning Ovrupo tillaridagi tarjima nashrlari ichida 1990 yilda Larijda professor Lyusen

²Walter J. Fishel. A new Latin course on Tamerlan's conquest of Damascus (1400-1401), (B. De Mignanelli's "Vita Tamerlan", 1410). "Oriens", 9. 1956. p. 2.

³Qarang: Mo'minov Ibrohim. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. 71, Fan, 1993. 57-bet.

Nazarimizda, Sohibqiron davlatining tashqi siyosatini tahlil yetishda qam ana shu mezondan kelib chiqish ma'qul ko'rinadi. Chunki, tarixda tarkib topgan har qanday davlatning tashqi siyosati va uning xorijiy munosabatlari uning ichki siyosatining bevosita davomi sifatida namoyon bo'ladi. Shunday ekan, Amir Temur davlati diplomatik aloqalari ham u Yuritgan umumiy siyosatning ajralmas va uzviy bir qismi sifatida maydonga chiqqan hamda amalga oshirilib kelingan.

Amir Temur faoliyatining 1370 yilgacha bo'lgan davri, asosan, Movarounnahrni 150 yildan ortiqroq davom yetgan mo'g'ullar zulmidan ozod qilish, bu yo'lda uchragan barcha to'siqlarni engib o'tish va Turonzaminda mustaqillik bayrog'ini barqaror yetish bilan belgilanadi. Bu vaqt ichida Sohibqiron ana shu asosiy maqsadni ruyobga chiqarish bilan bog'liq tadbirlarni amalga oshirdi. U juda katta akl-zakovat va ziyraklik bilan barcha og'ir vaziyatlardan chiqa bildi. Manbalarda bayon qilingan voqealar tafsilotlari shuni ko'rsatadiki, bu yerda Amir Temur mavjud kuchlar nisbatini va hodisalar rivojini hamma vaqt yanglishmay to'g'ri baholay oldi va shunga ko'ra ish ko'rdi. Amakisi Hoji Barlos Shaxrisabzni tashlab qochganda, u vaziyatni to'g'ri baholab, mo'g'ullar bilan ittifoq tuzishga qaror qildi va o'z ona Yurtini hamda undagi harbiy-siyosiy tayanchini saklab qola bildi, sarbadorlar rahnamoligidagi vatanparvar kuchlarning mustaqillik uchun kurashidan foydalana bildi va Turkiston mustaqilligi uchun zavol keltirishi muqarrar bo'lgan no'noq va nodon chingiziy amir Husaynni o'z vaqtida chyetlashtirishga muvaffaq bo'ldi. U Turkiston taxtini qo'lga kiritganda ham o'sha davr siyosiy hayotida qattiq ildiz otgan udumlarni hisobga olgan holda ish ko'rdi: Yuzaki bo'lsada, chingiziylar sulolasidan xon ko'tarib, o'zi amirlashkarboshi unvoni bilan kifoyalandi, ammo, shu bilan bir qatorda, chingiziy malikaga uylanib "ko'ragon - xon kuyovi" unvoniga muyassar bo'ldi. U ana shu tarzda amalga oshirgan oqilona tadbirlar natijasida Movarounnahrda barcha qabila boshliklari, o'troq nohiyalardagi aholi uning atrofiga mahkam jiplashdi. Tez orada Movarounnahrda markazlashgan kuchli mustaqil davlatga asos solindi.

Ammo, o'rta asrlar sharoitida qaytadan o'z mustaqilligiga erishgan Movarounnahrdek boy va serfayz o'lkani chingiziylar imperiyasining parChalanishi hamda emirilishi natijasida atrofda avj olgan siyosiy parokandalik va jangu jadallar sharoitida qo'l qovushtirib o'tirib saqlab qolib bo'lmasdi. Oltin O'rda hali Xorazm vohasidan umid uzmagani, jyeta mo'g'ullari bu joylarga o'z ochko'z nigoxlarini tikib turar, janubiy sarhadlardagi siyosiy parChalanish esa Turkistonga har qanday kuchlarning ular orqali yopirilib kirishi uchun qulay vaziyat yaratardi. Ana shunday bir sharoitda Amir Temur faoliyatining ikkinchi davri - uning Turkistondan tashqarida bo'lgan xorijiy mamlakatlardagi faoliyati boshlanadi. Bu davrdagi Amir Temur siyosati va diplomatiyasi oldida endi yangi, son-sanoqsiz muammolar paydo bo'ladi. Ular, tabiiyki, O'rta Osiyoni yagona davlatga birlashtirishdagi vazifalardan tubdan farq qiladi, albatta. Ammo bu davrda ham, ya'ni 27 mamlakatni o'z ichiga olgan buyuk imperiyani barpo yetishda sodir bo'lgan barcha hodisalarda ham

Amir Temurning zukko davlat siyosati va diplomatiyasi o'z aksini topib boradi.

Amir Temurning bu davrda Movarounnahrda tashqaridagi mamlakatlar hukmdorlari bilan olib borgan diplomatik mulqotlari shuni ko'rsatadiki, uning jahongirlik siyosatidagi barcha masalalar asosan islom dini nuqtai nazariga asoslangan holda xal yetishga qaratilgan. To'g'ri, ko'pchilik hollarda Sohibqironning harbiy Yurishlari islom mamlakatlariga nisbatan amalga oshirilgan. Gap shundaki, bunday hollarda musulmon hukmdorining hech qanday asos bo'lmagan bir sharoitda boshqa musulmon davlatiga tajovuz qilishiga fatvo yo'q. Ammo mo'g'ullar hukmronligi yillarida ko'pgina musulmon sarhadlarida islom dinining oldingi mavqei susayib qolgan, chunki majusiy mo'g'ul hukmdorlar (masalan, O'rta Sharqdagi xulagiylar yoki Markaziy Osiyo sharqidagi jyetalari) o'z manfaatlari yo'lida islom qonun-qoidalari bilan mutlaqo hisoblashmas edilar. Amir Temur davlat tepasiga kelgan vaqtda bu boradagi ahvol islom dini foydasiga o'zgara boshlagan bo'lsada, hali ko'p nohiyalarda majusiylarning g'oyaviy hayotdagi salbiy ta'siridan bo'lgan norozilik bosilmagan edi. Sohibqiron bu ahvoldan o'ziga tobe kuchlarni maqsad sari safarbar yetishda va boshqa mamlakatlarga nisbatan uyushtirilgan harbiy Yurishlarni okutash uchun g'oyat oqillik bilan foydalanadi. U olib borgan barcha jangu jadallar islom dinining g'oyat yetilishiga yo'l qo'ymaslik, uning susayishiga o'z xatti-harakati bilan sababchi bo'lgan hukmdorlarni jazolash shiori ostida amalga oshirila boshlanadi. Islom dini dahlsizligini muhofaza qilish, bu boradagi qonun-qoidalarning buzilishiga yo'l qo'ymaslik, uni tarqatish - Sohibqiron davlatining g'oyaviy

bayrog'iga aylanadi. Amir Temur Movarounnahrni mo'g'ul istibdodidan ozod qilishda, so'nfa buyuk imperiyani barpo yetishda bir yarim asr davom yetgan g'ayridin mo'g'ullar hukmron-ligidan zada bo'lgan mintaqapar uchun usha davrda islom g'oyasining birlashtiruvchi kuchga aylanishi mumkinligini to'la anglagan holda harakat qiladi. "Tajribadan ko'rib bildimki, - deb ta'kidlagan edi u, - davlat agar dinu oyin (qoida) asosida qurilmas ekan, unday saltanatning shukuhi qudrati va tartibi yo'qoladi"¹. Uning dini islom sohasida Yuritgan siyosati din peshvolari tomonidan qattiq ko'llab-quvvatlandi, hatto ular Amir Temurga "bu Yuz yilliqda Muhammad dinining yangilovchisi shu kishi bo'lg'ay"², degan fatvo ham berdilar. Jahongirlik siyosatining ana shu g'oya bilan asoslanganiga misol tariqasida "Zafarnoma"dan quyidagi parchani eslatib o'tishni lozim topamiz: "Davlatning ravshan quyoshi jangu jadal ma'rakasi gardining qorong'iligidan so'ng Yuz ko'rsatadi, komronlik chamanining yashnashi urush bulutidan qon-yomg'ur yoqqanidan keyin sodir bo'ladi. Vaqtiki, bu sa'Yu ko'shishlardan kutilgan maqsad haq kalimasining Yuksakligiga erishish va islom shiorini izhor yetish bo'lsa, bu matlub natijasi tezroq qo'lga kiradi va u orzu chehrasi osonroq Yuz ko'rsatadi"¹.

Shu tarzda Amir Temur islomni g'oyaviy bayroq sifatida o'zining boshqa mamlakatlar va xalqlar bilan bo'lgan munosabatlarida hamisha bedahl saqlashga, uni bosh masala tarzida har vaqt diqqat markazida tutishga qattiq e'tibor berib keldi. U, masalan, turk sultoni Boyazid Yildirim bilan olib borgan yozishmalarida doimo uning g'ayridinlarga qarshi olib borgan kurashiga xayrixohlik bildirishni unutmagan, bu boradagi o'z nuqqai nazarini imkoni boricha kengroq tarqatishga harakat kdlgan. Boyazid Yildirimning Kemax qal'asini bosib olganiga qattik, e'tiroz bildirgan Amir Temur turk sultonidan uni darhol o'z egalariga qaytarib berishni talab qilar ekan, bu masala Yuzasidan unga yo'llagan maktubida, jumladan, quyidagilarni ta'kidlagan edi: "Uni (Kemax qal'asini) bizning gumashtalarimizga topshirasani, qolgan Rum mamlakati senga musallamligicha qolgay, agar u hududda (islom) diniga muxolif bo'lganlarga qarshi g'azot marosimini barpo qilsang, har nimaiki iltimos qilsang, qudratimiz yetganча madad va yordamimizni darig' tutmaymiz, biz ham g'azot savobida senga sherik bo'lgaymiz"². Shundan sal oldin Qoraboqqa Amir Temur huzuriga kelg'an turk elchilariga (taxminan 1402 yil mart oyining boshlarida) Sohirqiron shunday so'zlarni aytadi: "Men tabiatan u tomonga Yuzlanish va u mamlakatga lashkar surishni xohlamayman. (Amir Boyazid) doimo faranglarga qarshi g'azot qilayotg'anligi sababli men faranglar quvvatlanib, ahli islomning kuchsizlanishini istamayman"³. Amir Temur Ovrupo davlatlariga Yuborgan elchilariga qirollar bilan olib boriladigan muzokaralar uchun keng huqukut bergani holda, ularga diniy masalalar Yuzasidan fikrlashishni mutlaqo man yetgan. Masalan, Amir Temurning 1402 yilda Farangiston qiroli Karl VI yo'l-lagan maktubida shunday satrlarni o'qiyimiz: "Buyuk hukmdorlar va do'stlar o'rtasidagi ulug' ishlar haqida bir-birlarini ogoh yetish odatiga buysunib, mazkur arxieliskop Janni siz janoblarining huzuriga jo'natdik, toki ul kishi bizning mamlakatimiz va hozirgi ahvolimiz, shuning birla, so'nggi paytlarda bul o'lkalarda sizning g'animglaringizga nisbatan sodir bo'lgan voqealar tug'risinda sizni xabardor yetsinlar, batafsil so'zlab ittifoqimiz, siz va sizning odamlaringizga hurmat-e'tiborimiz hamda birodarligimiz ravnaqi yo'lida shu kunlarda bajarilayotgan ko'pgina foydali tadbirlar haqida ham hikoya qilg'aylar. Ul zotni ham sizning, ham bizning odamimiz tariqa-sinda tavsiya yetmoqdamiz; ul kishini diniy masalalardan tashkari. boshka

¹Temur tuzuklari. (Forschadan Alixon Sog'uniy va Xabibullo Karomatov tarjimasini) Tosh., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot va matbaa birlashmasi, 1991. 57-bet. Bu asarni Amir Temur yozgan yoki Sohirqiron aytpib shurib yozdirgan, degan tushuncha bilan bir qatorda, u birinchi da'fa XVII asrda fors tilida bitilgan va XV asrga taalluqli emas, degan tushuncha ham mavjud. Hozirga qadar bu masalada bir fikrga kelinmagan. Ammo shuni ta'kidlash joizki, ko'pchilik temurshunoslarning mulohazalariga ko'ra, unda Amir Temur davri, uning davlatchilik siyosatining asosiy qirralari aniq tasvirlangan. Bu erda biz Sohirqiron diplomatiisi haqida fikr yuritir ekanmiz, uning ushbu kitobda bu sohaga taalluqli siyosati va io'l-po'rshi aks ettiriyagan qator nuqtalarga tayanishni lozim topdik

²O'sha asar, 58-bet.

¹ Nizomiddin SHomiy. Zafarnoma. (Fors tilidai o'giruvchi -YUnusxon Hakimjonov. Tarjimani qayta ishlab nashrga tayyorlovchi va masul muharrir - Asomiddin O'rinboev) 7., O'zbekiston, 1996. 246-bet.

²O'sha asar, 324-bet.

³O'sha asar, 323-bet.

barcha masalalarda ishonchli vakil. deb tinglag'aysiz"⁴, Ushbu maktubdagi ostiga chizilgan so'nggi jumla bilan Amir Temur o'zining musulmon imperiyasi hukmdori sifatida diniy masalalar Yuzasidan muzokaralar olib borish niyati yo'qligini bildirish bilan bir qatorda, nasroniy e'tiqodga oid o'z xizmatkorining (elchisining) bu sohada umuman hech qanday haq-huquqqa ega emasligini ham alohida qayd yetgan. Ayrim tadqiqotchilarning, masalan, I.I. Umnyakovning "bu narsa Amir Temur va uning a'yonlarining fikri bo'lmasdan, arxiepiskopning o'zi tomonidan maktubga qo'shilgan"⁵, degan fikrini sira quvvatlab bo'lmaydi. Chunki elchi sifatida Yuborilgan monax Jan bunday erkinlikka yo'l qo'yishi aql bovar qilmaydigan bir holdir. Amir Temurning islom dini himoyachisi sifatida Yurgizgan ichki va tashqi siyosatining ifodasi tarzida bu jumla ataylab ana shu maktubning boshlanoq o'rin olganligiga shubha bo'lishi mumkin emas.

Amir Temurga bo'ysunishni istamagan va undan qochib Boyazil Yildirim saroyida panohtopgan turkman sardori Qora Yusuf masalasida ham islom dini nuqgai nazaridan yondashilgan. Aslida bundan Amir Temur o'z siyosiy va harbiy maqsadlarini amalga o'yirish uchun g'oyat zukkolik bilan foydalangan. Natijada Qora Yusuf masalasi uning bilan turk sultoni o'rtasidagi eng chigal muammolardan biri darajasiga ko'tariladi, chunki Sohibqironning bu boradagi talabini Boyazid bajarishdan bosh torgali. Amir Temur Boyazidga yo'llagan qator maktublarila Qora Yusufni o'z Yurtida musulmon qonun-qoidalarini oyog' osti qilganlikda, qaroqchilik yo'liga o'tib, Makkaga borayotgan hojilar karvonlarini talaganlikda ayblaydi va bunday shaxsning, Qur'on oyatlarida ko'rsatilganidek, og'ir jazoga mustahiq yetilishi lozimligini ta'kidlaydi. "Qora Yusuf yo'lto'sarlardan bo'lganligi va necha martalar hojilarni g'oyat qilganligi, islom mamlakatlarida talon-toroj qilib fitna qo'zg'otganligi uchun, - deb yozgan edi Sohibqiron bu xaqsa Boyazidga Yuborgan o'z maktublaridan birida, - umumxalq huzurida dorga osilishi kerak, toki o'zga mufsidlarga ibrat bo'lgay⁶. Bu yerda ana shunday "dini islomni g'oyat qilgan" bir kimsani o'z panohida saqlagan hukmdorning ham shu gunohga sherik bo'lishi, islom qonun-qoidalariga xilof yo'l tutayotganligiga ham sha'ma qilib o'tiladi. Amir Temurning Misr mamluklari bilan olib borgan diplomatik yozishmalarida xuddi shu diniy masalalarni xisobga olgan holda sal boshqacharoq yo'l tutgani ko'zga tashlanadi. Gap shundaki, mo'g'ullar 1258 yilda Bag'dodni egallab, Abbosiylar xalifaligiga xotima bergach, islom dunyosi (sunnilyar) o'zlarining yagona ruhoniylar rahnamolari - xalifalaridan judo yetiladilar, o'sha paytlarda Bag'doddan Qahiraga kelgan qochokushrdan biri o'zini so'ngti xalifaning amakisi deb e'lon qiladi. Bu da'vo ko'p ham ishonchli bo'lmasada mamluklar islom dunyosida o'z siyosiy mavqelarini mustahkamlash maqsadida uni qabul qiladilar va shundan boshlab Qohirada Abbosiylarning vakillari mamluk sultonlari huzurida islom olamining bosh diniy rahnamosi sifatida qaror topadilar. Ular mamluk sultonlari uchun atrof mamlakatlarni qo'lga olishda ma'naviy tayanch vazifasini o'taydilar. Mamluk Beybars (1260-1277) davrida Afrika qitasidagi Liviya va Barka, so'ngra Nubiya Misrga qo'shib olinadi. Shuningdek, mamluk sultonlari Makka va Madina joylashgan Hijoz ustidan ham o'z hukmronliklarini o'rnatadilar. Amir Temur Misr bilan bo'lgan o'z muloqotlarida ana shu faktlarni e'tiborga olishga majbur edi. U Bag'dodni qo'lga kiritar ekan, Misr bilan o'z sarhadlarining tutashganini hisobga olib, Barquqqa 1393 yil boshida "podshohona tuhfa va xadyalar bilan" "Sova shahrining mashoyixlaridan va qadimiy xonadonlaridan bo'lgan aslzoda va sharif bir kishini elchi sifatida" yo'llaydi. Amir Temur Misr sultoniga yozgan maktubida: "hamsoyalik xaqqiga rioya qilib, do'stlik eshigini ochaylik, toki bundan buyon xar ikki tomondan elchilar borib kelib tursinlar, har ikki mamlakat savdogarlari uchun yo'l ochib qo'yilsin va bu ma'ni xalq osoyishtaligiga va yo'llarning eminligiga sabab bo'lsin", degan so'zlarni bitgan edi. Ammo elchilik Shom hududiga yetgach, xech qanday sababsiz elchi va uning hamma mulozimlari tig'dan o'tkaziladi. Ayni vaqtda, Barqukning farmoniga muvofiq, o'zaro to'qnashuvda qo'lga to'shgan Amir Temurning yaqin a'yonlaridan biri Otlamish¹

⁴O'zbekiston adabiyoti va sanati 1993 yil 28 may.

⁵Umnyakov I.I. Mejdunarodnshe otnosheniya Srediey Azii v nachale XV v. Snosheniya Timura s Vizantiey i Frantsiey. Trudy Uzbekskogo Universiteta. Samarkand. Vsh. 61, 1956. s-180.

⁶SHomiy. "Zafarnoma", 289-bet.

¹Ibn Arabshoh uni Amir Temurning qarindoshi deb sha'riflaydi. Har holda Otlamish Sohibqironga eng yaqin, u bilan urug'dosh barlos beklaridan biri bo'lsa kerak. 1405 yilda Temur O'trorda vafot etganda, uning valiahdi

Qox.iraga olib kyetilib, bandi zindon yetiladi. Bu vaqgda Amir Temur ochiqdan-ochiq Barquqqa qarshi harbiy kuch bilan tazyiq ko'rsata olmas edi. U buyuk strateg sifatida buning uchun qulay fursat yetilmaganini yaxshi bilardi. Chunki Barquq Amir Temurga qarshi Boyazid Yildirim bilan ittifoq tuzgan, agar o'zaro muhoraba boshlansa, uning an'anaviy sherigi Oltin O'rda ham Temur lashkarlariga orqadan zarba berishi mumkin edi. Shuning uchun Amir Temur o'ziga yyetkazilgan ozorni vaqtincha orqaga tashlashga majbur bo'ladi va sulton Barquqni faqat qattiq ogoxlantirish bilan cheklanadi. Shomiyning yozishicha, u Rum chegaralaridan o'tib, Malotiyaga kelganda Misr sultoniga yana elchi Yuboradi va "Men begona lashkarni Shom yerlariga kiritishni xoxlamayman, sizlar bundan ortiq jahl maqomiga qadam bosmanglar, amir Otlamishni tezlik bilan Yuboringlar, toki men elchini o'ldirganingiz gunohidan o'taman va diyoringizni salomat qoldiraman"², degan mazmunda maktub yo'llaydi. Ammo bu maktubga ham ijobiy javob bo'lmaydi. Bu orada Amir Temur 1394 yilda to'satdan o'z suyuriylari jilovini orqaga burishga farmon beradi. Buni ko'pgana g'arb tadqiqotchilari "Temur 1394 yidda mamluklar ixtiyoridagi Suriya yerlari tomon yo'lga chiqqandi. Ammo u mamluk sulton Barquq qo'shinidan qo'rqib, birdan sharqqa chekinishga majbur bo'ldi", deb izoxlaydilar³. Aslida Amir Temur, Yuqorida ta'kidlanganidek, bu vaqgda Misrga qarshi muhoraba maydoniga chiqmoqchi emas edi. To'qnashuv uchun yetarli va asosli sabab bor edi, ammo qulay fursat va sharoit yo'q edi. Shuning uchun ham u mamluklar bilan bo'ladigan jangni orkdga tashlab, Hindiston safariga otlanadi. U Hindiston Yurishidan qaytgach, mamluklar hukmronligidagi sarhadlarga o'zi uchun qulay bo'lgan yangi vaziyatda Yurish boshlaydi, tez orada yirik shaharlardan Halab va Damashqni qo'lga kiritadi. Misr sultoni Faraj tor-mor qilinib, bu joylarni o'z holiga tashlab Qohiraga qochadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Misr mamluklariga qarshi uyushtirilgan harbiy tadbir uchun Sohibqiron ixtiyorida yetarli bahona bor edi: uning do'stlik mujdasi bilan sulton Barquqqa Yuborilgan elchilari xiyonatkorona o'ldirilgandi. Barcha xalqlar gomonidan qabul yetilgan va amal qilinib kelingan qadimiy udum - "elchiga o'lim yo'q" udumi buzilgandi. Amir Temur Suriya sarhadlarini egallagach, bu yerlarga, ya'ni musulmon xalifalari qaror topgan mamlakat sarhadlariga kelganligini ma'naviy jihatdan isbotlash maqsadida Yuqoridagi sabab bilan cheklan-masdan yana qator tadbirlarni amalga oshiradi. 1401 yilda sharqning o'sha davrdagi eng yirik va gavjum savdo markazlaridan biri - Damashq shahrining Amir Temur qo'shinlari tomonidan zabt yetilishining shohidi bo'lgan italiyalik tojir Beltramus de Mingnanelli o'z esdaliklarida ana shunday ma'naviy-diplomatik tadbirlardan biri haqida quyidagicha hikoya qiladi: "Bir kun Temur Misrning Suriyada asir tushgan mamluk shahzodalari va sulton noiblarini o'z huzuriga olib kelishni buyurdi. U ularga sulton huzurida bajargan ishlari haqida qator savollar berdi. Ularning javoblarini eshitgach, boshini sarak-sarak qilib shunday dedi: "O'z-o'zidan ravshanki, sizlar hech narsaga yaroqsiz kishilar ekansiz, sultoningiz esa nodon ekan. Agar u nodon bo'lmaganda, sizlardek odamlarni shunday Yuksak lavozilarga tayinlarmidi". Shundan so'ng u Damashqda Misr sultoni noibi lavozimida bo'lgan Sayfuddin Sudundan¹ boshlab, qolgan asirlarni ham birma-bir so'roq qildi. Ammo ularning birontasida ham e'tiborga loyiq akl-zakovat ko'rmadi. Shunda u: "Sizlar faqat cho'chqa boqishga yaraysizlar, xolos. Hammangiz o'z insoniy qiyofangizni yo'qotgansiz", - dedi va buyruq berdi: "Bug'doy, makka va otlarga xashak olib kelinglar. Bular orqalab olib kyetsin, chunki boshqa ishga yaramaydilar"². Bu bilan Amir Temur u yerdagi aholiga ular tepasida turgan a'yonlarning Yurtni boshqaruv ishiga yaroqsiz kishilar ekanligini, bunday zotlar zulmidan musulmonlarni ozod yetish esa savobiy tadbirlardan sanalishini eslatib qo'yadi. Tanshush tarixchi olim Edvard Gibbonning ta'kidlashicha, Amir Temur xuddi shu vaqtda Halab shaxrida asir tushganlar orasidan huquq olimlarini yig'ib, ular bilan suhbat qurgan va bu suhbatda islom bayrog'ini bedahl va bezavol

Pirmuhammadga barcha beklar imzo chekkan "Ittifoqnoma" ni zudlik bilan Qandahorga etkazishdek yuyat muhim va o'ta maxfiy yumush Otlamishga yuklatilganini ko'ramiz. Qarang: Tadj ad-din As-Salmani, Tarix-name. Perevod s turkskogo akad. Z.M. Bunintova. Baku, Elm, 1911. s. 26.

²SHomiy. Zafarnoma, 289-bet

³W. J. Fishel. A new Latin source. - r. 201.

¹ Temur elchilarining o'ldirilishida asosiy aybdor bo'lgan Sayfiddin Sudunni Sohibqiron o'limga hukm etadi.

²W. J. Fishel. A new Latin source. - r. 201.

saqlash uning asosiy maqsadi ekanligini qat'iy ta'kidlagan. Ayni vaqtda, u bu joylarda mavjud bo'lgan asl islomdan chekinish hollariga ishora qilib «Moaviya istilochi edi. Yazid zolim, qonxo'r edi. Faqat Ali xazratlari payg'ambarimizning qonuniy izdoshlari bo'lganlar»³, deydi.

Bu parchadan ko'rinib turibdiki, Sohibqiron atrofdagilarga hatto xalifa bo'lgan mamlakatda ham xaq yo'lidan toygan Muoviya va Yazid tarafdorlari borligini, bu mamlakatni islom diniga rahna soluvchi buzg'unchilardan tozalash Olloxga xush keladigan savob ishlardan ekanligi va bu vazifa uning zimmasiga Yuklanganini tushuntirishga harakat hiladi. Bu esa, o'z navbatida, uning boshqa mamlakatlarga amalga oshirilgan Yurishlaridagi kabi, qo'shinlari bilan Halabga kelganligini ma'naviy jixatdan oklashga qaratilgan targ'ibiy tadbirlardan biri bo'lgandi. "Qaysi bir viloyat xalqining e'tiqodi, - deb yozilgan bu hakda "Temur tuzuklarida", - Hazrati Sayyid al-Mursalin, unga Ollohning marhamatlari bo'lsin, xonadoni aqidalaridan farqlanib o'zgargan bo'lsa, podshohlar o'sha viloyatni bosib olishlari va u er aholisini buzuq e'tiqodlaridan qaytarishlari lozim. Bunga misol, men Shom viloyatiga kirib, buzuq e'tiqrdli kishilarni jazoladim"⁴.

Amir Temur "Tuzuklari"da "Qaysi ishni chora-tadbir bilan bitirishning iloji bo'lsa, unda qilich ishlatmadim"⁵ degan ibora bitilgan. Bu narsa uning diplomatiyasida asosiy o'rin tutganligini ko'ramiz. Bu diplomatik yo'l Turonzaminni bir yahlit davlat sifatida birlashtirishda katta ijobiy natijalar berdi. Aks holda ko'plab qon to'kilgan, mo'g'ullarning 150 yil davom yetgan zulmidan keyin endi qad rostlab kelayotgan o'nlab shahar-qishloqlar va sug'orish inshootlari qaytadan vayron qilingan bo'lur edi. Bu esa, o'z navbatida, mo'g'ul istibdodiga qarshi kurashdagi yakdilikka rahna solgan, mustaqillik taraf-dori sifatida siyosiy maydonga chiqqan kuchlarning ijtimoiy va iqtisodiy tayanchini ojizlantirib, pirovard natijada bu kuchlarning maqsadga erishuv muddatini cho'zib Yuborgan bo'lur edi.

Diplomatik yo'l bilan o'z ta'sir doirasini kengaytirish usulini Amir Temur o'z faoliyatining ikkinchi bosqichi, ya'ni jahongirlik davrida ham keng qo'llagan. U, ayniqsa, kichik hukmdorlarga jangu jadalga kirishmaslikni, Yuqori hokimiyat sifatida uni tan olgan holda o'z Yurtida avvalgidek hukmronlik qilaverishni tavsiya yetgan. Manbalardan ma'lumki, ko'p hollarda bu siyosat muvaffaqiyat qozongan. Albatta, bunday hukmdorlarning Amir Temur takliflarini qabul qilishi zamirida Turondagidek birlashish zarurati emas, balki noilojlik asosiy omil bo'lgan. Shu bilan ular, cheklangan bo'lsada, o'z hukmronliklarini saqlab qolganlar.

Harbiy kuch-qudratga tayangan bu diplomatik usul ko'p hollarda muvaffaqiyat qozonganligining yana bir sababi shundaki, Amir Temur o'z faoliyatida aytilgan so'zni albatta amalga oshirishga harakat qilgan.

Tarixdan ma'lumki, ko'pgina fotihlar u yoki bu istehkomni zabt yetishda yoki biron mamlakatni o'z tasarrufiga olishda, agar ixtiyorani taslim bo'linsa juda katta va'dalar berishgan, el-Yurt, mol-jon omonligini saklash haqida qasamlar ichishgan, ammo o'z maqsadlariga erishgach, turli rivoyatlar topib, uni buzishgan. Bunday holni biz CHingizxon va uning lashkar-boshilari faoliyatida ayniqsa ko'p uchratamiz. Tarixiy faktlar shuni ko'rsatadiki, Temur bunday hollarda so'z va ish birligiga asosan qat'iy amal qilgan. Bunga faqat bitta misol keltirish bilan cheklanamiz. Manbalardan ma'lumki, Amir Temur Boyazid Yildirim bilan to'qnashuvda turk sultoni tarafida bo'lgan "totorlar" qavmini Turkiston sarhadlariga qaytarish va'dasi bilan o'z tomoniga ag'larishga muvaffaq bo'ladi. Bu haqda Nizomiddin Shomiy va Ibn Arabshohasarlarida to'la ma'lumot berilgan. Muallifi o'sha davr voqealarini o'z ko'zi bilan ko'rgan boshqa bir manba - "Tarixnoma"da Sohibqiron bergan ana shu so'zning oqibati haqida aniq faktlarga duch kelamiz. Ma'lumki, 1404 yil sentyabr oyida Samarqand yaqinidagi Konigilda Amir Temur uyushtirgan sayl-to'yda boshqa nabiralari qatori uning suyukli nabirasi Ulug'bek ham uylantiriladi. Yuqori dagi asar muallifi Tojiddin as-Salmoniyning ta'kidlashicha, Amir Temur Muhammad Tarag'ay Ulug'bekka "Mo'g'ullar yashay digan Yurtlarni (suba) va yerlarni (julka) idora qilishni topshirdi va dedi:

³Edvard Gibbon. Rum imperiyasining emirilishi va qulashi sharixi, 6 - jipd. Iyu-York, 1850, 373-374-betlar. Bu asardan keltirilgan lavha X. Ismatutaevnig "Amir Temur va Ovrupo " maqolasidan olindi. Qarang: "O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 1995 yil, 14 iyul.

⁴Temur tuzuklari. 92-bet.

⁵O'sha asar, 12-bet.

"Ulug'bek u joylardagi barcha ishlarga boshchilik qilsin, chunki unda shunday iste'dod mavjud, Oллоh panohida u bu mamlakatga hukmronlik qilishga qodir va bu hol men boshqa Yurtlarni zabt yetishga otlanganimda meni xotirjam bo'lishimga sharoit yaratadi". Buninguchun Amir Temur o'z nabirasi ixtiyoriga Movarounnahr, Iroq va Huroson odamlari bilan birga 20 minglik totor suvoriylarini ham o'tkazdi. Ular Rumdan xotin-xalajlari va bola-chaqalari va xeshu - toborlari bilan bu erga ko'chirilgan edilar"¹.

Amir Temurning tashqi siyosat borasidagi faoliyatiga taalluqli juda ko'p voqealar shuni ko'rsatadiki, bu ulug' zot biron daqiqa bo'lmasin siyosiy hodisalar tizginini nazardan qochir-magan va bu borada tinmasdan mexnat qilgan. U nafakat o'z poytaxti Samarqandda, balki bepoyon imperiyaning qaerida bo'lmasin, har vaqt chyet el elchilarini qabul qilgan, unga atrof mamlakatlardan uzluksiz suratda xabarlar kelib turgan. Umumai, Amir Temur davrida aloqa vositalari izchil va puxta tashkil yetilgan edi. "Amr qildimki, - deydi Temur o'z "Tuzuklar"ida, - mingta tezYurar tuya mingan, mingta ot mingan elib-Yuguruvchi kishini chopqunchi, ming nafar tezYurar piyodani (chopar) yetib tayinlasinlarki, turli mamlakatlar, sarxadlarning xabarlarini, qo'shni hukmdorlarning maqsadlari va niyatlarini bilib, huzurimga kelib, xabar qilsinlar, toki biron voqea, kor-xol Yuz bermasdan burun chora va ilojini qilaylik..."². U harbiy Yurishlar vaqtida ham yo'l-yo'lakay atrof-javonibdan kelgan elchilarni qabul qilgan, o'z vassallarining o'ziga bo'lgan sadoqatini sinab ko'rgan va mustahkamlash choralarini amalga oshirgan, hatto uzoq mamlakatlar bilan do'stona aloqalar masalalarini ham hal yetib kyetavergan. O'sha vaqt sharoitida bu tabiiy hol edi, albatta. Chunki chyet el vakillari Sohibqironni Samarqandda kutib turolmas, uning shaxsan o'zi echadigan muammolarga esa hech kim aralasholmas edi. Masalan, Hindiston safari vaqtida Kobul yaqinidagi Durinda Amir Temur huzuriga Temur Qutlug' Ug'lon, Amir Idiku, Hizrxo'ja O'g'lon elchilari kelib, Shomiyning yozishicha, o'z xo'jalarining quyidagi mazmunda bitilgan nomalarini topshiradi: "Bizlar hammamiz Sohibqironning bandalari, xizmatkorlari va tarbiyalarini topgan kishilarmiz. Agar bundan ilgari muxolifat tirnog'i ixlosimiz Yuzini tirnagan bo'lsa, endi biz akl oynasida uning aybini ko'rdik va oyog'imizni u (ixtilof) maqomidan tortdik. Agar xalifalik panohi bo'lmish hazrat avf qilsalar, bundan keyin bandalik ko'chasidan chyetga qadam qo'ymaymiz va itoat ostonasidan boshimizni ko'tarmaymiz"². Sohibqiron ularni avf yetadi va "xisravona tuhfalar bilan sarafroz" yetib, qaytishlariga ijozat beradi.

Bu yerda bo'lib o'tgan yig'inga atrof-javonibdagi mamlakat va hukmdorlardan kelgan elchilar bilan bir qatorda uzoq Do'g'u Mo'g'ul (Ulug' Yurt)ning chingiziy hukmdori Temur Kutlug'ning maxsus vakili, Xitoy imperatorining elchisi Tayzi Ug'lon ham o'z odamlari bilan yetib keladilar. Boshqalar qatorida Amir Temur ularni ham katta xushnudlik bilan kutib oladi. Ushbu anjumanga tashrif buyurganlar odatga muvofiq katta sovg'a-salomlar bilan kelgan edilar. Sohibqiron elchilarga o'z navbatida qimmatbaho tuhfalar ulashadi. Yig'indagilarni ayniqsa Fors viloyati voliysi amirzoda Shayx Nuriddinning Amir Temurga keltirgan qimmatbaho sovg'a-salomlari qattiq hayratga soladi. "Atrof (diyorlar)dan kelgan elchilar - deb yozadi Nizomiddin Shomiy bu haqda hikoya qilar ekan, - masalan, Xitoy mamlakatidan elchi bo'lib kelgan Toyzi O'g'lon va Temur Kutlug'ning elchilari ham shu majlisda hozir bo'lib, u qimmatbaho sovg'alarga taajjub ko'zi bilan tikildilar. Sohibqiron hazratlari u tuhfalardan elchilarga suyurg'allar ulashdi"³. Xitoy elchisining Duringa yetib kelishining sabablari haqida manbalarda aniq ma'lumot uchramasada, uning bu erga o'z-o'zidan kelmaganligini, Amir Temurning Hindistonga otlanganini eshitgan Xitoy imperatori Sohibqironning galdagi rejalaridan tashvishga tushib, zudlik bilan uning huzuriga o'z elchisi Toyzini Yuborganini taxmin yetish mumkin. Yirik sharqshunos olim Zakiy Validiy To'g'onning ta'kidlashicha, xuddi shu yerda, ya'ni Durinda Amir Temur hind safaridan keyin Xitoyga Yurish uyushtirish niyatini ochiq e'lon qiladi. Uning fikricha, Sohibqironning bu masaladagi rejasi qat'iy bo'lib, shu niyatda u 1397 yilda CHig'atoy xoni Xizrxo'ja bilan yarashib, uning qizi Tug'al xonimga uylanadi va valiaxdi Muhammadsulton Mirzo hamda boshqa bir qancha amirlarga Xitoy safariga yaqindan tayyorgarlik ko'rish uchun Mo'g'uliston taraflarida, Yettisuvda qal'alar va istehkomlar qurish va u yerlarda qishloq xo'jaligini rivojlantirish bilan shug'ullanishni buyuradi.

¹Tadj ad-Din as-Salmoniy. Tarixname. s. 115. 2. Temur tuzuklari, 26-bet.

²SHomiy. Zafarnoma, 225-226-bet.

³O'sha asar. 226-bet.

"Ammo, - deb yozadi To'g'on, - Misr va Anado'li sultonlarining Temur imperiyasining g'arbiy sarhadlariga nisbatan olib borgan siyosatlari Sohibqironni yana g'arbga o'tlanishga va Xitoy safarini u mo'ljallagan 1398 yilda boshlashga imkon bermadi va uni orqag'a surishga uni majbur qildi. Agar Amir Temurning ana shu rejasi amalga oshganda edi, ehtimol, u barpo yetgan imperiyaning Sohibqiron vafotidan keyingi takdiri boshqacha bo'lardi"⁴.

Har holda hind safari davomida Durinda bo'lib o'tgan ana shu yig'inda Amir Temur yo'l-yo'lakay g'oyat muhim ichki va tashqi siyosatga doir qator masalalarni muhokamadan o'tka-zadi, ularning har biri Yuzasidan ma'lum qarorlar qabul qiladi. Manbalarning xabaricha, bunday anjumanlar tez-tez o'tkazib turilgan.

Amir Temur Sind daryosi qirg'oklariga yetib kelganda uning huzuriga atrofdagi hokimliklardan yana bir qator elchilar yetib keladilar. Ular Sohibqironga o'z hukmdorlarining ixlos va tobelik izhor yetilgan maktublarini topshiradilar. Bu elchilarning ayrimlariga topshirilgan javob maktublaridan Amir Temur ularning hukmdori gardaniga Hindiston fathi bilan bog'liq bo'lgan aniq vazifalar Yuklaydi. Masalan, Kashmir hukmdori Iskandar shohga Diboldpur shahri yonida o'z qo'shinlari bilan shay bo'lib turish vazifasini topshiradi¹.

Amir Temur davlatining tashqi munosabatlariga oid va turli davlat boshliklari — podshohlar, sultonlar, qirollar va qar xil hukmdorlarga yo'llangan diplomatik yozishmalari asosan Sohibqiron nomidan olib borilgan. Bu tabiiy hol bo'lib, Movarounnahrda vujudga kelgan mustaqil davlat va so'ng barpo yetilgan bepoyon imperiyaning asoschisi va yagona oliy hukmdori - Amir Temur edi. Ammo, gap shundaki, ana shu davlatda ayni vaqtda uning o'zi va safdoshlari tomonidan rasmiy suratda "xon" kursisiga o'tqazilib qo'yilgan chingiziy shahzodalar ham mavjud edi. Temur davlatida zarb yetilgan va davlatchilikning asosiy belgilaridan biri bo'lgan muomala vositasi - tangalarda ana shu xonning nomi lbatta zikr yetilar edi. Masalan, Samarqandda 1402-03 yillarda zarb yetilgan tangalarning old tomoniga Qur'ondan kalima va ularning to'rt burchagiga birinchi to'rt xalifaning nomi, boshqa burchaklariga esa tangalar zarb qilingan shahar hamda sana yozilgan bo'lsa, ularning orqa tomoniga avval chingiziy "xon" - sulton Mahmudxon va so'ngra Amir Temur Ko'ragon ia Amir Muhammad sulton nomlari yozilgan². To'g'ri, nomigagina "xon" ko'tarilgan chingiziylarning eng Yuksak darajadagi rasmiy hurmati asosan shu bilan cheklangan. Chunki, ular aslida Amir Temurning yaqin a'yonlari qatorida, uning xizmatida bo'lganlar. Ular Amir Temur rejalarining bajarilishiga ma'lum hissa qo'shganlar, uning topshiriklarini so'zsiz ado yetib kelganlar. Masalan, 1388 yilda Suyurgotmish o'rniga xon ko'tarilgan sulton Mahmudxon Amir Temur harbiy Yurishlariga faol ishtirok yetgan. Sohibqiron unga har vaqt qo'shinning ma'lum qismiga qo'mondonlik qilish vazifasini Yuklab kelgan. 1402 yilda Angora (Anqara) yonidagi jangda Boyazid Yildirim engilib, bir guruh a'yonlari bilan jang maydonini tashlab qochganda, uni Sulton Maxmudxon rahbarligidagi qushin dastasi ta'qib yetadi va asir olib Amir Temur xuzuriga olib keladi³. Bu voqeadan bir necha yil burun Amir Temur Hindiston fathiga yo'lga chiqqanda (1398 yil) Kobul shaxri yaqinidagi Durin degan so'lim joyda katta bazm uyushtirgach, o'z haramining bir qismini, jumladan, suyuqli nabirasi Ulug'bekni Samarqandga qaytarishga qaror qilganligini bildirib, ularni kuzatib borishni sulgon Maxmudxonga topshirgan⁴.

Demak, Amir Temur davlatining tashqi aloqalari bilan bog'liq masalalarga qo'g'irchoq xonlar yondashtirilmagan va bu boradagi davlat siyosati faqat Sohibqironnish irodasi bilan amalga oshirilgan.

Ma'lumki, Amir Temur Turonzaminda mustaqil davlatni qayta tiklagach, bu yerda turkiy tilning davlat tili darajasiga ko'tarilishiga katta imkon yaratgan va bu masalaga alohida e'tibor bergan. Bunga misol tariqasida uning Dashti Qipchoqqa qarshi uyushtirgan Yurishi haqida o'sha joydagi xarsashlarga bu Yurish haqidagi ma'lumotni turkiy tilda o'yib yozish haqida farmon

⁴ A. Zeki Yelidi togan. Umumi Turk Tarihine giris. En eski devirlerden 16 asra kader. 3 baski, Istanbul, 1981. 347-348-betlar.

¹SHomiy. Zafarnoma, 225-bet.

²Tuxtiyev T.I. Temur va temuriylar sulolasining tangalari. 7", "Fan", 1992. 16-bet.

³Ismoil Aqa. Temur va davlashi, 29-30-betlar.

⁴SHomiy. "Zafarnoma", 225-bet.

berganligi⁵ va Movarounnahrda o'z yorliklarini shu tilda yozdirganligini eslatish kifoyadir. Sohibqironning Xorazmdagi Abu Muslim avlodlari bo'lgan sayyidlarga imti-yozlar berish haqidagi ana shunday bir yorlig'i O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Sharqshunoslik institutida saklanmokda. Bu yorlikda Amir Temurning muhri bosilgan⁶.

Ammo Sohibqironning xalqaro yozishmalari asosan fors tilida olib borilgan. Chunki bu til o'sha paytda Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining nafaqat o'zaro, balki boshqa mintaqa davlatlari bilan olib borgan muloqotlarida rasmiy xalqaro aloqalar vositasi sifatida tan olingan va diplomatik yozishmalar ko'pincha ana shu tilda olib borilgan. Amir Temur bu an'anaga amal qildi, lekin o'z xatlarini "Amir Temur so'zim" yoki "so'zimiz" degan turkiy kalima bilan boshlashni rasmiy udumga aylantirdi. Buni Ovrupo mamlakatlariga yo'llangan yozishmalarda ham ko'ramiz. Hatto Amir Temur maktublarining lotincha tarjimalaridan birida "so'zimiz" kalimasi Temurning rasmiy unvonlaridan biri bo'lsa kerak, degan andisha bilan ag'darilmasdan "so'smo's" deb yozib qo'ya qolganligi nazarga tashlanadi⁷.

O'sha davrga oid yozishmalar majmualari va boshqa manbalarda keltirilgan hujjatlarda Amir Temurning jaxongirlik siyosati osonlik bilan amalga oshmaganligi, unga qarshi joylarda turli tarzda o'zaro ittifoqlar tuzilgani, har xil podshohliklar harbiy imkoniyatlarini birlashtirgan xrlida harakat qilishga urinishgani, O'rta Sharq esa dastlab Misr sultoni Barquq mamlukni, so'nfa turk sultoni Boyazid Yildirimni Amir Temurga qarshi kurashga otlantirishga qattiq harakatlar bo'lgani haqida ma'lumotlarga duch kelamiz. Bu hakda faqat bir-ikkita misol keltirish bilan cheklanamiz. Ibn Arabshohning yozishicha, Amir Temur Kaspiy bo'yiga yo'nalganda Mozandaron hokimi Shoh Vali uning elchilarini yaxshi qabul qilib, tobelik bayon yetadi, ammo oradan sal fursat o'tgach, Ajam Iroqi hamda Kirmon hukmdorlari shoh Shuj'a va sulton Ahmadga elchi Yuborib, Temurga qarshi ittifoq tuzishni taklif yetadi. Ammo unga berilgan javob, bu podshoeushklar atrofida ro'y berayotgan voqealar haqida aniq tasavvurga ega bo'lmaganliklari, shu tufayli g'aflat uyqusida qolganliklarini ko'rsatadi. Jumladan, sulton Ahmad Mozandaron hokimiga Yuborgan javob maktubida Amir Temur sha'niga yog'dirgan haqoratlardan keyin quyidagilarni bitgan edi: "Temur Iroqni Xuroson misoli xayol qilmasin. Agar u bizning Yurtimizga kelishni niyat qilgan bo'lsa, albatta, o'zi bilan (birga) o'limi ham keladi va uning butun orzu-umidlari puchga chiqishi muqarrardir. Bizlar shunday qilamizki, bizda ham kuch-quvvat ham shiddat, qurol-yarog'u qo'shin, mol-dunyo ham shavkat mavjuddir. Faqat bizgagina balandparvozlik yarashadi". Tabiiyki, bunday ahvolda ittifoq haqida so'z ham bo'lishi mumkin emasdi. 1963 yilda Tehronda e'lon qilingan Eron tarixiga oid hujjatlar va xatlar majmuasida keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, Amir Temur Ozarbayjon tomon Yuz burganda uning O'rta Sharq nohiyasidagi eng ashaddiy dushmanlaridan biri Qora Yusuf zudlik bilan Boyazid Yildirimga elchi yo'llaydi. U o'z elchisi orqali Yuborgap maktubida shunday jumalarni o'qiyimiz: "Temur Turondan Eronga o'tib, Xulagu singari, elxonlik da'vo qilib, Fors chegarasigacha bo'lgan hududda ahli islom guruhini yo'q qildi... Kaminangiz u bilan Yuzma-Yuz to'qnashish va jang qilishda musulmonlar uchun jon tanini fido qiladi. Umid borki, hazratingiz ham bundan voqif bo'lib, chegaradagi amirlarga farmon bersalar, toki ular vaqtida tayyor bo'lib tursinlar, agar extiyoj tug'ilsa, fursatni ko'ldan bermasinlar, chunki u nobakorni daf qilish kofirlarga qarshi g'azovot qilishdan ko'ra ming bor afzalroqdir. Qolgan gaplarni hurmatli amir Muroddan eshitasiz va tezlik bilan chora ko'rasiz". Boyazid Yildirim esa o'z javob xatida Qora Yusufni bu masalada to'la qo'llab-quvvatlashini bildirib, agar Amir Temur "sizlarning viloyatlaringizga yaqinlashib kelsa g'olib va muzaffar askarlar paydar-pay yetib boradilar" va "o'sha jahonso'z otashni" oyna Yuzidan changni sidirgandek supurib tashlaydilar, deb Qora Yusufni xotirjam qiladi, ayni vaklda unga Shirvon, Gilon. Kurdiston va Luriston hokimlari

⁵Harsangdagi arab alifbosida eski o'zbek tilida tushirilgan yozuvda bo'nday deyilgan: "Turon sultoni Temurbek bahrr oyida (1391 yilning aprelda) ikki yuz ming askari bilan To'xtamishga qarshi yurishda shu erga kelib, toshdan qo'rg'on ko'tardi. Tangriga maqul bo'lsa, haqyaik qilur, ummatlar ja esga olur deb toshga vzdirdim " Qarang: "Toshkent haqiqati", 1995 yil, 2 mart.

⁶O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi SHarqshunoashk instituti qo'lyozmalar fondi. 17-papka, hujjat raqami 5.

⁷Umnyakov I. I. Mejdunarodnye otnosheniya., (ilova qismi). s. 186. 2. SHomiy. Zafarnoma, 284-bet.

bilan itgifoq tuzib, birga harakat boshlashni maslahat beradi¹.

Tabiiyki, Amir Temur o'z raqiblarining shu kabi xatti-harakatlaridan har vaqt voqif bo'lib turgan va o'z vaqtida ularga qarshi ma'lum chora-tadbirlarni amalga oshirib borgan.

Amir Temur diplomatiyasiga xos xususiyatlardan yana biri shuki, u raqiblariga yozgan xatlarida odatda sharqona odob-ahloq va asrlar mobaynida qaror topgan udumlardan chekinmagan. Bu xaqda Yuqorida Sohibqiron va Sulton Boyazid o'rtalaridagi yozishmalardan misollar keltirib o'tgan edik.

Bizgacha yetib kelgan ko'pgina hujjatlarning guvohlik berishicha, oldingi o'tgan podshohlar udumiga muvofiq Amir Temur ham unga bo'ysungan va o'z Yurtida hukmdor qilib qoldirilgan podshohlarning valiaxdlarini (odatda ularning bosh o'g'illarini) o'z ixtiyoriga Yuborilishini talab qilgan. Ular uning a'yonlari qatorida hayot kechirganlar, shahzodalarga ko'rsatilishi lozim bo'lgan xurmat-e'zozga loyiq toyilib, barcha Yurishlarda Sohibqiron atrofida ma'lum vazifa bajarib kelganlar. Bundan kuzatilgan maqsad ayon edi. Bu ham o'ziga xos diplomatik uslub bo'lib, u asosan kafolat sifatida ko'llanilar edi. Chunki, birin-chidan, o'z farzandi Yuksak hukmdor ixtiyoriga Yuborilgan har qanday hokim itoatsizlik tadbirlarini amalga oshirishdan oddin naliaxd taqsirini o'ylashga majbur bo'lgan bo'lsa, ikkinchidan, agar shunday voqea sodir bo'lganda Amir Temur uning o'rniga darhol valiaxdni tayinlashi ham mumkin bo'lgan. Bu usul Amir Temurdan keyingi hukmdorlar tomonidan qam doimiy tarzda ishlatilib kelinganligi tarixdan ma'lum. Ushbu taomilga faqat sharq podshohlari amal qilib kolmasdan, u Ovrupo kirollari gomonidan ham izchil suratda qo'llanib kelingan. Nizomiddin Shomiy o'z asarida Amir Temurning ana shu masala bilan bog'liq bo'lgan siyosati haqida juda ko'p ma'lumotlar keltirgan. Masalan, "Zafarnoma"ning "Amir Sohibqironning Kichik Lur buzg'un-chilarini daf yetishga Yuzlangani bayonida" deb nomlangan bobida, jumladan, quyidagilar bitilgan: "Turklarning bars yiliga muvofiq kelgan yetti Yuz saxon sakkizinchi (hijriy) yili (milodiy 1386 yil) Amir Sohibqiron Feruzshohga yetdi. Shu yerda Sayyid Kamoliddin palos o'pishga yetib keldi va o'g'li Sayyid G'iyosiddinni Amir Sohibqironning mulozimligiga mansub yetdi. Amir uni izzat-ikrom bilan qarshilab, podshohona marhamatlar ko'rsatdi"². Bu hol, shubhasiz, o'z valiaxdini Sohibqiron xizmatiga Yuborgan hukmdorning Amir Temurga bo'ysunishi yoki uning ga'sirini tan olganligini bildiruvchi eng yorqin alomat edi. Turk tarixchisi Ismoil Aqaning yozishicha, Amir Temur va Boyazid Yildirim o'rtasidagi munosabatlar qaltis tus olganda, Temur turk sultonidan boshqa talablar qatorida uning valiahsini o'z huzuriga Yuborilishini ham qat'iy qo'ygan. Bu talab Boyazidni larzaga keltirgan va u o'z vaziriga: "Kuchimiz va shiddatimiz bor. Endi urushga tayyor bo'lishimiz kerak", - degan¹. Shundan keyin, turk sultoni Amir Temurga elchilar orqali ultimativ sajiyadagi

o'z maktubini Yullagan bo'lsa ajab emas. Boyazid Yildirim oldi ga ana shunday talabning ko'ndalang qo'yiltanligi manbalardan ham ma'lum. Masalan, Nizomiddin Shomiy bu to'g'ridagi Amir Temurning, agar turk sultoni bu boradagi uning talabini bajo keltirsa, ikki o'rtada bo'lishi mumkin bo'lgan to'qnashuvga barham berilishi hamda turk sultoni o'z Yurtidagi hukmronligini bemalol davom yettiraverishi mumkinligi haqidagi fikrlarini keltirib, jumladan, quyidagilarni yozadi: "Amir Temur turk elchilariga: "Borib Boyazidga aytinglar, o'z o'g'lini ham bizning huzurimizga Yuborsin, toki biz unga shunday izzat-ehsonlar ko'rgazaylikki, bundayni o'z mehribon otasidan ham ko'rmagan bo'lsin, uni farzandlikka qabul qilib, Rum mamlakatini Yildirim Boyazidga topshiraman, vahshat va gina tikonlari o'rtadan ko'garilib, u bundan keyin davlat va komronlik bog'idan omonlik gulbargini tergay, shaharlar, xalqlar aminu omonliq va farovonlikda, farog'atu osudalikda bo'lgaylar, buning sa'l Yubi (u dunyoda) bizning davlatimiz zamoniga mansub bo'lgay"².

Amir Temur boshqa hukmdorlarga elchilar Yuborar ekan, ularga Yuklatilgan missiyaning ahamiyatiga qarab o'z nomidan ish ko'ruvchi bunday odamlarning e'tiborli, el-Yurt ichida tanilgan, aql va zakovatli bo'lishiga katta e'tibor bergan. Uning a'yonlari ham ana shunday kishilardan iborat

¹SHomiy. Zafarnoma, 133-bet.

²SHomiy. Zafarnoma. 327-328-betlar.

¹ W.J. Fischel. A new Latin source. - r. 201, 206.

²SHomiy. Zafarnoma. 246-bet.

bo'lgan. Buni italiyalik tojir Mignanelli asarida keltirilgan quyidagi satrlar to'la isbotlaydi: "Temurning kishilari, - deb yozadi u, - juda ham ko'rkam edilar, ular nasli-nasabiga ko'ra ham ulug'vor ko'rinardi. Ular oliy xususiyatli, farosatli, mashhur, yoshiga qarab mansabdor bo'lgan kishilar edi. Temurning shunday odamlari bor ediki, ular arab, Yunon, hibru (yahudiy) va boshqa qator tillarni bilardilar, osmon ilmi, geomyetriyadan mashhur edilar"³. Sohibqiron elchilarni ham ana shunday kishilardan tanlaganligiga shubha qolmaydi.

Manbalarda keltirilgan Amir Temur diplomatik aloqala-riga doir materiallar shundan dalolat beradiki, Sohibqiron elchilarni tanlashda g'oyat ehtiyotkorlik ko'rsatgan, o'z a'yonlari ichidan eng sadoqatli, bilimdon va hushyor kimsalarnigina bu ishga loyiq ko'rgan.

Bu o'rinda Sohibqiron, fikrimizcha, to'la-to'kis qadimiy turkiy diplomatiyaga xos bo'lgan urf-odatlariga qattiq rioya qilgan. U, shubhasiz, bu soxa uchun g'oyat qimmatli sanalgan, XI asrda bitilgan va qadimiy diplomatiya sir-asrorlarini o'zida ifoda yetgan turkiy tildagi qomusiy asar - "Qutadg'u bilik" bilan yaxshi tanish bo'lgan.

Amir Temur tashqi siyosatiga o'z hayotini bag'ishlagan uning sadoqatli elchilari orasida Ispaniyaga borib, u yerda Amir Temur elchisi sifatida ma'lum muddat turgan va Kastiliya elchilari bilan Samarqandga qaytgan Muhammad Al-Keshiy singari zukko dish Yumatlar bor edi. Amir Temur saltanatining mashhur diplomatlaridan biri - Muhammad Al-Keshiy haqida ma'lumotlar kam uchraydi. Ovrupo mamlakatlariga Amir Temur musulmon diplomatlardan faqat Al-Keshiy ni Yuborishni lozim topgan. Bu narsa Al-Keshiyning Yuksak madaniyatli va savodli bir kishi bo'lishi bilan bir qatorda uning ma'lum darajada Ovrupo tillaridan, hech bo'lmaganda uning birontasidan xabardor bo'lganligini bildiradi. U Ispaniyaga yetib borib, uning qirolu Henrix III huzurida Sharqning buyuk imperatori - Amir Temurning shaxsiy vakili sifatida juda katta hurmat-e'tiborga sazovor bo'ladi, qirol saroylaridagi yig'inlarda katta obro' qozonadi. Henrix III unga Rui Gonsales de Klavixo rahbarligidagi o'z elchilarini qo'shib, hurmat-ehtirom bilan Samarqandga qaytaradi⁴.

Bu ajoyib diplomatni shu sohaning yana bir yetuk vakili -Jaloliddin Keshiy bilan taqqoslasa bo'ladi. U Amir Temurga asosan Movarounnahrda mustaqil va bir butun davlatni barpo qilish yillarida katta xizmatlar ko'rsatgandi. Masalan, Sharafiddin Ali YAzdiyning yozishicha, Jaloliddin Keshiy ortiqcha qon to'kilishining oldini olish maqsadida o'z talabiga muvo-fiq Amir Temur tomonidan Xorazm voliyi Husayn So'fi huzuriga elchi tariqasida Yuborilgandi.

"Mavloni Jaloliddin xayrixolik Yuzini Xorazm tomon qaratdi va ul muhim (vazifa)ni rahmi shafqat yo'li bilan hal yetmoqchi bo'ldi. U erga borgach, - deb yozadi YAzdiy, - donishmand ulamo va dinparvar peshvolarga xos bo'lgan nasihat va xushmuomalalik bilan so'z qotdi; nizoni tubdan bartaraf yetish va fitna olovini o'chirish uchun oyatlar va isbotiga hadislar keltirdi. Ammo payti bo'lmagani uchun notiqning gapdonligi va so'zga chechanligi foydasi bo'lmadi va natija bermadi. (Misra: Qulog'i kar, esi yo'q (odamga) chiroyli nutq so'zlamog'dan ne foyda) Husayn So'fi (u aytgan) so'zlarni qabul qilmadi va u shunday haqiqatgo'y ulug' kishini qamab qo'yishga jur'at qiladi"¹.

Amir Temur a'yonlari ichida bunday ajoyib diplomatlar ko'p bo'lgan. Amir Temur To'xtamishga Yuborgan elchi Shamsiddin Almoliqiyi Nizomiddin Shomiy shunday ta'riflaydi: "U ish ko'rgan, aklli, hushyor, donishmand bir kishi edi. U borib shirinsuxanlik bilan ko'ngilga yoqar gaplarni aytib, so'zning ulanishu rivojiga rioya qilgan holda maqsadni ado yetdi. Uning so'zlari podshoh va amirlar qalbiga ta'sir ko'rsatib (To'xta-mishxon) sulhu safoga moyil bo'ldi g'i

³Ismoil Aqa. Temur va davlati, 73-bet.

⁴Muhammad Al-Keshiy haqida Klavixoning esdaliklarida asosiy ma'lumotlar o'z aksini topgan. SHuni ham ta'kidlash joizki, bu yorqin siymoning ism-sharifi turli manbalarda har xil tarzda yoziladi: Al-Kahiy, Al-Kachi, Al-Qozi, Al-Hoji. Ma'lumki, Sohibqironning ona vatani — SHahrisabzning avvalgi nomi Kesh bo'lgan. Klavixo uni o'z esdaliklarida "kach" deb talaffuz etgan. U Temur elchisi nomini ham al-Kachi deb yozgan. Har ikki holda xam gap Kesh haqida boradi. Frantsuz tadqiqotchisi Lyusen Keren elchi nomini al-Keshiy, deb to'g'ri yo'l tutgan. Muhammad Al-Keshiy, asli Kesh shahridan bo'lib, Sohibqironning yaqin vatandoshlaridan biri bo'lganligiga shubha qolmaydi. U o'ziga tug'ilgan shahri nomini nisba qilib olgan.

¹SHarafiddin Ali YAzdiy. Zafarnoma. Movarounnahr voqealari. 1360-1370. Mas'ul muharrir, so'z boshi muallifi va nashrga tayyorlovchi Asomiddin O'rinboev, tarjimon O. Bo'riev. T., "Ksshalak", 1994. 242-243-betlar.

Shamsiddin Almoliqiyini siylab, hurmat bilan qaytardi..."². Bu haqsa Shomiydan yana bir misol keltirish mumkin. Amir Temur Dexlini qo'lga kiritgach, atrof rojalarga elchilar Yuborib, ularni tobelikka da'vat yetadi. Bu diplomatik xizmat ham Temur atrofidagi g'oyat e'tiborli shaxslarga Yuklatilganligini ko'ramiz, "Dexlining Feruzobod darvozasidan chiqqanlarida (Amir Temur) - deb yozadi Shomiy, - bundan ilgariroq lashkargoxdan elchilik rasmi bilan Lahovar tarafiga jo'nagan Termez sayyidlaridan bo'lmish Xudovandzoda Sayyid Shamsuddin va Alovuddin noiblar qaytib keldilar va Hind viloyatlaridan ba'zisini xrkimi bo'lgan Bahodir Nahor qullik chizig'iga bosh qo'yib, juma kuni palos o'pish sharafiga musharraf bo'lajagini arz qildilar"³.

Ayni vaqtda Amir Temur davlatlararo g'oyat nozik va qaltis vazifalarni ado yetishda Yuborilgan elchiliklar boshlikligiga o'z farzandlari yoki nabiralaridan birini tayinlagan hollarga ham duch kelamiz. Masalan, Sohibqiron Movarounnahr taxtiga chiqqach, Hirotdagi kurtlar sulolasi namoyandalari bilan muzo-karalar olib borish uchun Yuborilgan elchilikni boshqarishni o'z to'ng'ich farzandi - valiahdi Jahongir Mirzoga topshirgan. Bu haqsa yana bir voqeani keltirish mumkin. Manbalardan ma'lumki, Sohibqironning suyuqli nabirasi - Muhammad Tarag'ay Ulug'bek juda yoshligidanoq o'z akl-zakovati va o'tkir zehni bilan atrofdagilarning taxsiniga sazovor bo'lgan. Amir Temur Sulton Boyazidga Yuborgan elchiliklarining biriga endi 8-9 yoshlarga kirgan ana shu nabirasini boshliq qilib Yuboradi. Bu haqda ma'lumot keltirilgan manbada uning topshirilgan vazifani bajarishda va o'zaro savol-javoblarda elchi sifatida naqadar katta akl va topqirlik ko'rsatganligi haqida hikoya qilinadi⁴.

Shu bilan birga, Amir Temur Ovrupo mamlakatlari bilan olib borgan diplomatik aloqalarida nasroniy rohiblar xizmatidan ham keng foydalangan. Sohibqiron bilan Vizantiya o'rtasida, Fransiya hamda Angliya bilan bo'lgan uning muloqotlarida katta xizmat ko'rsatgan monahlar Fransisko va Fransisko Sadru hamda Sultoniyaning arxiepiskopi Jailar Amir Temurga katta xizmat ko'rsatgan diplomatlardan edi. Bu boradagi yozishmalarda ta'kidlanganidek, Sohibqiron o'z xizmatida bo'lgan xristian e'tiqodidagi ana shu kishilarga to'la ishongan va ularning faoliyati haqida hech qachon shubxa bildirmagan. O'z navbatida, ular ham Amir Temurga sidqidildan xizmat qilganlar.

Amir Temurning mamlakatlararo munosabatlarga katta e'tibor berganligiga yana bir dalil shuki, u hukmronlik qilgan davlat sarhadlarida xorijiy vakillar, ayniqsa, elchilarga bedaxil kishilar sifatida qaralar, Sohibqironning buyrug'iga binoan joylardagi barcha katta-kichik amaldorlar ularga har tomonlama qulay sharoit hozirlashlari shart qilib qo'yilgandi. Bu xakda ayniqsa 1403-1406 yillarda Amir Temur imperiyasida safarda bo'lgan Kastiliya (Ispaniya) elchisi Rui Gonsales de Klavixoning esdaliklarida ajoyib ma'lumotlarga duch kelamiz. Uning hikoya qilishicha, ispan elchilari Amir Temur suvoriylari tuyoklari yetgan sarhadlarga qadam qo'yishlari bilanoq o'zlariga nisbatan butunlay boshqacha munosabatga duch keladilar. Ular yo'l-yo'lakay qayerda to'xtamasinlar, hamma joyda katta hurmat bilan e'zozlanadilar, mutlaqo pulsiz yetarlicha oziq-ovqat, ot-ulov hatto kiyim-kechak bilan ham ta'minlanib boradilar. 1404 yil 3 mayda elchilarni bir qishlokda qanday kutib olganliklarini Klavixo shunday ta'riflaydi: "U yerda elchilarni yaxshi kutib olishdi, odamlarga ovqat va mingani ot, hatto Yuklarni tashish uchun ulov ham berishdi. Yotish uchun boshqa qishloqqa kelishdi. Bu yerda ham ularni mehmon qilishdi, ot va boshqa kerakli narsalarni berishdi. Bu joydagi odat shunday ekan: qaerga elchilar kelishmasin, u yerda qolishadimi-yo'qmi, har bir xonadondan palos olib chiqishib joy hozirlashadi, oldilariga charmdan tikilgan doira shaklidagi supra yoyishib, uning ustiga non, so'ngra ko'plab go'sht, qatiq, tuxum va asal kabi eguliklarni to'kib solishadi"⁵. Ispan elchilari Eronning Xoy shaxriga kelganlarida Misrdagi mamluk sultoni Nosiriddin Farajning Samarqandga yo'llangan elchilarini uchratadilar. Klavixoning ta'kidlashicha, "Vavilon sultonining elchisi bilan birga yigirmatacha suvoriy,

²SHomiy. Zafarnoma. 209-bet.

³O'sha asar, 254-bet.

⁴"Og'ozi dostoni elchigariyi Mirzo Ulugbek", Fors tipida bitilgan bu qo'lyozma Toshkent milliy universiteti kutubxonasida saqlanadi. Qarang: A. Nasirov. Ukazatel literaturm o jizni i deyatelnosti Ulugbeka. V kn.: Iz istorii epoxi Ulugbeka. Nauka, T., 1965. s. 377.

⁵Rui Gonsales de Klovixo. Dnevnik puteshestviya v Samarkand ki dvoru Timura (1403-1406): Perevod. predislovie i kommentarii I.S. Mirokovoy. M., Nauka, 1990. s. 74.

Temurbekka sulton Yuborayotgan sovg'a-salomlar ortilgan o'n beshga yaqin tevani kuzatib borardi. Undan tashqari, elchi oltita straus va jiraf deb ataluvchi bir jonivorlarni ham o'zi bilan birga olib kyetayotgan edi". Shubha yo'qki, bu elchilarga ham hamma joyda xuddi Yuqrridagidek xizmat ko'rsatilgan. Chunki bu hol Amir Temur davlatida o'rnatilgan qat'iy qoidalardan biri bo'lgan. Uni buzganlar jazoga mustahiq qilinganlar.

Amir Temur davlatida elchilarni qabul qilish, tantanali yiginlarda ularning mamlakatlari mavqeiga qarab joylashtirish masalalari o'rnatilgan qat'iy tartib-qoida asosida amalga oshirilgan. Buhaqaaham Klavixo kitobida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Har bir davlat elchisiga bo'lgai munosabat nafaqat u vakil bo'lgan davlatning katta-kichikligi va qudrati bilan, balki Temur imperiyasining u bilan o'rnatgan alokalari mezoni bilan ham belgilangan. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, Amir Temur dastlabki yillarda Xitoy imperatoriga xdr yili ma'lum mikdorda o'lpon to'lab kelgan. Shuni ham aytish kerakki, xitoy hukmdorlari ko'pchilik hollarda o'zaro munosabatlarda qo'ni-qo'shnilaridan Yuborilgan sovg'a-salomlarni ham o'lpon sifatida gushungailar. Klavixo bergan ma'lumotlarga ko'ra, Temur 1404 yilda Samarqandga qaytib kelganda, Xitoy imperatoridan Yuborilgan elchi unga yetga yildan buyon hukmdoriga o'lpon to'lanmayotganligini eslatadi. Shunda Soqibqiron unga: "bu gapning to'g'riligini ta'kidlab, o'lponni to'lash niyati borligini, ammo uni elchi orqali Yubormoqchi emasligini, yo'lda o'lponni o'zlashtirib qo'ymasliklari uchun o'zi olib borib topshirish niyatida lkanligini aytdi. Buni u hazil tariqasida aytgandi, chunki uning hech qanaqa o'lpon to'lash niyati yo'q edi".¹

Ma'lumki, bu vaqgda Amir Temur Xitoy tomonga harbiy Yurish uyushtirishgatayyorgarlik ishlarini tugallagan edi. Shuninguchun ham elchilar qabuli marosimida u Xitoy elchisining Kastiliya elchilaridan Yuqorida o'tirganini ko'rib, ularning joylarini almashtirishni va bundan keyin faqat shunday tartibda ularni o'tqazish kerakligini qat'iy tayinlaydi. "Shundan keyin, - deb yozadi Klavixo, - elchilarni, senor Amir Temur uyushtirgan barcha bayram va ziyofatlarda ana shu tartibda joylashtiradigan bo'ldilar".

Umuman, nafaqat M²ovarounnahr, balki butun imperiya sarhadlarida o'rnatilgan qat'iy tartib-qoida va karvomlar qatnovi uchun tug'dirilgan kulay shart-sharoit tufayli, turli nohinlar o'rtasidagi savdo-iqgisodiy aloqalar bilan bir qatorda xorijiy ellar bilan bo'lgan savdo-sotiq ham o'sib borgai. Amir Temur o'zining yozishmalarida, joylarda olimlar bilan uyushtirgan suhbatlarda bu masalaga alohida urg'u bergan, mamlakatlar o'rtasidagi savdo-iqtisodiy aloqdlarning rivojlanishi muhim omillardan biri ekanligini, uning izmidagi Yurtlarda bu masalaga alohida e'tibor berib kelayotganligini har vakt qayd yetib o'tgan. Bu narsaning haqiqatga mos ekanligini isbotlovchi dalillar ko'p. Manbalarda yozilishicha, imperiya sarhadlarida musulmon savdogarlari bilan bir qatorda nasroniy, hind, xitoy savdo ahyai ham bemalol faoliyat ko'rsatgan, karvonsaroylar, bozorlar va boshqa qulayliklardan to'la foydalanish xuquqiga ega bo'lganlar. Ayni vaktida, Amir Temur boshqa hukmdorlarga yozgan maktublarida ularga ham savdo-sotiq uchun ana shunday shart-sharoitlar yaratilishini tavsiya yetgan. Bu hol uning Fransiya qiroli Karl VI, Angliya qiroli Henrix IV, Kastiliya qiroli Henrix III ga yo'llagan maktublarida ham o'z ifodasini topgan. Masalan, 1402 yilda Fransiya va Angliyaga Yuborgan o'z elchisi Sultoniya arxiepiskopi Janga qirollar uchun topshirilgan maxsus maktublardan tashkdri Sohibqiron quyidagi ikki narsaga goyat qatgiq e'tibor berishni uqtirgan: 1. Har ikkala davlatda istiqrmat qiladigan musulmon va xristianlar o'rtasida erkin iqtisodiy munosabatlarni barpo yetish, savdo-sotiqni har taraflama rivojlantirish. 2. Agar qirol janobi oliylari va hurmatli gersoglar bunga ra'y birdirsalar va rozilik bersalar, unda ushbu masala Yuzasidan bir shartnoma tuzib, bu xolni rasmiy mustahkamlash. Shuningdek, Amir Temur Xitoydagi Min imperiya-si bilan ham to 1404 yilgacha yaqin diplomatik va iqtisodiy aloqalarning joriy yetilishiga alohsda e'tibor berib keldi. Xitoy imperatori Tayszu (1368-1398) Amir Temurga bir necha bor elchilar Yuboradi va Sohibqiron ham 1387, 1392 va 1395 yillarda bu mamlakatga o'z elchilarini yo'llagan. Elchilarga topshirilgan maktublardan birida Amir Temurning Min imperiyasi bilan do'stona alokdlarni qo'llab-quvvatlash istagi, shuningdek, savdo-sotiq sohasidagi ayriboshlashning qaror topishidan, Xitoy bozorlarining ochilishidan mamnuniyat tuyg'ulari ifodalangan.

¹O'sha erda, 140-bet.

²O'sha erda, 110-bet.

Tashqi savdo-iktisodiy aloqalarning rivojlanishi natijasida Temur imperiyasining barcha qismlarida bozorlar gavjum bo'lgan. Ispan elchisi Rui Gonsales de Klavixoning guvohlik berishicha, mamlakat poytaxti Samarqand shu yerda ishlab chiqarilgan va jahonning turli qismlaridan keltirilgan tovarlar bilan to'lib-toshib kyetgan edi. U yozadi: "Rossiya va Tatariyadan bo'z, surp va otlar, Xitoydan ipak gazlamalar keltirilgan. Bundan tashqari, Xitoydan boshqa joyda bo'lmaydigan mushk, yoqut va marvarid, brilliantlar va ko'plab anvoyi ziravorlar keltiriladi"³.

Amir Temurning Samarqanddagi saroyida, u harbiy Yurish-larda bo'lgan vaqtlarida imperiyaning turli joylarida uyushtirilgan barcha tantanalarga atrof mamlakatlar elchilari taklif yetilgan va ularga ehtirom ko'rsatilgan. Ibn Arabshohning yozishicha, Amir Temur yetti yillik (1399-1404) harbiy Yurishdan qaytgach, o'z poytaxti Samarqand yaqinidagi Konigilda uyushtirilgan to'y sayllarida ko'plab chyet ellik mehmonlar, jumladan, qator xorijiy davlatlarning elchilari ham hozir bo'lganlar. "Ushbu ulug'vor sayllarga, - deb yozadi uni o'z ko'zi bilan ko'rgan Ibn Arabshoh, - dunyoning turli mamlakatlaridan armug'on va sovg'alar keltirdilarki, shular jumlasidan jiraflar, tuyaqushlar bor edi; Xitoy, Hind, Iroq, Dasht, Sind, Farang elchilari va ulardan boshqalar, yaqin va uzoqdagi barcha qismlardan kelgan vakillar, har bir muxolifu muvofiq, do'stu dushman vakillari yig'ilgan edilar"¹.

Amir Temur asos soltan buyuk imgeriyaning xorijiy va diplo-matik munosabatlariga doir Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar Sohibqironning buyuk davlat arbobi va zukko diplomat bo'lganligini, u tuzgan davlatning jahon miqyosida dovruq taratgan-ligi va keng miqyosda faoliyat ko'rsatganligi, o'z davridagi barcha nufuzli mamlakatlar bilan yaqin aloqalar o'rnatganligini isbotlab turibdi.

2. Temuriylar diplomatiyasi

Amir Temur olib borgan serqirra diplomatik faoliyat uning vafotidan keyin ham avlodlari tomonidan davom yettirildi. Bu haqda bir tomondan ko'pgina tarixiy asarlarda uchraydigan ma'lumotlar guvoxlik bersa, ikkinchi tomondan temuriy shahzodalarning zamondosh hukmdorlar bilan olib borgan yozishmalari, aniqrog'i, mazkur maktublarning turli xatlar majmualarida saklanib qolgan nusxalari dalolatberadi.

Amir Temur tarixiga oid asarlarda bo'lganidek, ko'pgina temuriylar davri tarixiga doir solnomalarda temuriy hukmdorlar saroylaridan xorij hukmdorlar dargohlariga diplomatik tashrifotlar, elchilik missiyalarini ado yetgan o'z davrining yetuk diplomatlari haqida ko'plab ma'lumotlar uchraydi. Temuriylar davlatining xorijiy aloqalari shu qadar katta geografik kengliklarni kdmrab oladiki, Sharqda Xitoydan tortib, G'arbda Ovrupo davlatlari bunga dohil bo'lib qoladi.

Alohida ta'kidlash joizki, Sohibqiron hali hayotlik davridayoq shahzoda Mironshoh g'arbiy Ovrupo davlatlari bilan muloqotga kira boshlagan edi. Bizgacha Angliya qiroli Henrix XV ning Mironshoh Mirzoga yo'llagan javob xati lotincha tarji-mada saklanib qolgan. Maktubda qirol Mironshohning katolik mazhabiga homiylik qilayotgani, xristian savdogarlarining xavfsizligini ta'minlagani uchun o'z mamnuniatini izhor qiladi.

Bu maktubdan tashqari, Mironshohning xristian hukmdorlariga yo'llagan bir maktubi bizgacha yetib kelgan. Faqat lotin tilidagi tarjimasi saqyaangan bu maktubda Mironshoh Ovrupo hukmdorlariga "Siz bilan bizning dushmanimizni batamom mag'lub yetdik" deya, Anqara jangida Boyazid Yildirim ustidan qozonilgan g'alabaga ishora qiladi.² Maktubda aniq qirolning nomi ko'rsatilmaganidan va asosan g'alaba haqida xabar berilishidan, bu Anqara jangidan so'ng bitilgan fathnoma bo'lsa kerak. Mironshohning Ovrupo bilan munosabatlarida ham Amir Temur nomidan Ovrupoga elchi bo'lib borgan Sultoniya-dagi katolik cherkovining vakili Ioann elchi vazifasini bajargan.

Amir Temur davrida xalqaro maydonda katta nufuzga ega bo'lgan davlatlarning ko'pchiligi,

³O'sha erda, 139-bet.

¹Ibn Arabshoh. Amir Temur glarixi ("Ajoib al-maqdur fi sharixi Giimur"- "Temur tarixida taqdir ajoiibotlari"). 1-kitob. So'zboshi va tarjima U. Uvatovniki. Tosh., Mehnat, 1992. 311-312-betlar.

²Istoriya Samarkanda. T. I, T., 1969. s. 185.

siyosiy sahnada ko'pgina o'zgarishlar ro'y berganligiga qaramay, xdti o'z mavqelarini yo'qotmagan va ba'zilar Amir Temurdek sarkardaning vafotidan so'ng ancha faollashib qolgan edilar.

Xorijiy munosabatlarda, albatta, katta vazifa elchilar zimmasida turar edi. O'sha zamonda sodir yetayotgan siyosiy voqealarning Chalkashligi elchidan katta mahoratni talab yetardi. Elchilar odatda zimmasiga Yuklangan missiyani bajarish bilan birga ajnabiy mamlakat haqidagi turli zarur ma'lumotlarni to'plab borishi zarur bo'lgan. Shu bois elchilar safarning ibtidosidan intihosiga qadar marshrut, yo'lda sodir bo'lgan voqea-hodisalar, ko'zlangan manzilning jug'rofiy o'rni, tabiati, xo'jaligi, ichki siyosiy ahvoli, mamlakat hududida joriy yetilgan tartib-qoidalar, hukmdor saroyidagi qabul marosimlari, diplomatik seremonial va hokazolar borasidagi ma'lumotlarni mufassal bayon yetganlar. Bunday kundaliklar safar poyoniga borib kattagina safarnoma asar holiga ham kelishi mumkin edi. Bu kabi asarlar sirasiga Boysunqur Mirzo tomonidan 1419 yilda Xitoy hukmdori saroyiga elchi yetib yo'llangan G'iyosiddin Naqqoshning safarnomasini kiritish mumkin. Asarga murojaat yetishdan avval temuriylarning Xitoy bilan aloqalari masalasiga to'xtalmoq lozim, zero Amir Temurning vafotidan so'ng to 1419 yilgi G'iyosiddin Naqqosh elchiligiga qadar ikki davlat orasidagi munosabatlarning o'z tarixi mavjud. Shu kungacha bizga ma'lum bo'lib turgan tarixiy asarlardagi ma'lumotlarga qaraganda, temuriylar saroyiga Xitoy hukmdorlaridan elchilar 1409 yilda Shohrux Mirzo huzuriga kelganlar. Elchilik zimmasida turgan ent asosiy vazifa Xitoy hukmdorining Amir Temur vafoti munosabati bilan ta'ziyanomasini yyetkazish edi.³ Bu elchilik haqida Xitoy solnomalaridan tashqari tafsilotli ma'lumot saqlanmagan.

1412 yilda Shohrux saroyiga Xitoy imperatori Doy-Ming tomonidan yana bir elchilik hay'ati kelib imperatorning maktubini topshirgan. Imperagor o'z maktubini Shohrux nomiga sermaqtoq jumlar, nazokatomez iboralar bilan boshlab, avvalgi gal Yuborgan elchiliklari saroyda yaxshi kutibolingani va javoban Xitoyga elchilik hay'atini yo'llaganidan o'zinish chuqur mamnuniyatini izxrr qiladi. Maktubda Amir Temur haqida ham so'z boradi. Uning Xitoy imperatori Tayszu⁴ bilan yaxshi munosabatda bo'lgani, oradagi elchilik tashrifotlariga xayrixohlik qilgani va hokazolar haqida yozadi. Imperatorning nomasida ikki mamlakat orasidagi savdogarlar qatnovini jonlantirish masalasiga alohida o'rin berilgan¹.

Hiroto saroyida elchilikning kelishiga anchagina tayyorgarlik ko'rilgan ko'rinadi. Bu xakda Abdurazzoq Samarqandiy o'zining "Matlai sa'dayn" asarida shunday yozgan:

"Shu orada Xitoy viloyatidan, u mamlakatlarning CHinu Mochin va boshqa yerlari podshohi Doy-Ming xon tarafidan elchilar yetib keldi. (Xoqoni Sa'id tomonidan ya'ni Shohrux): "Shahar va bozorlarga ziynat berilsin, har bir san'at egasi o'z hunarini to'la zohir qilib do'konini bezatsin" - degan humoyun farmon sodir bo'ldi.

Amirlar istiqbol rasmi bo'yicha (shahardan) tashqari chiqib, elchilarning hammasini izzat-hurmat bilan shaharga olib kirdilar. (Bu) xuddi yoshlik chog'idek shodlikni orttiruvchi bir zamon va visol kechasidek g'amni tarqatuvchi bir oi edi. Hazrat Xoqoni Sa'idning farmoni bo'yicha Bog'i Zag'onga xuddi jannat bog'idek oro berib, Bahrom savlat, sher haybat yasovullar har kim uchun (o'ziga xos) joy va makonini tayin qildilar. Hazrat Xoqrni Sa'id xuddi balandlik avjidagi oftob singari xurshid chehra bilan saltanat taxtiga ko'tarildi. Ulug' amirlar elchilarni qo'l o'lish sharafiga yyetkazib, tortiklarni qo'yidilar va ularning so'zlarini arz qildilar"².

Xitoy elchilari qaytayotganlarida ular bilan birga Shayx Muhammad Baxshiy nomli shaxs Xitoyga Shohrux nomidan elchi bo'lib borgan va o'zi bilan uning imperator nomiga yozgan maktubini yyetkazgan. Maktubning o'ziga xos tomoni, unda Shohrux Xitoy imperatoridan islom dini va shariati qoidalari asosida savdogarlar muhofazasini ta'minlashni iltimos qiladi. Shohrux

³Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sadayn va majmai bahrayn. (Fors tilidan tarjima, kirish so'z va izohli lug'atlar A. O'rinboevniki) Tosh. 1969. 124-bet.

⁴Taytszu - 1368-1398 yillarda Xitoyda hukmronlik qilgan imperatorning taxtga chiqqandan keyingi nomi. Xitoy manbalarida Xun-u nomi bilan ham keladi. Buning sababi shundaki, Xitoy davlatchilik odatlariga ko'ra taxtga o'tirgan hukmdorga yangi ism berilgan. Bundan tashqari, bu yangi hukmdor o'zi uchun hukmronlik shiorini tanlashi lozim bo'lgan va ba'zan ularga shu shior nomi bilan ham murojaat etilgan. Xun-u aynan Taytszuning hukmronlik shioridir (Qarang: Karimova N. Temuriylar bilan Xishoy apoqalari. «SHarqshunoslik», № 7, Tosh., 1996. 50-bet).

¹Matlai sa'dayn. 174-175-betlar.

²Mazkur asar, 174-6.

Mirzo Xitoy imperatori nomidan kelgan elchilik haqida ham to'xtalib o'tadi va bu elchilikka javoban mazkur Muhammad Baxshiy ismli elchini yo'llayotgani haqida yozadi.³

DoyMing bilan Shohrux oralarida navbatdagi elchilik mubodatasi 1417 yilgato'g'ri keladi. Ushbu elchilik hay'ati Xitoy imperatorining maktubini takdim yetadi. Abdurazzoq Samarqandiy ushbu maktub mazmunini qisqacha shunday ta'riflaydi:

"Shuningdek, o'tmishdagi aloqalarni (yakunlovchi) bezak bo'ladigan va kelajakdagi o'zaro xayrixohlik uchun asos bo'ladigan so'zlarni o'z ichiga olgan bir maktubni ham keltirdilar. Mazmuni shunday: "Har ikki tomondan ham g'ayrilik va begonalik pardasi daf qilinmog'i, muvofiqatchilik, birdamlik eshigi ochilmog'i lozimdir, toki ra'viyatlar va savdogarlar o'z istak-ixtiyorlari bilan borib kelsinlar, yo'llar bexa Yutar bo'lsin"⁴.

Saroyda elchilarga ko'p navozish va iltifotlar ko'rsatiladi va ularni kuzatish chog'ida Shohrux Ardasher Tavochi ismli elchini hamroh qilib Xitoyga yo'llaydi.⁵

Ardasher Tavochi 1419 yilda Xitoydan katta elchilik bilan birga Hirotga qaytadi va Xitoy elchilarini Shohruxga tanishtiradi. Elchilar bu safar ham hadyalar va imperatorning maktubini topshiradilar. Bu maktubda ham Xitoy imperatori uning elchilariga ko'rsatilgan iltifotlardan nihoyatda mamnun ekanini, kelgusida aloqalarni yanada mustaqamlash haqidagi fikrlarini bayon yetadi.⁶

Shu yilning o'zida Xitoy imperatori saroyiga navbatdagi elchilik hay'ati yo'lga chiqqan. Tarkibiga G'iyosiddin Naqqosh kirgan bu elchilik deyarli ko'pchilikni tashkil yetgan, chunki unga faqatgina bir hukmdorning emas, balki bir necha temuriy shahzodalarning elchilari safarbar yetilgan edi. Safarnoma muallifi G'iyosiddin Naqqosh bu elchilarni nomma-nom sanab, qaysi hukmdorning vakolati bilan borayotganligini qayd yetadi. Asarga yo'l marshruti, to'xtalgan manzillardagi elchilarga ko'rsatilgan iltifotlar atroflicha tasvirlangan. Xonbaliq (Pekin) shahridagi imperator tomonidan elchilarning qabul marosimi, butun diplomatik seremonial juz'iy xususlargacha batafsil bayon yetilgan. Shuning bilan birga asarda siyosiy tarix, yetnografiya, geofafiya, xuquqshunoslik sohalariga doir ko'plab muhim va o'z navbatida qiziqarli ma'lumotlar keltirilgan. Asarga alohida ahamiyat baxsh yetuvchi yana bir masala, savdogarlar va savdo-iqtisodiy munosabatlarning aks yetishidir.

Xitoy bilan g'arbiy mamlakatlar (Xitoyga nisbatan) oralaridagi o'zaro munosabatlarda elchilar bilan birgalikda katta savdogarlar guruhining hamishtirok yetishlari mazkur ikki mamlakat aloqalariga xos bo'lgan bir qirradir. Gap shundaki, Turkiston sarhadlariga yo'l olgan Xitoy elchilari imperator maktubidan tashqari turli-tuman xadyalar bilan kelar edilar. Bunga javoban Movarounnaxr va Xuroson elchilari o'z mamlakatlarida ishlab chiqarilgan mahsulotlardan Xitoyga olib borib xadya sifatida tortiq qilganlar. Bunday hadya ulashish an'anasi bora-bora ham shaklan, ham mazmunan o'zgarib, elchilar bilan birgalikda endi katta-katta savdogarlar guruhi hamroxlik qila boshlagan. Ular imperatorga atalgan hadyalardan tashqari Xitoy ichkarisidagi aholi bilan katta hajmda mol ayirboshlaydilar.

Xitoyda Min sulolasi hukmronligi davrida Turkiston hukmdorlari elchilariga aholi bilan soliqdan ozod holda savdo qilishga ruxsat berilgan edi.¹

Elchilik tarkibidagi savdogarlarning o'rni haqida G'iyosiddin Nakkrsning quyidagi ma'lumotlaridan tasavvur hosil kdtgish mumkin:

"So'ngra elchilardan har biri nechadan navkarga ega ekanligi haqida ro'yxat tuzdilar, ko'p savdogarlar elchilar qoshida navkar bo'lib xizmat qiladilar. Ruyxat quyidagi tartibda tuzildi: Mirzo

³Mazkur asar, 176-178-betlar.

⁴Mazkur asar, 242-6.

⁵Xitoy manbalarida 1418 yilda Ulug'bek Mirzo tomonidan elchilik kelgani va unga Ardasher ismli elchi boshchilik qilgashshgi haqida yozilgan. (Qarang: Karimova N. Tvmuriylar, 51-bet). "Matlai sa'dayn " ham 1417 yilda Ardasher Tavochi ismli elchining Xitoyga SHohruh tomonidan jo'natilganligi va 1419 yilda Ardasher xitoylik elchilar bilan qaytganligi haqida bayon qilingan (242, 257 betlar). Bundan ma'lum bo'ladiki, agar ikki Ardasher ismli elchining otdosh shaxslar ekanligini inkor qilsak, bu elchi bir vaqtning o'zida ham SHohruh, ham Ulug'bek Mirzolar nomidan elchilikni boshqargan.

⁶Matlai sa'dayn. 257-258-betlar.

¹Karimova N. Temuriylar, 47-bet.

Shohruxning elchilari, Shodiyxo'ja va Ko'kcha boshchiligida ikki Yuz nafar; Mirzo Boysunqurning elchilari, Sulton Ahmad va Xoja G'iyosiddin boshchiligida, bir Yuz ellik nafar; Mirzo Suyurg'atmishning elchisi, Urug'doq boshchiligida, yetmish nafar; amir Shohmalikning elchisi O'rduvon — ellik nafar.

Ibrohim Sulton Bahodirning (Alloh uning podsholigini abadiy yetsin) elchilari esa hali yetab kelmagan edilar"².

Xitoy solnomalarida Movarounnahr va Xurosondan tashrif buyurgan elchilar haqida talaygina ma'lumotlar saqlangan.

Unga ko'ra Amir Temur davridan to 1500 yillargacha Samarqand, Xuroson, SHeroz, Hirot, Isfahon, Toshkentdan Xitoyga qariyb 100 marotaba elchilik tashrifotlari amalga oshirilganligi qayd yetilgan³

1442 yil Shohrux saroyidan Hindistonga Yuboriltan elchilikni boshqargan Abdurazzoq Samarqandiy o'zining "Dostoni safari Hindiston va sharhi g'aroyib va bayoni ajoyibion" asarida safardan qaytish chog'ida Kermonga kelgani va mazkur shax.ar hokimi bilan quyidagi suhbatini bayon yetganki, nazarimizda, bizning mavzuimiz bilan bog'liq qiziq bir ma'lumotdir:

"Mavlon, elchilar va sizning (Hindistonga) borib keli-shingaz uchun qancha mablag' sarf bo'ddi?", deb hokim savol qildi. Men: "Kdriyb ellik ming dinor deb javob berdim, U yana: "U yerdan olib kelayotgan buyumlaringiz qancha mablag' turadi?" - deb so'radi. Men "o'n ming dinor" dedim. U (kinoya bilan): "YAxshi savdo ekan — ellik ming dinor berish-u, o'n ming dinor qo'lga kiritish" — dedi. Men unga javoban "Xoqon-i Sa'id hazratlari (Shohrux) bunday hisoblarga borib o'tiradigan savdogar emaslar; goxo u kishiga bitta shunqorni keltirib qolsalar, uning evaziga ellik ming dinordan ham ortiq (mablag') beradilar.

Men Sarandib taraflaridan sekka, xutba, tuhfa va elchilar olib kelayapman; bu hol u kishining nazarida xazinada ellik ming dinor bo'lishidan ko'ra yoqimlirokdir" - dedim".⁴

Abdurazzoq Samarqandiyning ohirgi jumlasidan ma'lum bo'ladiki, elchilikning asl maqsadi Hindistonning Kolikut shaxri hukmdoriga Shohrux nomi bilan o'qiladigan xutbani yyetkazish edi. Qo'tlni viloyatlar oralaridagi kelishmovchiliklarni ko'rgan Kolikut voliysining o'zi bunday tashabbus bilan Shohruxga murojaat qilgan edi. Bular haqida safarnomada muallifning o'zi bunday yozadi:

"Bu xabarni eshitgan Kolikut voliysi xar xil tuhfa va sovg'alar tuzdirdi hamda bir xabarchini Shohruxga Yubordi va "bu bandarda juma va iyd (namoz)larida islom xutbasini o'qiydilar, agar onhazrat ruxsat bersalar, (xutbani u kishining) muborak nomlari laqablari bilan aziz va sharafli qilsalar" deb, arzga yyetkazdi"

Abdurazzoq bu xabar bilan Kolikut elchilarining Shohrux huzuriga yetib kelganliklari, shundan so'ng Hindistonga elchilik tashrifoti mo'ljallangani va bu elchilikka uning (Abduraz-zoqning) o'zi bosh yetib tayinlanganligi haqida ma'lumot beradi.

Abdurazzoq Samarqandiyning safarnomasi ham G'iyosiddin Naqqoshning Xitoy safarnomasi singari ko'plab tarixiy, geografik, yetnofafik ma'lumotlarni o'zida aks yetgiradi.

Xususan, diplomatik va savdo-iqtisodiy aloqalarga doir ma'lumotlar asarning aksariyat qismini tashkil yetadi.

Elchi Abdurazzoq Eronning janubi-sharqidagi Ho'rmuz viloyati, Ummon yarim orolidagi Qurayyot va Kdlxot shaharlaridan o'tib, suv yo'li bmlan 1442 yilda Hindistonning Kolikut shahriga yetib borgan. U yerdan Vijayanagar shahriga taklif yetilgan.

Vijayanagara borishiga sabab shuki, Abdurazzoq hali Kolikutda ekanligida Vijayanagar hukmdori Deva Raya II (1422-1446) elchi Yuborib, Shohruxning elchisini (ya'ni Abdurazzoqni) uning huzuriga Yuborishlarini talab qilgan.

Abdurazzoq Samarqandiy Vijayanagarda hukmdor tomonidan ko'p marotaba saroyga taklif qilingan. U yerda bo'lib o'tgan suhbatlar, unga ko'rsatilgan iltifotlarni .muallif o'z kundaliklarida

²G'iyosiddin Naqqoshning Xitoy safarnomasi. 13-14-betlar.

³Karimova N. Gemuriylar. 50-59-betlar.

⁴O'rinboev A. Abdurazzoq Samarqandiyning Hindiston safarno-masi. 1960. 72-bet.

batafsil bayon yetgan. Mazkur elchilikdan ilgari ham Temuriylar davlati va Hindiston orasida munosabatlar davom yetib kelayotgan edi. 1411, 1416, 1421 yillarda Shimoliy Hindistondan elchilar kelganligi ma'lum¹.

Shohruxning Dehliga hukmronlik qilgan Said Xizrxon (1414-1421) nomiga yo'llagan maktubining nusxasi Haydar Ivog'li tomonidan tuzilgan maktublar majmuasidan o'rin olgan².

1414 yilda taxtga o'tirgan Hizrxon Hirotga o'z elchilarini yo'llab, Shohruxdan uning nomi bilan juma va ramazon iydi namozlarida o'qiladigan xutbaning suratini so'ragan.³ Shohrux o'z nomasida Hizrxonni barcha zafarlari bilan muborakbod yetadi va maktub ohiriga xutbaning matnini ilova qiladi.⁴

Temuriy shahzodalar olib borgan diplomatik aloqalar ko'lamining qanchalar keng ekanligi ularning xorijiy hukmdorlar va zamonaning yetuk shaxslari bilan Yuritgan yozishmalarining hozirgacha saklanib qolgan nusxalaridan ham ko'rinib turadi. Bu yozishmalar asosan dunyoning turli qo'lyozma zaxiralarida saklanayotgan munshaot - xatlar majmualaridan o'rin olgan. Lekin alohida ta'kidlash joizki, tarixiy asarlarda ham ba'zan muallif xatlarning matnini to'liq keltirgan hollarni ham uchratish mumkin. Biz Yuqorida nomini keltirgan Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlai sa'dayn" asari ham bundan mustasno emas.

Ushbu yozishmalardan kelib chiqqan holda o'sha paytdagi temuriylar davri tarixiy-siyosiy va iqtisodiy manzarasini ham tasavvur yetish mumkin. Shohrux hukmronligi davrida olib borilgan diplomatik yozishmalarining ko'pligi, ularni geografik nuqtai nazardan bo'lib o'rganishni talab yetadi. Jumladan, Xitoy imperatori Doy Ming va Shohrux oralaridagi diplomatik aloqalar, xususan, yozishmalar juda faol Yuritilgan. Ular haqida biz Yuqorida, G'iyosiddin Naqqoshning Xitoy safarnomasi haqida yozganimizda qayd yetib, "Matlai Sa'dayn"da keltirilgan maktublar mazmunini ham havola yetdan.

Amir Temur diplomatiyasi bo'limida XIV asrning ohirgi choragada xalqaro siyosiy vaziyat, sodir bo'lgan siyosiy voqealar. paydo bo'lgan siyosiy muvozanat haqida gapirib o'tdik. Amir Tsmur vafotidan keyin uning vorislari olib borgan munosabatlarda anchagina o'zgarishlarni kuzatish mumkin.

Lekin ta'kidlash lozimki, Amir Temurga zamondosh xorij hukmdorlarning ko'pchiligi temuriy shahzodalar davrida ham xali o'z siyosatlarini Yurigayottan edilar va bu hol temuriy hukmdorlardan o'ta sergaklik va nozik diplomatayani talab yetar edi.

Temuriylar tashqi munosabatlaridagi o'ziga xos bir bosqichni Usmoniylar Davlati bilan bo'lgan aloqalar mav-zusi tashkil yetadi, Usmoniylar Davlati, Anqara jangi (1402 y.)da mag'lubiyatga uchraganligiga qaramasdan, siyosiy maydondagi o'z mavqeini tez orada mustahkamlab olgan edi. Temuriy hukmdorlar ular bilan muttasil aloqa bog'lab turganlar. Bu xakda har ikki tomon orasida Yuborilib turilgan maktublarning nusxalari dalolat beradi.

Ma'lumki, Amir Temur bilan usmoniylar sultoni Boyazid Yildirim oralaridagi nizoning sabablaridan biri, Tabrizda hukmronlik qilgan qora qyunlilar hukmdori Qora Yusuf Turkman (1389-1420)ga usmoniylar sultonining homiylik qilishi edi⁵. Qora Yusufga nisbatan Amir Temurdagi adovatning sababi shunda ediki, Sohibqiron Qora Yusufni savdo va haj karvonlarini g'orat qilishda ayblar edi. Buning ustiga, Qora Yusuf Amir Temur tomonidan Avnik qal'asiga hukmdor yetib tayinlangan Otlamish Qavchin ismli shaxsni asir olib, Qoqiraga - mamluklar saroyiga Yuborgan edi. Amir Temurdan keyin uning vorislari bilan ham mazkur Qora Yusuf oralaridagi munosabatlar muhiti o'zgarmay qoldi.

Temuriy shahzodalarning usmoniylar, oq qyunlilar bilan yozishmalarining ko'pchiligida Qora Yusufning nomi o'rta qiy chiqaveradi. Shohrux Mirzo Usmoniylar sultoni Muhammad Chalabiy (1402-1421)ga noma yo'llagan. Bu nomada Shohrux, agar Qora Yusuf usmoniylar mamlakatida

¹Amir Temur jahon tarixida. Parij. 1996. 106-bet.

²Abdulhusayn Navoiy. Asnod va makotibot-i tarixi-yi Eron. (Az Temur pgo shoh Ismoil). Tehron. 1963. 143-145-betlar.

³Hizrxon 1399 yili Amir Temur tomonidan Hindistonning Mo'lton, Lahor va Divalpur shaharlariga noib etib tayinlangan edi. Keyitalik 1414 yilda Dehlida hukmronlikni qo'lga kiritgandan keyin ham temuriylarning noibi sifatida hukmronlik qilgan. SHohruhning xutba matnini yo'llashining boisi ham shunda edi.

⁴Asnod va makotibot, 145-bet.

⁵G'ulomov S. Amir Temur va Boyazid Yildirim munosabatlari. «SHarqshunoslik», № 7. 1996.

ko'ringudek bo'lsa, uni temuriylar saroyiga jo'natib Yuborishlarini iltimos qiladi.⁶ Bu maktubga usmoniylar sultoni mufassal bir javob qaytarar ekan, Qora Yusuf uchun usmoniylar mamlakatiga boradigan yo'llarni berkitishi yoki uzrxohlik Yuzasidan uni (Qora Yusufni) temuriylar saroyiga Yuborishga harakat qilajagini ma'lum qiladi⁷.

Qora Yusufning o'zi bir necha bor Shohruxga maktub Yuborib unga tahsinlar o'qigan⁸. Shu yo'l bilan Ozarbayjon taxtini yana o'z tasarrufiga olishni ko'zlagan edi. Lekin Shohrux uning Amir Temur bilan munosabatlarini, o'z ittifoqsoshi Bag'dod xrkimi Ahmad Jaloyiriy (1382-1410)ga nisbatan qilgan xiyonatkorligini hali unutmaganligi uchun bu urinishlar benatija qoladi.

Amir Temur bilan ittifoqdosh bo'lgan hukmdorlarning ko'pchiligi uning vafotidan keyin ham temuriylar bilan munosabatlarini davom yetgiradilar. Ma'lumki, Kichik Osiyo va unga chegaradosh hududlardagi bir qancha hukmdor doiralari Amir Temur tomonini yoqlagan edilar.¹ Shulardan biri Diyor-bakr hukmdorlari bilan munosabatlar Shohrux hukmronligi davrida ham davom yetgan. Bu tabiiy hol, chunki oq quyunlilarning ashaddiy dushmani bo'lgan qora quyunlilar, Yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'z ittifoqchilari bilan birgalikda ham temuriylar, ham oq quyunlilarga qarshi faol harakatda edilar². Munshaot majmualarida oq quyunlilar hukmdori Qora Usmon (1378-1435)ning Shohruxga yo'llagan maktubining nusxasi saqlanib qolgan. Maktubda oq quyunli hukmdori Kichik Osiyo va Ozarbayjonda Yuzaga kelgan siyosiy ahvol, jumladan, Qora Yusufning Ozarbayjon taxti shganjida qilayotgan harakatlari qaqida yozadi. Shu bilan birga, Shohrux Mirzoga temuriy shahzodalar oralaridagi o'zaro kelishmovchiliklarga barham berishni nasihat kiladi. Ushbu maktub Shohruxga yetib bormagan, chunki u yo'lda Qora Yusufning ko'liga tushgan va usmoniylar sultoniga jo'natib Yuborilgan. Bular haqida Qora Usmon va usmoniylar sultoni Muhammad Chalabiy oralarida olib borilgan yozishmada ma'lumotlar bor³.

Shohruxning usmoniylar sultoni bilan yozishmalaridan biri Qora Yusuf ustidan qozonilgan g'alaba bilan bog'liq. "Matlai Sa'dayn" muallifi o'z asarida Shohrux Mirzoning Iroq va Ozarbayjon mamlakatlari fath yetilishining sababi haqida shunday yozadi:

"On hazrat (Shohrux) Siddiq ismli bir navkarni Amir Qora Yusuf qoshiga Yubordi va: "Amir Yusuf muvofiqatchilik yo'liga tushsin va fisqu fasod ko'chasidan ham to'trilik sodiqlik shevasiga burilsin", degan xabarni Yubordi. Siddiq elchilik mazmunini adoga yyetkazdi. Biroq amir Qora Yusuf isyon belgilarini zohir qildi. Siddiq qaytib keldi va nimaniki ko'rib bilgan bo'lsa, hakikat-xulosasini arzga yyetkazib: "Amir Qora Yusufning xayolida saltanat darajalariga ko'tarilish savdosiYu davlat pog'onalariga kjsalish orzusi bor va u mamlakatda o'zini mustaqil bir sulton deb hisoblaydi: Atro(1) amirlari uning amrlariga mutedirlar va u mamlakatda uning farmoni joriy. U mustahkam hisorlar qurdirib, kuchli qal'alar bino qilgan-u, ammo shar'iy qonun-qoidalar buzilgan, xayrli joylar beravnaq, qarovsiz qolib kyetgan. U kechaYu kunduzni fisqu fujur bilan o'tkazmokda va mustaqillik xayoli dimog'ini aqlan ozdirmoqsa", deydi⁴.

Shohrux Mirzo Qora Yusuf huzuriga bir necha bor elchilar yo'llagan. Diplomatik tadbirlar natija bermagandan so'ng jang tadbiri ko'ri boshlagan. Shu kezlari Qora Yusuf kasalga Chalib 1420 yilda vafot yetadi. Lashkari esa har tomonga tarqalib kyetadi. Shohrux ushbu voqeadan so'ng turli mamlakatlarga, shu jumladan, usmoniylar sultoniga ham fathnomalar yo'llagan.⁵

1421 yildan boshlab Usmoniylar davlatini sulton Murod (1421-1444; 1446-1451) boshqardi. Temuriy hukmdorlar u bilan ham muttasil aloqa bog'lab turganlar. Ular nomidan o'zaro Yuborilgan maktublarning nusxalari insho majmualarida uchraydi. Shohrux va Murod nomlaridan yozilgan olti maktub nusxasi hozirgacha aniqlangan va ilmiy muomalaga kiritilgan.

⁶Ahmad Feriydunbek. Munshaot as-salotini. Istanbul, 1874. 150-151-betlar.

⁷Ayni majmua. 151-bet.

⁸Asnod va makotibot, 167-173-betlar.

¹Kichik Osiyoning Arzinjon shahrida hukmronlik qilgan amir Tahurtan, Koniya hokimi Alouddin Qaramanlu, Diyorbakrda hukmronlik qilgan oq quyunli hukmdori Qora Usmonpar Amir Temur tomonini yoqlagan edilar. Amir Temurning vafotidan keyin ham shu sulola boshliqlari temuriy hukmdorlar bilan yaxshi aloqada bo'lganlar.

²John E. Woods. The Agguyunlu Clan, Confederation Empire. Minneapolis and Chcago. 1976.

³Asnod va makotibot. 183-186-betlar.

⁴Matlai Sa'dayn, 267-bet.

⁵Asnod va makotibot. 202-205-betlar.

Sulton Muhammad Fotih (1444-1446)ning Shohrux Mirzo bilan makotibasining nusxasi ham saqlangan. Ushbu yozma muloqot tashabbusi Muhammad Fotih tomonidan ko'rsatilgan edi. Maktubda Fotih o'z otasi Sulton Murodning saltanat taxtini unga topshirgani va Ovrupo ittifoqchi kuchlari bilan bo'lgan muhorabalarda qozongan g'alabalari haqida yozgan. Shohrux ushbu nomaga javoban o'z maktubida, avvalo, Fotihni sultonlik taxtiga musharraf bo'lganligi bilan tabriklab, so'ng orada savdo, elchilik aloqalarini mustahkamlash istagini bildirgan.⁶

Shohruxdan keyingi vorislar, umuman, temuriy shahzodalarning usmoniy sultonlari bilan doimiy aloqada bo'lib kelganligi, saqlanib qolgan yozishmalar to'plamlaridan ham ko'rinib turadi.

Shohruxdan keyin temuriyzodalardan uning nabirasi sulton Alouddavla (1417-1460)ning usmoniy sultonlaridan sulton Muhammad va sulton Murodlar bilan yozishmalari, Mironshohning nabirasi Abu Said Mirzo (1451-1469)ning qora quyunlilar hukmdori Jahonshoh (1538-1467) bilan yozishmasi, sulton Husayn Boyqaro (1470-1506)ning usmoniy sultonlaridan sulton Muhammad (1444-1446; 1451-1481) va sulton Boyazid (1481-1512)lar, oq quyunli hukmdorlaridan Rustam shoh (1493-1497)lar bilan yozishmalari turli insho to'plamlari tarkibida sakdanib qolganki, ularning barchasi byzning mavzu bo'yicha juda qimmatli ma'lumotlarni beradi.

Tarixiy asarlarda uchraydigan temuriy shahzodalar saroyidan xorijiy mamlakatlarga kyetgan elchilar, xorijiy elchilarni temuriylar saroyida qabul marosimlari, xorij hukmdorlari bilan yozishmalar, qisqasi, temuriylar xorijiy munosabatlariga doir ko'plab ma'lumotlar borki, ularni ko'zdan kechirar ekanmiz, temuriylar saroyida tashqi ishlar bilan shug'ullanuvchi butun bir tizim ishlab turganini ko'rish mumkin. Xorijiy davlatga boradigan elchilikni tashkil yetish, xorijdan keladigan elchilarni kutib olish, qabul marosimlarini tashkil yetish, elchilarga xizmat ko'rsatish kabi har bir masalaning o'z mutasaddisi temuriylar saroyida tayin qilingan. Saroyda munshiy devoni faoliyat ko'rsatib turgan va temuriy hukmdor nomidan xorijiy shohu sultonlarga Yuboriladigan maktubning mukammal, nazokatimiz iboralar bilan bezatilgan bo'lishi va aksincha, xorij hukmdorlaridan keladigan maktublarni tarjima qilish, ularning nusxasini olish kabi masalalar mazkur devonning mas'uliyatiga kirgan.

Temuriylar tashqi munosabatlarida ko'zga tashlanadigan yana bir qirra shuki, ularning xorij hukmdorlari bilan yozishmala-rida yoki elchilarning hukmdorlar bilan muloqotlarida, albatga, savdo aloqalarini yo'lga ko'yish yoki mustahkamlash va savdogarlar xavfsizligini ta'minlash kabi masalalar ko'tarilganligini ko'ramiz. Bu esa temuriy hukmdorlarning savdo-iktisodiy aloqalarga naqadar jiddiy e'tibor berganligidan dalolat beradi.

Temuriy shahzodalarning xorij hukmdorlari bilan olib borgan diplomatik aloqalari keng jug'rofiy hududlarni va uzun davrlarni qamragani bois, ularni bu yerda batafsil yoritish imkoni yo'q, albatta. Yuqorida keltirilgan ayrim dalillarning o'ziyoq temuriylar diplomatiyasi Amir Temur asos solgan buyuk davlat an'alariga tayangan holda keng ko'lamda tashqi siyosat Yuritib kelganligini isbotlab turibdi.

BOBURIYLAR DAVRIDA HINDISTON VA TURKISTON ALOQALARI (XVI-XVII ASRLAR)

Hindiston yarim oroli eng qadim zamonlardan beri dunyo tizimining bo'linmas bir qismi bo'lib kelayotganligi hammaga yaxshi ma'lum. Ushbu mintaqa asosan shimoli-g'arb tomonidan, ya'ni Hindiqush tog tizmalari osha Markaziy Osiyo, xususan, Turkiston bilan bevosita aloqada bo'lib kelganligi ham hech kimga yangilik emas.

Biz mavzu qilib olgan davr ham ana shu aloqalarning bir qismini tashkil yetadi. Shuni ta'kidlab o'tish zarurki, Hindiston va Turkistonning XVI-XVII asrlardagi tarixiga bag'ishlangan qo'lyozma manbalar va keyinchalik yozilgan bosma manbalar juda ko'p va xilma-xildir. Lekin, shunga qaramay, bu ikki mintaqada yashovchi xalqlar o'rtasidagi aloqalarga bag'ishlab yozilgan ilmiy tadqiqotlar kamchilikni tashkil qiladi. Ayniqsa, ushbu mavzuda o'zbek tilida hozirgi zamon

⁶Ayni majmua. 258-264-betlar.

talablariga javob bera oladigan, tarixni xolisona ifoda yetuvchi ilmiy ishlar deyarli yo'q desa ham bo'ladi.

Ana shu holatni nazarga olgan holda, biz XVI-XVII asrlarda, ya'ni Hindistonda boburiylar sulolasi xukmronlik qilgan davrda, Turkiston bilan olib borilgan aloqalarni yoritishga xdrakat qildik.

Janubiy Osiyo va Markaziy Osiyo o'rtasida qadimdan davom yetib kelayotgan aloqalar aynan Hindistonda temuriylar sulolasining davomchilari bo'lgan boburiylar xukmronlik qilgan davrda o'z cho'qqisiga yetdi deb ayta olamiz. Chunki xuddi shu davrga kelib ikki mintaqa o'rtasidagi madaniy yaqinlashuv jarayoni tezlashdi va har jihatdan bu o'zaro qo'shiluv yangicha ijobiy sintezni vujudga keltirdi. Boburiylar hukmronligiga qadar Markaziy va Janubiy Osiyo o'rtasidagi madaniy aloqalar va o'zaro ta'sir qilish hech davrda shunchalik ko'zga tashlanarli darajaga yetmagan edi. Ushbu holatni amerikalik tarixchi olim Richard Fols shunday ifodalaydi: "O'sha davrda musulmon Osiyosi ko'p jihatdan bir dunyo edi"¹. Bu yerda u islom madaniyatining birlashtiruvchi kuch ekanligini ta'kidlaydi. Albatta, bu fikrni inkor yetmagan holda, Markaziy Osiyo, xususan, Turkiston xalqlarining o'ziga xos madaniyati, milliy an'ana-lari, san'ati, adabiyoti ham ikki mintaqa xalqlari aloqalari jarayonida bir-birlariga o'zaro ta'sir qilib, boyitganliklarini alohida qayd yetish lozim.

Lekin yana shuni ham ta'kidlash kerakki, bu borada hali ko'p masalalar ilmiy jihatdan to'liq o'rganilmagan. Masalan, Markaziy va Janubiy Osiyodagi mamlakatlarda musulmon jamiyatlari o'rtasidagi umumiylik qay darajada bo'lgan? Ular orasidagi o'zaro ta'sir qanchalik faol bo'lgan va ular o'zlari yashab turgan mamlakat chegaralarini jug'rofiy jihatdan hozir biz bilgan Chalik ko'ra olganlarmi? Ana shunga o'xshash ko'pgina savollar o'z tadqiqotchilarni kutmoqda.

Shularni hisobga olgan holda quyida Turkiston va Hindiston xalqlari o'rtasida XVI-XVII asrlarda olib borilgan aloqalar xususida so'z Yuritilar ekan, ular orasidagi umumiy tomonlari va farq qiladigan jihatlari hamda ikkala tomonni madaniy jihatdan bog'lovchi omillar haqida to'xtalib o'tishga xarakat qilinadi.

Boburiylar sulolasiga mansub hukmdorlar to'g'risida so'z borar ekan, ularning Turkistonni o'zlarining "haqiqiy" ona Yurtlari va temuriylardan meros qolgan hududlar deb qarashlariga ham ahamiyat berish joiz bo'ladi. Hindiston yarim orolida, umuman olganda, qariyb ikki asr (1526-1707), ya'ni Hindistonda musulmonlar hukmronlik qilgan eng diqqatga sazovor davrda, davlatni boshqargan birinchi olti boburiy sultonlarning xar biri ona Yurtlari, ularning ko'pchiligi bu yerlarni hech qachon ko'rmagan bo'lsalarda, Turkiston bilan mustahkam aloqalarni o'rnatish xis-tuyg'ularini namoyish yetib kelganliklarini ko'ramiz.

Ma'lumki, Temuriylar sulolasining eng so'nggi avlodlari bo'lgan boburiy hukmdorlar Hindiston yarim oroliga kelib o'z hokimiyatlarini o'rnatdilar. Boburiy sultonlar davrida Turkiston hududlaridan Hindistonga keng miqyosda turli soha vakillarining, ayniqsa, madaniyat sohasiga aloqador kishilarning ko'chib o'tishi turkiy xalqlar madaniyati bilan erlik xalq-larni tanishtirdi va shu madaniyatning Hind yerlarida yoyilishigaham sabab bo'ldi. Turkistonliklar Hindistonga nafaqat siyosiy, ma'muriy va harbiy tomondan, balki madaniyat (rassomchilik, me'morchilik, adabiyot, she'riyat va h.k.) sohalarida ham katta ta'sir ko'rsatganlar. Bunga juda ko'p misollar keltirish mumkin. Masalan, Hindistonda eng mashhur tarixiy obida Toj Maxal, ko'pchilik olimlarning ta'kidlashicha, Samarqanddagi Amir Temur maqbarasi - "Go'ri Amir"ga to'g'ridan-to'g'ri taklid qilib solingan¹. Toj Mahalni qurdirgan Shoh Jahon o'z "ona vatani" bo'lgan Turkistonni qaytadan qo'lga kiritish umidida yashagan. Hatgo u 1646 yidda Balx viloyati orqali bu tomonga harbiy Yurishni amalga oshirishga ham urinib ko'rgan. Shoh Jahonning Balxga Yurishi to'g'risida Boburiylarga tegishli ko'pgina maktublarda va boshqa hujjat-larda Turkiston "ajdodlarimizning qabrlari bor joy" deb qayd qilingan².

Hattoki, otasining ko'p sohalaridagi siyosatining teskari-sini qilgan Avrangzeb ham, boburiylarning Turkistonga nisbatan bildirgan o'y-xayollariga sodiqqolgan. Bunday misol-lar XVI-XVII asrlarda turli to'siqlarga qaramasdan, Turkiston va Hindiston o'rtasida muntazam aloqalar

¹Richard C. Foltz. Mughal and Central Asia. Oxford, 1998. p. XX III.

¹O'sha asar. R. XXIII,

²Nizomiddshyuv I.YO. XU1-XUSH asrlarda O'rta Osiyo va Hindiston munosabatlari. Tosh., FAN, 1966. 53-bet.

mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. XU11 asrga tegishli manba bo'lgan "Muzak-kir-i-ashob"da qayd qilinishicha, boburiylarning so'nggi avlodlari, o'z bobolari Jahongirshox. qilganidek, Samarqandga "Go'ri Amirni" ta'mirlash uchun pul va ustalarni Yuborgan-lar"³.

Boburiylarning Markaziy Osiyo, xususan, Turkistonga bo'lgan bunday munosabatlarining sababini amerikalik olim Richard Fols shunday sharxlaydi: "Mo'g'ul imperatorlarining o'z "ona Yurtlari" bo'lgan Markaziy Osiyoga nisbatan ko'rsatgan sog'inch hislarini ifoda yetishlariga, ular o'zlarini "Hind" dunyosining bir bo'lagi deya olmasliklari emas, balki yo'qotgan dunyolarining markazi, ya'ni nafaqat Hindistonni, balki Eron, Suriya, Anatoliya va ichki Osiyoning dasht yerlarini ham o'z ichiga olgan Temur imperiyasining gullab-yashnagan poytaxti - Samarqandni yo'qotganliklari sabab bo'lgan, deb o'ylaymiz"⁴.

Haqiqatan ham Temur avlodlari bo'lgan boburiy sultonlar Turkistonni o'zlariga boshqarish uchun meros bo'lib qolgan dunyo deb xisoblaganlar. Masalan, Bobur Hindistonda o'z xokimiyat ini o'rnatgandan so'ng, u yerda doimo yashab qolish niyati yo'q edi, balki u o'z davlatini Temur bobosiga o'xshab Samarqanddan turib boshqarishni xoxlar edi.

Boburning vafotidan keyin, Humoyun va undan keyingi avlodlar nihoyato'zlarining Hindiston sultonlari sifatidagi mavqelarini tan olganlar. Lekin kelib chiqishi, qaysi sulolaga mansubligi juda ham katta ahamiyat kasb yetgan dunyoda, Temuriylar sulolasining vakillari bo'lgan boburiy sultonlar Hindistonda mustahkam o'rtnashib olsalarda, o'zlarining Turkistonga bo'lgan intilishlarini hech to'xtata olmaganlar. Abul Fazl Akbarni "Ko'ragon oilasining faxri" va "Temur urug'ining chirog'i "chirog'-i-dudmon-i- Sohibqiron»⁵ deb ataydi. Jahongir Kobulda, Boburning maqbarasi yonida, o'z nomi va Temurdan keyingi ajdodlarining nomlari o'yib yozilgan toshni o'rnatishni buyurgan edi⁶.

Amir Temur siymosi barcha Boburiy sultonlar uchun namuna bo'lib xizmat qilgan. Temur shaxsiyatiga, uning Yurishlariga bag'ishlangan kitoblar doimo ularning hamrohi bo'lganligi bizga manbalardan ma'lum. Masalan, Jahongir va Shox. Jahop Sharafiddin Ali YAzdiyning "Zafarnoma" asarini qayta-qayta o'qib Yurganlar.

Boburiy sultonlar Hindistonda o'z faoliyatlari davomida (davlat boshqaruvi, ijtimoiy-iqtisodiy siyosatda va h.k.) ko'pincha Temuriylar davridagi qonun-qoidalar, an'analar, rasm-rusumlarga amal qilganlar.

Boburiylar Hindistonda o'z hukmronligini mustahkam o'rnatib olganlaridan so'ng, tashqi dunyo hukmronlari ularni Temuriylar xonadoni davomchilari sifatida tam olishni lozim topdilar. Masalan, Eron shohi Abbas Jahongirga yo'llagan rasmiy maktubida "ushbuni Ko'ragon taxtida o'tirgan zotga va Temur tojining merosxo'riga yo'llayman"⁷, deb yozadi va yana bir joyda Hindiston elchisi Xon A'lamga imperatorga sovg'a tariqasida Isfahondan Temur, uning o'g'illari va lashkarboshilarining To'xtamishxon bilan olib borayotgan jangti tasvir-langani noyob san'at asarini olib kyetishga ruxsat beradi.¹

Ikki mintaqa xalqlarining XVI-XVII asrlardagi aloqa-larida islom dinining ham birlashtiruvchi roli borligini inkor qilib bo'lmaydi. O'sha davrda Hindiston musulmonlari Turkistonni eng avvalo diniy ilmlar markazi sifatida hurmat qilganlar, ayniqsa, Buxoro madrasalarining dovrug'i Hind musulmonlari orasida keng yoyilgan. Shu sababdan bir qancha hind musulmonlari Buxoroda tahsil olganliklari ma'lum¹. Yuqorida bayon qilingan fikrlar va bir qator manba va adabiyetlardan olingan

³Muhammad Hadi "Maliho" Samarqandiy, Muzakkir-i-Ashob. O'zbekiston Respublikasi Fanaar akademiyasi SHarqshunoslik instituti qo'lyozma fondi. № 4270. 234-bet.

⁴Richard C. Foltz. Mughal and Central Asia. Oxford, 1998, p. XX IIX.

⁵Abul Fazl. "Allami", Akbar-nama, ed. Abd al-Rahim, 3 vols., Tr. Henry Beveridge, (reprint Low Price Publ. Delhi, 1993), I, p., 17 (text p. 8).

⁶Shan Nawaz Khan and Abd-hayy. Ma athir al-ulama, tr. Henry Beveridge, Calcutta, 1941-1942. p. 97.

⁷Tuzuk-i-Jahangiri, tr. A. Rogers, ND. 1978 II p. 1956 TJ. P. 112

¹O'sha asar. 11. B. P6B 77 R. 3229. MsShesney R. D. Wagf in Central Asia, Princeton Univ. Press, Princeton, 1991, r. 110.

¹ 3. McChesney R. D. Wagf in Central Asia, Princeton Univ. Press, Princeton, 1991. p. 110.

ma'lumotlar XVI-XVII asrlarda boburiylar davridagi Hindiston va Turkiston o'rtasida diplomatik, harbiy, savdo va madaniy aloqalar ancha faol olib borilganligidan darak beradi.

XVI asr ohirlarida Movarounnahr, Hindiston va Eronda kuchli feodal davlatlar tashkil topadi. Hindistonda boburiy-lar sulolasining eng zabardasti buyuk Akbar saltanat egasi bo'lganda (1556), Movarounnahrda shayboniylar sulolasining so'nggi tadbirkor namoyandasi Abdulla II hokimiyatni o'z qo'lga oldi (1557).

Abdullaxon va Akbar taxtni egallaganlaridan keyin o'z davlatlarini mustahkamlashga, mustaqil va yarim mustaqil xon va knyazliklarni bo'ysundirishga, yangidan-yangi o'lkalarni bosib olishga kirishdilar. Abdullaxon qatgaq kurash natijasida Balx va Hirotni (1573), Shahrisabz, Qarshi va Hisorni (1574), xuddi shu yillari Akbar Malva, Gondvan, Chitor va Gujaratni zabt yetdi. O'sha davrda ikkala davlat o'rtasida bir qator diplomatik almashinuvlar bo'lib o'tdi. Masalan, Abdulla xon 1572-73; 1577-78 va 1586 yillarda Hindistonga elchilar Yubordi.¹

Abdullaxonning elchisi Oltamish 1572 yili Dexliga boradi. Elchi Abdullaxonning har ikkala mamlakat o'rtasida davom yetib kelayotgan do'stlik aloqalarini kuchaytirish haqidagi maktubini topshiradi.² Akbar o'zbek elchisini, Gujarat Yurishi muvaffaqiyatli tugagach, qabul qiladi. Akbar elchi orqali Abdullaxon nomiga Yuborgan maktubida do'stlik munosabatlarini o'rnatishga rozi ekanligini bildiradi.

O'zbek elchisi Hindistondan o'z Yurtiga qaytish arafasida Badaxshonda xokimiyat uchun o'zaro kurash boshlanganligi ma'lum bo'ladi. Imperator Akbar bu kurashda o'zbek xonining qo'li borligini gumon qiladi. 1577 yilda Abdullaxonning ikkinchi elchisi Mir Abdurahmon Xo'ja Sadr Hindistonga keladi. Elchi Turkiston bilan Hindiston o'rtasida Eronni bo'lib olishni taklif qiladi. Endi Akbar o'z navbatida Mirza Fulod boshchiligida o'z elchilarini Abdullaxon saroyiga Yuboradi. Bundan maqsad, hind elchisi Eronning musulmon davlati ekanligini eslatib, Akbarning bu davlat yerlarini bo'lib olishga rozi emasligini anglatishi kerak edi. Elchi zimmasiga ikkinchi vazifa ham Yuklatilgan edi. Abdullaxon davlatining tobora kuchayib borishi Badaxshonga xavf tug'dirayotgan edi. Hind tomoni bu xavfning oldini olish uchun qurolli kuch ishlatishdan ko'ra diplomatik yo'l bilan kelishishga urinadi. Shuning uchun Mirza Fulod o'zbek xonining Badaxshonga nisbatan munosabatini aniqlash vazifasini ham bajarishi kerak edi. Haqiqatda Akbarning taxmini to'g'ri edi.³

Abdullaxon Balx va Hirotni egallagach, Badaxshon va Kobulni ham bosib olishni mo'ljallagan edi. 1583-1584 yillarda o'zbek qo'shinlari Badaxshonga hujum qilib, uni bosib oldilar. Badaxshon xrkimi Mirza Sulaymon va uning nabirasi Shohrux Akbardan yordam so'radi. Kobul hokimi Mirza Hakim ham o'z yerlariga tug'ilgan xavfning oldini olish uchun Akbarga yordam so'rab murojaat qildi.⁴ Shu sababdan Akbar katta qurolli kuch bilan 1585 yilda Panjobga keldi va shu yili Kobulni o'z imperiyasiga qo'shib olib, Abdullaxonning rejalarini chippakka chiqardi. Akbar tomonidan amalga oshirilgan ishlar Abdullaxoni xavfsiratib ko'ydi va uning Eronga nisbatan bosqinchilik siyosatini davom ettirishda bu masala Yuzasidan hind imperatorining roziligini olib, u bilan ittifoq bo'lishga majbur yetdi.⁵

Shu yo'sinda diplomatik aloqalar uzluksiz davom yetaverganligi bizga turli manbalardan ma'lum.

1585 yilda Abdullaxon tomonidan Hindistonga Mirquraysh rahbarligida elchilar Yuborilgan edi. "Abdullanoma" asarining muallifi Hofiz Tanishning ta'kidlashicha, Mirquraysh elchiligi Hindistonga o'zbeklar tomonidan Badaxshonning (1584) bosib olinish sabablarini tushuntirish uchun Yuborilgan, chunki bu hodisa boburiylar imperiyasi tomonidan Hindistonga nisbatan dushmanlik ishi deb qaralishi mumkin edi.⁶

O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saklanayotgan "Tarixi Akbarshohi" qo'lyozmasida, Mirquraysh elchiligi saroyga kelmasdan oldin, Turondan Akbarni xursand qilish

¹ 1. Ahmedov Buri. Istoriko-geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVIIvv Fan. Tosh., 1985. s. 53.

² 2. Ramesh Chandra Varma. Akbar and Abdulla Khan. "Islamic Culture", Vo1. XXI, № 4, 1947, Hyderabad, r. 330.

³ 3. Bu haqda qarang: Nizomiddinov I. O'rta Osiyoning chet el sharqi bilan munosabatlari. T., 1961. 15-38-betlar

⁴ 4. I. Nizomiddinov. O'sha asar. 15-bet.

⁵ 2. O'sha asar, 15-bet.

⁶ 3. Umnyakov I. Abdullanamv Xafiza Tanchia i ego issledovatel. "Zapiski kolyaegii vostokovedov". IV. Tosh., 1929. s. 325.

uchun eng yaxshi o'ynoqi kabutarlar bilan o'ynatuvchi kabutarbozlar kelishgan. «Shu kuni, - deb yozadi muallif, -Nazarbiy va uning bolalari Qambarbiy, Shodbiy va Boqibiy-lar qudsi ostonaga sajda qilib, peshonalarini yoriq yetdilar. Turon elchilari shu vaqt Sind daryosiga yetgan bo'lib, Zobuliston tuprog'ida edilar. Mirquraysh-sayyidlar urug'ining eng yaxshisi, ot, tuya, yo'rg'a, xachirlar, yaxshi po'stin, teri va boshqa nafis mollar bilan u oliy dargohga dilomiz do'stlik haqidagi noma bilan Yuborildi». "Tarixi Akbarshohi" muallifi Akbar kasallik sababli uzoq vaqt Mirquraysh elchisini qabul qilmagani, so'ngra bu hol elchilarni tashvishga solgach, ularni Akbar yangi solingan 21-devonxonada qabul qilganligi haqida bayon qiladi, "Xisravona ziyofat berildi", deb yozadi.¹

Haqiqatda Mirquraysh elchiligi uzoq vaqt Akbar tomonidan qabul qilinmaydi. Elchilar 1585 yilning ohirida o'z mamlakatiga qaytish oldidagina qabul qilinadilar.²

1586 yilning avgust oyida Mirquraysh boshliq elchilar Hindistondan o'z Yurtlariga Akbar tomonidan Abdullaxoi saroyiga Yuborilgan Hakim Ho'mom va Mir Sadrjahon elchiligi bilan birgalikda qaytib keladilar. Hakim Ho'mom davlat ishlari bilan kelgan rasmiy elchi hisoblansa, Sadr Jahon Abdullaxonning otasi vafot yetishi munosabati bilan ta'ziya bildirish uchun Yuborilgan Akbar vakili edi.

Elchilar 1587 yili may oyida Abdullaxon saroyiga keladilar va Abdullaxon ularni katta tantana bilan qabul qiladi³.

Hind elchisi Akbarning Abdullaxon nomiga yozilgan maktubini topshiradi. Maktubda davlat tepasida turgan shoh yoki xonning o'z mamlakatini idora yetishi va boshqa mamlakatlar xalqlari bilan o'rnatiladigan do'stona munosabatlarida uning tutgan o'rni, Abdullaxonning Akbarni islom diniga nisbatan bo'lgan salbiy qerashlari to'g'risida yoziladi. Akbar o'zining javob maktubida u chin musulmonligi, islom dini qoidalarini buzishga urinmaganligi, faqat ulamolar hal qila olmagak masalalarni hal qilishga harakat qilganligini yozadi. Maktubda Eron masalasi to'g'risida ham fikr bildirilgan. Lekin Akbarning maktubida Eronni bosib olish to'g'risida aniq fikr aytilmagan, shu bilan birga Abdullaxon Badaxshonni bosib olganligi ham eslatib o'tilmagan, demak, Hindiston davlati Abdullaxon bilan aloqani murakkablashtirishni istamasligi aniq edi.

1589 yilda Hakim Ho'mom Turkistondan Hindistonga qaytadi. U Abdullaxonning maktubini olib boradi va u bilan birga Abdullaxon Boburiylar imperiyasi saroyiga tayinlangan elchilari sifatida Ahmad Ali Otaliq va Mir Sadrjahonlar unga hamroh bo'lib boradilar. Abdullaxon Akbarshoh nomiga yozilgan xatda unga minnatdorchilik bildiradi, maktubda

shunday fikr bildirilgan ediki, go'yo Akbarning iltifoti bilan Abdullaxon Hirot va Xurosonni zabt yetashga muvaffaq bo'lgan.

Bunday elchilar almashinuvi keyinchalik ham davom yetdi. Masalan 1591-1592 va 1597 yillarda Akbarning elchilari Turkistonga kelganligi ma'lum.⁴ Har ikki davlat o'zaro do'stlik munosabatlarini saklab qolishdan manfaatdor edi. Abdullaxon uchun Boburiylar imperiyasining Eronga kdrshi kurashda byetaraf pozisiyada turishi ahamiyatli bo'lsa, boburiylar imperiyasi uchun esa o'zbek xonligi bilan do'st bo'lishi Hindistonning hali tobe bo'lmagan o'lkalarni bosib olishni muvaffaqiyatli tamomlaisha imperiyaning sharqiy o'lkalarida osoyishtalik hukm surib turishi uchun zarur edi.

Hindistonda Akbarshohdan keyingi boburiy sultonlar Jahongir (1605-1627) va Shoh Jahon (1627-1658) hukmronlik qilgan davrlarda mintaqalar o'rtasidagi diplomatik aloqalar to'xtab qolgani yo'q.

Masalan, Buxoro xoni Imomqulixon (1611-1642) 1614 yilda o'z elchilarini imperator Jahongar saroyiga Yuborgan. Hind tarixchisi Ramesh Varma o'zbek elchilari haqida gapirib, ular Imomqulixonning Jahongir nomiga yozgan maktubini olib kelganliklarini aytadi.⁵ Maktubda o'zbek xoni marhum Abdullaxon va Akbar zamonlarida Turkiston va Hindiston mamlakatlari o'rtasida o'zaro itgafoq tuzilgan bo'lib, bu ittifoq natijasida Iroq va Eronning ko'p qismi va Xurosonning

¹ O'sha joyda.

² Nizomiddinov I. O'rta Osiyoning chet el sharqi bilan munosabatlari. T., 1961. 17-bet.

³ O'sha joyda.

⁴ O'sha asar. 21-22-betlar.

⁵ Ramesh Chandra Varma. Op.Cit p. 332.

bosib olinganligi to'g'risida yozilgan, deb ko'rsatiladi.¹ Oradan bir qancha vaqt o'ttich, 1625 yilda Jahongar o'z elchisi Hakim Hoziqni Movarounnahrğa - Imomqulixon saroyiga Yuboradi.

Hakim Hoziq o'z zamonasining buyuk kishisi, yorqin aql egasi, olim, shoir va tabib edi. Hakim Hoziqning mamlakatlararo do'stlikni mustahkamlashda katga rol o'ynaganligini o'zbek olimi I. Nizomiddinov aloxdsa ta'kidlaydi.² 1626-yilda Imomqulixon imperator Jahongir saroyiga o'z elchisi Abdurahmon Juyboriyini jo'natib, Xuroson uchun safaviylarga qarshi kurashda yordam ko'rsatishini so'raydi, lekin muzokaralar Jahongarning vafoti tufayli to'xtab qoladi³.

Shoh Jahon, o'z navbatida, Eronning byetaraf mavqeda turishi maqsadga muvofiq, deb fikr Yuritar edi. Chunki u O'rta Osiyoga Yurish qilish rejalarini tuzgandi. Ammo Shoh Jahon qo'shinlarining Balxga qilgan Yurishlari muvaffaqiyatsizlik bilan tugaydi⁴.

Hind tarixchilari N.K. Sinxa va A.CH. Banerjilarning fikricha, Shoh Jahon qo'shinlarining Balx Yurishida muvaffaqiyatsizlikka uchrash sabablari shuki, birinchidan, boburiy a'yonlar dabdabali va jo'shqin hayotga o'rganib qolgan edilar, ular boy Hindistondan uzoq, ular uchun doimo notinch o'lkalarda turishni yoqgarmas edilar, ikkinchidan, ular srli xalqlar bilan kelishib kyetolmadidar"⁵. Shu voqealardan so'ng ikki mintaqa o'rtasidagi aloqalar biroz to'xtab qoldi, Lekin 1658 yilda boburiylar imperiyasining taxti Avrangzeb qo'liga o'tdi. U taxtni egallaganda otasi Shoh Jahon tirik bo'lib (1666 yilda vafot yetdi), to o'limiga qadar Avrangzeb kishilarining nazorati ostida bo'ldi.

Avrangzeb zamonida Hindiston bilan Turkiston o'rtasidagi munosabatlar birmuncha do'stona sajiya kasb yetadi. Bu munosabatlar Buxoro xoni Abdulazizning Avrangzeb podshohlik taxtiga o'tirganligini qutlovchi xati bilan boshlanib kyetdi. O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik insti-tutida saqlanayotgan "Maktubot, munshaot va manshurot" qo'lyozma asarda Abdulazizning Avrangzeb nomiga yozilgan uch maktubi keltirilgan.⁶

Ushbu maktublarning mazmuni va elchilarning kimligi to'g'risida I. Nizomiddinov o'zining Yuqorida zikr qilingan asarida batafsil bayon qilgan.⁷

1684 yilda Avrangzeb Buxoroga elchi Yuborib, "dahriy" shialarga qarshi birgalashib hujum qilish taklifini bildirgan. Shu bilan birga ushbu tashabbusdan yana bir alohida maqsad ham bor edi. Buning ma'nosi boburiylarning Qandahorni qaytarib olishga intilishi edi.⁸ Xuddi shu fikr "Tarixi Muqimxoniy"da ham bildiriladi. Undagi ma'lumotga ko'ra Hind elchisi bilan Buxoro xoni o'rtasida Eronga qarshi bir ittifoq tuzilgan. Subhonqulixon shu ittifoqqa suyangan xrla Xurosonni bosib olish uchun bir necha bor hujum uyushtirgan, lekin o'sha vaqtda Xorazm xoni Ernak sultonning Buxoroga qo'shin tortib kelishi Xuroson urushining muvaffaqiyatli chiqishiga to'sqinlik qilgan edi.⁹ Avrangzeb qam o'z navbatida maratxlar qo'zg'olonini bostirish bilan, keyinchalik esa Dekanni bo'ysundirish bilan uzoq vaqt band bo'lgani sababli, Eronga qarshi kurashda Buxoroning itgifoqchisi sifatida ishtirok yetolmadi.

Turkiston va Hindistondagi boburiylar imperiyasi o'rtasidagi diplomatik aloqalarni tahlil yetar ekanmiz, bu aloqalar ko'proq ikki tomonning safaviylar sulolasi hukmronlik qilgan Eronga qarshi kurashda ittifoq tuzish rejasini amalga oshirish maqsadini ko'zlab olib borilgan deb taxmin qilish mumkin. Bu borada uchala tomon ham muayyan manfaatlarni ko'zlab, ya'ni o'z chegaralariga yaqin joylashgan hududlar, xususan, Xuroson va hozirgi Afg'oniston yerlari ustidan nazorat o'rnatish uchun kurash olib borganlar¹⁰.

¹ O'sha joido.

² Nizomiddinov I. *O'rta Osiyoning net el sharqi bilan munosabatlari*. 27-bet.

³ I. Richard C. Foltz. *Mughal and Central Asia*. Oxford, 1998, p. 54.

⁴ Bu haqda qarang: Nizomiddinov I. *O'rta Osiyoning nel el sharqi bilan aloqalari*. 28-30-betlar.

⁵ Sinxa I.K., Banerji A.CH. *Istoriya Indii*. M., 1954. s. 242.

⁶ Maktubot, munshaot va manshurot. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining qo'lyoshalar xazinasini 289-qo'lyozmasi 1.

⁷ Qarang: NYuomiddinov I. *O'sha asar*, 34-36-betlar.

⁸ Semenov L.A. "K voprosu o kulturno-politicheskix svyazyax Buxari i "Velikomongolskoy " Indii v XVII v." Materiali 2-go sovetaniya arxelogov i etnografov Sredney Azii. Izd-vo AN SSSR, M. 1959. s. 1-10.

⁹ Muhammad Yusuf Munshi. *Mukimxanskaya istoriya*. Tash., 1956. s. 153.

¹⁰ Qarang: Semyonov A. A. "K voprosu o kulturno-politicheskix svyazyax." s. 14.

Turkistonliklar ham, boburiylar ham elchilarni tanlashda o'zlaricha bir-birlarini hayratga solishga harakat qilganlar. Shuni ta'kidlash lozimki, islom dunyosida qabul qilingan an'anaga muvofiq, elchilik lavozimiga ko'pincha din arboblari tayinlaganlar. Bu borada yana shuni ham nazarda tutish kerakki, "ayrim xillarda yomon xabar keltirgan elchilarni qatl qilish hodisalarining oldini olishni ko'zlab ham shunday qilinardi", deb yozadi amerikalik olim R. Fols¹. Undan tashqari, Turkiston hukmdorlari o'z hududlarida naqshbandiy silsilasidan bo'lgan katta obro'-e'tiborga ega olim-fozil ulamolarni elchi vazifasiga tayinlaganlar. Boburiy sultonlar esa, o'z navbatida, elchilik lavozimiga kelib chiqishi asli turkistonlik bo'lgan va Yuqori mansablarni egallab turgan shaxslarni tayinlar edilar. Masalan, asli buxorolik bo'lgan Mir Baraka bir necha bor Jahongir va Shoh Jahon tomonidan o'z vataniga elchi sifatida Yuborilganligi ma'lum.² Nodir Muhammad tomonidan Hindistonga elchi sifatida Yuborilgan Vaqqos Hoji 1633 yilda Turkistonga yana boshqa O'rta Osiyolik shaxs Tarbiyatxon Faxriddin Ahmad (u Jahongir davrida Hindistonga kelgan) bilan birga Hindiston elchisi sifatida qaytib kelgan.³ Ushbu elchilarning zimmasiga, o'z ishlaridan tashqari, ko'pgina Yuqori lavozimdagi boburiy aslzodalar tomonidan Movarounnahrda din arboblari, do'st-birodarlariga yoki qarindosh-urug'lariga jo'natilgan maktublar, turli sovg'alarni topshirish va shu mintaqaga tegishli kamyob mollar va buyumlarni olib kelish ham Yuklatilar edi. Masalan, elchi Hakim Ho'mom Akbarshoh uchun sulton Husayn tomonidan yozilgan kabutarlar haqidagi kitobdan ikki nusxasini olib kyetganligi ma'lum⁴.

Shunga o'xshash misollarni ko'plab keltirish mumkin. Ikkala tomon namoyondalari tomonidan olib borilgan shu xildagi faoliyat Hindistonda yashab turgan boburiylar va boshqa turkiy oilalar bilan Movarounnahrda o'zbeklar o'rtasidagi shaxsiy aloqalarning muntazam davom yetib turishiga katta yordam berganligi shubhasizdir.

Albatta, elchilar zimmasiga an'anaviy ravishda xufiya ma'lumotlarni to'plash ham Yuklatilganligi o'z-o'zidan ma'lum. Bunga Abul Fazl Giloniyning 1588 yilda Buxoroga elchi bo'lib kelgan Hakim Xo'monga yo'llagan maktubi misol bo'la oladi. Ushbu maktubda Hindistondagi boburiylar manfaati uchun xizmat qila oladigan imperiya do'stlarini ko'paytirish yo'lida har qancha moddiy xarajat qilishga ham tayyor bo'lish kerakligi uqtiriladi. Shu maktubda, Akbarshohning Badaxshon viloyatini qaytarib olishga qaratilgan siyosati elchining bu hakda qanday ma'lumot olib kelishiga bog'liq ekanligi alohida ta'kidlanadi.'

Keyinchalik Avrangzeb zamonida ham turkistonliklar uning diplomatik xizmatini bajarganliklari ma'lum. Avrangzeb ularni Movarounnahr va Balxda hukmronlik qilayotgan o'zbek xonlari xuzuriga elchi qilib Yuborgan. Masalan, Hindistonga kelishdan oldin Balxda Subhonkulixon xizmatida bo'lgan Mulla Niyoz Qashg'ariy Avrangzeb tomonidan 1687 yilda Zabardastxon elchiligining tarkibida Subhonqulixon xuzuriga jo'natilgan.⁵

Bunday misollardan ko'rinib turibdiki, boburiy hukmronlar o'zlari boshqarib turgan mamlakat manfaati hamda Turkiston xalqlari o'rtasidagi aloqalarni davom yettirish yo'lida ajdod-larning ona zamini bo'lgan yerlardan kelgan ilmli, obro'-e'tiborli, tajribali turli soha vakillarining xizmatidan unumli foydalanishga harakat qilganlar.

Boburiy hukmdorlar turli sabablarga ko'ra Turkistondan Hindistonga kelib qolgan va davlat ishlarida yoki boshqa sohalarida katta tajribaga ega bo'lgan bilimli kishilarga ishonch bildirib, Yuqori lavozimlarga, harbiy qo'mondonlik vazifalariga tayinlaganlar va ular mehnati va sadoqatini Yuqori baholaganlar. Yaxshi xizmatlari uchun ularga katta mukofotlar, yerlar hadya qilganlar va shu bilan birga ular yo'l qo'ygan ba'zi xatolarni ham kechirib kyetganlar. Shu o'rinda misol qilib Hindistonga kelib ancha boylik va nufuzga ega bo'lgan Turdibek Turkistoniyning imperator Humoyunga nisbatan noinsoflik qilganligini aytib o'tish mumkin. Humoyun Hindistonda SHER Shohtomonidan amalga oshirilgan isyon tufayli Eronga boshpana izlab kyetayotganida Turdibek Turkistoniyni unga otlar va pul qarz berib turishdan bosh tortgan hamda Humoyunning ukasi,

¹Richard C. Foltz. *Mughal and Central Asia*. Oxford, 1998, p.55.

² Rahim Abdur, "Mughal Relations with Central Asia. *Islamic Culture*, N. 9 (1937) p. 194

³ Richard C. Foltz. *Mughal and Central Asia*. Oxford, 1998, p. 55.

⁴ Islam, Riasul A. *Calendar of Documents on Indo-Persian Relations*. (1500-1750), II vols. Karachi, 1979-1982. r. 218.

⁵ Muhammad Hadi. *Maliho Samarqandiy Muzakkiri ashob*. O'zbekiston Rvспублиkasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lvzmapar fondi, № 427, 237-a, v.

shahzoda Askariy tomoniga o'tib kyetgan edi. Lekin Humoyun Hindistonga qaytib, taxtni yana egallagandan so'ng Turkistoniy undan o'z qilgan xatosi uchun avf so'rab kelganda Humoyun uni kechiradi va Mevat hokimi yetib tayinlaydi. Akbar davrida esa Turdibek Turkistoniy Dehli shahrining hokimi lavozimiga tayinlanib, 5000 otliq askarga boshliq bo'lish mansabiga erishadi, lekin keyinchalik Bayramxon tomonidan uyushtirilgan ig'vo natijasida o'ldiriladi'. Shayboniylar vakili Ali Qulixon va uning ukasi Bahodirxon boburiylarga qarshi ikki marta isyon ko'targan bo'lsalar hamavf yetilib, uchinchi martasida qatl yetilgan edilar¹. Ilgari Balx viloyati hokimi bo'lgan, keyin Abdullaxon bilan chiqishmasdan o'zining uch o'g'li bilan birga boburiylar xizmatiga o'tib kyetgan Nazrbiyga Akbarshoh tomonidan jogir (er mulkiga egalik) hadya yetilgan edi, lekin u 1590 yilda isyon ko'targani uchun qatl yetilgan.

O'rta Osiyodagi tasavvuf oqimidagi bir qancha oilalar boburiylarning Naqshbandiya tariqatiga mansub ekanlik-laridan foydalanib, ko'pchiligi Hindistonga kelgan va saroy xizmatiga olinganlar. Ulardan biri bo'lgan Sharafiddin Samarqandiy Akbarshoh xizmatida ishlagan, lekin ikki marta isyonda ishtirok yetganligi sababli Bengaliyada hayotidan ajralgan.² Yana biri, Abdullaxon (uni Turon hukmdori nomi bilan yoki Hindistonga kelib Humoyun yaqinlaridan bo'lgan shaxs bilan adashtirmaslik kerak) avvaliga Dekanda SHER Xo'ja xizmatida bo'lgan, keyinchalik Lohurda o'zini shahzoda Salim (keyinchalik Jahongir) ixtiyoriga topshirgan. 1603 yilda u Akbar saroyiga kelgan va 1000 askarga rahbarlik qilish mansabiga erishgan va Safdor jang (Jang qahramoni) unvoniga sazovor bo'lgan.³

Avrangzeb zamonida Xo'ja Ubaydullo Ahror muridlaridan bo'lgan Sayfuddavla (asli nomi Abdusamad) Hindistonga kelib, 5000 suvoriy lashkarga qo'mondonlik vazifasigacha ko'tarilgan, so'nfa Loxur shahrining hokimi yetib tayinlangan edi.'

Turkistondan Hindistonga kelgan muhojirlar orasida boburiylar saroyida eng katta lavozimni egallaganlardan biri Abdul Boqi Turkistoniy bo'lib, uni Akbarshoh sadr (bosh vazir) yetib tayinlagan.⁴ Shunga o'xshash misollarni ko'plab keltirish mumkin.

R. Folsning fikricha, ko'plab Yuqori nufuzga ega bo'lgan turkistonliklarning Hindistonga kelib, boburiylar xizmatiga o'tishining asosiy sababi, o'sha davrda (XVI-XVII asrlar) Turkistonda uzluksiz tartibsizliklar va nobakorlikning hukm surib turganligi bo'lishi mumkin.⁵ Masalan, 1611 yildagi "tarqoqlik" (xarj va marj) natijasida ko'plab o'zbek lashkarboshilari va sipohiylari, jumladan Husaynbiy, Pahlavon Bobo, Navro'zbiy Darmaq va Bayrambiylar Hindistonga kelib, Jahongir xizmatiga o'tadilar va qimmatbaho sarupolar, otlar, pullar, mansablar va jogarlar bilan takdirlanadilar.⁶ Shuni ham aytib o'tish kerakki, o'sha davrda siyosiy boshpana izlab yoki boshqa sabablarga ko'ra ba'zi nufuzli shaxslar Hind yerlarini tashlab, Turkistonga ko'chib o'tganliklari ham ma'lum. Masalan, Jahongirshoh davrida, imperatorning katga o'g'li Xusrav isyon ko'tarib, Badaxshonga qochib o'tgan. Kobul hokimi, Akbarning ukasi shahzoda Muhammad Hakimning vafotidan so'ng, uning yaqin amaldorlaridan bo'lgan Xo'ja Hasan Xoldor Naqshbandiyni o'g'li Badiuzzamon siyosiy ta'qibdan qo'rqib, Movarounnahrqa qochib kelgan.⁷ Bunday hodisalarning tez-tez bo'lib turganligi ikkala mintaka o'rtasidagi siyosiy alokalarga salbiy ta'sir ko'rsatganligi o'z-o'zidan ma'lum.

Lekin, shunga qaramay, boshqa sohalarda, ya'ni savdo-sotiq, madaniyat va h.klarda aloqalar hech vaqt uzilib qolmagan.

Hofiz Muhammad Fozilxonning Buxoro missiyasi

XIX asrning dastlabki o'n besh yili tarixda «Napoleon urushlari» nomi bilan Yuritilib kelinadi. Agar e'tibor qilib qaralsa, bu xol faqat Ovrupo mamlakatlari hududlari bilan cheklanmasdan, uning

¹ Richard C. Foltz. *Mughal and Central Asia*. Oxford, 1998, p. 57.

² Nizam al-din Ahmad, *Tabaqati-Akbari*, tr. B De, 3 vols., Biblioteca Indica, Calcutta. 1911-41, II P. 655

³ Shan Nawaz Kahn and Abd-al-Hayy "Ma athiral-ulama", tr. Henry Bweridge, I. r. 97.

⁴ Abul Fazl Allomiy. *Akbar-noma*, Xenri Beverij tarj. Kalkutta, 1902-39 (qayta nashri, Dehli 1993) H, r. 351.

⁵ Richard C. Foltz. *Mughal and Central Asia*. Oxford, 1998, p. 59.

⁶ Jahangir Nuruddin Muhammad, "Jahangir-nama", tr. A. Rogers, ed. Beveridge, new Delhi 1978. p. 115-16

⁷ O'sha asar, 308-bet.

ta'siri Sharq mamlakatlarini ham qamrab olganligini, bu davrdagi Ovrupo davlatlari o'rtasidagi nizo va qarama-qarshiliklar u yoki bu tarzda Sharq xalqlari taqdirida ham bevosita muhim rol o'ynaganligini ko'ramiz. Bunga sabab shuki, yyetakchi Ovrupo davlatlarini domiga tortgan o'zaro urush va nizolar ayni vaqtda ularning mustamlakachilik siyosatlarini bilan ham chambarchas bog'liq edi. Demak, kurash birgina Ovrupo qit'asida ustunlikni ta'minlash Yuzasidan bo'lmay, balki dengiz yo'llari va Osiyo-Afrika kengliklarida joylashgan o'nlab mamlakat va xalqlar tizginini qo'lga kiritish ustida ham borardi.

XVIII asr ohirida, Napoleon (1804-1815) o'z qo'shinlari bilan Misrda ekanligi vaqtidayoq o'zining pirovard maqsadi Buyuk Britaniyaning mustamlakachilik hukmronligiga chek qo'yish, unga qarashli Sharq mamlakatlarini, jumladan, Hind yarim oroli muzofotlarini qo'lga kiritish ekanligini baralla e'lon qilgan edi. Shu vaqtdan boshlab London "Buyuk Britaniya tojidagi gavhar" - Hindistonni fransuz xavfidan muhofaza qilish uchun butun chora-tadbirlarni ko'rish ishiga faol kirishib kyetadi. Ayniqsa, Napoleon bilan Rossiya imperatori Pavel I (1796-1801) o'rtasida Hindistonga Yurish haqida o'zaro kelishuv¹ imzolanganidan keyin inglizlarning bu boradagi tashvishlari yanada ortib kyetdi. O'z vaqtida katta shov-shuvga sabab bo'lgan Fransiya va Rossiya o'rtasidagi ushbu bitim Pavel I ning fojiali o'limi¹ va Rossiya-Fransiya ittifoqining barbod yetilishi bilan tarixda amalga oshmagai voqeliklar qatoridan o'rin olgan bo'lsada, Angliya Napoleon Fransiyasining Sharq mamlakatlariga nisbatan olib borgan siyosatiga, ayniqsa, uning Buyuk Britaniya mustamlakachilik rejalariga rahna solishga qaratilgan niyatlariga qarshi kurashni to'xtatmadi. Bu narsa dastlab Eronda Angliyaning ana shu Sharq mamlakatini Rossiyaga qarshi urush ochish uchun gij-gijlatish siyosatida o'z aksini topgan bo'lsa,² 1812 yilda Napoleon qo'shinlari Rossiya chegaralarini buzib, unga qarshi hujumga o'tgan paytdan boshlab O'rta Osiyo muzofotidagi davlatlar bilan yaqindan aloqa bog'lash, ularni ma'lum tarzda o'zta'siri doirasiga olishga qaratilgan urinishlarda, ayniqsa ochiq-oydin namoyon bo'ladi. Gap shundaki, o'z vaqtida Napoleon bilan Pavel I ning Hindistonni zabt yetish maqsadida tuzgan ahdomasida bu mamlakatga Yurish rejasi ikki yo'nalish orqali, birinchisi, Eronning Kaspiy qirgoklari, anshfog'i Astrobod va Xuroson viloyatlari orqali Afg'onistonga, so'ng Haybar dovonidan to'g'ri Hindistonga o'tish mo'ljali belgilangan bo'lsa, ikkinchisi, Rossiyaning janubida joylashgan O'rta Osiyo xonliklari sarhadlarini bosib-yanchib o'tgan holda AfYunistonga, undan Xindistonga hujum qilish niyati bayon qilingan edi.³ Fransiyaning Rossiyaga qarshi boshlagan tajovuzi, inglizlarning fikricha, Napoleon I uchun O'rta Osiyo orqali Hindistonga hujum qilish, ya'ni ilgari shu maqsadda ishlab chiqilgan rejani endi yolg'iz uning o'zi amalga oshirishiga qulay imkoniyat yaratishi mumkin edi.

Shunday bir sharoitda Angliya shoshilinch choralar ko'rishga kirishib kyetadi. Uning o'z oldiga qo'ygan asosiy maqsadi -O'rta Osiyo sarhadlarida Hindiston yo'lini bekitadigan jiddiy g'ov tashkil yetish edi. To'g'ri, Bukj Britaniya Hindistonda uning rasmiy panohida mustamlakachilik xurujlarini avj oldirayotgan Ost-Indiya kompaniyasi nomidan bu borada allaqachon qator tadbirlarni amalga oshirgan edi. Masalan, 1809 yilda ingliz zobiti Elfinston boshchiligidagi missiya Hindistondan Afg'onistonga olib boradigan yo'llar va bu mamlakatga aloqador qator muzofotlarni maxsus o'rganib chiqqan, ingliz siyosiy tuzog'iga ilingan afg'on amiri Shujoul-Mulk (1803-1809, 1839-1842) bilan shartnoma imzolab, bu mamlakatda o'z ta'sirini bir qadar mustahkamlashga muvaffaq bo'lgan edi. Ayni vaqtda Afg'oniston amiri orqali Buxoro xonligi bilan ma'lum aloqalarni joriy qilishga ham harakatlar bo'lgandi. Ammo 1812 yilga kelib, O'rta Sharq mamlakatlarida, ayniqsa Afg'onistonda ro'y bergan siyosiy voqealar inglizlar puxta o'ylab tuzgan ushbu rejalarini buzib

¹ Fransiya konsuli Napoleon Bopapart va Rossiya imperatori Pavel I o'rtasida 1800 yilda imzolangan bu bitim maxfiy sajiyadagi xalqaro hujjatlardan biri bo'lib, uning tafsilotlari Fransin va Rossiya davlat arxivlarida saqlanadi. Bu masala Yuzasidan chet el hamda inqilobgacha bo'lgan rus matbuotida ayrim malumotlar chop etilgan.

² 1804-1813 yillardagi rus-eron urushi.

³ *Sovet davri adabiyotida tarixda "Hindistonga rus xavfi " bo'lgan degan tushunchaning noto'g'ri ekanligi haqida ko'plab asarlar yaratilgan. Ularda, asosan, Rossiya imperiyasi agressiyaga asoslangan siyosat olib bormagan, qolaversa, Hindistonga hujum qilish uchun unda etarli harbiy-iqtisodiy imkoniyat mavjud bo'lmagan, degan fikrni asoslashga harakat qilinadi. Tarixiy dalillar esa Rossiya hukmron doiralarida bir vaqtlar shunday rejalarining bo'lganligini va Rossiya o'z mustamlakachilik siyosatida har vaqt inglizlarni talvasaga solib kvlgan ushbu omildan ustalik bilan foydalanib kelganligini ko'rsatadi.*

Yuborgan edi. Afg'oniston o'zaro kurashlar natijasida bir-birini tan olmaydigan bir necha bo'lakka bo'lingan, inglizlarning sodiq do'sti Shujoul-Mulk Kobuldan quvilgan va u o'z xriamlari panohida jon saqlab turardi. Shuning uchun ham Buyuk Britaniya asosiy e'tiborini O'rta Osiyoga, to'g'rirog'i, u yerdagi kuchli davlatlardan biri - Buxoro bilan bevosita aloqa o'rnatishga qaratadi.

Shu maqsadda inglizlar O'rta Osiyoga Mir Izzatullox. rahbarligida maxsus ta'limdan o'tgan musulmon mutaxassislar guruhini yo'llaydi. Bu guruh Kashmir orqali Sharqiy Turkiston (Sinszyan)ga o'tib, undan Buxoro xonligiga kelib kyetadi. Bu safar haqidagi barcha ma'lumotlar Mir Izzatullohning yo'l xotiralarida o'z aksini topgan bo'lib, uning asosiy mazmuni Ovrupo tillarida bir necha bor tarjima qilingan va chop yetilgan.¹ U haqda ingliz, fransuz va rus tillarida ma'lum darajada materiallar mavjudligini hisobga olib, bu yerda Mir Izzatullohning safariga to'xtalib o'tirmaymiz. Ammo inglizlar bir vaqtning o'zida Buxoroga yana bir vakil - Hofiz Muhammad Fozilxon degan elchini ham Yuborganlari to'g'risida keyingi vaqtlargacha adabiyotlarda e'tiborga molik ma'lumot bayon qilinmagan.

Bu elchining nomi Mir Izzatulloh esdaliklarida tilga olingan bo'lsada, ammo uning shaxsi haqida va safari go'g'risida biron bir tafsilot keltirilmagan. Mir Izzatulloh kundaliklariga yozgan qisqa so'zboshisida o'z asarini yozishda Buxoroga safar qilgan Hofiz Fozilxon kuzatishlaridan ham foydalanganini ta'kidlab, uning nomini faqat bir marta zikr yetish bilan cheklangan, xolos. Mir Izzatulloh safarnomasining ayrim qismlarini ingliz (fransuzcha nashr bilan solishtirgan holda) tilidan ruschaga tarjima qilgan YU. Sokolov esa, ana shu ma'lumotga tayanib, "asarning inglizcha tarjimasqsa Pekindan Kdshqargacha bo'lgan masofadagi 126 bekatning sharhi keltirilgan. Bu ma'lumotlarni Mir Izzatulloh Hofiz Fozilxon degan bir kimsadan olgan", degan haqiqatdan uzoq xulosani maydonga tashlaydi².

Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, inglizlar Buxoro xonligiga bir vaqgning o'zida ikkita elchi yo'llaganlari bilan asosiy e'tibor va vakolat Mir Izzatullohga beriltan. Unga o'sha paytgacha ingliz mustamlakachilari uchun noma'lum Kashmir-Sinszyan- Buxoro yo'nalishini sinchiklab o'rganish, O'rta Osiyodagi davlatlarning harbiy kuch-qudratiga baho berish, Xindistonga qarshi shimoldan Yurish Yuz berganda uni to'xtatash imkonlari qay darajada ekanligini aniklash, O'rta Osiyo xonliklari, birinchi navbatda Buxoro amirligi bilan yaqin munosabatlar o'rnatish vazifalari Yuklatilgan. Ayni vaqgda Ost-Indiya kompaniyasi rahbarlari Afg'oniston orqali Buxoroga boradigan yo'llarni yana bir karra puxta o'rganish, ayniqsa, bu mamlakatda Yuz bergan siyosiy o'zgarishlardan voqif bo'lish, Buxoro xonligining janubiy chegaralariga bevosita tutashgan shimoliy Afg'oniston muzofotlaridagi ahvol haqida ma'lumot to'plashni ham maqsad qilib quyadilar. Bu vazifa Fozilxon zimmasiga Yuklatiladi. Shunday qilib, har ikkala elchi O'rta Osiyoni Hindiston bilan ulaydigan marshrutlarni o'rganish va biri Turkistonning sharqiy, ikkinchisi esa janubiy sarhadlaridan o'tib, har ikkalasi safarlarini Buxoroda yakunlashi lozim edi. Bunday, Yuqorida ta'kidlanganidek, asosiy vazifa Mir Izzatullox. missiyasi zimmasiga Yuklatilganligi sababli, Buxoro hukmdori bilan Ost-Indiya kompaniyasi o'rtasidagi rasmiy muzokaralar faqat Mir Izzatulloh tarafidan olib borilishi shart qilib qo'yilgandi. Fozilxon missiyasiga esa ikkinchi darajali vazifa — Buxoro xoniga maxsus maktublarni yyetkazish va Mir Izzatulloh boshchiligidagi asosiy elchi guruhi kelayotganligidan uni ogoh yetish topshirilgandi. Chunki elchilar bosib o'tadigan masofalar bir-biridan farq qilganligidan Fozilxon Buxoroga Mir Izzatulloxdan oldin yetib borishi va o'z vazifasini ado yetgach, uni kutmasdanoq orqaga qaytishi tayinlangan edi.

Mir Izzatulloh O'rta Osiyodan qdytib kelishi bilan Ost-Isdiya kompaniyasi rahbarlariga safar tasurotlari haqida batafsil qisobsgg yozib topshiradi va u, Yuqorida aytilganidek, oradan ma'lum muddat o'tishi bilan Ovrupo tillarigatarjima qilinib chop yetiladi. Ammo Fozilxonning safarnomasi negadir kompaniya arxivida qolib kyetadi. Fors tilidagi "Tarixi manozili Buxoro" ("Buxoro

¹ *Mir Izzatullohning safarnomasi o'n uch yildan keyin G. Kpaprotonomonidan forsiydan fransuzchaga o'girilib, 1826 yilda Larijda chop etildi. Oradan ancha vaqt o'tgach, bu asar Angliyaning Foreyn Offis xizmatchisi - kapitan R.D.Xonderson tarjimasida 1872 yilda Kalkuttada ingliz tilida bosmadan chiqdi, Ammo har ikkala nashrda ham safarnoma qisqartirilgan holda chop qilingan. Mir Izzatullohning qulyozmasi haqida esa hozirgacha tayinli ma'lumot yo'q. 1956-57 iillarda YU.A.Sokolov ana shu tarjimalardan ayrim qismlarini universitet ilmiy to'plamida rus tilida e'lon qilgandi. Karang: "TrudySAGU, Istoriya Sredney Azii i Uzbekistana. Novaya seriya. Vyp XXVIII, kn. II, Tash., 1956, s.41-52, Vyp XS, kn. 14, T., 1957. s. 193-217".*

² *"Trudy SAGU"., vyp IXXVIII, kn. II. str. 41.*

manzillari tarixi") nomi bilan bitilgan ushbu qulyozma hozirgi vaqgda Hindistonning Aligarx universiyeti qo'lyozmalar majmuaskda saqlanmoqda¹. Fozilxon missiyasi xaqda ma'lumot beradigan yakkayu yagona manba ana shu "Buxoro manzillari tarixi" asaridir.

Fozilxon "Tarixi manozili Buxoro"da o'zi haqida va mir Izzatulloh missiyasi bilan bir vaqtda uning boshchiligida ikkinchi elchilik guruhining Buxoroga yo'llanganligi sabablari to'g'risida quyidagi qisqacha tafsilotlarni bayon qiladi: "Ushbu asar, - deb yozadi u, - Peshovardan Buxoroga qilingan safardan olingan ayrim tasurotlar, Turkiston muzofotidagi ahvol, undagi hokimlarning hayot tarzi va xulq-atvorlari haqida yozilgan. U Bareyli shahrida istiqomat qiluvchi marhum Qosimxon o'g'li - Hofiz Muhammad Fozilxon qalamiga mansubdir".¹ Afsuski, muallif o'zi haqida bundan boshqa ma'lumot bermagan. Fozilxonning yozishicha, dastlabki rejaga muvofiq Mir Izzatulloh missiyasi tarkibiga qo'shilgan bo'lib, uning yordamchilaridan biri sifatida "ingliz kompaniyasi hukumati xizmatchisi Sayyid Izzatullohga hamrohlik qilishi" kerak edi. Ammo Peshovarda missiya safarga chiqishi oldidan tasodifan ro'y bergan voqea tufayli bu reja o'zgarib kyetadi. Fozilxonning ta'kidlashicha, "1812 yil mart oyida navob muntazimul davla muxtor-ul-mulk Charlz Harper, janob Myetkalf Sohob Bahodir va sohobi volomanoqib Uilyam Murkraft Sohob Bahodirlar"² topshirig'iga muvofiq "Angrez Bahodir kompaniyasi"³ xizmatchisi Sayyid Izzatullohxon Buxoro safariga jo'nash uchun Peshovarga kelishi bilan marhum vazir SHER Muhammadxonning o'g'li Bahodirxon unga qarshi chiqib, uni hibsga olishni buyuradi va Attok qo'rg'oniga qamab qo'yadi. Bu voqeadan sarosimaga tushgan inglizlar, Fozilxonning ta'kidlashicha, Turkistonga jo'natalishi mo'ljallangan missiya rejasi buzilmasligi uchun, darhol Fozilxon boshchiligida qo'shimcha elchilik tashkil qilib, uni Peshovar-Xulm-Buxoro yo'nalishi orqali safarga jo'natishadi. Unga muhrlangan nomalar topshirishib, ularni Xulm hokimi va Buxoro amiriga yyetkazish buyuriladi. Ayni vaqtda, Fozilxon ma'lumotlariga ko'ra, xuddi shu kunlari

Peshovarda savdo ishlari bilan mashg'ul bo'lib turgan Buxoro muftiysining o'g'li Sarfarazxon⁴ unga yo'l boshlovchi qilib tayinlanadi. "Bu vazifani ado yetish uchun inglizlar yo'l xarajatlari va oziq-ovqat uchun Sarfarazxonga 500 rupiya pul berishdi", - deb yozadi Fozilxon. Shu tarzda Fozilxon missiyasi 1812 yilning aprel oyida Sarfarazxon yo'l boshchiligida Peshovardan Buxoro safariga chiqadi⁵.

1812 yilning aprel oyida Fozilxon missiyasi Afg'oniston shimolidagi Xulm shahriga yetib kelib, uning hokimi Mir Qilich Alibek qabulida bo'ladi. Fozilxon Mir Qilich Alibekka Uilyam Murkraftning Ost-Indiya kompaniyasi nomidan yozgan maktubini topshiradi. Fozilxonning yozishicha, Mir Qilich Alibek u bilan qilgan uzoq suhbatida Ost-Indiya kompaniyasi rahbarlari, uning tashkiliy va amaliy faoliyati haqida ko'plab savollar beradi. Bu yerda elchilar besh kun davomida Xulm tobeligidagi nohiyalar ahvoli bilan yaqindan tanishadi, bu beklkning savdo-

¹ Hofiz Muhammad Fozilxon valadi Qosimxon. *Tarixi manozili Buxoro (fors shilida, muallif dasshxashi)*, 54 sahifa, Hindishonning Ushtar-Pradesh shtatidagi Aligarx universiteti kutubxonasi majmuasi (Abbos-Salom kolleksiyasi, № 692)da saqlanadi.

² Bu hol o'sha yillari O'rta Sharqda mavjud bo'lgan siyosiy alg'ovdalYuvlarga qaramasdan Buxoro bilan sharqiy Hindiston tumanlari o'rtasida savdo-iqtisodiy aloqalar davom etib turganligini ko'rsatadi. Ayni vaqtda u Buxoro xonligidagi ayrim hukmron doiralar va diniy arboblilar bilan Ost-Indiya kompaniyasi o'rtasida malum apoqalar ham mavjudligidan dalolat beradi.

³ Ost-Indiya kompaniyasini Fozilxon shunday deb ataydi.

⁴ 1. Bu hol o'sha yillari O'rta Sharqda mavjud bo'lgan siyosiy alg'ovdalYuvlarga qaramasdan Buxoro bilan sharqiy Hindiston tumanlari o'rtasida savdo-iqtisodiy aloqalar davom etib turganligini ko'rsatadi. Ayni vaqtda u Buxoro xonligidagi ayrim hukmron doiralar va diniy arboblilar bilan Ost-Indiya kompaniyasi o'rtasida malum apoqalar ham mavjudligidan dalolat beradi

⁵ Bu yerda Fozilxon missiyasining Yuborilishi sabablari haqida uning o'zi bayon qipgan fikr-mulohazalar keltirildi. Ammo oradan ko'p o'tmay Mir Izzatulloh boshchiligidagi asosiy elchilik guruhining avvaddan belgshshngan yo'nalish orqayai safarga chiqqanligi ma'lum. Bu hol qo'shimcha missiya Yuborish masalasining, Fozilxon ta'riflaganidek, ana shu tarzda tez va jo'n hal etilganligiga shubha tug'diradi. Fozilxonning ta'kidlashicha, maktublardan biri Sayyid Izzatullohxon nomidan yozilgan bo'lib, u Buxoro hukmdoriga topshirshshshi lozim bo'lgan. Demak, masalani inglizlar avvaldan puxta tayyorlaganliklari ko'rinib turibdi. Aftidan, Ost-Indiya kompaniyasi rahbariyati Fozshaonni bu masalalar Yuzasidan ko'rilgan tayyorgarliklar tafsiloti bilan oldindan tanishtirishni lozim ko'rmagan.

iqtisodiy aloqalari, harbiy quvvati haqida ma'lumotlar to'plashadi. Ularning barchasi Fozilxonning kundaliklarida o'z aksini topgan. "Tarixi manozili Buxoro"da Xulm hokimligi to'g'risida bayon qilingan fikr-mulohazalar shuni ko'rsatadiki, Afg'oniston shimolida bu vaqtga kelib Mir Qilich Alibek qo'l ostida xuddi Hirot va Qandahordagi kabi markaziy hokimiyatga bo'ysunmaydigan alohida beklik tashkil topgan. Ost-Indiya kompaniyasi bu voqelikni hisobga olib, u bilan yaqin aloqalar o'rnatishga katta e'tibor bergan. Yana shuni ham aytib o'g'ish kerakki, Fozilxon boshchiligidagi Ost-Indiya kompaniyasi vakillarining Xulm bekligida o'zlarini bemalol tutishlari, uning siyosiy, iqtisodiy va harbiy hayoti bilan to'la tanishish imkoniyatiga ega bo'lganlig'slari Mir Qilich Alibek bilan Ost-Indiya kompaniyasi rahbariyati o'rtasida bundan oldin ham ma'lum tarzda muloqot mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Fozilxon o'z safari tasurotlarida Xulm haqida hikoya qilar ekan, Mir Qilich Alixonning hech kimga bo'ysunmasligani, unga qarashli shahar va qishloqlarda undan boshqa birov soliq-oliq ishlari bilan shug'ullanishga haqli emasligini, uning hukmronligidagi aholi Peshovardan Xulmgacha bo'lgan nohiyalarda istiqomat qilishini ta'kidlashga harakat qiladi. Ost-Indiya kompaniyasi rahbarlarini alohida qiziqgiran masalalardan biri - sunniy va shia mazhablari o'rtasidagi janjal hamda qarama-qarshiliklar bo'lganligidan Fozilxon unga ham qattiq e'tibor beradi. U o'z esdaliklarida Mir Qilich Alibekning shia mazhabidagi Hazora urug'iga nisbatan amalga oshirgan xunrezliklarini butun tafsiloti bilan bayon qiladi.

Umuman sunniy - shia mazhablari o'rtasidagi qarama-qarshilik ingliz mustamlakachilari uchun Urta Sharqda "Oraga nizo solu hukm sur" shiorini amalga oshirishda goyat qo'l kelgan omillardan biri bo'lganligi uchun ham ular bu voqelikka katta e'tibor berar edilar. Chunki u qancha avj oldirilsa, Angliyaning bu mintaqada bemalol harakat qilishi uchun shuncha keng imkoniyat tug'ilar edi. Bu voqealardan bir necha yil burun, inglizlar ta'siridagi afg'on amiri Shuja ul-Mulk hali Kobuldan quvilmasdan oldin, Buxoro amiri Haydar (1800-1820) bilan uning o'rtasida ana shu asosda yaqinlik paydo bo'lgan va bu xolni inglizlar bir tomondan Eron, ikkinchi tarafdan O'rta Osiyo va Afg'oniston orasidagi nizolarni kuchaytirishda foydalanishni maqsad qilib ko'yg'an edi. Ularning fikricha, agar Eron fransuzlar ta'siriga tushib qolsa, u holda Angliya Afg'oniston va O'rta Osiyodagi sunniy davlatlar orqali bevosita yoki bilvosita unga tazyiq ko'rsatishi va Eron tomondan Hindistonga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan xavfning oldini olishi mumkin edi. Buxoro amiri Haydar va Afg'oniston amiri Shuja ul-Mulk o'rtasidagi bu boradagi yozishma 1804 yilda, ya'ni Shuja ul-Mulk Afg'oniston taxtiga chiqqan yiliyoq boshlangan edi. O'sha yili amir Haydar Kobulga maxsus elchi yo'llab, Shuja ul-Mulkni muborakbod yetgan va shu munosabat bilan bitilgan maktubda "Ota-bobolar o'stirgan do'stlik daraxtining yanada gullab-yashnashi" umidini bildirib, «shialarga nisbatan muqaddas kurashga» doimo tayyorligini izhor qilgan edi.¹

Fozilxon "Tarixi manozili Buxoro"da Mir Qilich Alibekning sunniy va shia mazxablari o'rtasidagi ziddiyatga munosabatini oydinlashtiruvchi voqealar bilan bir qatorda, Xulm-Buxoro do'stona aloqalari haqida ham batafsil to'xtalib, Amudaryoning ikki tomonida joylashgan Xulm bekligi va Buxoro amirligida bu masalada eski an'anaga muvofiq yakkidillik mavjudligini ham isbotlashga uringan. Tabiiyki, bunday ma'lumotlar Ost-Indiya kompaniyasi raxbariyati uchun muhim ahamiyatga ega edi.

Fozilxon Xulmda o'n besh kun mehmon bo'lgach, Mir Qilich Alibek unga kompaniya mutasaddisi Murkraft nomiga yozilgan javob maktubini topshiradi. Bu xat Fozilxonning ilovasi bilan o'sha kuniyoq maxsus chopar orqali Peshovarga jo'natiladi. Shundan so'ng elchilar qayikutarda Amudaryodan o'tib, Buxoro xonligi sarhadlariga qadam qo'yadilar.

Fozilxon Buxoroda tez orada Sarfarazxon yordamida amir Haydar qabuliga kirishga muyassar bo'ladi. Uning yozishicha, "Buxoro podshosi" Ost-Indiya kompaniyasi elchisini ochiq chehra va mamnunlik bilan kutib oladi. Fozilxon amirga kompaniya rahbariyati hamda Mir Izzatulloh yozgan nomalarni topshiradi. "Nomalarning mazmuni bilan tanishib chiqqach, - deb yozadi Fozilxon, - podshoh Hindistondagi ahvolni surishtirdi. Men uning barcha savollariga javob berishga harakat qildim. Shundan so'ng uning ijozati bilan podshoh huzuridan chiqdim"².

¹ *Qo'lyozma, "Munshaot va manshurot". O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasi, inv. M 302.*

² *Tarixi manzili Buxoro, 17-bet.*

Ost-Indiya kompaniyasi elchilari amir Haydardan Yuqoridagi nomalarga javob kutib Buxoroda uzoq turib qoladilar. "Tarixi manozili Buxoro"da keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, bu yerda ham ular, Xulmda bo'lganidek, xonlik hayoti bilan yaqindan tanishishga xarakat qiladilar. Natijada Buxoroning ichki va tashqi siyosati, uning iqtisodiy va harbiy holati haqida birmuncha fikr-mulohazalar hamda turli ma'lumotlarni to'plashga muvassar bo'ladilar. Masalan, Buxoro xonligining o'sha davrdagi harbiy quvvati to'g'risida Fozilxon quyidagilarni ma'lum qiladi: "Buxoro qo'shini sakson ming suvoriydan iboratdir. Bu raqam amirning qo'shinni yo'qlama qilish daftarida qayd yetilgan. Saroydagi ayrim e'tiborli mulozimlar ham ana shu raqamning to'g'ri ekanligini tasdikladilar". Shundan so'ng u xonlikdagi harbiy kuchlarning asosiy joylashgan nohiyalari ustida to'xtab, «qo'shinning 10 mingi Samarqandda, qolganlari ham shu tarzda boshqa nohiyalarda, jumladan, Buxoro, O'rtepa va Marvda joylashgandir. Barcha harbiy kuchlar amir qo'mondonligiga bo'ysunadi. Ularning ta'minoti ham uning ixtiyoridadir. Amir qo'lidagi daftarda nafaqat harbiy xizmatchilarning nomlari, balki ular mingan otlarning rangi va belgisi ham yozib qo'yilgan. U qo'shinni vakti-vaqgi bilan shaxsan o'zi ko'riqdan o'tkazib turadi»¹, deb yozadi. Fozilxon safarnomasida qayd qilingan ana shu kabi ma'lumotlarni ko'plab keltirish mumkin.

Oradan bir yarim oy o'tgach, amirning topshirig'i bilan Buxoro muftiysi Fozilxonga "Mir Haydar janobi oliylariga keltirilgan nomalarga javob hozircha tayyor emasligani, elchilar uni kutmasdan o'z Yurtlariga qaytishlari mumkinligini, xatlarga esa javob Mir Izzatulloh elchiligiga topshirilishini" bildiradi. Shundan so'ng Fozilxon va uning hamroxlari "Buxoroda qish boshlanib, qor yog'ayotgan paytda" bu shaharni tark yetib, Xulmga keladilar va bu yerda yana Mir Qilich Alibek huzurida bir necha muddat mehmon bo'lgach, o'z vatanlari tomon yo'lga chikdsilar. Fozilxon va uning xizmatchilari Peshovardan Buxoro tomon yo'lga chiqqanlariga rosa bir yil to'lgach, 1813 yil 9 aprelda Shohjahonobod (eski Dexli) shahriga kirib keladilar.

Yuzaki qaraganda, Fozilxon missiyasi o'sha yillarda O'rta Sharqqa mavjud bo'lgan murakkab xalqaro vaziyatda ko'p ham ahamiyatga molik mavqe tutmagandek ko'rinadi. Aslida esa bunday emas. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, inglizlar Mir Izzatulloh missiyasiga qo'shimcha ravishda Fozilxonni Afg'onistondan Buxoroga Yuborib, bu yo'nalishdagi siyosiy ahvolni chukur o'rganish, Xulm bilan bo'lgan aloqalarni mustahkamlash, Buxoro-Xulm munosabatlari haqida ishonchli ma'lumotlarga ega bo'lish imkoniga erishdilar. Ayni vaqgda, Ost-Indiya xo'jayinlari bu bilan Mir Izzatulloq boshchiligidagi elchilikka naqadar katta ahamiyat berganliklarini va unga favqulodda vazifalarni hal yetish Yuklatilganligini Buxoro amiri Haydarga oldindan bildirib qo'yish vazifasini ham hal yetgan edilar. Afsuski, biz har ikkala elchilikning Buxoro amiriga topshirgan maktublari va ularga yozilgan javoblar mazmunidan bexabarmiz. Na Fozilxon va na Mir Izzatulloh o'z safarnomalarida bu hakda biron ma'lumot keltirishmagan. Ammo shu davrdagi Buxoro xonligi diplomatiyasiga oid ayrim hujjatlarga asoslanib, Fozilxon va Mir Izzatulloh elchiliklarining Amir Haydar siyosatida katta mavqe tutganligini taxmin yetish mumkin. Gap shundaki, Amir Haydar Buxoro xonligini O'rta Osiyoda hukmron davlat darajasiga ko'tarish uchun kurashar ekan, bu yo'lda juda tadbirkorlik bilan ish ko'rardi. Eron hukmdorlarining Marv viloyatiga bo'lgan ilinjiga qarshi kurash olib borish hamda Xiva xonligi bilan bo'lgan o'zaro ziddiyatda u itgafoqchilar izlardir. Uning Yuqoridagi zikr yetilgan Shuja ul-Mulkka yo'llagan 1804 yildagi maktubida afg'on amiriga shialarga qarshi birga kurashda kamarbasta ekanligini bildirish bilan birga o'sha yili Buxoroga hujum qilgan Xiva hukmdori Eltuzarxon (1804-1806) ustidan qozoshan g'alabasi tafsilotlari ham keltirilganki, bu bilan Amir Haydar O'rta Osiyoda yagona kuchli davlat bo'lish niyatini o'z janubiy qo'shnisiga namoyish yetgandi. Inglizlar esa bundan yaxshi xabardor edilar. Shuning uchun ham ular Buxoroga o'z elchilarini Yuborar ekanlar, ular oldiga qo'yilgan asosiy maqsad - fransuz qo'shiilariga qarshi O'rta Osiyoda kuchli to'siq tashkil yetish imkoniyatlarini o'rganish va hal yetish bilan birga, Amir Haydarning ana shu niyatlarining amalga oshishiga yorlam tariqasida ishonchli va'dalar bermasliklari mumkii emasdi. Aks holda Ost-Indiya kompaniyasi o'z niyatiga erisha olmasligini tushunardi.

Buxoro hukmdorlari fransuz - rus urushidan xabardor edilar. Mir Izzatulloh ana shu haqda Buxoroda tarqalgan fikr-mulohazalarga tayanib, o'z tasurotlarida quyidagilarni yozadi: "1227 yil

¹ *Tarixi manozili Buxoro. 24-25-betlar.*

(1812) qishi arafasida og'ir janglar bo'lib o'tib, unda ruslar talofot ko'rganlar va fransuzlar Moskvani qo'lga kiritganlar. Ammo oziq-ovqat yetishmasligi hamda qattiq sovuq vajhidan ular yanagi faslda (bahorda) urush harakatlarini qaytadan boshlash niyatida mamlakatni tark yetishga majbur bo'lganlar"¹. Demak, Buxoroda hali fransuz-rus urushi tugallanmagan va u davom yetadi, degan fikr muqim bo'lgan. Ost-Indiya kompaniyasi elchilari o'z muzokaralarini shunga asoslangan holda olib borganliklariga va Amir Haydarni franiuz hujumi xavfidan saqlashda unga yordam va'da qilganliklariga shubha qolmaydi. Chyetdan kelishi mumkin bo'lgan madad esa amir Haydarga birinchi navbatda O'rta Osiyoda o'z rejalarini amalga oshirish uchun zarur edi. Shuning uchun bo'lsa kerak, oradagi muzokaralar natijalaridan ilhomlangan Amir Haydar Ost-Indiya kompaniyasi elchilari Buxoroga kelib-kyetishi bilanoq Turkiya sultoni Mahmud II (1808- 1839)ga 1813 yilda Mirza Muhammad Yusufbey boshchiligida maxsus elchilik yo'llaydi. Uning qo'liga topshirilgan maktubda Amir Haydar pardali so'zlar orqali Ost-Indiya kompaniyasi bilan aloqalar o'rnatilganidan islom xalifasini xabardor qilib qo'yadi. Buni biz uning turk sultonidan "bu yerda fiqh kitoblariga muhtojlik kuchayib kyetganligi", ya'ni qattiq tartib-intizom o'rnatish lozimligi, "Hindistondan ana shu masalaga oid bir qancha kitoblar keltirildi-Yu, ammo ular kifoya qilmayotibdi", ya'ni Hindiston bilan yaxshi aloqalar o'rnatilganligi, ammo unga O'rta Osiyoda yagona hukmron bo'lish uchun islom xalifasining fatvosi lozimligi bayon qilingan jummalardan bilib olamiz. Amir Haydar maktub ohirida so'nggi masala Yuzasidan turk sultoniga quyidagi tarzda ochiq murojaat qilishni lozim topgan: "Movarounnahr, Qazg'an, Dashti Qipchoq, Xorazm, Marvi Shoh Jahon va Dug'lab taraflari, Balx va Badaxshon o'lkalari mutloq va bevosita bizning mulkimiz bo'lib kelgani, bu mamlakatlarning hokimlari qadimdan Buxoro xoni tarafidan tayinlanib kelinganligi va hozirda ham shunday bo'lmog'i lozimligi ma'lum. Ammo Qazg'an va Xorazm viloyatlari hokimlarining ba'zan itoatdan chiqish hollari ro'y bermoqda. Buxoro amirligining ushbu hududlari, davlati oliyingizning itoatkor bir tobe ekanligimizni inobatga olgan holda, bizning mulkimiz ekanligini tasdiklaydigan bir manshur (farmon) Yuborilishini o'tinib so'rayman". Ammo Amir Haydar turk sultonining bunday fatvosini ololmaydi. CHamasi, Turkiya O'rta Osiyodagi ahvoldan yaxshi xabardor bo'lganligidan bu yerdagi musulmon davlatlaridan faqat bittasi - Buxoro xonligining tarafini olib, boshqalari bilan aloqani uzishni istamagan.

Tarixiy voqealarning keyingi rivoji inglizlarning Hindistonni Napoleon I ning O'rta Osiyo orqali amalga oshirilishi kutilgan hujumini daf yetish yo'lida ko'rgan ehtiyot choralarining behuda ekanligini ko'rsatdi. Lekin o'z vaqtida buni hech kim oldindan aytib berolmasdi, albatta. Ost-Indiya Kompaniyasining shu maqsadda Buxoro xonligiga Yuborgan Fozilxon va Mir Izzatulloh rahbarligidagi elchiliklari natijasida yozilgan safarnomalar XIX asr boshlarida O'rta Sharq mintaqasida hukm surgan g'oyat murakkab xalqaro munosabatlarni o'rganish borasida, diplomatiya tariximizning ma'lum davrini o'zida aks yettirgan qimmatli tarixiy manba sifatida bizgacha yetib keldi.

XORAZM TARIXNAVISLIGIDA XIVA XONLIGI TASHQI SIYOSATI

Xorazm jahon madaniyati rivojiga, umuminsoniy qadriyatlarining takomillashuviga salmoqli hissa qo'shgan muqaddas o'lkalardan biridir. Bu aziz zaminda tavallud topgan o'nlab buyuk zotlarning nomi mashriq mag'ribda g'oyat katta ehtrom bilan tilga olinadi. Jahon fani va madaniyatida o'chmas iz qoldirgan ana shu allomalardan biri — Abu Rayhon Beruniyningta'бири bilan aytganda "inson extiyojlari vujudga keltirgan fanlarning" har bir sohasida bu diyor salmoqli iz qoldirgan. Bu hol tarixnavislik borasida ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

Ma'lumki, arablar istilosi natijasida yo'q bo'lib kyetgan mahalliy tillardagi yozma manbalarni hisobga olmasak, Turkiston xalqlari tarixi haqida hikoya qiluvchi yozma adabiyotning yoshi o'rta hisobda 1200 yil atrofidagi voqealar bilan cheklanadi. Ularning aksariyati o'sha vaqtlardagi taomilga ko'ra arab va fors tillarida bitilgan. Bu narsa tarixnavislik sohasiga ham taalluqlidir. Hatto

¹ *Bu elchilik haqidagi malumotlar Mehmet Sarayning "Rus ishg'oli davrida Turkiston xonliklarining Usmonli davlati bilan siyosip munosabatlari " (Istanbul, 1990) kitobidan olindi, 24-25-betlar.*

o'zbek tili va adabiyotida har tomonlama o'zini namoyon yetgan temuriylar davrida ham tarixnavislik, asosan, fors tilida olib borilgan.

XVI-XVIII asrlarda Turkiston sarhadlarida ro'y bergan o'zaro qonli janjallar va to'qnashuvlar, toj-taxt uchun kurashlar natijasida bu yerda bir yo'la uch mustaqil davlat: Buxoroda - mang'itlar, Xivada - qo'ng'irotlar, Farg'ona vodiysida esa minglar sulolasi qaror topadi. Har uchala davlat o'zbeklar tasarrufida bo'lsada, ammo tarixnavislik Buxoro va Qo'qon xonliklarida eski an'anaga binoan asosan fors tilida olib borildi. Xiva xonligida esa bu soha faqat o'zbek tilida rivojlandi. Bu yerda o'ziga xos o'zbek tarixnavisligi maktabi vujudga keldi va halqimiz tilida shunday ajoyib tarixiy asarlar silsilasi yaratildiki, ularning har biri nafaqat Xiva xonligi, balki Turkistonning voqealarga boy o'tmish sahifalarini x, aqqoniy yoritishda beqiyos ahamiyatga moliqdir.

Xorazm tarixnavisligida eski o'zbek tilida yozilgan va bizgacha yetib kelgan dastlabki asar 1550 yilda yozilgan. "Tarixi Do'st sulton" yoki "Chingiznoma" deb atalgan ushbu bitik O'tamish Hoji qalamiga mansubdir¹. XVI asrning o'rtalarida Xivada xukmronlik qilgan shayboniylar sulolasi vakili Abulg'oziy Bahodirxon ikki mashhur tarixiy asar - "Shajarayi tarokima" va "Shajarayi turk"ni yozib qoldirdi. Keyingi shoh qo'lyozma uning vafotidan so'ng Anusha Muhammadxon (1663-87) siporishi bilan urganchlik tarixchi Mahmud ibn Muhammad Zamon tomonidan to'ldirilib, nihoyasiga yyetkaziladi². Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, SHerg'ozixon (1714-1727) davrida Mavlono Sayyid Muhammad Oxund degan mudarris Xiva o'tmishiga oid "Gulshani iqbol" degan ajoyib tarixiy vsar yaratgan. Ammo u bizgacha yetib kelmagan³.

Xorazmda shakllangan o'zbek tarixnavislik maktabi ayniqsa qo'ng'irotlar sulolasi davrgsha Yuksaklikka ko'tariladi. Bu yerda birin-kyetin buyuk o'zbek tarixnavislari - Munis, Ogahiy va Bayoniylarning "Firdavs ul-iqbol", "Riyoz uddavla", "Zubdat ul-tavorix", "Jome' ul-voqeati sultoni", "Tulshani davlat", "Shohidi iqbol", "Shajarayi Xorazmshohiy" va "Xorazm tarixi" asarlari vujudga keladi. Ular jahon tarixnavisligida "Xiva solnomalari" nomini olgan. Bu tarixiy manbalarning har biriga ko'zga ko'ringan sharqshunoslar Yuksak baho berganlar. Xorijiy mamlakatlarda (jumladan, AQSHda) ushbu qimmatli solnomalarni xar tomonlama chuqur o'rganish ishlari boshlab Yuborilgan. Ammo bizda hozirgacha ajdodlarimizdan qolgan ana shu ajoyib asarlar bir butun silsila sifatida o'quvchilar e'tiboriga havola yetilganicha yo'q.⁴

Xorazm tarixnavisligi maktabiga oid eslatilgan bitiklar ma'lum bir tarixiy davrda Markaziy Osiyoning ushbu mintaqasida ro'y bergan siyosiy voqealar, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar to'g'risida beqiyos qimmatli ma'lumotlar beribgina qolmay, uning jahondagi boshqa davlatlar bilan olib borgan tashqi aloqalari, birinchi navbatda Xiva xonligining xalqaro munosabatlari haqida ham g'oyat e'tiborli ma'lumotlar beradi. Bu hol, birinchidan, Turkiston tuprog'ida qad ko'targan xonliklarning o'z qobig'iga o'ralib qolmasdan boshqa xalqlar, uzoq-yaqin mamlakatlar bilan uzviy suratda munosabatlar Yuritib kelganligini, ikkinchidan, ana shu xonliklar tashqi siyosat Yuritish imkoniyatiga ham ega bo'lganliklarini namoyon yetadi.

¹ Bu asar rus tiliga tarjima qilinib, 1992 yilda Qozotstonda nashr etildi. Qarang: Utemish-xadji. CHingiz-name. Faksimile, perevod, transkripsiya, tvkstologicheskie primechaniya V. P. YUdina. Podgotovila k izdaniyu YU.G. Baranova, kommentariy i ukazateli M.X. Abuseitovoy. Otv. red. B.A. Axmedov, Alma-Ata, 1992.

² "Shajarayi turk" kirill alifbosida 1992 yilda Toshkentda bosmadan chiqqan: Abulg'oziy, Shajarayi turk. Nashrga tayyorlovchilar Quvommiddin Munirov, Qozoqboy Mahmudov. Mas'ul muharrir va so'zboshi muallifi B.A. Ahmedov, "CHo'lpon", T., 1992.

³ Munis "Firdavs ul-iqbol" da bu asar haqida quyidagiparni yozib qoldirgan: "Aning zamonida (SHerg'ozixon, 1714-1727) fuzapodin mavlono Sayyid Muhammad Oxunddir, kim oning ajdodi va ansobi va ahvoloti va futuhotida "Gulshani iqbol" nomli bir tarix bitibdur. Musajjihah va tarsiot va istiorot va majozot va sano'i bila orasitadir, ammo hamuz mun'adad yozilmadur erdi. Buxoro fuzalosining qo'liga tushub, hasaddin har dostonidin juzu juz va varaqu varaq maqtu' etib, burda-burda qilib zoe' qilibdurlar ". Munis bu voqea haqida xabar berar ekan, asark'i yirtib tashlaganlarni lanatlab, oxirida shunday arabiy kalimani keltiradi: "Xudoyo xudovandi! Ushbuni kim toptagan bo'lsa, uling zurriyotini qirg, zurriyotdan mahrum qil ". Qarang: Munis, Firdavs ul-iqbol, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, qo'lyozmalar majmuasi, tartib raqami 5364, 134a 2-bet.

⁴ Xiva solnomalari haqida kengroq ma'lumot olish uchun quyidagi asarlarga murojaat etish mumkin: Materialn po istorii turkmen i Turkmenii, XVI-XIX vv. Iranskie, buxarskie i xivinskie istochniki, M.-L., Izd-vo AN SSSR, 1938; Munirov Q. Munis, Ogahiy va Bayoniyning tarixiy asarlari, Tosh., O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi nashrivti, T., 1960; SHer Muhammad Mirob Munis va Muhammad Rizo Mirob Ogahiy, Firdavs-ul iqbol. Xorazm ptarixi. Qiyosiy-tanqidiy matn. Kirish (ingliz tilida) qismi muallifi va nashrga tayyorlovchi YU. Bregip, NYu-York. 1988 va boshq.

Xiva solnomalarida xonlikning tashqi siyosiy-diplomatik, iqtisodiy va madaniy aloqalariga doir ma'lumotlarni jug'rofiy jixatdan quyidagicha izoxlash mumkin:

1. Turkiston qalamlaridagi o'zbek xonliklari - Buxoro va Qo'qon bilan olib borilgan aloqalar;
2. Yaqin va O'rta Shark, davlatlari - Turkiya, Eron hamda Afg'oniston bilan Yuritilgan munosabatalar;
3. Rossiya, qisman Britaniya Hindistoni bilan mavjud bo'lgan aloqalar.

Shuni ham aytib o'tish joizki, solnomalarda Yuqoridagi davlatlar bilan olib borilgan munosabatlar haqidagi ma'lumotlar, asosan, juda qisqa ravishda bayon etilgan bo'lib, voqealarning tafsilotiga keng to'xtalinilmagan. Masalan, ko'p hollarda Eron yoki Rossiyadan kelgan elchilarning nomi, ularning u yoki bu xon tomonidan qabul qilinganligi, ba'zan esa Xiva hukmroni tomonidan ularga bshtdirilgan munosabat aytib o'tiladi, xolos. Ammo tashqi siyosat bobida xonlar tomonidan amalga oshirilgan bironta ham muhim hodisa solnomalar mualliflari nazaridan chetda qolmagan. Bu hrl juda katta ahamiyatga molik bo'lib, yilma-yil bayon etilgan ana shu ma'lumotlar qiymatini dastlabki ishonchli manba darajasiga ko'targan. Agar biz xonliklarda mavjud arxiv hujjatlarinng ko'ttchilik qismi bizgacha etib kelmaganligini hisobga olsak, tashqi aloqalar bobidagi ana shu ma'lumotlarning naqadar katta ahamiyatga molikligini darhol anglab olamiz. Shu bilan bir qatorda, solnomalar sahifalarida tashqi siyosatga oid ayrim masalalarning tafsilotiga ham duch kelamiz. Masalan, Ost-Indiya kompaniyasi elchisi Jeyms Abbotning Xiva xonligi gardaniga subsidiar shartnomani Yuklash, uni pirovard natijada Buyuk Britaniya mustamlakasiga aylantirish niyatida qilgan safari va uning bu boradagi "taklifi"ga nisbatan bildirilgan qat'iy rad javobiga doir fikr-mulohazalarning keng bayon etilganini ko'ramiz. To'g'ri, Jeyms Abbot missiyasi haqida Ogahiy "Riyo'z uddavla" asarida quyidagi qisqa ahborot bilan cheklangan: "Ham ul yil (1255-1839-1840) zulqa'da oyining o'n beshida Hindistondan Haybat otlig' ingliz elchisi kelib, oston bo'sliqg'a musharraf bo'ldi"¹. Ammo shu voqea Bayoniyning "Shajarayi Xorazmshohi"da batafsil berilgankim, uni o'qigan har bir kishi ingliz mustamlakachilik siyosati nayranglari o'sha yillar Turkiston xonliklari osmonida ham qora ko'lanka tashlaganligiga bir daqiqa bo'lsada shubha qoldirmaydi. "Hindistondan, - deb yozadi Bayoniy, - Habbot (Abbot) sohib otlig' ingliz Angliston podshohi tarafidan elchi bo'lib keldi. Nomasining mazmuni bu erdikim, ko'p zamondan beri Rossiya ahli sialar tarafga harakat etib, viloyatlaringizni olmoqni fikridadur. Maqsadi (Rossiyaning) budurkim, tamomi Movarounnahrni va Xorazm va Xurosonni olib, Siyiston ustidan biz tarafga (Hindistonga) o'tgay. Rossiya podshohi bir ulug' podshohdurkim, aning lashkari va dastgohi ta'rifdin ortikdur. Sizlarda aning lashkariga muqobil bo'la olgudek quvvat yo'kdir. Kamoli g'olib budurkim, yana ellik yildan so'ng (Rossiya) sizlarning viloyatlaringizni olur. Agar xoxlasangizkim, viloyatingiz davom qo'lingizda turib, hech kimsa anga mo'taarrez bo'la olmag'ay, viloyatingizni xatlatib bizga (Angliyaga) bering. Xorazm ingliz Yurti bo'ldi, degan so'z ishtihor topsun, andin so'ng bu xavfdin forig' bo'lursiz. Bizning sizga bu so'zimiz hasho kim nafsoniyat Yuzidin bo'lg'ay, balki maxzi do'stlikdurkim, g'arazimiz Rusiyag'a hind yo'lin bekitmokdur. Xatlashg'anda xohishingizcha shartnoma yozduring, biz qabul etarmiz. Noma tamom, vassalom"¹.

Shundan so'ng Bayoniy Xiva xoni huzuridagi Devon majlisida bo'lib o'tgan munozaralar va inglizlarning surbetlarcha qilgan bu taklifiga berilgan qat'iy rad javobi haqida shunday yozadi: "Vaqtikim Olloqulixon dedi: (Rossiya) alhol avval bizning ustimizga Yurush etgan emas, ellik yilgacha kim bor-u kim yo'q. Biz ellik yilda kelur ishning andishasi bila bu kun Yurtimizni qo'ldan birovga bermasmiz. Bizdan so'ngilar ne ish etmoqni xoxlar - etsunlar".²

Shu tarzda Xiva xonligini Buyuk Britaniya tasarrufiga olish maqsadida bu erga Yuborilgan ingliz "elchisi" o'z zimmasiga Yuklatilgan rasmiy vazifani ado eta olmasdan orqaga qaytishga majbur bo'ladi. "Habbot sohib, darig'kim bu ishda sizlarga ko'p foyda bor erdi, deb qaytib ketdi"³, deyiladi qo'lyozmada.

Xiva xonligi O'rta Sharqda Yuz bergan xalqaro voqealarni har vaqt hushyorlik bilan kuzatib borgan va ko'p hollarda ularda, o'z manfaatlari nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda, faol ishtirok etishga harakat qilgan. Bunga solnomalar sahifalaridan juda ko'p misollar keltirish mumkin. Bu

¹ Bayoniy. Shajarayi xorazmshohi. O'zbekiston Respublikasi Fanpar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instiuti, qo'lyozmalar majmuasi, tartib raqami 9596, 301-bet.

² O'sha asar, 302-a bet.

mintaqadagi ana shunday xalqaro muammolardan biri, masalan, XIX asrda Eron, Afg'oniston va Angliya o'rtasida mojaro o'chog'iga aylangan va bir necha bor urush chiqishiga sabab bo'lgan Hirot masalasi bo'lgan edi. Afsuski, O'rta Osiyo xonliklarining bu masaladagi siyosati hozirgacha tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qolib keladi.

Solnomalar esa Turkiston sarhadlariga tutash joyda ro'y bergan va bu yerdagi davlatlar xavfsizligiga tahdid solishi mumkin bo'lgan ushbu voqealarga Xiva xonligining munosabati hakdsa juda qimmatli ma'lumotlar beradi. 1837-1838 yillarda Hirot Eron hukmdori Muhammadshoh (1834-1848) tarafidan qamal qilinganda, Xiva xoni Olloqulixon (1825-1842) bu xabarni eshitishi bilan o'z vaziri Muhammad Yusuf mehtor raxbarligida Marv tomonga qo'shin yo'llaydi. Ayni vakdaa xon turkmanlarning taka qabilasi sardorlariga maxsus murojaatnoma Yuborib, ularni birgalikda Eron qo'shinlariga qarshi kurashga da'vat etadi. Muhammad Yusuf mehtor Marvga etib kelgach, bu yerdan Abdurahmon xalifa, Rahmonberdi parvonachi va Mahmud To'qsabolar boshchiligida Hirot tarafida turish uchun harbiy bo'linmalar Yuboradi. Ular Shayx Ahmad Talqoniy maqbarasi yoniga joylashib, Hirot atrofidagi Xuroson ko'shinlariga qarshi janglarga qatnashib turadilar. "Riyoziy uddavla"da yozilishicha, Xiva suvoriylari Xuroson voliyasi Allayorxon Asaf bilan bo'lgan to'qnashuvda g'olib chiqadilar va ko'p o'lja va asirlar bilan orqaga qaytadilar. Tez orada Xivadap bu yerdagi harbiy kuchlarga madad tariqasida qo'shimcha ravishda Muhammad Soliq eshon, Qutbiddinxo'ja shayx ul-islom, Said Nazarbiy boshchiligida yana qo'shin Yuboriladi. Solnomada bu masalaga shu qadar katta e'tibor berilganligi va Xivaning ko'zga ko'ringan davlat hamda diniy namoyondalarining safarga o'tlanishi sabablari quyidagicha izohlanadi: "Bu jamoa azimatining sababi ul erdikim, chun Muhammadshoh Qojarning Hirot ustiga kelib, tashaddudi tamom bila muxosara qilgani, barcha atrof va aknofda ishtixor topdi va jame' musulmon axdig'a baqadri hol say' va ko'shish ko'rgizmoqlozim, balki farz bo'ldi. Shahri Xivaq qozisi Muhammad Soliq eshon hazrat soxibqiron ostonasining mulozimi saodat nishonlarig'a arz qildikim: "al-on kufir Cheriki g'alaba qilib, Hirot mamlakatining ulusikim, musulmoni komil va iymon nuri bila ravshandildurlar, muxosara qilmish va mujodala ko'rguzmish. Ul jamoa jihatig'a jahd qilmoq va urushiga Yurish ko'rguzmak axdi fatvo rivoyati bilan jame' musulmon ahyag'a va ajibot jumlasini va farziyot qabilasidin bo'lgondin ko'rinur".

Bu vaqt ichida mehtor Tajan takalaridan Muhammad Amin Yuzboshi va Xudoyberdi Yuzboshi hamda Axaldan Niyoz Muhammad Yuzboshilarning har qaysi 300 tadan suvoriyga rahnamo qilib, Marv tomonlarga em-xashak va oziq-ovqat yig'ish uchun chopqin yasagan Eron harbiy dastalarini to'zg'itish, ularning karvon-larini qo'lga kiritishda katta muvaffaqiyat qozonadi. Bu holat o'z navbatida Hirotni qamal qilib yotgan Eron qo'shinlariga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi, albatta. Xivadan yangi madad kuchlari etib kelgach, Muhammad Yusuf mehtor o'z qo'shinlarini yomud, imreli, solur va soruq turkman qabilalari Yuborgan harbiy bo'linmalar bilan yanada kuchaytirgan holda Hirot tomon yo'naladi va Yo'lo'tan istehkomiga kelib joylashadi. Solnomaning ma'lumoticha, Xiva qo'shinlarini choraymoqlar sardorlari - Shermuhammadxon, Zomonxon va Karim dodxoqlar qarshi oladilar. Ular bilan kelganlar orasida Komron shohning valiaxdi shahzoda Nodirxon va mufti Mulla Laqablar ham bor edi.

Ma'lumki, bu urushda Eron engiladi va Muhammadshoh o'z qo'shinlari bilan qaytib ketishga majbur bo'ladi. Ularning talafotida Hirot xalqining jasorati bilan bir qatorda inglizlarning Hirotdek muhim strategik nuqtani Eronga topshirib qo'ymaslik siyosati ham katta o'rin tutgandi. Ammo Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar ushbu shaharning forslar qo'liga tushmasligida Xiva xonligi va u bilan ittifokda bo'lgan kuchlarning ham ahamiyati katta bo'lganligini ko'rsatadi. Buni yana shundan ham bilsa bo'ladiki, forslar chekingach, Hirot hukmdori Komron shoh zudlik bilan Marvda turgan Xiva xoni vaziriga elchi Yuborib, ana shu xushxabarni unga yetkazishga oshiqadi. "Shoh Komrondin, - deyiladi solnomada, - -tavotir rasmi bila vaziri sohibi tadbir qoshiga bu behjad asar va bu mujdai farxadsamar etishdi. Tahniyatguylik, muborakbodlig' rusumi bila o'z tarafidin kishi Yubormoqni ansab va ujob ko'rib, fazilatbaror, farosatintimo Shukrullo Og'oni elchi qilib va tansuq va armug'on tariqasida ming kalla qo'y va ming botmon g'alla topshirub, Hirot Yubordi".

1856 yilda esa, Eron qo'shinlari Hirot ustiga yana bostirib kelganlarida, Marvga etib kelgan Xiva xoni Muhammad Amin (1845-1856) o'z sarhadlari mudofaasi yo'lida qator tadbirlarni amalga oshirish bilan birga, ushbu shaharga tug'ilgan xatarni oldini olishda uning hukmdoriga ko'mak

berish maqsadida nafaqat Hirot, balki Afg'onistondagi boshqa hukmdorlar bilan ham uzviy diplomatik muzokaralar olib borgandi. "Xon hazratlari, - deb yozadi Bayoniy ana shu voqealar xususida, -Marvg'a min jazm etib va navkarlarga pul berib va tamomi og'a-inilarig'a va tamomi umaro va arkoni davlatlarga in'omlar berib buyurdilar: hama safar asbobini tayyor etsunlar. Muidin bir hafta o'tkandin so'ng tangriquli to'rani joynishin etib, o'tlanib chiqib, ohista-ohista ravon bo'ldilar, tokim tamomi lashkar izlaridin tushub jam bo'ldilar. Qiyoko'lining bir manziliga etib kelib erdilar. Maymananing xoni o'g'lini elchi qilib peshkashlar bila Yuborib erdi, ul erga kelib mulozimatg'a etdi. Hirot shoxdsin ham bir elchi ko'p tuhfa va peshkashlar bila bir fil kelturdi va Kobuldin hamelchi keldi. Xon hazratlari buyurdilar: filni yasatib, ustiga qanor yopib, oning ustiga taxt qurub - borgohning oldiga kelturdilar"¹.

Bu parchadan yana bir narsa anglashiladiki, Hirot shaxriga nisbatan Eron uyushtirgan harbiy Yurishga qarshi bo'lgan kuchlar ichida Xiva xonligi sezilarli nufuzga ega bo'lgan va qushni hukmronliklar unga katta hurmat bilan qaraganlar.

Solnomalarda o'sha davr diplomatiyasi tarixida qaror topgan qator qonun-qoidalar haqida va ularga qat'iy rioya etilganligi xususida ham g'oyat qimmatli ma'lumotlarga duch kelamiz. Bu sohadagi faktlar birgina Xiva xonligi tashqi siyosatiga doir masalalar tarixinigina emas, balki, umuman musulmon sharqidagi qator boshqa mamlakatlar diplomatiyasi tarixiga oid ayrim muammolarni tadqiq etishga ham imkon beradi.

Chunonchi, Xiva xonlaridan birontasi vafot topsa va uning o'rniga yangi xon tayinlansa, albatta, bu voqea munosabati bilan qo'shni va aloqada bo'lingan uzoq mamlakatlarga elchilar yo'llangan. Bu mamlakatlar hukmdorlari ham o'z navbatada ana shu elchilarga qo'shib vakillar Yuborganlar. Ular, birinchidan, avvalgi xon vafoti munosabati bilan o'z hukumatlarining ta'ziasini izhor etgan bo'lsalar, ikkinchidan, yangi xonning taxtga chiqishini muborakbod qilib, unga valine'matlarining tabrik maktubi hamda sovg'a-salomlarini topshirganlar. Bayoniyning yozishicha, Raximqulixonidan (1843-1846) so'ng taxtta chiqqan Muhammad Aminxon ana shu an'anaga muvofiq darxrl "atrof va aknofdag'i qal'a va baladalarining hukmronlarikim, muhabbatnomalar Yuborib yakjihatlikdin dam urar erdilar, barChalarig'a julusi xumaYunning e'loni uchun paygom Yubormoqni munosib ko'rib, har biriga bir kishini tahniyatnoma bila Yubordilar, andog'kim Shukrulla Oqoni Tehronga Yuborib, andin Istanbulg'a bormoqni zam amr etib, shohga va halifag'a munosib tuhfa va peshkashlar berib, nomalar topshurdilar va Xo'qang'a Otaniyozbekni tahniyatnoma bila Yubordilar, xoni mag'furning vafoti va o'zlarining juluslari axbori uchun Muhammad Sharifboyni Buxoroga Yubordilar"². Qat'iy qoidalardan yana biri shu bo'lganki, agar elchi Yuborilgan manzilga etib borguncha uni yo'llagan hukmdor vafot topsa, bunday elchining vakolati rasmiy kuchini yo'qotgan hisoblangan va uni borgan joyidagi hukmdor qabul qilmagan hamda u bilan hech qanday muzokaralar Yuritmagan. Bunday hollarda elchilar vazifalarini ado eta olmasdan orqaga qaytishga yoki chopar orqali maktub yo'llab, yangi hukmdordan o'z vakolatlarini tasdiqlovchi hujjat kelgunga qadar o'sha mamlakatda istiqomat qilib turishga majbur bo'lganlar. Bunga misol tariqasida Muhammad Aminxon tomonidan Turkiyaga 1855 yidda elchi sifatida Yuborilgan Shukrullo Oqo bilan Yuz bergan voqealarni keltirish mumkin. Ma'lumki, bu elchi xalifa huzuriga ravona bo'lishi bilan bir vaqtda Xiva xoni Seraxs tomonga Yurish uyushtiradi va u yerda jangda halok bo'ladi. Bu xabarni elchi yo'lda eshitishiga qaramay o'z safarini davom ettiradi. Ammo Istambulda uni Xiva elchisi sifatida tan olmaydilar va u sulton huzuriga kiritilmaydi.

Shundan so'ng u Xorazmga maktub yo'llab, o'zining elchilik vakolatini yangidan tasdiklanishini iltimos qiladi. Ogahiy "Gulshani davlat"da ana shu voqealar tafsilotini bayon etar ekan, Xiva taxtiga o'tirgan yangi xon - Sayyid Muhammad Bahodirxonning (1855-1865) Turkiya sultoni Abdulmajidga (1839-1861) maxsus maktub yo'llagani va unda Shukrullo Oqo vakolatini to'la tasdiq etganligini ta'kidlaydi. Solnomada buning isboti sifatida keltirilgan xon maktubida, jumladan, quyidagilar bitilgan edi: "Shukrullo Oqonikim, Muhammad Amin xoni marhumiyning amri bila Rum viloyatig'a marsul bo'lmish erdi, holo Islombul shahrida oliy janoblari xizmatida tavaqquf ko'rgizmishdur, o'z tarafimizdin vakil va elchi qilduq. Oning vakillik va elchiligin qabul etsunlar va Muhammad Aminxon marhumiy oqomizning Yuborgon nomasida harna so'z bo'lsa,

¹ Bayoniy, Shajarayi xorazmshohi. 345-6-346-a betlar.

² O'sha asar, 326-a-326-6 betlar.

bizning ham so'zimiz shuldur, eshitsuqlar". Ogahiyning yozishicha, "xalifa noma mazmunig'a muttala' bo'lg'ondin so'ng Shukrullo Oqoning elchiligin va Muhammad Aminxon jannat makonning nomasin qabul qildi. Va Shukrullo Oqoning martabasini burung'idin necha daraja baland etib, vazifasig'a ko'p zaru mol muqarrar qildi va Shukrullo Oqo g'oyatsiz masrur va xushhol bo'lib, bir necha ayyomni Xorazm azimati uchun ruxsat olmoq fikrida o'tkardi".

Ayrim hollarda elchilarga Yuklatilgan vazifalar haqida ham aniq ma'lumotlar keltiriladiki, ulardan o'zaro siyosiy aloqalarning darajasi haqida, ba'zi muhim tarixiy voqealar tug'risida to'la tasavvurga ega bo'lish imkoni tug'iladi. Masalan, "Firdavs ul-iqbol"da bayon qilinishicha, 1814 yilda Xurosonda² Xivaga kelgan elchilarga xon o'z navbatida elchi qo'shib jo'natar ekan, u bilan birga qo'yidagi mazmunda xabar yo'llaydi: "Agar ellik va itoat izhorida sodiq bo'lsalar, kuz faslida inshoalloh ul tarafg'a azm etkumizdir. Agar el muxolif bo'lsalar, alar samtig'a nuhzat qilg'umizdir. Agar el bo'lsalar, Saodatqulixon yanglig' akobir va mo'tabar kishilardan ko'p kishi mulozimatga irsol qilib, zakot va xirojni kamo haqqahu Yuborsiilar"¹. Bundan o'sha yillarda Xurosonning shimoliy nohiyalari, jumladan, Seraxs va uning atroflari Xiva xonligi tasarrufida bo'lganligi va unga tobe joylar sifatida xiroj to'lab turganligi ma'lum bo'ladi. Yana bir misol. 1845 yili Buxoro amiri Nasrulloxon Xivaga Qo'chqorbek Mirohurni elchi qilib Yuboradi. Aftidan, amir Nasrulloxon Xiva hukmdori Rahimqulixonga yo'llagan o'z maktubida uning sha'niga tegadigan tarzda muomalada bo'ltan yoki ichki ishlariga aralashish darajasvdagi takliflar yo'llagan. Bunga javoban Xiva xoni Qo'chqorbek Mirohurga o'z elchisi Raxmatulla Qorako'zni qo'shib Buxoroga jo'natar ekan, Nasrulloxonga quyidagi mazmundagi maktubni topshirishni buyuradi: "Amir Nasrulloning muddaosi agar musolaha qilib borishmoq bo'lsa muxoriba maydoniga chiqsunkim, biz ham ul amrga muhayyo va madaddurmiz. Bu ikki ishning kaysisini ixtiyor qilsa, ul ishga bel bog'lasunkim, ikkisi ham bizning maqsadimizdur"².

Shu narsa diqqatta sazovorki, Xiva solnomalarida mualliflar u yoki bu mamlakatga xonlik tarafidan elchi qilib tayinlangan shaxslarning nomini atash bilan cheklanmasdan, ko'pchilik hollarda, ularning nasl-nasabi, tavallud topgan joyi, xonlikda egallab turgan mavqei haqida ham ajoyib ma'lumotlar keltirib o'tadilar. Hoji Shukrullo Oqo, - deyiladi "Gulshani davlat"da, - Xorazm davlatining qadimiy davlatxoh umarosidin va sartiya tavoyifining korogoh kuborosidindur va aning mansha' va mavlidi Kot viloyatidir va vatan va maskani ham andadur va Muhammad Aminxon saltanati avoyilida oning amri bila elchi bo'lib Rum podshohi sulton Abdulmajidxong'a noma va tuhfa eltib, oning noma va hadyasin ham mazkur xonning oldig'a kelturmish erdi"³. «Jome' ul-voqeati sultoni»da Eronga Yuborilgan navbatdagi elchi haqida esa quyidagilarni o'qiymiz: "Eron podshohi Muhammad shohning Yuborgan elchisiga atabayi falak martaba mulozimlaridin donish va ixlos oroy Muhammad

Sharifboyni elchilik tariqasi bila hamroh qilib, muhabbat noma bila Eron mamlakatiga irsol ettilar"⁴. YOki 1852 yilda Buxoroga Yuborilgan elchilarga shunday tavsif beriladi: "Umaroi sadoqat intisobdin Avaz Murod mirobkim, Qiyot dudamonining izzat maobi erdi, iltifoti podshohonadin Buxoro elchilishga nomzod bo'lmish erdi Kot akobiridin Otaniyozbek qo'ng'irotnikim, arkoni davlat aozimidin erdi, elchilik rasmi bila qo'shib, muvalafatnomai va savg'oti kiromiy topshurub Buxoro savbig'a irsol qildi". Albatta, zarur paytlarda xon devonidagi e'tiborli a'yonlardan har birida ham elchi sifatida foyda-lanilgan. Ammo xonlikning xorijiy aloqalari haqida solnoma-larda keltirilgan ma'lumotlardan shu xulosaga kelish mumkin-ki, bu yerda ma'lum tarzda o'ziga xos diplomatlar guruhi shakllangan. Chunki, Yuqorida nomlari zikr etilgan elchilar bir emas, balki bir necha martalab turli mamlakatlarga Xiva vakili sifatida safarbor etilgan va ularga har vaqt o'ta muhim davlatlararo muammolarni hal etish vazifasi Yuklatilgan. Masalan, Muhammad Aminxon tomonidan Turkiyaga elchi qilib Yuborilgan Hoji Shukrullo Oqo, Yuqorida ta'kidlanganidek, oradan ma'lum muddat o'tgach, yana shu mamlakatga Xiva vakili sifatida safarga otlantiriladi. "Muhammad Aminxon, - deb yozadi Ogahiy, - o'zining umri va saltanati ayyomining

¹ Bu yerda Seraxsdan kelgan elchilar haqida so'z boradi.

² Munis. Firdavs ul-iqbol. 186-a-b betlar.

³ Ogahiy. Jome' ul-voqeati sultoni. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instiuti, qo'lyoshalar majmuasi, tartib raqami 9786. 188-bet.

⁴ Ogahiy. Gulshani davlat. 76-a-76-b betlar.

avoxirida, bars yili ta'rix hijriy 1271 da, rabiussoni oyining g'urrasida (dekabr 1855 — yanvar 1856) Shukrullo Oqoni o'z tarafidin vakil etib, haj savobin xrsil qilmoq niyati bila, baytulloh ziyorati va Rum safari uchun noma topshirub va yo'l xarojati uchun ko'p nakdu mol berib yana Rum viloyatig'a irsol qildi".¹ Solnomalardagi ana shu tarzda ma'lumotlar Xiva xonligi tashqi siyosatida muhim o'rin tutgan qator o'zbek diplomatlari haqida va ularning faoliyati to'g'risida aniq tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, o'zbek xonliklarida, jumladan, Xivada chet davlatlarning doimiy vakolatxonalarini bo'lmagan. Boshqa qo'shni xorijiy sharq davlatlari, masalan, Eron va Afgonistonda XIX asrda G'arb mamlakatlari, chunonchi, Angliya,

Rossiya va Fransiyaning elchixonalarini qaror topgandi. Ammo ana shu G'arb daalatlari poytaxtlarida Sharq mamlakatlarining doimiy elchixonalarini ochishga ruxsat berilmasdi. Ular fakat zarur hollardagina u Yurtlarga o'z elchilarini Yuborish bilan cheklanishardi. Bu xol diplomatiya tarixida qaror topgan mustamlakachilik siyosatining bir ko'rinishi edi.

Turkistondagi uch xonlikning o'zaro elchilik aloqalari tarixiga nazar tashlasak, ularning poytaxtlarida ham bir-birlarining doimiy vakolatxonalarini bo'lmagan, ammo o'zaro diplomatik bordi-keldilar izchil suratda amalga oshirilib borilgan. Bu munosabatlar faqat orada nizo qo'zg'algan paytlardagina uzib qo'yilgan. Odatda Buxoro yoki Qo'qon xonligidan kelgan elchilarga, albatta, Xiva xoni ham o'z diplomatik vakilini qo'shib jo'natgan. Bu yerdan borgan elchi ham o'z navbatida ularning elchilari hamroxligida vataniga qaytgan. Masalan, 1854 yilda "rabi'ussoniy oyining o'n uchida, dushanba kuni, Buxoro elchisi Abdulvohid Mirahurga Rahmatullo mahram kim, "Qora ko'z" laqabi bilan mashhur, elchilik Yusuni bila anga qo'shib, muhabbatnoma topshurub Buxoro sari irsol qilindi". YOinki 1855 yidda «Qo'qonga mu'azzaz va mukarram kishisi O'rinxo'ja Mirasadni elchilik rasmi bila onga musohib qilib, tuhafoti loyiq va tansuqoti muvofiq va musodaqat nomayi topshurub, Xorazmi jannat bazm samtig'a irsol etdi"² va hokazo.

Ana shu tarzda xonliklar o'rtasida uzluksiz bordi-keldilarning amalga oshirilib kelinganidan, tabiiyki ularning poytaxtlarida har birining muqim elchixonasi va doimiy vakilining qaror topishiga extiyoj tug'ilmagan ko'rinadi. Bu yerda o'zaro masofalarning yaqinligini ham nazarda tutish lozim bo'ladi. Ammo Turkistondan tashqaridagi xorijiy davlatlar bilan bo'lgan aloqalarda bunday izchillikni ko'rmaymiz. U mamlakatlardan kelgan elchilarga ham elchi qo'shib jo'natish qoidasiga rioya qilingan. Ammo bu yerdan borgan elchi yolg'iz qaytib kelgan takdirda aloqalar ma'lum muddatga, ularga zarurat tug'ilgunga qadar uzilib turgan,

Solnomalardagi ma'lumotlarga qaraganda, elchilar poytaxtga kirish oldida xon tomonidan tayinlangan e'tiborli a'yon tomonidan kutib olingan. Xivada xorijdan kelgan elchilarning istiqomat qilishi uchun barcha sharoitlar hozir qilingan maxsus elchixonaga bo'lib, chet ellardan kelgan rasmiy vakillar to'z Yurtlarig'a qaytgunga qadar ana shu joyda yashashgan. Masalan, Bayoniy 1846 yilda Buxorodan Xivaga kelgan elchilar haqida ma'lumot berar ekan, jumladan, quyidagilarni yozadi: "Muhammad Aminxonning amri bila shigovulbek elchilarning oldig'a chiqib, e'zoz va ikrom ila kelturub elchixonaga tushurdi". "Gulshani davlat"da 1854 yilda Xivaga kelgan Buxoro elchisi haqida shunday yozilgan: "Buxoro podshohi Amir Nasrullohning elchisi Mirzo Qarovulbegikim, burunroq amiri mazkurnish muhabbatnomasin keltirub, Xivaq shahrida elchixonai humoyunda mutamakkin erdi hazrat sohibqiron umaroyi izom va kubaroyi fihom zumrasidin muqarrabi bargohi sultoni, mahrami asrori nihoniy YAxshi Muhammad dorug'oni onga elchilik tariqasi bila Buxoro jonibig'a irsol qildi"³. Shu asarning boshqa bir sahifasida keltirilgan ma'lumotlar esa, Yuqorida ta'kid-langanidek, ana shu elchixonada hayot kechirish uchun barcha sharoitlar muhayyo bo'lganligini va xorijdan kelgan elchilarning maishati har vaqt xonning diqqat-e'tiborida turganligini ko'rsatadi. "1274 yil rabi'ussoniy oyining yigirma ikkisida (1856 yil, 9 dekabr), - deb yozadi Ogaqiy, -Buxoro elchisi Dovudxo'ja Miraxurboshi elchixonayi oliyg'a tushurildi va o'z muddosidin afsunroq vazifa va qunuq etkuruldi".

Bunday maxsus elchixonalar Turkistondagi boshqa xonlik-larning poytaxtlarida ham mavjud

¹ O'sha asar, 121-6 bet.

² 1. Bayoniy. Shajarayi Xorazmshohi. 326-6 bet.

³ 1. Ogahiy. Gulshani davlat. 96-a bet. 2. O'sha asar. 135-a bet.

bo'lgan. Buni solnomalardagi quyidagi satrlardan bilsa bo'ladi: "Atabai gardun martaba davlat va iqbolhamdam Do'stniyoz maxramkim, elchilik tariqasi bila burunroq (1855 yil) Xo'qand viloyatig'a mursal bo'lmish erdi andog' kim, sobiqan tahrir topdi. Xudoyorxon (unga) podshohona navozish va pursishlar ko'rguzdi va elchixonai firdavsnishonag'a tushurub, ta'zim va takrimi kamoyanbag'i sa'i va ko'shish qildi".

Yuqorida keltirilgan ayrim parChalardan ko'rinib turibdiki, Xiva solnomalarida o'z aksini topgan tashqi siyosat masalalariga taallukli ma'lumotlarga tayangan holda XVIII asrdan to Rossiya Xiva xonligini bosib olgunga qadar (1873 yil) bo'lgan vaqt ichidagi ushbu xonlikning tashqi siyosati haqida ishonchli materiallar bilan birga, o'sha davrda O'rta Sharq mintaqasida vujudga kelgan murakkab vaziyat, mustamlakachi davlatlarning bu mintaqa mamlakatlarini o'z tasarruflariga olish uchun Yuritgan siyosatlari haqida tasavvur hosil etish mumkin.

Bu yerda yana bir g'oyat muhim holni ta'kidlash lozimki, solnomalardagi Xiva xonligining tashqi siyosatiga oid ma'lumotlar Xiva xonlarining o'z tashqi siyosatlarida o'z davrida diplomatiya sohasida o'rnatilgan qonun-qoidalarga har vaqt qat'iy rioya etib kelganliklarini ko'rsatadi. Rossiya, Eron va Turkiya davlat arxivlarida saklanib qolgan, Xiva elchilari o'z xonlari nomidan bu mamlakatlar hukmdorlariga olib borgan rasmiy maktublar ham buni isbotlab turibdi.

O'RTA OSIYO - ERON DIPLOMATIK ALOQALARI TARIXIDAN

1. "Safarnomayi Buxoro" da Eron-Buxoro elchilik aloqalari

1994 yili Texronda Eron Milliy Majlis kutubxonasi-(№1)ning qo'lyozmalar xazinasida saklanayotgan (№2860) "Safarnomayi Buxoro" asari chop etildi. Qo'lyozmani nashrga tayyorlagan tarixchi olim Husayn Zamoniy uni Qojorlar davlatidan "birinchi elchi" bo'lib Buxoroga kelgan zotning qalamiga mansub deb hisoblaydi¹.

Noshirning tadqiqotlaridan va risolaning mazmunidan u Muhammadshoh (1835-1848) tomonidan Buxoroga elchi qilib Yuborilgan Eron davlat arboblarkdan birining safar xotiralari ekanligi ma'lum bo'ladi. Qo'lyozmaning oxirgi sahifalari noqis bo'lganligidan (yagona nusxa) muallifning nom nishonini aniklashning imkoni yo'q va elchi Yuborilgan vaqt haqida ham biror aniq ishora qilinmaydi. Elchining vazifalaridan biri ingliz fuqarosi Jozef Vulfni ozod qilish bo'lganligidan, uning Buxoroga 1844 yili kelganini taxmin qilish mumkin. Zero, mazkur Angliya fuqarosi ayni shu davrda Buxoroda tutqunlikda edi. Matnda eslatilgan turkiy "tushqon yili" iborasi ham xuddi shu yilga to'g'ri keladi.

"Safarnomayi Buxoro" muallifi Buxoroga elchi bo'lib kelishdan avval Buxoro amiri "Eron davlatiga do'stlik va sadoqat ko'rsatib", Sayid Halil nomli zotni elchi qilib Yuborganini eslatadi va "Niso" surasining 86-oyatiga² ko'ra o'zining bu erga ravona qilinganini qayd etadi.

"Safarnomayi Buxoro" da ushbu shahar haqida turli xil ma'lumotlar: u erga boradigan yo'llar, yo'ldagi manzillar, beqatlar, ularning suv bilan ta'minlanishi haqida, har bir bekatda uchragan odamlar va taka, soruq, solur turkman qabilalarining joylashishi to'g'risida, davlat tuzumi, soliq yig'ish usullari va aholining urf-odatlar borasida eronli Yurishlarni qiziqtiradigan ma'lumotlar beriladi. Xususan, shunday fikrlar e'tiborni tortadi: "O'zbekiya ahlining avzoyi atvori, odamiyati, raftoru guftori, o'tirib-turishi, libosu taomi, aslan boshqa viloyatlarga dahli bo'lmagan tarzi va g'aroyib qoidalari bor". YOki "Amir (urushga) ketgandan so'ng besh kun o'tgach soliqchi kelib (xabar qildi). Abdussamadxon noib bilan askar, go'pxona va suvora kelishadi; ikki kun ichida vazir to'pxonaning tadorikini (ko'rsin) va Buxorodan va uning atrofidan Yuz ming tuman chog'lik pul yig'ib olinsin, deb topshirilgan. Ja'mini ikki kundan keyin yig'ib olishdi va har qachon qo'shin tortishni istab qolishsa va pulga zarurat tug'ilsa, Buxoro aholisi qarz unvonida unga pul beradi»1. Unda Buxoro amirligida joriy bo'lgan diplomatik marosimlar - elchilarni qabul qilish, shoh yorlig'ini topshirish, sovg'alar taqdim qilish rusumlari, mehmonnavozlik urf-odatlar haqida ham

¹ Safarnomayi Buxoro (asari Muhammadshohi qojor) (1259- 126(h)). Ba ehtimomi Husayn Zamonii. Tehron. 1373h.

² Alloh yo'lida kurash va boshqalarni ham qo'zg'at, ma'nosida,

ma'lumot beriladi.

"Safarnoma"da, shuningdek, Buxoroning o'z qo'shnilari -Qo'qon, Urganch bilan ziddiyatli munosabatlari, turkmanlar va Xuroson hokimlari bilan aloqalari, amirning inglizlarga ishonchsizlik kayfiyati hamda Eron-Buxoro munosabatlari haqida ma'lumotlar yig'ilgan.

Eron elchisi asosan uchta vazifa bilan Yuborilgan edi:

- a) Buxoro hududida saqpanayotgan eronlik asirlar masalasi;
- b) Marv va turkmanlar masalasi va
- v) Buxoroda tutqunlikda bo'lgan ingliz fuqarosi Jozef Vulfni ozod qilish.

Buxoro amiri tomonidan rasman qabul qilingan odat bo'yicha, sovg'a-salomlardan so'ng bir necha bor munozaralar bo'lib o'tgani va mazkur muammolar haqidagi muzokaralarning mazmuni bayon qilinadi. "Amir menda miltiq, shamshir, ingliz to'punchasi, tilla soat va asboblari, tilla va kumushdan yasalgan choy va qahva idishlari borligini Halilxo'jadan eshitib, ularni ko'rgani bersin", debdi, degan jumladan Eronga Yuboriltan Buxoro elchisi Sayid Halilning Eron elchisi bilan birga qaytib kelgani ma'lum bo'ladi va Sayid Halil elchiligidan vaqgi ham aniklanadi.

XIX asrning I yarmida qullar masalasi, asirlarni qul qilib sotish - o'sha betinch zamonning mudhish belgilaridan biri bo'lib qolgan edi. Bu odat faqat Buxorodagina emas, balki qo'shni mamlakatlarda ham mavjud edi. Hind sayyohi Mohan La'l Qunduzda (Afgoniston) bozorda qullar sotilayotganini ko'rgani, rus sayyohi I.P. Pashino esa Sori (Eron)da qullar bozori bo'lganligi haqida guvohlik berishadi. Buxoroda keng tus olgan asirlarni (xususan, eronliklarni) sotishda islomning sunniy va shia mazhablari o'rtasidagi ziddiyatlarning ta'siri ham rol o'ynar edi.

Buxoro amiri Eron elchisi bilan suhbatda asirlar haqida gapirib, ularni sotish va xarid qilish qadim zamonlardan buyon ulamolarning fatvolari asosida davom etib kelayotgani va fuqaro ularni naqd pulga sotib olgani bois qaytarib bermasligini aytadi. Muayyan bir vaqt o'tib, Eron bilan ittifoq mustahkamlansa, o'zaro bordi-keldilar kengaysa, bu muammo ham o'z-o'zidan barham topadi, deb umid bildiradi amir.

Ikkinchi masalada Eron elchisining Marv Eron mulki hisoblanadi, degan fikriga javoban Buxoro amiri u yerdagi ahvolning nihoyat murakkabligini tushuntiradi va Marv hokimi shahar aholisi talabiga ko'ra tayinlanganini aytadi. Soruq, solur va taka turkman urug'lari Buxoroga qarshi "muxolifat binosini tiklagan" Urganch hokimi bilan birgalikda Buxoro ustiga bostirib kelib, qirg'in uyushtirganliklari, keyin ularning boshliqlari Urganch hokimini o'ldirib, amirdan Marvga hokim tayinlashni so'rganlarini bayon qiladi. "Haqiqat shundaki, - deydi amir, - agar Marv avvalgiday obod bo'lmas ekan, u yerda na turkmanlar ra'iyat bo'ladi, na hokim (u qayerdan kelsada) uni boshqara oladi".

Uchinchi masala bo'yicha munozara ancha keskin kechadi, chunki bu masala inglizlarning Buxoroda, umuman, O'rta Osiyodagi, josuslik faoliyati bilan bog'liq edi.

Inglizlar Afg'onistonga bostirib kirgach, Hindistondagi ingliz gubernatori polkovnik Stoddartni Buxoroga jo'natadi (1838). Mulla Olim Mahdum uni ingliz hukumati tarafidan amir Nasrullo (1826-1860) huzuriga kelgan birinchi elchi deb hisoblaydi va uning fikricha, Stoddartning "istak va muddaosi amirni inglizlar tarafidan biror turli yomon niyat yo zarar keltirmaslikka ishonirib, boshqa davlatlarning, ya'ni Rossiyaning bu mamlakatlarga qasd va tajovuzlaridan saqlamoq va mudofaa etmoqni xoxlaganidan" iborat bo'lgan. Mulla Olim Maxdum inglizlarning bu niyatlari "Movarounnahr xalqiga do'stlik va muhabbatdan bo'lmay, balki Rossiyaning Eron va Afg'oniston hududlariga yaqin kelishini xohlamaganidan edi", deb to'g'ri talqin qiladi, biroqbu elchilikning asosiy maqsadi O'rta Osiyo hududlarini o'rganish, ma'lumot yig'ish va xonliklarni o'zining beg'arazligiga ishonirib, ular bilan bitim tuzishga erishish bo'lganligini tushunib etmaydi. Inglizlarning asosiy maqsadi esa, "Buxoro lashkarini yangi qurol, tezotar to'plar bilan qurollantirish, harbiy muallimlar Yuborish va Rossiyaning xufya harakatlaridan Buxoro hokimlarini xabardor etib turishgina" bo'lmay¹, balki Afg'onistonga nisbatan amalga oshirilgan tajovuzdan so'ng bu yerda ham o'z mavqeini mustahkamlab olishdan iborat edi.

Amir Nasrullo uning harakatlaridan yovuz niyatlarini tushunib etgach, Stoddartni qamoqqa oladi.

¹ Mulla Olim Maxdum Hoji. Tarixi Turkiston. Qarshi. /992. 121-bet.

Stoddartni qutqarish va uning rejalarini davom ettirish maqsadida 1841 yili kapitan Konolli Xiva va Qo'qonga Yuboriladi. A. G. Serebrennikovning yozishicha, u "Xiva xoni orqali Stoddartni qutqarishga harakat qilish bilan birga, qushbegi va mehtar bilan shaxsiy uchrashuvlarida xivaliklarni Buxoroga qarshi urushga otlantirish uchun har tomonlama harakat qiladi.¹ U yerdan Qo'qonga o'tib, xon bilan uchrashuvlarida Qo'qon askarlariga inglizlarning "harbiy usuli"ni o'rgatishni taklif qiladi. Ayni shu vaqtda Qo'qonga Yurish qilib kelgan amir Nasrullo uni o'zining o'rdasiga taklif qiladi va o'zi bilan Buxoroga olib ketadi. Bu yerda ham Konolli zimmasiga Yuklatilgan topshiriqlarni bajarish bilan shug'ullanayotganiga amin bo'lgan amir uni ham qamoqqa oladi. Buxoro amiri Eron elchisi bilan suxbatda ularning kirdikorlari hakdda shunday degan edi: "Siz bilmaysiz, bu ikkalasi bizning davlatimizni xarob qilishga bel bog'lashgan. Goho qog'oz Yuborib Qo'qond xonini bizga dushman qilish harakatida bo'lishgan va ba'zan Urganch xoni bilan bordi-keldi maqomiga o'tib, ularni bizga qarshi adovatga ig'vo qilishgan va (bu yo'lda) qancha harajat qilsangiz biz to'laymiz deb ahd qilishgan".

Stoddart va Konollining hayotini saqdeb qolish haqida Britaniya qirolichasining Buxoro amiriga yo'llagan maktubi ham, uning iltimosiga ko'ra Rossiya va Turkiyaning vositachiligi ham, Xiva xonining homiyligi ham samara bermaydi — ingliz zobitlari qatlga yetkaziladi. Bu haqda yozgan barcha tarixchilar amirning bu a'molini inglizlarning Afg'onistonda mag'lubiyatga uchrashi bilan bog'laydilar.

Bundan bexabar Angliya xukumati ularni ozod qilish uchun Eron vositachiligidan foydalanishga harakat kdpadi va Eron orqali Jozef Vulf nomli shaxsni jo'natadi. U Muhammadshoxdan omonnoma olib, 1844 yili Buxoroga etib keladi.

Stoddart va Konollini ozod qilishda vositachi bo'lib kelgan Jozef Vulf ham ularning Sherigi sifatida qamoqqa tashlanadi. Shundan so'ng Angliyaning Erondagi elchisi polkovnik SHEyl Muhammadshoxdan bu ishda shaxsan vositachilik qilishni iltimos kdpadi va shoh Buxoroga o'zining elchisini jo'natib, unga boshqa masalalar qatorida Jozef Vulfni ozod qilish vazifasini ham topshiradi.

Eron elchisi Buxoro amiri bilan suhbatda o'zining mamlakati bilan Angliya o'rtasida ittifoq borligini eslatib, qo'lila Eron shohidan omonnomasi bo'lgan ingliz fuqarosi Jozef Vulfni izzat-ikrom bilan unga topshirish lozimligini basn qiladi. Bundan "Eron shohining rozi bo'lishi" va, aks holla, "podshohning xotiri ranjishiga" sabab bo'lishi haqida ogoxlantiradi.

Eron elchisi Buxoroda sakkiz haftadan ortiqroq istiqomat qiladi va u yerdagi ahvol haqida, amirning Samarqand, Xo'jand Yurishlari va shikast eb qaytganining tafsilotlari, amirning fe'l-atvori haqida hamda "shahar kezib yig'ilgan" boshka xabarlar borasida yozib, bir necha daf'a Mashhalga, Hoji Qosim Tehroniy nomli shaxsga Yuborib, u esa ularni shox saroyiga jo'natib turadi.

Shu tariqa Buxoroning ichki va tashqi ahvolidan xabardor bo'lib turgan shoh hukumati amirga yangi yorliq va elchiga maktub yo'llaydi. Elchiga Xuroson hokimi Osifuddavla tomonidan yozilgan va Mulla Kozim nomli shaxs olib kelgan maktubdan ma'lum bo'lishicha, shohning yangi yorlig'i Jozef Vulfni ozod qilish xususida bo'lgan. YOrliqni o'qib chiqqan zamon amirning darhol ingliz sohiblari haqida gap ochishi ham ayni shu muddaoni tasdiklaydi. Amir aytadi: "YAshira olmayman, men ulardan tinch va xotirjam emasman; uni ham o'zining Sheriklariga qo'shsam (ya'ni qatlga yetkazsam — D.V.) deyman".

Amirning fikrini uning qo'shnilari — inglizlarning niyatlaridan xabardor bo'lgan Xuroson hokimlari ham qo'llab-quvvatlar edilar. Eron elchisi Buxoroda turgan kezlari bu erga Hirotdan, Shahrizabzdan, Hulumdan, Urganchdan elchilar kelib-ketgan edi. Amir e'tirof etishicha, Hirotdan hokimining elchisi YOrmuhammadxon olib kelgan maktubda Jozef Vulfni ham qatlga yetkazish taklifi bor edi.¹

Biroqamir, ehtimol, murakkab vaziyatda Eron bilan diplomatik aloqalarni sakdeb turish maqsadida bo'lgandir, elchiga aytadi: "A'lo hazrat davlatining xohishi (shunday) ekan va Siz kelgan ekansiz, (mayli), Sizingcha bo'lsin - uni baxshida qildim, qaytayotganingizda o'zingiz bilan birga olib ketasiz".

Shu bilan birga amir - balki, biz ham sizga qo'shib Angliya davlatiga odam jo'natarmiz va

¹ Qarang: Muhammadjonov A. R., Ne'matov T. N. Buxoro va Xivaning Rossiya bilan munosabaglari tarixiga oid bazi manbapar. Tosh., 1957. 70-bet.

o'zimizning maktubimizni siz orqali berib Yuborarmiz, deb qo'shib qo'yadi. Biroq "Safarnoma"da bu haqda boshqa ma'lumot uchramaydi.

Shundan so'ng Eron elchisi eronlik asirlar masalasida ham qatiyat ko'rsatishga kirishadi. Amir bilan xilvatda olib borilgan musohabada Buxoroning ichki va tashqi ahvolidagi mushkulotlarini gasvirlab, elchi bunday sharoitda Eron bilan hamjihat bo'lish birdan bir to'fi yo'l, deb uqgiradi. Hamjihatlikning asosiy shartlaridan biri esa, elchi fikricha, eronlik asirlarni ozod qilish va bundan buyon ularni sotmaslik va xarid qilmaslik haqida farmon berishdir.

"Safarnomayi Buxoro" mazmunidan elchining bu taklifi Eronning harbiy qudrati mavqeidan turib aytilgani ochikdan-ochiq ko'zga tashlanadi. Uning fikricha, "jang asboblari va qurol-yarokutar, to'p va miltiqlar, qurolxona va hokazolar shu qadar (ko'p) yig'ilganki, unga hech bir mamlakat bir soat ham bardosh berolmaydi". Elchi Eronning harbiy qudratini eslatib, u bilan ittifoqchi bo'lish lozimligini islom manfaatlarini bilan asoslaydi: "Shunday davlat bilan do'stlik va hamjihatlik islomni baquvvat qiladi va kufrni mag'lub etadi".

Eron elchisi Buxoro amiri bilan suhbatda Eronning mavqei va harbiy qudratini tavsiflashda ancha mubolag'a qilgan edi. Zero bu davrda Eron saroyi Angliyaning teng huquqli ittifoqchisi emas, balki uning kuchli ta'siri va tazyiqi ostida bo'lib, Angliyaning istak va talablarini bajarishdan bosh torta olmay qolgan edi. Masalan, Hirotga qarshi urush olib borayotgan (1837-1838) Muhammadshoh, ayni Angliyaning talabi va tazyiqi ostida bir yil davom etgan Hirot qamalidan Yuz kechib, qaytib ketishga majbur bo'lgan edi. Bu urushda inglizlar Eronga qarshi Hirot hokimini qo'llab-quvvatlab, uni qurol bilan ta'minlagan, qal'a mudofaasini ingliz zobiti Pottinjer boshqarib turgan edi. Eronlik tarixchi Jamshid Kiyonfar bu hakda shunday yozadi: "Angliya davlati xiroh hokimiga pinhona yordam ko'rsatish bilan cheklanmay haqiqiy basharasidan niqobini olib tashlab, Eronga rasman urush e'lon qildi va Eronning janubiy bandarlarini o'qqa tutdi".¹ Shundan so'ng Muhammadshohning inglizlar talabiga bo'ysunishdan o'zga iloji qolmagan va, mazkur tarixchi yozishicha, Muhammadshoh "Angliyaga qarshi tura oladigan qudrati bo'lmaganidan qamalni bo'shatib, ruhi tushib Texronga qaytgan edi".²

Sal o'tmay inglizlar Eronni teng huquqli bo'lmagan shartnoma tuzishga majbur etadilar (1841) va Bandar Bushirda, Texronda, Tabrizda o'zlarining savdo agentliklarini ochishga va savdoda katta imtiyozlar olishga erishadilar. Oqibatda inglizlarning Eronga eksporti yildan-yilga importdan bir necha barobar ortiq bo'la boradi. Savdo aloqalarida balansning bunday buzilishi Eron xo'jaligini butunlay xarob qiladi: qishloq xo'jaligi tushkunlikka Yuz tutadi, paxtachilik, hunarmandchilik, umuman, an'anaviy mahsulotlarni ishlab chiqarish inqirozga uchraydi. Oqibatda keng xalq ommasining g'azabi 1844 yili boshlanib, sakkiz yil davom etgan "bobiylar qo'zgoloni"da o'z aksini topadi. Bunday ahYul mamlakatning qudrati va Angliya bilan teng huquqli ittifoqdan guvohlik bermasdi, albatga. Eron shohi Muhammadshohning notavonligi haqida uning huzurida katta nufuzga ega bo'lib, maslahatchilik qilib turgan Rossiyaning muxtor elchisi I.O. Simonich ham guvohlik beradi. Muhammadshohning Hirot bilan urush boshlashiga o'zining qarshi bo'lmaganligini eslatib, u yozadi: "Agar bir yil avval men harbiy Yurish tarafdori bo'ltan bo'lsamda, 1836 yilgi turkmanlar ustiga Yurishdan keyin shunga katiy iqror bo'ldimki, na yosh shoh, na uning vasiysi qo'shinga qo'mondonlik qilishga mutlaqo qodir emaslar. Men sodir bo'lajak oqibatni oldindan ko'ra biltan edim".³

Eron elchisi Buxoro amiri bilan suhbatda, tabiiyki, bular haqida gapirmagan va, aftidan, amir ham ulardan bexabar edi. Buxoro amirining xalqaro ahvoldan voqif bo'lmaganligi haqida "Turkiston tarixi"da ham o'qiymiz: "U vaqtlarda Buxoro umarolari orasida Rossiya bilan inglizning va ahvoli olamning nima ekanligini bilgan kishi yo'q edi". Bunday vaziyatda Eron elchisining so'zlari Buxoro amiriga kuchli ta'sir qilgani ajablanarli hol emas, albatga.

Oqibatda amir Buxoroning ichki va tashqi mavqeini va voqealar taraqqiyotini hisobga olib, Eron bilan zohiriy diplomatiyani saklab qolishga qaror qiladi va "Safarnomayi Buxoro"da yozilishicha, "Hech kimni majbur etmagan va o'zlari xohish bildirgan hodda" Buxoroda bo'lgan asirlardan 300-400 kishini olib ketishga ruxsat beradi. Elchi yozishicha, go'yo amirning o'zi ham

¹ "Safarnomayi Turkiston " az d-r Pashino. Tarjimon Martiros Dovudxonov. Tehron, 1372h. 11-bet.

² O'sha asar, 12-bet.

³ Simonich I.O. Vospominaniya polnochnogo ministra (1832-1838). M. "Nauka", 1967. s. 119.

30 ming tillaga sotib olgan mingga yaqin eronlik navkarlarini berib Yuborishga qarshilik qilmasligini bildiradi.

"Safarnomayi Buxoro"da ta'kidlanishicha, elchining tashabbusi va harakatlari oqibatida mingga yaqin asirlar yig'iladi va ba'zilar o'zlari nakd to'lab, ba'zilar uchun elchi haq to'lab ozod qilinadi.

Elchi jo'nab ketishi oldidan amirning xodimi uning nomidan hil'at va in'omlar olib kelib, mehmondor sifatida ularni CHorjo'ygacha kuzatib qo'yadi.

Amir Eron elchisi bilan Subhonqulibek nomli zotni sovg'a-salomlar bilan Eron davlatiga alchi qilib Yuboradi.

Eron elchisi u zotni, Jozef Vulfni va eronlik asirlarni olib, Buxoroni tark etadi.

Umuman, risolada elchi (muallif)ning siyrati juda yorqin ifoda qilinadi. U zimmasiga Yuklatilgan uchga vazifadan deyarli yarmini bajarishga noil bo'lgan, garchi amirning bundan buyon eronliklarni sotmaslik va sotib olmaslik haqida farmon berishiga erisha olmagan bo'lsada, o'z vazifasini bajariisha u nihoyat ustomonlik bilan ish Yuritib, ochiq va pinhona imkoniyatlardan to'la foydalangan, deyish mumkin.

Xullas, Muhammadshoh davrida Buxoroga Yuborilgan Eron elchisining "Safarnomayi Buxoro" nomli qo'lyozmasining Texronda chop etilgani xayrli ishdir. U XIX asrning birinchi yarmida Eron bilan Buxoro munosabatlari tarixi haqida tasavvurimizni kengaytiradi va ikki davlat o'rtasidagi diplomatik aloqalarning yana bir sahifasini yoritish uchun ma'lumotlar beradi.

Biroq, noshirning mazkur elchini "Qojorlar davlatidai Buxoroga birinchi elchi" deb atashi, fikrimizcha, yangi izlanishlarni taqozo etadi, zotan Fathalishoh qojor davrida ham Eron bilan Buxoro o'rtasida elchilik munosabatlari mavjud bo'lgan - bu xakda amir Haydar maktublari guvovlik beradi.

2. Buxoro—Eron diplomatik aloqalariga oid Amir Haydar maktublari

XIX asrning birinchi yarmida Buxoro bilan Eron o'rtasidagi munosabatlar bir qator sabablarga ko'ra yaxshi qo'shnichilik mavqeidan ancha uzoqda edi. Buxoro bilan Eron aloqalari o'tadigan Xuroson viloyati ustiga Tehron saroyi tomonidan tez-tez uyushtirib turilgan hujumlar va qurolli to'qnashuvlar; xonliklar o'rtasida sodir bo'lib turadigan urush va nizolar ikki davlat orasida tinch-totuvlik munosabatlarini o'rnatish yo'lida to'siq bo'lib qolgan edi. Ayniqsa, Buxoro bilan Eron o'rtasida joylashgan ko'chmanchi qabilalar goh u tomonga, goh Eron ustiga xujumlar uyushtirib, ularning samarasi sifatida asirlar olar va qullikka sotar edilar. Bu hol karvon yo'llarini, o'zaro bordi-keldilarni xavf ostida qoldirar va ikki o'rtadagi aloqalarni davlatlararo normal aloqalar iziga solishga halal berardi.

Shunga qaramay, tomonlar o'rtada tinch-totuvlik aloqalarini saqlab turish maqsadida elchilik bordi-keldilarini uyushtirib turar edilar.

Mazkur elchilarga taalluqli manbalar ko'p emas. Eron tarixchisi Husayn Zamoniyyozganidek, "Eron bilan Buxoro aloqalarining matlabi manbalarda va tadqiqotlarda zikr qilinmaydi, faqat ayrim to'plamlarda Buxoro amiridan maktub kelganligi eslatiladi, xolos"¹.

Buxoroda ham, xuddi Eronda bo'lgani kabi, amirning diplomatik yozishmalari muntazam ravishda yig'ib borilmagan. Biroq amirning munshilari o'sha davrning rasmiy yozishmalaridan namuna sifatida uning maktublari, yozishmalari va yorliklarini to'plab majmualar tuzganlar va ulardan bir nechasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar xazinasida saklanadi.

Mazkur to'plamlar, umuman, ancha yaxshi o'rganilgan. Bir guruh olimlar (A.A. Semyonov, P. Ivanov, O. CHexovich, M. Abduraimov, A. Juvanmardiev, A. O'rinboev, R. Mukminova, A. Vildanova. I Fayziev, G. Ostonova, SH. Tilovov) bu majmualardan Buxoronish xo'jalik-ma'muriy tuzumi, er-suv munosabatlari, soliq tizimi va h.k. ga oid hujjatlarni tadqiq qilganlar va qilmoqdalar.

Buxoroning diplomatik aloqalariga oid hujjatlardan. xususan Buxoro amirlarining Hindiston podshohdari bilan yozishmalari I. Nizomiddinov tomonidan va "Amir Haydar maktublari" to'plami asosida Buxoro-Afg'oniston diplomatik aloqalariga oid ayrim ma'lumotlar B. Xo'jaeva tomonidan

¹ Safarnomayi Buxoro (asari Muhammadshohi qojor, 1259-1260). Ba ehtimomi Husayn Zamoniyy. Tehran. 1373 h.k, 9-bet.

chop etilgan¹.

Bu yerda shu paytgacha o'rganilmagan va XIX asrning birinchi choragida Buxoroning Eron bilan diplomatik aloqalariga oid hujjatlar xususan, amir Haydar (1801-1826)ning Eron shohi Fathalishoh {1803-1833}ga yo'llagan maktublaridan biri atroflicha taxdil qilinadi. Chunki Muhammad Rizo Balxiyning "Maktuboti amir Haydar" nomli majmuasidan joy olgan amirning Fathalishohga yozgan "Hazrat amir Haydar ba Fathalishoh, hokimi Eron navishtand"² sarlavhali bu maktubi hanuz to'laligicha tarjima qilinmagan va ilmiy muomalaga kiritilmagan. Vaholanki, u o'sha davrdagi Buxoro-Eron diplomatik munosabatlariga oydinlik kirituvchi muhim manbadir.

Yuqorida eslatilgan majmuadan joy olgan ushbu maktub asl nusxadan ko'chirmadir, uning yozilgan vaqgi yoki bosilgan muhri haqida ma'lumot berilmaydi. Quyida maktub to'laligicha keltiriladi:

"Hazrat amir Haydar Eron hokimi Fathalishohga yozdilar: U³ podshohi (olamga) behisob hamdu sanolar munosibdirki, uning davlati hududlari yov xurujidan va mulklari fazosi dushman zarbidan mustasnodir.

Rasulullohning ruhi pokiga beaded duolar tuhfa bo'lsinki, payg'ambarlik yetakchiligi uning maqgovli zotiga ravodir. Unga, yaqinlariga va ashobalarining jam'iga Ollohning salomlari bo'lsin!

Yaratganga sanolar va maqtoqli (mahmud) yetakchi maqomidagi sultonga duolardan so'ng ko'ngil oinasida benazir bo'lgan podshoh - Jamshid' maqomiga munosib, lashkari Yulduzlarcha sanoqsiz, oftob yangliq toj egasi, osmondek baland, Surayyo (Yupiter)dek martabalik, Bahrom (Mars)dek savlatlik, Keyvon (Saturn)dek Yuksak, Nohid (Venera)dek qobiliyatlik, Utgorud (Merkuriy)dek ziyrak, Jamshiddek shavkatli, Feridundek⁴ hashamatli, Dorodek⁵ posbon, Husravdek⁶ nishondor (belgilik), emni omonlik bisotini yoyuvchi, Eron mulklarining hukmdori, shavkatga tartib beruvchi, makdxev va jilolarga ehtiyoji bo'lmagan, tavsif va bayonlardan Yuqori turuvchi, davlatini Olloh inoyat qilgan Fathalishohga yetkaziladi va ma'lum qilinadiki, hazratullo dargohining bu niyozmandi bundan avval hazrati xalifai islomdan kitob so'ragan edi. Mamlakatlar bezagi bo'lgan ul hukmdor iltifot va mehribonlik bilan hurmatli imomlar va buyuk mujtahidlarning - Olloh ularni rahmat qilsin! - bir necha kitoblarini Bag'dod voliysiga Yuborib, ul zotga kitoblarni bu tarafga yetkazishni buyurib-dilar. Mazkur voliy o'sha kitoblarni o'zining ishonchli kishilaridan biri orqali bu tarafga yetkazdi. Elchi etib kelgandan va kitoblar topshirilgandan keyin, mazkur kitoblarni biz tarafga Yubortirgan shahriyoriy zotini bu ma'nidan to'la xabardor qilmoq uchun lozim bo'ldiki, bu taraf ham o'zimizning davlatxoxlarimizdan birini a'lo hazrat xoqon saroyiga ravona qildik. Binobarin, imoratpanox, ikki sharf maxramga xaj qilgan hoji Muhammad Sharifbeyn (ul zot davlatxoxlarimiz jumlasiga kiradi) mazkur elchi hamrohligida jo'natdik. Humoyun ko'rinish sharafiga musharraf bo'lgach, zoti oliyni duo qilib, maqsad manzili tomon shoshilsin. Ikki davlat bir davlat (dek hamdam) va boshqa hech qanday maqsadu muddaomiz yo'q. Bundan buyon oliy davlat o'rtasida oshnolik va bordi-keldilar yo'li ochiladi va Yaratganning xayriyati va marhamati tushadi. Boshqa gaplarni mazkur imoratpanoh og'zidan eshitasiz. Shahriyoriy davlatining quyuq soyasi uzun va davomli bo'lsin! Bu tarafga (ko'rsatiladigan) xar qancha izzat-ikromdan umid shuki, (Olloh taoloning) va'dasiga ko'ra, kim mening avlodimni siylasa, men uni ko'proq siylayman.

Duoda qolaman".⁷

Maktub Buxoro amirligi diplomatik yozishmalari uslubida nihoyatda mulozamat va mublag'a bilan yozilgan. Unda Ollohga, uning payg'ambariga hamdu sanolar aytilgandan so'ng Fathalishoh

¹ Nizomuddinov I. YO. XUI-XUSH asrlarda O'rta Osiyo-Hindiston munosabatlari. T. Fan. 1968; Xodjaeva B. "O vzaimootnosheniyax Buxarskogo xanstva s Afganistanom v pervoy chetverti XIX veka» (po pismam amira Xaydara //Obmestvennie nauki v Uzbekistane. 1990. № 7. s. 53-56.

² Muhammad Rizo Balxiy. Maktuboti amir Haydar. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi SHI qo'lyozmalar xazinasi. Inv. №292. 156- 166-betlar.

³ Qadimgi Eronning afsonaviy shohi, go'v uning davri bashariyatning oltin davri bo'lgan.

⁴ Firdavsiyning "Shohnoma"sida kuylangan afsonaviy shohlardan biri.

⁵ Ahmoniylar davlatining (mil. av. XI-IVasrlar) mashhur podshohi.

⁶ 590-628 yillarda hukmronlik qilgan sasoniylar sulolasining shohlaridan biri.

⁷ Mazkur maktub "Amir Haydar Fathalipodshohga yozdilar" sarlavhasi ostida "Munshaot va yorliqot " to'plamiga ham kiritilgan. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi SHI qo'lyozmalar xazinasi. Inv. № 300. 22-a,b betlar.

ta'rifiga o'tiladi hamda uning saroyiga Yuborilayotgan elchilikning maqsadu sabablari haqida, elchi Hoji Muhammad Sharifbeyning amir saroyida tutgan mavqei borasida tushuntirish beriladi.

Maktubdan ko'rinib turibdiki, ikki sharif maxram (MakkaYu Madina)ni haj qilgan Hoji Muhammad Sharifbey elchiligi asosan Turkiya sultoni saroyiga jo'natilgan bo'lib, uning oldiga yo'l-yo'lakay Eron saroyiga ham kirib o'tish, Fatxalishohgahurmat bajo keltirib, ikki o'rtadagi bordi-keldilar yo'lini ochish, so'ng maqsad manziliga ravona bo'lish vazifasi ko'yilgan edi. Hoji Muhammad Sharifbey elchiligi Turkiya elchiligiga javob tariqasida, aniqrog'i, Turkiya sultoni nomidan Bag'dod voliysi Buxoroga Yuborgan va amir iltimosiga ko'ra islom ulamolarning bir necha kitoblarini yetkazgan elchilikka javoban o'sha elchi bilan hamrohlikda Yuborilgan edi.

Buxoro amirligi bilan Eron o'rtasidagi munosabatlarda, Yuqorida eslatilganidek, eng o'tkir masalalardan biri - qullar masalasi bo'lib, u davlatlararo aloqalarning rivojiga to'siq bo'lib turardi. Na Buxoroga va na Eronga bo'ysunmagan ko'chmanchi qabilalar karvon yo'llarida va chegara bo'ylarida olomonlar va talon-torojlar uyushtirib, odamlarni haydab ketar va Buxoro yoki boshqa shaharlar bozorlarida qullikka sotardilar. Bunday mudhish savdodan ham sotuvchilar, ham oluvchilar manfaatdor bo'lganligidan unga barham berish qiyinlashar edi. Bu muammoning ijtimoiy-siyosiy mohiyatidan tashqari, g'oyaviy asosi ham mavjud bo'lib, u sunniy va shia mazhablari o'rtasidagi tafovutlar bilan belgilanar edi. Masalan, amir 1844 yili Buxoroga kelgan Eron elchisi bilan suhbatda mazkur masala bo'yicha izoh berib, shialarni asir olish, sotosh va sotab olish kabi amallar o'tmish ulamolarning fatvolari asosida olib boriladi, degan edi.

Ikkinchi taraf bunday fikrni bahsli deb hisoblashi sababli hamda ikki davlat o'rtasida tinch-totuvlik aloqalarini o'rnatish maqsadida Buxoro amiri vaqti-vaqti bilan Turkiya sultoni (xalifai islom)ga elchilar Yuborib, masalaning shar'iyiligini aniqlashga harakat qilar va uning talqini uchun lozim bo'lgan kitoblar ulug' ulamolalar va buyuk mujtahidlarning asarlarini Yuborishni iltimos qilar edi. Bu vazifa 1228 h. k. (1813) yili amir Haydar Eronga va Turkiyaga Yuborgan Ali Riza elchiligiga ham topshirilgan,¹ Hoji Muhammad Sharifbey elchiligi ham shu masala bilan bog'liq edi va undan keyingi elchiliklar davomida ham bu muammo bahs etilar edi.

Shunga qaramay, amir maktubida ikki davlat o'rtasida hech qanday g'araz yo'kligi, ular bir davlat (dek hamdam) ekanligiga ishonch va bundan buyon oshnolik va bordi-keldilar yo'li ochilajagiga umid bildiriladi. Shu bilan birga, Buxoro amiri yozishmalarida qabul qilingan taomilga ko'ra, elchiga og'zaki . Fors tilida yozilgan maktubda "elchi", "ko'rinish berish" kabi turkiy so'zlarning qo'llanilishi kuzatiladi.

Hoji Muhammad Sharifbey Fathalishohga amirning maktubini olib borish bilan birga Eron vaziri Mirza Shafe'ga Muhammad Hakim qushbegining xatini ham olib borgan edi.² Bu maktub "Muhammad Hakim qushbegi ba Mirza Shafe' vazir navishtaand" sarlavhasi bilan "Munshaot va yorliqot" to'plamiga ham kiritilgan.

Qushbegi maktubida Hoji Muhammad Sharifbey elchiligi va amir maktubidagi ma'lumotlarga izoh beriladi. Qushbegi Buxoro amirining "diniy mushkulotlar va zarur masalalarni xal qilish uchun" xalifai zamon hazratlaridan mo'tabar islom imomlari va ulug' mujtahidlarning bir necha jill kitoblarini so'ragani va xalifa talab qilgan kitoblarni "marhamatnoma" bilan birgalikda Bag'dod voliysiga Yuborib, unga kitoblar va maktubni amirga yetkazishni buyurgani haqida yoziladi. Qushbegi maktubida Bag'dod voliysi bu kitoblarni o'zining yirik a'yonlaridan biri bo'lgan Basraning sobiq daftardori (hisobchisi) Hasan Chalabiy orqali Yuborgani aytiladi. Mazkur elchiga Hoji Muhammad Sharifbey hamrohligida Yurtiga qaytishga ruxsat etilgani va qadrdon do'st Surayyo maqom Yuksak shohga javohirlar bilan nozik bezatilgan yashma kosa sovg'a qilib Yuborganini eslatadi. Mazkur elchilar etib borganda (ularga) munosib mehmonnavozlik va musofirparvarlik ko'rsatib, Bag'dod tomon jo'natib Yuborish haqida iltimos qilinadi.

Demak, qushbegining Eron vaziri Mirza Shafe'ga maktubi amir Haydar maktubidagi ma'lumotlarni tasdiqlagan holda unda amirga Turkiya sultonidan kitoblar bilan birga "marhamatnoma" ham kelgani, ularni olib kelgan elchining nomi va unvoni (Basraning sobiq daftardori Hasan Chalabiy) va Buxoro amirining Eron shohiga Yuborgan sovg'asi (javohir-lar bilan

¹ Qarang: "Eron". Maqolalar to'plami. Tosh., Fan., 1977. 103-114 betlar.

² 1. Muhammad Rizo Bayaxiy. Maktuboti amir Haidar. O'zR FA SHI qo'lyozmalar xazinasi. Inv. №292. 146-150 betlar.

bezatilgan yashma kosa) hamda elchilar shoh saroyini ziyorat qilgandan so'ng Bag'dodga yo'l olishi haqidagi ma'lumot-lar ayon bo'ladi.

Amir Haydar maktubining yozilgan vaqti va Hoji Muhammad Sharifbey elchiligining sanasi esa arxiv hujjatlari asosida aniqlanadi.

Orenburg oblast davlat arxivida saklanayotgan ushbu chegara-bo'yi shaharning general-gubernatori P. Essenning Rossiya tashqi ishlar ministri K.V. Nesselrodega yo'llagan maktubida Turkiya sultoni Buxoro amiriga qimmatbaho kitoblar Yuborgani va unga javoban amir o'zining a'yonlaridan bo'lgan Mirza Hojini Turkiyaga elchi etib Yuborayotgani hamda Konstantinopolga ketayotgan amir elchisi Eron orqali o'tib, shohga ham maxsus maktub va sovg'alar olib ketayotgani ma'lum qilinadi.

Mazkur qujjat o'zining shu jihati bilan ahamiyatliki, u Hoji Muhammad Sharifbey elchiligining sanasi hamda amir Haydarning Eron shohi Fathalishohga maktub yozgan vaqtini aniqlash imkonini beradi. General-gubernatorning graf Nesselrodega 1819 yil 24 may kuni yozgan maktubida Mirza Hoji elchi sifatida 1819 yil 4 martda jo'nab ketgani qayd qilinadi. Demak, Turkiya elchisi Buxoroga 1819 yilning boshida kelgan bo'lib chiqadi.

Umuman, Buxoro amiri Eron va Turkiyaga Yuborgan Hoji Muhammad Sharifbey boshchiligidagi elchilik hamda shu munosabat bilan Fathalishohga yo'llagan maktub va sovg'a-salomlar XIX asrning birinchi choragida Buxoro va Eron o'rtasida tez-tez sodir bo'lib turgan ziddiyatlar sharoitida ham diploma-tik aloqalarni saqlab turish va o'zaro kelishmovchiliklarni bartaraf qilishga intilishlar ikki o'rtasidagi elchilik munosabatlarida o'z aksini topganidan dalolat beradi.

3. Lolaboshining Xorazm safari

Eron-Turkiston munosabatlari juda qadim tarixga ega. Bu ikki sarzamin bir-birlarining iqtisodiy, madaniy-ma'naviy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Turkistonda XVIII asrga kelib takomillasha boshlagan uch mustaqil davlat

- Buxoro, Qo'qon va Xiva xonliklari davrida o'zaro aloqalar tarixida O'rta Sharkda o'sha vaqtlar vujudga kelgan murakkab siyosiy vaziyat ta'sirida ma'lum o'zgarishlar sodir bo'la boshlaydi. Eronning Xuroson viloyati shimolidagi sarhadlar bilan tutashgan qator joylarning o'zaro janjalli masalaga aylanganligi ko'p jihatdan bu mamlakat bilan O'rta Osiyo xonliklari o'rtasidagi turli tarzdagi nizolarning tobora kengayib borishiga sabab bo'ldi. Bu hol, ayniqsa, XIX asrga kelib yanada keskin tus oladi. Turkman sahrosidagi siyosiy turg'unsizlik natijasida Turkiston sarhadlaridan Eronning shimoli-sharqiy viloyatlariga nisbatan talonchilik niyatida uyushtirilgan olomon chopqinlari odatiy tusga aylanadi. Har tomonlama o'zlashtirilgan va G'arbdagi turli davlatlarning ta'siriga tushib qolgan Eron markaziy hukumati esa o'z sarhadlarini qo'riqlashga imkon topolmay qoladi. Olomon chopqinlari natijasida O'rta Osiyo xonliklari bozorlarida qul savdosi avj olib ketadi.

Ammo ana shunday murakkab sharoitda ham Buxoro, Qo'qon va Xiva xonliklari bilan Eron o'rtasidagi siyosiy, savdo-iqtisodiy va diplomatik aloqalar ma'lum tarzda davom etib borganligi ko'zga tashlanadi. O'zaro siyosiy-diplomatik munosabatlarda, tabiiyki, tomonlarni tashvishga solgan voqealar birinchi o'ringa ko'tariladi.

Umuman, bu davrga oid Turkiston xonliklari tashqi siyosatini o'rganish nafaqat ilmiy, balki tarixiy-siyosiy ahamiyatga ham molik muammolardan biridir. Bu davlatlarning tashqi siyosat sohasidagi hujjatlari: turli tarzdagi diplomatiya yozishmalari, xorijiy davlatlarga qilingan murojaatnomalar, do'stona yoki ultimativ mazmundagi maktublar, xonliklarga chetdan kelgan xatlar va javob maktublarining ko'pchiligi, bu davlatlarning arxivlari o'z vaqtida talon-toroj qilinganligi sababli, bizgacha etib kelmagan. Ammo Eron bilan olib borilgan munosabatlarga oid asosiy hujjatlar Texron davlat arxivi yoki bu mamlakatdagi shaxsiy kutubxonalarda saqlanib qolgan. Shunga asoslangan holda Eron tashqi ishlar vazirligi huzurida tashkil etilgan "Markaziy Osiyo va Kavkazni tadqiq etish markazi" so'nggi yillarda Eron-Markaziy Osiyo munosabatlariga doir qator hujjatlar to'plamlari, xonliklarga o'z vaqtida kelib ketgan Eron elchilarining safar taassurotnomalarini e'lon qilib kelmokda. Bu xayrli ish, albatta. Ammo ana shu tarixiy manbalarni

talqin etishda, afsuski, ayrim hollarda ilmiylikdan chekinish hollari ro'y bermokda. Vaholanki, tarixiy voqealar faqat to'g'ri va xolisona baholangandagina haqiqat Yuzaga chiqishi mumkin. Bunga faqat bitta misol keltirish bilan cheklanmoqchimiz. Masalan, 1994 yilda Texronda Yuqoridagi Markaz tomonidan chop etilgan "Markaziy Osiyo yozishmalari" hujjatlar to'plamining kirish qismida quyidagilarni o'qiydiz: "Bu nohiya (Turkiston) islomdan oldingi davrlarda oriylar dastlab istiqomat qilgan mintaqalardan biri sanaladi"¹. Bunga qo'shilib bo'lmaydi. Chunki bu yerda qadim davrlardan boshlab turkiy qabilalarning ham hayot kechirib kelganligi ilmiy jihatdan isbotlangan. "Hijriy X asr boshlarida (XV-XVI melodiy), - deyiladi o'sha joyda, - Eronda safaviylar sulolasi qaror topgach, ushbu sarzaminning asosiy mintaqalari shoh Ismoil qo'l ostida qaror oldi va shundan so'ng ba'zi nisbiy o'zgarishlar bilan bu hol Nasriddin shoh Qojor (1848-1896) vaqtigacha etib keldi"². Vaholanki, safaviylar tajovuzi o'z vaqtida daf etilganligi va uzoqqa cho'zilmaganligi, qolaversa, o'tmish tarixda Eron sarhadlari bir emas, bir necha bor Turkistonda tarkib topgan davlatlar tasarrufida ham bo'lganligi hech kimga sir emas. XIX asr o'rtalariga kelganda esa, Yuqorida zikr etilganidek, Eron markaziy hukumati Turkiston qalamravidagi joylar u yokda tursin, hatto o'z chegaralarini qo'riqdashga ham qurbi etmay qolgandi.

Mana shunday bir holatda Eronda bobiyalar qo'zgoni ro'y beradi. Bu qo'zgon qator Sharq mamlakatlari, masalan, Xitoyda taypinlar, Hisdistossa sipohiyalar harakati bilan mazmunan o'zaro bog'liq voqelkk sifatida tarix sahnasiga qalqib chiqqandi. Bu mamlakatlarda endi kurtak otayotgan bozor munosabatlarining asriy feodal turg'unlik bilan to'qnashganligi, uning ustiga, mustamlakachi G'arb davlatlarining hukmronligiga qarshi mahalliy aholining gurli tabaqalari orasida kuchayib ketgan norozilik kayfiyati ana shu qo'zgonlarning Yuzaga kelishiga asosiy sabab bo'lgan edi. Erondagi bobiyalar harakati tez orala bostirilgan bo'lsada, uning bevosita ta'sirida bu mamlakatda ijtimoiy-siyosiy x.ayotning ko'pgina qirralarini qamrab olgan islohotlar davri boshlanib ketgandi. Bu islohotlar shoh xukumati sadr a'zami Muhammad Taqixon nomi bilan bevosita bog'liq bo'ldi. Bir vaktning o'zida u mamlakat harbiy kuchlarining bosh qo'mondoni bo'lganligi uchun uning islohotchilik faoliyati ko'pchilik adabiyotlarda "Amir Nizom islohotlari" yoki "Amiri Kabir islohotlari" iboralari bilan ham ishlatiladi.

Amiri Kabirning mamlakat ichki ahvolini yaxshilash, tashqi mavqeini mustahkamlashga qaratilgan tadbir-islohotlari ichida uning "Turkman sahrosi", umuman, Turkiston xonliklariga nisbatan amalga oshirgan va hayotga tadbir etilishi mo'ljallangan rejalari alohida o'rin tutadi. Bu tadbirlarning asosiy qismi Eronda uning bevosita rahnamoligida amalga oigirila boshlangan qator muhim islohotlar, chunonchi, davlat intizomini mustahkamlash, harbiy sohada chuqur islohotlar o'tkazish, iqti-sodiy-moliyaviy masalalarni tubdan qayta ko'rib chiqish kabi tadbirlarning uzviy qismi edi. Amir Kabir Eronning shimoli-sharqiy nohiyalari - Xuroson, Astrobod va Seyistonda ichki tartib-intizomni mustahkamlashga qaratilgan bir qator masalalarga e'tibor berar ekan, dastlab Eron sarhadlarida va u bilan bevosita chegaradosh mintaqalarda istiqomat qilayotgan turkman qabilalari bilan markaziy hukumatning munosabatini yaxshilashga harakat qiladi. Erontarixchilariningta'kidlashicha, uning bu sohadagi urinishlari "katta muvaffaqiyat qozonadi". Ulardan biri - Odamiyatning yozishiga qaraganda, Marv vodiysining turkmanlari - solorlar "Eronni darhol tan olib, markaziy hukumatga bo'ysunishni ma'qul topadilar. Bu qabila xonlari - Shohmurodxon, Jahonmurodxon, Muhammad Anan, Arzabek, Ozodilkuy, Annamuhammad, Safarmuhammad, Ozor, Muhammad Murod, Azrozi, Elmurod va hatto Shohmurodxonning xotini ham amirning (Muhammad Taqixonning) taklifiga binoan Tehronga kelib yakdillik bilan shoh hukmronligini tan oladilar. Amir o'z navbatida ularga navozishlar ko'rsatadi va chegaralar xavfsizligini saqlash xususida maxsus ko'rsatmalar berib, 1265 (1849) yilning rabi-ul-avval oyida Marvga jo'natib Yuboradi"³. Shu muallifning ma'lumotlariga ko'ra, shundan so'ng "turkmanlarning yovmut qabilasi ham to'la ravishda Eronga bo'ysundiriladi va amir ularning e'tiborli kishilariga qimmatbaho sarpolar jo'natadi"⁴. Amir Kabirning bu sohada amalga oshirgan

¹ Esnodi az ravobashi Eron bo manotiqi Osiyoyi Markaziy, Markazi mutolioti Osiyoyi Markazi va Qafqoz. Tehron, 1994. 1-bet.

² O'sha asar, 1-2-betlar.

³ Odamiyat, Amiri Kabir va Eron. Tehron, 1969. 416-bet.

⁴ O'sha joyda.

tadbirlari o'sha paytdayoq "Turkman siyosati" nomini olgan bo'lib, u nafaqat turkman qabilalari boshlikutari bilan olib borilgan muzokaralar va ularga nisbatan berilgan turli tarzdagi imtiyoz va rutbalar bilan, balki, ayni vaqtda, qonli to'qnashuvlar yo'li bilan ham hayotga tadbir etib boriladi. Masalan, Amirning goklan qabilasi bilan olib borgan muzokaralari hech qanday natija bermaydi, Turkmanlarning bu toifasi Eron shohi hukmronligini tan olishni istamaydi va rad javobini beradi. Bundan g'azablangan Amir Kabir 1849 yilning noyabr oyida Gurgon sahosiga maxsus qo'shin yo'llaydi. 1849 yilning 3 dekabrda Qorashayx degan joyda fors muntazam qo'shinlari bilan goklanlar o'rtasida qattiq jang bo'lib o'tadi. Bu qonli to'qnashuv natijasida goklanlarning 5 ming kishidan iborat kuchlari talofotga uchraydi¹.

Bir vaqtning o'zida Amiri Kabirning ko'rsatmasiga muvofiq Eronning shimoli-sharqiy nohiyalari chegaralarini, ayniqsa, Turkiston xonliklari sarhadlari bilan tutash joylarni harbiy jixagdan mustahkamlashga alohida e'tibor beriladi. Jumladan, Gurgon daryosining so'l qirg'og'ida Zadar, Elxon va Oq qal'a kabi mudofaa istehkomlari qad ko'taradi, Xo'ja Nafasda esa yirik harbiy qal'a qurilishi boshlab Yuboriladi. CHegara joylaridagi eski va Yuqoridagi kabi yangi istehkomlarda muntazam qo'shin bo'linmalari joylashtiriladi.

Albatta, Eron markaziy hokimiyatining mamlakat sharqi-shimoliy mintaqalari chegaralarini mustahkamlash, ayniqsa, ana shu mintaqalarda Eron va Turkiston xonliklari ta'siriga kirishni xoxlamagan erkin turkman qabilalarini Texronga tobe etishga qaratilgan "Turkman siyosati" ma'lum ijobiy natijalar beradi. Ushbu tadbirlar birinchi galda Eronning ana shu nohiyalari aholisini qattiq tashvishga solib kelgan "olomon" chopqinlarining keskin suratda kamayishiga sabab bo'ldi. Ammo Eron tarixchilari bu boradagi Amiri Kabir islohotlariga baho berar ekanlar, ularning ahamiyatini haddan tashqari bo'rttirib tavsiflashga xdrakat qiladilar. Masalan, "Voqeayi ittifoqiya" deb nomlangan bir fors manbasida uning muallifi "o'zboshimcha turkmanlar" ni Eronga tobe etish yo'lida Amir Kabir amalga oshirgan tadbirlar natijasida hatto 1-2 ta odam ham bemalol chegaralardan Astrobodgacha bexavotir kelib-ketadigan bo'ldi; agar turkman saxrosida birona sigir podadan adashib qolgudek bo'lsa, uni turkmanlar darhol tutib egasiga topshiradigan bo'ldilar"¹, deb yozgandi. Vahrlanki, boshqa ko'plab manbalarning ma'lumotlariga ko'ra, "olomon" chopqinlari kamaygan bo'lsa ham, ammo mutlaqo to'xtab qolmagan, O'rta Osiyo xonliklaridagi qul bozorlari esa ishlab turgan.

Tabiiyki, Turkistondagi xonliklar, ayniqsa, "turkman masalasi"da ko'p jihatdan Eron bilan uzoq vaqtlardan busi muxolifatda bo'lib kelgan Xiva xonligi Eron hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan ana shu tadbirlardan yaxshi xabardor bo'lgan. Marv viloyati uchun o'zaro kurash daYum etayotgan bir alfozda Amiri Kabirning "Turkman siyosati" Yuqoridagi tadbirlar bilan cheklanmasligi va u kelajakda yanada kengroq tarzda davom ettirilishi, bu siyosat Eron hukumati anchadan beri orzu qilib kelgan masala - Turkiston xonliklari mustaqilligiga rahna solish yo'lida amaliy qadamlar tashlashga olib kelishi mumkinligini ular sezib turardilar. Amiri Kabir esa bu boradagi o'z niyatlarini sir saqpashni lozim ham ko'rmagandi. Chunki tez orada uning ana shu maqsadlarni o'zida aks eggirgan va Eron tarixchilari tomonidan "Amiri Kabirning Turkiston siyosati" deb nomlangan yo'l-yo'riqlari o'zini namoyon eta boshlagandi.

Turkistonning boshqa xonliklarida bo'lganidek, Eron tomonidan tug'ilgan jiddiy xavf-xatar Xiva hukmron doiralarida ham tashvishli voqelik sifatida muhokamaga sabab bo'ladi. Muhammad Aminxon (1845-1855) boshchiligidagi Devon bunday sharoitda Eron bilan bo'lgan munosabatlarni yaxshilash sari qadam tashlash, bu mamlakat hukumati uchun urush bahonasi sifatida xizmat qilishi mumkin bo'lgan omillarni muzokaralar yo'li bilan hal etishga tayyor ekanligini izhor etish maqsadida zudlik bilan Tehronga e'tiborli elchilik Yuborish lozim, degan qarorga keladi. Bu elchilikka bir necha bor shunday mas'ul davlatlararo xizmatlarni ado etib kelgan va xonlikda katta nufuzga ega bo'lgan zukko diplomat Otaniyoz Mahram boshliq etib tayinlanadi. Xiva elchisi 1850 yil "rabi-us-soniy oyining eggisida boy sovg'a-salomlar, bir necha uchqur otlar va qimmatbaho ov qushlari" bilan Tehronga etib keladi va Otaniyoz Mahram shoh tomonidan qabul qilinib, Xiva elchisi unga o'z hukmdorining "do'stlik izhori bitilgan maktubini" topshiradi'. Bundan avvallari bo'lganidek, bu safar ham Xiva xoni Eron shohiga yo'llagan o'z maktubida unga do'stona ehtirom

¹ Odamiyat, 417-bet.

izhor qilib, ikki o'rtadagi birodarlik rishtalarini mustahkamlash. tarafdori ekanligini bildirgandi. Ammo fors manbalariga qaraganda, Xiva xoni Yuborgan elchilik, ayniqsa, Otaniyoz Mahram keltirgan maktub mazmuni bu safar nafaqat shohga, balki saroyda yig'ilgan barcha a'yonlarga qattiqtegadi. Yuqorida nomi zikr qilingan Eron tarixchisi Odamiyatning ta'kidlashicha, bunga sabab bo'lgan narsa shu ediki, "Xiva xoni o'z xatida Eron shohiga xuddi teng hukmdorlardek muomala qilgan, o'zini mustaqil davlatning hukmdori sifatida tutgandi. Bu esa Muhammad Taqixon, ya'ni Amiri Kabirning rejalariga zid bir hol edi"¹. "Tarixi muntazami Nosiriy" muallifi bu voqeani bayon etar ekan, shoh hukumatining Xiva elchisi keltirgan maktubdan bo'lgan noroziligi sabablarini yanada kenfoq izoxlashga harakat qiladi. Uning yozishicha, Xiva xonining Eron hukmdoriga bu tarzda muomalada bo'lishi qaram hokimlik va oliy hokimiyat o'rtasidagi qonun-qoidalarga xilof narsa bo'lib, Muhammad Aminxon Nasriddinshohga hech qachon "kichik podshoh katta podshohga xat yo'llagan tarzda o'zini tutmasligi kerak edi. Chunki, birinchidan, Xorazm davlati Eron davlatining bir qismi sanaladi, ikkinchidan esa, Eron hukmdorining Muhammad Aminga o'xshagan yigirmadan ortiq vassali bo'lib, ularning har biri Xorazmdan ko'ra kattaroq podshohlikni boshqaradi. Shu sababdan uning bu qilmishi podshohning viqorlik sha'niga yoqmadi, albatta. Shoh bir necha bor Xorazm tomonga qo'shin surish va u joyni Muhammad Amin hamda uning odamlaridan tozalashga jazm qildi. Ammo har safar Sadr a'zam uni sabr qilishga undab keldi, U shohga "Muhammad Aminxonga qarshi qo'shin tortish va Xivaga Yurish uyushtirish og'ir va sermashaqqat ish ekanini, chunki u tarafga olib boradigan yo'llarda na bir daraxt, na bir qultum suv yo'qligini, safarbar qilingan qo'shinni em-xashak va suv bilan ta'minlashga Xorazm ustidan qo'lga kiritilgan g'alaba tufayli olingan o'lja qoplamasligini izhor etib, "agar farmoni oliy bo'lsa, men qilich va nayzalar o'rniga qalam va barmoklarimni ishga solaman, qal'alarni qulatadigan zambaraklar o'rniga bir necha qatordan iborat bir maktub bilan Muhammad Aminxonning tayanch daraxtini ildiz-yildizi bilan qo'porib tashlayman, dedi"².

Bu masala shox saroyida uzoq muxrakamaga sabab bo'ladi, albatta. Xorazmga, umuman, Turkiston xonliklariga kdrshi qushin tortish tarafdorlari bilan Eron ta'sirini diplomatik muzokaralar orqali u joylarda mustahkamlash tarafdorlari o'rtasida ro'y bergan tortishuvlardan keyin tinchlik yo'li bilan harakat qilish siyosati ustun chiqadi. Bunda hozircha Eronning shimoli-sharqiy chegaralarda mo'ljallangan barcha rejalarining to'la ravishda amalga oshirilmaganligi, bunday sharoitda Texron dabdurustdan Turkiston xonliklari ustiga hujum uyushtirishga, ularga qarshi g'alabani ta'minlaydigan darajadagi harbiy kuch tashlashga tayyor emasligi asosiy sabablardan biri bo'lgandi, albatta. Har holda Tehron hukumati hrzircha Xorazmga e'tiborli elchilar yo'llash bilan cheklanishga qaror qiladi. Bu elchilikni tayyorlashga qariyb ikki oy hozirlik ko'riladi. Bu vaqt ichida Xivaning Eronga Yuborgan Otaniyoz Mahram boshchiligidagi elchiligi Tehrondan jilmasdan shohning javob maktubini kutib turishga majbur bo'ladi. Nihoyat, ularga Rizoqulixon Lolaboshi³

¹ *Odamiyat, 418-bet.*

² Materialы по истории туркмен в Туркмении. II (bundan keyin -MITT). Moskva-Leningrad, Izdatelstvo AN SSSR, 1938. s. 259.

³ Amir ash-shuaro Rizoqulixon Hidoyat bin Muhammad - Xodi Tabaristoi 1800 yilda Tehronda tavallud topgan. Uning otasi mamlakat hukmdorlariga yaqin a'yonlardan bo'lib, dastlab Og'a Muhammadshoh Qojor (1779-1797) va bir necha muddat Fathalishoh (1797-1834) hukmronligi yillarida xazinachi lavozimida xizmat qilgan, so'ig shox tomonidan Fors viloyatiga xuddi shu vazifani ado etishga Yuborilgan. Otasidan vaqtli etim qolgan Rizoquli Barfurushdagi qarindoshlari hamda Fors viloyatida o'gay otasi Muhammad Mahdixoi Shixna Mozandarony qo'lida tarbiya topdi. U dastlab Forsda Fathalishohlig o'gillaridai biri - Husayn Ali Mirzo xizmatida bo'ldi, so'ngra shohning taklifi bilan Tehrokga ko'chib, saroyda Xon va Amir ash-shuaro unvoniga sazovor bo'ladi. 1834 yilda Muhammadshoh pgaxshga chiqqach, SHerozga qayshib, shahzodalardan avval Feruz Mirzo, so'ng Faridun Mirzolar huzurida maslahatchi vazifasini bajaradi. Muhammadshoh 1839 yildagi Hirot Yurishidan mag'lub bo'lib qaytgach, uni saroyga chaqirtiradi va o'z valiahdi Abbas Mirzoga otabek qiyaib tayinlaydi. 1847 yilda u Feruzqul nohiyasiga hokim etib tayinlanadi. 1848 yilda Nasriddinshoh taxtga o'tirgach, Rizoqulixoi ma'lum muddat davlat ishlaridan cheklanadi va asosan ijod bilan shug'ullanadi. 1851 yilda u shoh huzuriga chaqirshgib Xivaga elchi qilib Yuborilgan. Sakkiz oy davom etgan ushbu safardan qaytgach, uni Tehronda tashkil etilgan Dorulfununga rohbar etib qo'yishadi. U aia shu lavozimda qariyb 15 yidcha faoliyat ko'rsatadi. So'ngra valiahd Muzaffariddin Mirzoga Lolaboish, yani otabek qilib tayiilaiadi va shu vazifani bajarish asnosida bir necha yil Tabrizda istiqomat qiladi. Rizoqulixon 1871 yil 1 30 iYunda Tehron shaxrida olamdan ko'z Yumgan. Rizoqulixoi yirik Rizoqulixon olim, shoir va tarixnavis sifatida o'z davrida katta hurmat qozongan fors allomalaridan biri sanaladi. Uning qalamiga mansub bo'lgan tarixiy asarning o'zi yigirmadan ortiqdir.

rahbarligidagi Eron elchiligi bilan hamrohyaikda o'z Yurtlariga qaytishga ruxsat beriladi. Shuni ham aytish kerakki, avvaliga do'q-po'pisalar bilan nihoyatda sovuq kutib olingan Xiva elchiligi yana qaytadan shoh saroyiga taklif etiladi va bu safar Otanisz Mahram hamda uning Sheriklari katga hurmat-izzatga sazovor bo'ladilar. Eron hukmdori ularga navozishlar ko'rsatib, sovg'a-salomlar bilan xushnud qiladi.

Shu tarzda 1851 yilning 5 aprelida Otaniyoz Mahram va Rizoqulixon Lolaboshi rahbarligidagi har ikkala elchilik Tehron dan yo'lga chiqib, Mozandaron va Astrobod orqali Xorazm sari ravona bo'ladilar.

Rizoqulixon Lolaboshining yozishicha, u boshchiligidagi elchilik zimmasiga quyidagi muhim vazifalar Yuklatilgandi:

1. Xonlikda asoratda bo'lgan barcha Eron fuqarolarini ozod qilishga erishish va ularni o'zlari bilan birga Eronga olib kelish;

2. Xonni Eron sarhadlariga uyushtirilayotgan olomon chopqinlarini man etishga qaratilgan maxsus farmon chiqa-rishga majbur etish va musulmonlarni olib sotishni, ya'ni qulchilikni bekor qilishga majbur qilish;

3. Ushbu talablarni bajarishdan bosh tortilgan takdirda Eron bu soxada o'z maqsadiga erishish yo'lida boshqa chora-tadbirlarni qo'llashga tayyor ekanligini ochiq-oydin bildirish;

4. Turkman sardorlari orasida ularni Eronga tobe etish uchun oshkora tashviqot-targ'ibot ishlarini olib borish;

5. "Ko'rilgan va eshitilgan" barcha narsalarni batafsil yozib borish, joy nomlari, yo'llar, daryolar va buloqlar, qishloq hamda ovullar haqida ma'lumotlar to'plash;

6. Xonning nafaqat Eronga, balki barcha qo'shnilariga nisbatan Yuritayotgan siyosati va fikr-mulohazalarini aniklash, uns Eronning qudrati bilan qo'rqitish, iloji bo'lsa, xonni Eronning siyosiy rahnamoligini tan olishga ko'ndirish¹.

Eron elchiligi oldiga qo'yilgan ushbu vazifalardan ko'rinib turibdiki, Tehron hukumati bu daf'a Xorazm diyoriga yo'llagan o'z vakiliga odatiy davlatlararo munosabatlarda kamdan-kam uchraydigan muhim va ayni vaqgda goyat qaltis masalalar echimini ado etishni topshirgandi. Xiva xoni oldiga ko'yilishi lozim bo'lgan ushbu talablar mustaqil davlat tomonidan ixtiyoriy suratda qabul qilinishi mumkin bo'lmagan "taklif"lardan iborat edi. Bu talablar oxirida hatto sharoit taqozo etganda, xonni Eron tasarrufiga o'tishga ko'ndirish kabi fikr mavjudligi hisobga olinsa, ushbu elchilikning juda katta vakolat bilan jo'natilganligi o'z-o'zidan ayon bo'ladi. To'g'ri, Eron hukumati bu safar Xivaga elchi sifatida o'ta bilimdon, zukko va g'oyat tajribali kishini yo'llagandi. Ammo har qanday Yuksak rutbali dono elchi ham bunday do'q-po'pisaga asoslangan, boshqa bir davlatning mustaqilligiga taxdid soladigan vazifani birgina muzokaralar yo'li bilan amalga oshirishi mushkul bir hol edi. Buni Amiri Kabir yaxshi tushunardi. Shuning uchun ham u Rizoqulixon Lolaboshi rahbarligidagi elchilik Eron chegaralaridan o'tib, O'rta Osiyo sarhadlariga qadam qo'yishi bilan Xiva xonini Yuqoridagi talablarni tan olishga majbur qiladigan qator qo'shimcha tadbirlarni amalga oshirishga kirishadi.

Dastlab, Amiri Kabir "ilgari turkmanlar orasida bir necha bor o'z shafqatsizligi bilan vahima solgan" Ja'farqulixon Qoracha Dog'iyni katta qo'shin bilan Astrobodga etib borib, chegara sarhadlarida shay bo'lib turishga buyuradi va ayni vaqtda Hisom us-Saltana boshchshshgidagi ikkinchi bir guruh qushinga Seraxs sari yo'nalishga buyruqberadi. 1267 yil ramazon oyining o'rtalarida (1851 yil, iYun) turkmanlarning yovmut qabilasi va Xiva aholisi o'rtasida Astrobodga etib kelgan yirik harbiy kuchlarning Ja'farqulixon va Astrobod beglar begi - Muhammad Valixon rahbarligida Turkiston tomonga siljiyotganligi haqida mish-mishlar tarqaladi. Lolaboshining

Ular orasida Yuyat muhim sanalgan uch jildli "Ravzat us-safoyi Iosiri " aloxida ahamiyat kasb etadi. Bu asar Mirxondning mashhur "Ravzat us-safo " asarining davomi sifatida bitilgan bo'lib, uning birinchi jildida safaviylar Nodirshoh va uning vorislari haqida, ikkinchisida — Karimxon Zanddan to 1834 yilgacha yani, Muhammadshohning mamlakat taxtiga chiqishigacha bo'lgan davr voqealari va nixoyat, uchinchi jildda Muhammadshoh va Nasriddin shoh hukmronligi bilan bog'liq hodisalar qalamga olingan. Bu asarlarda Eronning eslatilgan hukmdorlari davrida ro'y bergan voqealar bilan bir qatorda bevosita muallifning tarjimai holi va siyosiy-ilmiy faoliyatiga doir ko'plab malumotlar ham mavjud. *Qarang: MITT, t. 2., 280-bet; Stori CH.A. Persidskaya literatura. Bibliograficheskiy obzor. CHast II. Glavnaya redaksiya vostochnoy literatursh. M., 1972. s. 982-983.*

¹ Rizoqulixon "Hidoyat ". Safarnomayi Xavorazim. Tehron, Toxuri, 1978. 16-bet.

esdaliklarida ta'kidlanishicha, bu hol "Turkman saxrosi va Xiva xonligi aholisi orasida katta vahima va sarosimalikning ko'tarilishiga sabab bo'ldi". Elchilik gardaniga Yuklatilgan vazifaning muvaffaqiyatini ta'minlash uchun amalga oshirilgan ushbu tadbirlar, Eron hukumatining fikricha, muzokaralarda o'z ta'sirini ko'rsatishi kerak edi. Kuchga tayangan siyosatning raqib tomonga bo'lgan tazyiqini kuchaytirish maqsadida Yuqoridagi mish-mishlar Turkman saxrosi va Xiva xonligining turli joylarida ataylab tarqatilgan bo'lishi ham ehtimoldan holi emas edi.

Lolaboshi rahnamoligida Eron elchiligi jazirama qum sahrolarida ko'pdan-ko'p mashaqqatlarni boshidan kechirgan holda 1851 yil iYul oyida Xiva shahriga etib keladi. Ammo Eron elchisi bu erga kelgan kundan boshlab muzokaralarga kirishishni niyat qilgan bo'lsa ham bunga muyassar bo'la olmaydi. Chunki Xiva xoni Muhammad Amin bu vaqtda poytaxtda yo'q edi.

Gap shundaki, Muhammad Aminxon o'z elchisi Otaniyoz Mahramni Tehronga jo'natgandan so'ng, bu erga Marv viloyatiga Eron taxdid solayotganligi xabari etib keladi. Marvni o'z tasarrufidagi sarhadlardan biri deb bilgan va bu viloyat uchun necha bor Buxoro xonligi bilan kurash olib borgan Xiva xoniga bu hol go'yo uning davlatiga qarshi Eronning hujumi boshlanganidek ta'sir ko'rsatadi. Bunday bir sharoitda xon darxrl Marv vodiysi tomon qo'shin tortishga jazm qiladi. Ikki oy mobaynida Xiva qo'shini Marvni qamal qilib tursada, ammo shaharni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'la olmaydi. Marvliklar o'z shaxarlarining yana bir bor harbiy kuchlar tomonidan talon-toroj qilinishiga yo'l qo'ymaslik uchun butun jon-jaxdlari bilan uni mudofaa qiladilar. Ikki oylik qamal natijasida Marv aholisi katga qiyinchiliklarni boshidan kechiradi, ammo xivaliklar ham suv, oziq-ovqat tanqisligi hamda qulay sharoit yo'qligidan nochor ahvolga tushadilar, "em-xashak zaxiralari tugaydi, otlar va tuyalar ozib-to'zib ketadi".¹ Muvaffaqiyatsizlikdan ruhi tushgan Muhammad Aminxon noiloj orqaga qaytishga farmoyish beradi. Ammo xuddi shu paytda unga Xuroson voliysi Sulton Murod Mirzo boshchiligida fors qo'shinlari Eronning shimoli-sharqiy sarhadlari tomon yo'lga chiqqanligi va Seraxs shahriga yaqinlashib qolganligi haqida xabar yetkaziladi. Xiva xoni ikki o't orasida qolgan edi. Shunday sharoitda Muhammad Aminxon shoshilinch ravishda atrofdagi turkman qabilalariga "qizilbosh kofirlarning musulmonlar ustiga Yurish qilganligi va ularga qarshi g'azotga ko'tarilish har bir musulmon uchun farz ekanligi" haqida xitobnoma va maxsus xatlar yo'llaydi. Ayni paytda u, Seraxs shahri aholisining iltimosiga ko'ra, ularga o'z qo'shinining yovmut va jamshidlardan iborat Mir Ahmadxon Jamshid qo'mondonligidagi saralangan qismlarini zudlik bilan yordamga yo'llaydi"².

Bu orada Xuroson voliysi sulton Murod Mirzoning xufiya-lari unga qarshi kelayotgan Xiva suvoriylarining qudrati haqida vahimali xabarlar keltiradilar va fors qo'mondoni o'z qo'shinlariga Seraxs ostonalaridan zudlik bilan Mashhadga qaytish haqida buyruq beradi. Bundan ilhomlangan turkman qabilalari va jamshidlar 8 ming kishilik suvoriylar bilan o'zlaridan ikki baravar ko'p bo'lgan Xuroson qo'shini ustiga shiddatli hujumga o'tadilar. Natijada sulton Murod Mirzoning muntazam armiyasi tor-mor keltiriladi. G'olib tomon ko'plab o'ljalar bilan birga Yuzlab fors sarbozlarini asir olishga muvaffaq bo'ladilar. Asirlar guruh-guruh qilinib Xivaga keltiriladi va xonlik bozorlarida qul sifatida sotila boshlanadi³. Tabiiyki, bu voqealarning barchasi Muhammad Aminxonni Xivada kutib o'tirgan Eron elchisi Rizoqulixon Lolaboshi ko'z o'ngida sodir bo'ladi, albatta. U o'z hukumatining Yuksak topshiriqlaridan biri - Xivada eronlik fuqarolarning asoratda tutilishiga uzil-kesil chek qo'yish masalasining sulton Murod Mirzo talofati natijasida yanada murakkab tus olganligini tushunadi.

Ana shunday bir sharoitda Xivaga qaytgan Muhammad Aminxon va Eron elchisi Lolaboshi o'rtasida muzokaralar boshlanadi. Elchi xon qabulida bo'lar ekan, birinchi kundanoq o'ziga nisbatan u qadar katta xayrixoxdik sezmaydi. Chunki xon, birinchidan, Marv viloyatiga nisbatan Eronning ilinji tufayli katta sarf-harajatli Yurishni uyushtirib, undan muvaffaqiyatsiz qaytishga

¹ MITT, t. 2. 289-bet.

² MITT, t. 2. 288-bet.

³ O'rta Osiyo xonliklaridagi qullar tarixiga bag'ishlangan bir qo'lyozma asarda keltirilgan malumotlarga qaraganda, bu vaqtda Xiva xonligining o'zida qariyb 40 ming qul bo'lib, ularning aksariyati eronliklardan iborat bo'lgan. Qarang: Bekjon Raxmon o'g'li. Ozodnoma. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutidagi qo'lyozmalar majmuasi, raqam tartibi 8956, 6-bet.

majbur bo'lgan ekan, buni Eronning o'z mamlakatiga nisbatan Yuritilayotgan ta'magirlik siyosati natijasi deb qarar, ikkinchidan, Erondagi islohotlar tufayli qayta tuzilgan fors muntazam armiyasining engilmasligi haqidagi vahimali gap-so'zlar Sulton Murod Mirzo qo'shinining tor-mor keltirilishi natijasida chipakka chiqqan, bu borada Xiva asosiy tashabbuskor bo'lganligi uchun ham Muhammad Aminxon o'zini forslar ustidan g'alabani qo'lga kiritgan hukmdor sifatida tutardi.

Ikki o'rtada bo'lib o'tgan muzokaralarning tafsilotlari Lolaboshining esdaliklarida birma-bir bayon etilgan¹. Afsuski, ular haqidagi ma'lumotlar Xiva solnomalari yoki bizgacha etib kelgan xonlik arxivi hujjatlarida uchramaydi.

Eron elchisi o'z tasurotlarida yozishicha, Xivadagi qullarni-ozod qilish masalasiga xon Eronning unga nisbatan dushmanlik niyatida qo'shin yo'llaganini ro'kach qilib, bunday bir sharoitda bu masala Yuzasidan muzokaralarga o'rin qolmaganligini shama' qiladi. "Biz Ali va uning farzandlariga,

- deydi xon, - katta ehtirom bilan qaraymiz. Nega eronliklar bizlarni bu oilaga nisbatan dushmanlikda ayblaydilar". Bunga javoban elchi "bu yerda asosiy sabab eronlik musulmonlarni qul qilishdadur"¹, deydi. Xon esa bu masalada asosiy ayb turkman qabilalarida ekanligini ta'kidlab, Eron

- Xiva chegaralaridagi qabilalar unga bo'ysunmasligini, ular qullarni keltirib, oltin evaziga Xiva bozorlarida pullashini aytadi. Lolaboshining ta'kidlashicha, u xondan ana shu qabilalarning Xivaga tobe emasligi to'g'risida rasmiy xat yozib berishini iltimos qiladi. Muhammad Aminxon Eron elchisining ustalik bilan o'rtaga tashlagan bu taklifiga javob bermaydi.

Eronlik qullarni ozod qilish masalasi Yuzasidan olib borilgan muzokaralar asnosida Xiva xoni bu boradagi qat'iy fikrini qonunlashtirib ham oladi. Shu maqsadda u masalani davlat devoni muhokamasiga havola qiladi. Devon qabul qilgan qarorda xonning rad javobi tasdiq etiladi. "Agar biz Eron elchisining talabini bajo keltirsak, -deyiladi unda, - forslar bizni Astrobod va Xuroson qo'shinlari tahdididan qo'rqqan hisoblab, har kuni Xivaga nisbatan yangidan-yangi majburiyatlarni Yuklayveradilar"²

Tabiiyki, Xiva asoratidan eronlik qullarni ozod etish masalasi hal bo'lmatach, elchi o'z hukumatining boshqa topshiriqlari haqida ochiq-oydin so'z Yuritishdan cho'chiydi. Uning yozganlariga qaraganda, Lolaboshi muzokaralarda umumiy tarzda bo'lsada, Xiva xonligiga Rossiya xavfi mavjudligi xususida fikr Yuritib, Eron bilan yaqinlik uni ana shu xatardan xalos etishi mumkinligini ta'kidlab o'tadi. Ammo uning bu boradagi mulohazalari ham e'tiborsiz qoldiriladi.

Shu tarzda Lolaboshi elchiligi o'z oldiga qo'yilgan bironta ham vazifasini ado etolmasdan 1851 yil sentyabr oyida orqaga qaytishga majbur bo'ladi. Elchi xondan o'z Yurtiga kelgan yo'l bilan emas, balki Xuroson orqali jo'nashga ruxsat so'raydi. Bu yo'nalishni ham u o'z hukumati uchun izchil tavsiflash niyatida edi. Xivada Lolaboshining bu boradagi rejasini yaxshi tushunganliklari uchun unga yangi yo'nalish orqali safar qilish taqiqlanadi. Eron elchisi kelgan yo'li, ya'ni Astrobod orqali o'z Yurtiga ravona bo'ladi.

Xiva xoni Eron elchisiga o'z elchisi Muhammad Sharif Mahramni qo'shib jo'natadi. Bu haqda Ogahiy shunday yozadi: "Ul hazrat (Muhammad Aminxon) zulqa'da oyining o'n beshida payshanba kuni Eron podshohi Muhammad shohning Yuborgan elchisiga atabayi falak martaba mulozimlaridan donish va ixlos oroy Muhammad Sharifboyni elchilik tariqasi bilan hamroh qilib, muhabbatnoma bila Eron mamlakatiga irsol ettilar"³.

Xivaning navbatdagi elchisi Tehronga etib kelgach, avvalgilaridek, Eron shohiga sovg'a-salomlar bilan birga Muhammad Aminxonning maxsus maktubini topshiradi. Aslini olganda, xonning bu safargi maktubi hech jihatdan ilgarigilardan farq qilmasdi. Unda xon Eron shohiga yana teng hukmdor sifatida "birodar" deb murojaat qshtgan va har ikkala davlat o'rtasndagi do'stona munosabatlarni davom ettirish istagini izhor zotandi. Bu makgub haqsda to'la tasavvur hosil qilmoq uchun uning Eronda chop etilgan nusxasidan quyidagi ko'chirmani keltiramiz:

"Jalolat va saltanatning daraxshanda mexri, rif'at va maknat mexrining tarozanda sipehri, ablot

¹ Rizoqulixon Hidoyat, 62-bet.

² Rizoqulixon Hidoyat. 73-bet.

³ Ogahiy. Jami'ul-voqeoti sultoniyy. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Berunii nomidagi Sharqshunoslik institutidagi qo'lyozmalar mazkmuasi, raqam tartibi 9786, 188-bet.

va hukmronlik osmonining tobanda axtari, imorati komronliq ummonining daraxshanda gavhari, podshohi shavkatpanoh Nasrshshin shoh hamisha ravnaq afzoyi mamlakati Eron va liqoi kalomi muvolot payom adosidan so'ngra malhuzi zamiri munir va makshufi xotiri muvoxot taxmir ulkim, bu ayyomi fursat anjom va hangomi bexjat farjomda ul maktubi sarosar uslubkim, mo''tamed ul atvor, sadoqat nishon Mirzoqulixon sahobati bila irsol qilib erdi. As'adi zamon va ovovda vosil va mazmuni tavaddud mashxuni mehr tanviri zamiri munirga hosil o'ldi. Chun shohi muhabbat ogohning firistodasi rusumi risolat domini saforatni takdimga etkurub murajaat istid'osin qildi, muraxxas qilub ixlos va e'tiqod taom Muhammad Sharif Mahramni anga qo'shib ul sovg'a rag'ona va ma'mur qilduq, tokim, anda borish ul muhabbat asar birodarning sihat va ofiyatmandlig'in ko'rib kelgay. Emdi mundin so'ngra hamvora fimobayni davlatayni oliyatayn elchi raft-omadi mutavorit va mutavoli o'lub, ikki tarafnrgng do'stliq va oshnolig'i izdiyodi darajayi sanniy g'adiyat har oina ittihad rishtasi doiman barqaror va mustahkam bo'lgusidir, ulkakim, til so'zumizdur va mushourun alayh Maxram sharafyobi xuzur bo'lg'och taqdir qilur mujibi sidikdur deb, zulqa'da oyining o'nlamchisi jum'a kuni bu muhabbatnoma marqum bo'ddi.

Assalomu alaykum, sana 1267' (1851 yil, 6 sentyabr)". Shunisi qiziqki, xon o'z maktubida Eron elchisi Mirzoqulixonning, ya'ni Rizoquli Lolaboshining Xorazmga kelganligi, uni qabul etganligi va o'z navbatida Eronga "ixlos va e'tiqod tav'om Muhammad Sharif Mahramni anga qo'shub ul savbg'a ravona" qilgani haqida eslatib o'tgan bo'lsada, ammo ikki o'rtada olib borilgan muzokaralar hamda ularning natijalari to'g'risida hech fikr bildirmagan.

Rizoqulixon Lolaboshi rahbarligidagi elchilikning natijasiz yakunlanishi Amiri Kabir va uning tarafdorlarini g'azabga keltiradi. Chunki ularning Xiva xonligiga nisbatan osongina amalga oshirilishi mo'ljallangan rejalari barbod bo'lgan edi. Bunday sharoitda Amiri Kabir o'z "Turkiston siyosati"ning ikkinchi bosqichini amalga oshirishga kirishadi. Tez orada Xiva xonligiga qarshi qo'shin tortish tadoriklari ko'rila boshlanadi. Shu maqsadda mamlakatda qurolli kuchlar safiga qushimcha chaqiriq e'lon qilinadi. Ayni vaqgda uning buyrug'i bilan Xurosonda harbiy bo'linmalar qaytadan kurikdan o'tkazilib, ular uzoq safarga shaylab qo'yiladi. Odamiyatning yozishicha, Amiri Kabir Seraxs, Marv, Hirot va Balhda Eron qukmronligini o'rnatib, Xorazm ustiga hujum uyushtirishga qat'iy kirishgan edi¹.

Ammo ana shu keng qamrovli, aslida xom xayoddan iborat bo'lgan o'z rejalarini amalga oshirishga qattiq bel bog'lagan Amiri Kabir uning islohotlariga qarshi kuchlarning qutqusi bilan to'satdan barcha lavozimlardan ozod etnladi. Nasriddin shohning buyrug'iga binoan u Koshonga badarga qilinib, o'sha yerda qatl etiladi². Ayni vakdaa uning Turkistonga hujum qilish Yuzasndan boshlagan barcha gadbirlarini to'xtatish haqida hambuyruq beriladi. Aftidan, Shoh hukumati Xuroson qushinining Seraxs ostonasidagi mag'lubiyatidan keyin Turkistonga qilinadigan harbiy Yurishning Eron uchun behuda ekanligini yaxshi tushungan edi.

O'RTA OSIYO VA ROSSIYA DIPLOMATIK ALOQALARIGA DOIR

1. "Elchiga o'lim yo'Ï" taomili nega buzildi?

Bu yerda biz XVIII asrning birinchi choragida Rossiya-Xiva munosabatlarida ro'y bergan bir voqea haqida fikr Yuritmoqchimiz. Shunisi qiziqki, ana shu voqea tufayli har ikki tomonning elchilari o'z vazifalarini ado etib turganlarida hayot bilan vidolashishga majbur bo'ldilar. Bunda Rossiya tomoni Xivani elchilik qonun-qoidalarini buzishda ayblagan bo'lsa, Xiva xonligi Sankt-Peterburgni "elchiga o'lim yo'q" taomiliga amal qilmaslikda ayblagan. Kim haq - u kim nohaq? Buni aniqlash uchun quyidagilarni inobatga olish lozim bo'ladi.

Ma'lumki, Petr I Rossiyada harbiy imperiyaga asos solib, uning tashqi siyosati zamiriga boshqa Yurtlarga tax-did solish tamoyilini qo'ygandi. Qo'shni xalqlar sarhadlari hisobiga Rossiya chegaralarini kengaytirib borish uning asosiy mazmunini tashkil etardi. Uzluksiz davom etgan urushlar mamlakat xazinasini quritganligi sababli imperator tinimsiz ravishda qo'shimcha mablag

¹ Ushbu maktub O'roz Muhammad Sorli kitobida to'la chop etilgan, 63-bet.

² Odamiyat, 42-bet.

axtarar, atrof mamlakatlarning harbiy quvvati va boyliklari haqida ma'lumot to'plash maqsadida turli tarzdagi ekspeditsiyalar tashkil etardi. Masalan, Sibir gubernatori knyaz Gagarin qalmaq shahri Erketi (Erke-ti) yaqinidagi Daryo degan joyda oltin qum koni borligi haqidagi xabarni yetkazishi bilanoq, Petr I unga zudlik bilan polkovnik Buxgols rahbarligida maxsus ekspeditsiya uyushtirish va u joyga borib dastlab harbiy istehkom qurish, so'ng Zaysan ko'li tarafga Yurib barcha oltin zaxiralarini aniqlash, ularni iloji boricha qo'lga kiritish, ya'ni bu joylarni Rossiya tasarrufidagi yerlar deb e'lon qilish haqida siporish bergandi. 1714 yilda Buxgols YAmish ko'li bo'yiga o'rnatilib, bir yil mobaynida bu yerda harbiy istehkom barpo qiladi va 1716 yilning baqorida Erketi tomon Yurish boshlash niyatida ekanligi haqida xabar yuboradi¹. Ammo rus imperatorining bu rejalari amalga oshmay qoladi. Qalmaq sardori Cheren-Donduk o'sha yildayoq Buxgols qurg'an harbiy istehkomni qurshab, agar u buzib tashlanmasa bu yerdagi barcha ruslarni qirib Yuborish niyatida ekanligini bildiradi. Istehkom vayron etilib, Buxgols orqaga qaytishga majbur bo'ladi.

Bir vaqtning o'zida Sankt-Peterburg Turkiston sarhadlaridagi boyliklarni qo'lga kiritishning boshqa yo'llarini ham qidira boshlagandi. O'rta Osiyo xonliklariga Kaspiy dengizining sharqiy qirg'oqlaridan suqilib kirish ana shu sohadagi asosiy rejalaridan biri edi. Shuning uchun ham bu masala Petr I Kaspiy siyosatining uzviy qismiga aylantirildi.

Gap shundaki, Petr I ko'pdan Kaspiy dengizini Rossiyaning ichki suv havzasiga aylantirish, uning qirg'oqlarida harbiy tayanch nuqtalari vujudga keltirib, ularga tayangan holda bosqinchilik xurujlarini avj oldirishni maqsad qilib qo'ygandi. Bu boradagi rejalar juda katga edi. Ularning asosiy mazmuni "Petr I ning issiq dengizlarga chiqish haqidagi vasiyatnomasi"da o'z aksini topgan. Unga muvofiq Rossiya nafaqat Kavkaz, Eron, O'rta Osiyo, balki Hind yarim oroliga hamegalik qilishni mo'ljallagan edi. Hindistonga u vaqtda Rossiyadan asosan Eron orqali qatnalar va bu yo'l g'oyat darajada mashaqqatli sanalardi. 1716 yilda Hindistonga savdo ishlari bilan kelgan Andrey Semyonov bu yo'nalish haqida ma'lumot berish uchun Senat kanselyarisiga chaqirilganda, u o'z Sheriklari bilan Astraxandan kemalarda Nizavoyga, u yerdan otlarda XVIII asrning boshlaridan to 1758 yilgacha faoliyat ko'rsatgan Jung'oriya davlati bu vrlarda hukmron bo'lib, uning aholisi oyrat, uyg'ur va qirg'izlardan iborat bo'lgan. O'rta Osiyolik mualliflar, keyinchalik ham Rossiya tarixchilari ularni qalmaq, deb ataganlar.

3. Petr I ning ushbu vasiyatnomasi ko'p yillar davomida o'ta maxfiy hujjat sifatida sir saqlanib kelingan. U birinchi marta 1775 yilda fransuz tadqiqotchisi Beon tomonidan Larijda elon qilindi. Sovet tarixchilari Rossiya imperiyasining hujumkorlik siyosatini oqlash maqsadida uni soxta hujjat deb baholagan edilar. Qarang: "Pravda ", 1980, 23 mart.

Shemaxa va Isfaxon orqali Bandar Abbosgacha borganligi, bu portdan Arab dengizi orqali Hindiston sohillariga o'tganligi haqida axborot bergandi. Bu yerda savdogarlar avval Buranpur (hind podshohlari qarorgohi), so'ngra Akra va Dexlida bo'lib, oradan 5 yil o'tgach Yuqornda eslatilgan marshrut bilan Rossiyaga qaytib kelgandilar¹.

Bu mashaqqatli yo'lni qisqartirish, Hindistonga shimoli-sharqsagi mintaqalardan kirib borish uchun dastlab Turkisgon xonliklarini qo'lga kiritish lozim edi. Shu maqsadsa 1714 yildayoq Petr I Senatga quyidagi mazmunda farmoyish yo'llagandi: "Xiva va Buxoro xonlariga savdo niqobi ostida ekspeditsiya Yuborish. Uning zimmasiga Erkettomonga Kaspiydai yoki unga yaqin biron joydan suv yo'li bor-yo'qligini aqiqlash vazifasini Yuklash"². Ushbu farmoyishga muvofiq 1716 yilning boshida imperatorning yaqin a'yonlaridan biri - Kabarda knyazi Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy boshchiligida ana shunday harbiy ekspeditsiya tashkil etiladi.

Bunda Bekovich-Cherkasskiyning harbiy mahorati bilan birga uning Petr I buyrug'iga binoan bundan oldin Kaspiyning sharqiy qirg'oqlarini "o'rganib" qaytganligi va uni yozma tavsiflab berganligi ham hisobga olingandi. Petr I bu ekspeditsiyaga katta vazifalar Yuklaydi. Avvalo, Bekovich-Cherkasskiy Kaspiy dengizi sohilida ming kishilik fort -qal'a qurishi, so'ngra undan Xiva tomonga Yurib, Amudaryoning qadimda Kaspiyga oqqan o'zanini qidirib topishi (u yerda katta oltin zaxiralari bor, degan xabarlar tarqalgandi), daryoning Orolga oqadigan hozirgi o'zanini to'sishi va uni yana Kaspiyga yo'naltirishi, shundan keyin suv yo'li bilan Buxoroga Yurishi, undan

¹ Solovev S.M., Istoriya Rossii s drevneyshix vremen, Izd-vo sos. - ekon. literatura. M. , 1963, kn. IX, s. 349.

² Lissov V.I. Persidskiy poxod Peshra I, 1722-1723, M., s. 73. 2. Solovev S.M. Istoriya, n. IX, s. 349.

iloji boricha hind tomonga siljishga urinib ko'rish lozim edi.

Bu ishlarning jo'ngina bitmasligini va ekspedisiya avvalo Xiva, qolaversa, Buxoroning qarshiligiga duch kelishini bilgan Rossiya imperatori Bekovich-Cherkasskiyga xonlar bilan muomala qilganda elchi sifatida ish ko'rishni uqtirali. Podshoh siporishiga muvofiq u Xiva xoni Sherg'ozixonning (1715-1728) taxtg'a o'tirishi munosabati bilan o'z imperatori nomidan muborakbod etishi va uni iloji boricha Rossiya tobeligiga o'tishga ko'ndirishi lozim edi. Buning evaziga u xonga 1000 kishidan iborat gvardiya ajratishi, ammo gvardiya bilan bog'liq barcha sarfxarajatlarni xon zimmasiga Yuklashi shart qilib qo'yilgandi. Agar bunga xon ko'nmasa, unda bir yil muddatgacha xarajatlarni Rossiya o'z ustiga olishi va keyingi sarflar xon tomonidan belgilanishi kerakligini uqtirish, bu ishlar bajarilgach, xondan kemalar olib daryo orqali Erket tomonga suzib borish va undan, Yuqorida ta'kidlanganidek, Hind taraflarga ham o'tish mo'ljallangandi. Rejaga muvofiq, Bekovich-Cherkasskiy Hindistongaporuchik Kojinni yo'llashi lozim edi. Poruchik Kojin savdogar niqobida "Buyuk mo'g'ullar" hukmdori huzuriga borishi, yo'llarning aniq rejasini tuzishi, ayniqsa, Kaspiydan Turkiston sarhadlari orqali Hindistonga o'tadigan (u vaqtlarda shunday tushuncha bo'lgan) suv yo'llari haqida to'la va atroflicha ma'lumot to'plashi shart qilib qo'yilgandi. Ayni vaqtda, Bekovich-Cherkasskiyga Xiva xonidan Buxoro hukmdorining ham Rossiya tabaasiga o'tish-o'tmasligi haqida fikrini bilish va bu masalada shunga rioya qilgan holda harakat qilish lozimligi Yuklatilgandi.

Bekovich-Cherkasskiy Petr I dan bu farmonni olgach, imperatorga murojaat qilib, O'rta Osiyo xonliklari Rossiya qo'ygan shartlarni tan olmagan taqdirda qanday harakat qilish kerakligini so'raydi. 1716 yil 13 mayda Petr I unga "Agar shartlarimizni qabul qilishmasa, hech bo'lmaganda do'stona aloqalarni o'rnatishga rozi bo'lishar, aks holda sen o'z yo'lingda harakat qilaver, bizning topshiriqqa muvofiq dengiz qirg'og'ida ikkita istehkom qo'rg'onni barpo qil-u, Amudaryoni Orolga burgan to'g'onni buzib tashla va daryo orqali Yuqoriga safarga otlanaver"¹, degan mazmunda javob qaytaradi. Bu esa kuchga tayanib belgilangan maqsadni hayotga tatbiq etaver, degan gap edi.

Berkovich-Cherkasskiy harbiy ekspedisiyasi uchun ajratilgan kuch-quvvat etarli darajada edi. Uning ixtiyoriga 4000 kishilik muntazam harbiylar, dengiz ofiseri poruchik Kojin rahbarligida suv inshootlari mutaxassislaridan iborat maxsus guruh, 2 injener, yoyiq kazaklaridan 1500 va greben kazaklaridan 500 hamda tajribali ofiser boshlichiligida 100 ta dragun ajratilgan edi.

1716 yilning kuzida Bekovich-Cherkasskiy Volga daryosining dengizga quyiladigan joyidan kemalarda Kaspiyning sharqiy qirg'oqlari tomon safarga chiqadi va Tik Qaragan degan joyda istehkom-qal'a qurilishini boshlab Yuboradi. Undan janubga siljib, dengiz sohilidagi Qizil Suv (Krasnme vodm) nuqqasiga keladi va bu yerda ham harbiy istehkomga asos soladi. Bu ishlarni bajarib bo'lgach, u Xivaga qarshi Yurishga astoydil tayyorgarlik ko'rish maqsadida 1717 yil 20 fevralda Astraxanga qaytib keladi.

Oradan ko'p fursat o'tmasdan Bekovich-Cherkasskiy 1717 yilning bahorida Kaspiy dengizi qirgog'ida o'zi barpo etgan Tik Qaragan istehkomidan Xiva tomonga Yurish boshlaydi. Ammo harbiy ekspedisiya boshliqlari bu safarga tayyorgarlik ko'rar ekanlar, ular Kaspiydan Xivagacha bo'lgan masofani bosib o'tishning haddan tashqari mushkulligini, bu joylarda o'qqin-o'qtin qo'zg'olib turadigan qum bo'ronlarining halokatli ekanligini, yo'lda suv masalasi asosiy mushkulliklardan biriga aylanishini to'la tasavvur qilmagan edilar. Natijada ekspedisiya Xiva yaqinida holdan toygan, parokanda bo'lgan bir ahvolda paydo bo'ladi. Tez orada Rossiyada uning tor-mor etilganligi haqida xabarlar tarqaladi.

Rus tarixchisi S.M. Solovyovning yozishicha, yoyiq kazaklari safidagi tatar Axmetov Xivadan qochib kelib, u yerda Bekovich-Cherkasskiy harbiy ekspedisiyasi boshiga tushgan barcha voqealarni so'zlab beradi. Uning guvoxlik berganiga qaraganda, Bekovich-Cherkasskiy 1717 yilning avgust oyida Xivaga olti kunlik yo'l qolganda Daryo deb ataluvchi oqar suv yaqinidagi bir ko'lcha atrofiga kelib joylashadi. Ko'lning old va yon tomonlarida bir kechadayoq tuprokdan istehkomlar barpo etiladi. Ertasi saharda Xiva askarlari bu erga etib keladilar. Xivadan kelgan suvoriy va piyodalar kamonlardan o'q uzib hujum boshlaydilar. Uch kun ichida kazaklardan talaygina kishi halok bo'ladi. To'rtinchi kuni xon Bekovich-Cherkasskiyga yarash taklifi bilan

¹ Edvard Olvort. Hozirgi o'zbeklar. O'n to'rtinchi asrdan bugungi kungacha. Madaniyat tarixi (ingliz tilida). Stanford, 1990, 98-bet.

odam Yuboradi. Uning nomidan kelgan xivalik e'tiborli vakillar rus askarlariga zarar yetkazmaslik va tinch kelishuvga amal qilishga va'da beradilar. Shundan so'ng Bekovich-Cherkasskiy sovg'a-salomlar bilan xon huzuriga tashrif buyuradi. Xon unga rus askarlarini barchasini birgina Xivaga joylashtirish va boshpana bilan ta'minlash qiyinligini aytib ularni bo'lib-bo'lib xonlikning oltita shahri xonadonlariga joylashtirish taklifini o'rtaga tashlaydi. Bekovich-Cherkasskiy bunga rozilik bildiradi. Shundan so'ng rus harbiylari to'pu to'pxonalari bilan bir necha guruxlarga bo'linib, Xiva askarlari bilan birgalikda belgilangan manzillar sari ravona bo'ladilar. Jumladan, Axmetov xizmat qilgan 240 kishilik yoyiq kazaklari ham ming kishilik Xiva suvoriylari hamrohligida belgilangan joyga jo'naydilar. Ular cho'lda birinchi kechani osoyishta o'tkazadilar. Ammo ertasi sahar paytida xivaliklar kazaklarni guruhlarga bo'lib, qo'l-oyoqlarini kishanlaydilar, buyumlari va otlarini tortib oladilar va asir sifatida qo'riqlab yo'lni davom ettiradilar. Axmetovni esa qo'yib Yuboradilar. U Xivaga kelib karvon saroyga joylashadi va u yerda rus askarlari safida bo'lgan qalmiq Baxshidan boshqa tafsilotlarni eshitadi. Qalmiq Baxshining hikoyasiga qaraganda, Rossiya tasarrufida bo'lgan qalmiq xoni Ayiq Bekovich-Cherkasskiy ekspeditsiyasi boshlanishi arafasida Xivaga kelib ketgan va Xiva xoniga bu harbiy ekspeditsiyaning asl maqsadi nimadan iboratligi haqida ma'lumot bergan. Bu hol Xiva hukmdorini o'z Yurtini saqlab qolish yo'lida qat'iy choralar ko'rishga undagan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Qalmiq Baxshining ta'kidlashicha, Xiva xoni Sherg'ozixon rus qo'shinini olti bo'lakka bo'lib, o'z harbiylari ixtiyoriga topshirgach, o'zi knyaz Cherkasskiy bilan poytaxtgacha birga kelgan va unga safar vaqtida navozishlar ko'rsatgan. Ammo Xivaga kelgach, uni darhol qatl ettirib, kalla terisiga somon tiqtirgan va shahar darvozasi tepasiga osib qo'yishni buyurgan. U bilan birga kelgan Astraxan dvoryani Mixaylo Zamonov ham shunday jazoga loyiq ko'rilgan¹. Shu tarzda Rossiya harbiy ekspeditsiyasi Xiva ostonalarida mutlaq tor-mor keltirilgan.

Xiva xoni Shergozixonning bu kurashda g'olib chiqishi va o'z Yurti mustaqilligini saqlab qolishda u ishlatgan harbiy hiyla, Yuqoridagi voqealardan ko'rinib turibdiki, unga katga imkon yaratgan. Aks holda tish-tirnog'igacha qurollangan va turli jangu jadallarda chiniqqan, Ovrupo harbiy uslubida ta'lim olgan bu muntazam qo'shinga Xivaning qarshi turishi, ayniqsa, uning ustidan uzil-kesil g'alabaga erishishi ancha mushkul edi. Bu to'qnashuvda xivaliklarning juda ustalik bilan harbiy hiyla ishlatib xavf-xatardan qutulib qolganliklari Xivada bitilgan tarixiy qo'lyozma asarlar saqifalaridan ham o'rin olgan. Masalan, Munis va Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol"ida bu xikoyada quyidagilarni o'qiyamiz: "Tovuq yili o'rus to'ralaridan Davlat Girey va Andrey Gubernot o'ttiz ming o'ris bila Shayx Jalil tog'ikim oltin va kumush ma'danidur, aning orzusi bila balkim Xorazm fathining tamonnosi bila Orol hududiga nuzul qildi. Xon qo'ng'iro't Qulmuhammad otalig' va nayman amir Avaz inoqni junudi noma'dud bila mudofaaga nomzod etti. Alar Davlat Girey bila gurgoshti qilib, ziyofat bahonasi bila a'doyi millati bayzoni meqmonxonayi asfala as-sofiling'a etkurdnlar.

Masnaviy:

Agar ishing'a paysal bersa tadbir,

Na hojat tortmoq ul ishda shamshir.

Base mulk ochdi Skandar hiyaldin,

Ki ochshshas erdi razmu

Jadapdin.

Bale tadbir erur davlat nishoni,

Qo'lidin bermas ahli davlat oni¹ "".

Rossiya harbiy ekspeditsiyasining Xiva ostonalarida tor-mor keltirilishi, tabiiyki, Peterburgda kagga shov-shuvga sabab bo'ldi. Rasmiy doiralarda "yovvoyilar"ni jazolash, Xivaga qarshi yangidan Yurish uyushtirish haqida fikr-mulohazalar bildirila boshlandi. Ikki o'rtadagi savdo-

¹ Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. O'zbekiston Respublikasi Filar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi, raqam 5364/1, 32 a bet. Bu asarda Xivaga qarshi Yurishga qatnashgan kishilarning soni oshirib ko'rsatilganga o'xshaydi. M. S. Solove'dan biz keltirgan raqamlar bilan uning o'rtasida katta farq bor. O'z asarida ushbu masala Yuzasidan fikr bildirib o'tgan N.I. Veselovskiy ham rus qo'shshshning umumiy soni 6655kishidan iborat edi, debyozgan. Buraqam S.M. Solove'dagi faktlarga to'g'ri keladi. Qarang: N.I. Veselovskiy. Ocherk istoriko-geograficheskix svedeniy o Xivinskom xanstve. SLb., 1877. s. 169.

iqtisodiy munosabatlar sezilarli darajada susayib ketdi. Xiva xonligidan Rossiyaga borgan savdogarlarga nisbatan joylarda nohaq munosabatda bo'lina boshladi.

Ayni vaqtda, Petr I Buxoro xonligiga maxsus elchi yo'llab, unga Turkistonning bu davlati bilan Xiva o'rtasiga rahna solish, Xivani yakalab qo'yish va pirovard natijada har ikkala xonlikni ham osongina qo'lga kiritish rejalarini tuzishni topshiradi. Bu elchi italiyalik Florio Benevini edi. U 1718 yilda, bu voqeadan bir yil oldin Buxorodan Peterburgga elchi sifatida borgan Qulibek To'pchi boshi bilan birgalikda, Astraxandan Kaspiy dengizi orqali Shemaxa va Gilon viloyatidan Kazvin va Tehronga, so'ngra Hirot orqali Buxoroga kirib keladi. Bu elchilik Buxoro va Eron o'rtasida o'sha yillar mavjud bo'lgan mojarolar tufayli qariyb bir yilcha Shemaxida turib qolganligi uchun, u Buxoroga 1721 yilda keltandi. Florio Benevini ancha o'qimishli odam bo'lgan. Uning Buxoroga elchi sifatida Yuborilishini E. Olvort "hukumat o'sha vaktida malakali rus vakilini topa olmagan yoki Peterburg o'z diplomatini xavf-xatar ostiga qo'iishni istamagan bo'lsa kerak", deb izoxlaydi¹. Bunga qo'shilib bo'lmaydi. Chunki Petr I saroyida o'z vaqtida bu kabi vazifalarni bajarishga shay turgan juda ko'p xorijliklar xizmat kilganligi ma'lum. Benevini ham shulardan biri bo'lgan. Bu uzoq safarga qiziqishda ehtimol, undagi avantYuristik sajiya ham sabab bo'lgandir.

Florio Beneviniga Turkistonga doir harbiy va diplomatik ma'lumotlar yig'ish, ayniqsa Xivaga qarshi Rossiya-Buxoro ittifoqini tashkil etish, bu xonliklar bilan urush bo'lgan takdirda qancha askar va to'plarni ishga solish mumkinligi, ularningjoylashgan yerlarini aniqqsash vazifasi Yuklatilgandi. U Buxoro hukmdori Abulfayzxonga (1711-1747) maxsus rus otryadini taklif etishi hamda Turkiston o'lkasida oltin zaxiralari mavjud joylarni o'rganishi ham lozim. edi.

Florio Benevini Buxoro xonligida qariyb uch yilcha turib qoladi, ya'ni 1721 -1724 yillar ichida bu yerda faoliyat ko'rsatadi. Abdulfayzxonni qo'shnisi Xivani qo'llab-quvvatlamaslikka ko'ndiradi. Uning kamerdineri N. Minersavdogar niqobi ostida bir necha bor Hirot, Balx va Badaxshonga borib keladi. U o'z xo'jasining kureri sifatida Benevini to'plagan axborotlarni bu orada Peterburgga ham yetkazadi.²

Buning ustiga Shimoliy urushdan qutulgan Petr I jadal sur'atda Kaspiy flotiliyasini kuchaytirish va dengiz qirg'og'idagi quruqlik kuchlarini ko'paytirish ishiga kirishib ketadi. Natijada 1722 yil yoziga kelib Eronning Kavkaz chegaralari bilan tutash rus viloyatlarida muntazam piyoda qo'shinlari, dragun otliq askarlari, kazak, qalmaq va kabardalardan iborat 50 ming kishilik harbiy kuch shaylab qo'yiladi. To'g'ri, bu kuchlar, asosan, Eronga qarshi qaratilgan edi. Ammo lozim bo'lgan paytda ular Xivaga qarshi ishlatilishi ham ehtimoldan xoli emasdi.

Shu tarzda Xiva uchun g'oyat xavfli bir vaziyat vujudga kelgandi. Uning hukmdori Rossiyadek katta harbiy salohiyatga ega bo'lgan bir davlat bilan Yuzma-Yuz kela olmasligini yaxshi tushunardi. Shuning uchun ham Sherg'ozixon ko'p o'tmay Peterburgga elchilik Yuborib, o'rtadagi sovuqchilikni Yumshatishga, Bekovich-Cherkas-skiy harbiy ekspeditsiyasidan qolgan asirlarni Rossiyaga qaytib berishga qaror qiladi. Ayni vaqtda, u elchilikka Yuz bergan voqealarni bayon etib berish va bo'lgan anglashilmovchilik uchui ayb Xiva tomonida emasligini izhor etishni topshirib, elchi qo'lga o'z nomidan Petr I ga yozilgan maxsus noma ham topshiradi,

Sherg'ozixon elchilikka boshliq qilib o'zining yaqin a'yon-laridan biri, ish ko'rgan va zukko Avaz Muhammadbekni tayinlaydi. Elchilik 1720 yilning may oyida Astraxanga etib keladi. O'rnatilgan tamoyilga muvofiq Avaz Muhammadbek Astraxan gubernatoriga o'z vakolati haqidagi hujjatlar va Sherg'ozixonning imperator nomiga yozgan maktubini topshiradi. Xon maktubida quyidagilar bitilgan edi: "Ilgarilar biz Siz bilan do'stona aloqada edik, xrzirda ham shunday bo'lishini istaymiz. Ammo Siz va bizning oramizdagi ana shu do'stona aloqalarga rahna tushdi va unga quyidagi voqea sabab bo'ldi: bizga Davlat Gireyning elchi bo'lib kelayotgani haqida xabar etdi va biz bundan xushnud bo'ldik. So'ngra eshitdikki, Davlat Girey bizning uluslarda shaharlar qurish niyatida ekan. Biz unga buni taqiqladik, lekin u quloq osmadi va shahar qurdi. Shundan keyin u bizga elchi yo'llab, katta Daryodan qo'shin bilan o'tish uchun ko'prik qurish niyatida ekanligini bildirdi va bizdan ot ulovlar Yuborishni talab qildi. Biz ana shu masalalar bo'yicha muzokaralar olib borish uchun elchi Yubordik, ammo Davlat Girey odamlari uni haqoratladilar va bog'lab qatl etmoqchi bo'ldilar. Elchimiz kelib, Davlat Girey elchi sifatida emas, balki shahar

¹ Edvard Olvort. Hozirgi o'zbeklar. 99-bet.

² Popov A.N. Snosheniya Rossii s Xivoyu i Buxaroyu. SPb, 1853. s. 65. 2. Lissov V.I. Persidskiy poxod.

qurish uchun kelgan ekan, degan xabarni yetkazdi. Biz Davlat Gireyga yana o'z kishilarimizni Yubordik, ammo u ularni yaqinlashtirmay to'plardan o'qqa tuta boshladi. Jang bo'ldi. O'shanda bizning ko'p odamlarimiz halok bo'ldi, biznikilar ham ko'p ruslarni o'ldirdilar. Davlat Gireyni har xil toifadagi rus odamlari bilan mening huzurimga keltirdilar. Tirik qolgan ruslarni biz, Siz ulug' davlatpanoh ularni xohish bildirsangiz, qaytarish niyatida o'zimizda saqlab turibmiz, chunki Siz bilan urush qilish bizning xayolimizda yo'q"¹.

O'sha yili avgust oyining oxirlarida tashqi ishlar kollegiyasidan Astraxan gubernatoriga elchini Peterburgga Yuborish haqida farmoyish keladi. Unda Xiva elchisini oziq-ovqat va ot-ulov bilan ta'minlagan holda mahbus sifatida qo'riqlab poytaxtga jo'natish lozimligi, shu maqsadda bir zobit boshchiligida etarli darajada askar ajratish, qo'riqchilarga elchining qochmasligi uchun xushyor bo'lishni uqgirish, bu hoyani elchining o'ziga ham aytib qo'yish ta'kidlangandi. Farmoyishda bu tadbirlar Xiva xonining unga elchi sifatida Yuborilgan Cherkasskiyga nisbatan dushmanlarcha ish ko'rganligi tufayli amalga oshirilayotganligi aytilgandi.

1721 yilning boshida Xiva elchisi Yuqoridagi alfozda Peterburgga olib kelinadi. Tashqi ishlar kollegiyasiga keltirilib, bu yerda vazirlar huzurida so'roq qilinadi. "Senga xon og'zaki nimalarni yetkazishni buyurgandi", deyishadi ular. Bunga javoban elchi: "Xon menga podshoh oliy hazratlariga uzoq vaqtlardan buyon Rossiya va Xiva o'rtasida o'zaro hurmat va savdoga asoslangan munosabatlar barqaror bo'lganligini va ba'zi voqealar tufayli ular barham topganligini, ammo o'sha o'zaro hurmat va savdoning qaytadan o'rnatilishi istagida ekanligini bildirishni buyurdi", deydi. "Biz o'ylaymizki, butun yorug' jahonda va hech qaysi qonunda elchini o'ldirish taomili yo'q, nima sababdan sizlar podshoh hazratlarining elchisi knyaz Cherkasskiyni gunohsiz qatl ettirdingiz?", deyishadi vazirlar. "To'g'ri shunday qilindi, - deb javob beradi elchi, - ammo u bizga elchi sifatida emas, balki dushman sifatida kelib, (bizning sarhadlarimizda) shahar barpo qildi, unda 8000 askar qoldirdi. So'nfa biz tomonga otlandi va Xivaga bir necha kunlik yo'l qolgan joyda bizning askarlarimiz bilan bo'lgan jangda halok bo'ldi. Uning qolgan odamlari hozirgacha Xiva sarhadlarida turibdi va xon ularning barchasini qaytib berish niyatidadir". "Sening xoning, - deyishadi bunga javoban vazirlar, - ilgari podshoh hazratlariga murojaat qilib, savdo-sotiqni rivojlaktirish maqsadida shahar qurishni so'ragan edi, so'ngra esa shunday buyuk hukmdor sha'niga tegadigan ish qildi - uning elchisini gunohsiz qatl etdi. Ehtimol, sening o'z xoning oldida guno-hing bordir va knyaz Cherkasskiy uchun osib o'ldirishimizni istab, bu erga Yuborgandir?", "Ixtiyor sizlarda, - deydi elchi, — ammo xon meni o'zaro hurmatda bo'lish va barcha asirlarni qaytib berish niyatida ekanligini yetkazish uchun Yuborgan"². Ammo, ana shu tarzda davom etgan so'roq natijasi Xiva elchisi foydasiga hal bo'lmaydi. Tashqi ishlar kollegiyasida yig'ilgan vazirlar uni gunohkor sifatida hibsga olish haqida hukm chiqaradilar. Elchi shu yerdan to'ppa-to'g'ri qamoqxonaga jo'natiladi. Oradan ko'p o'tmasdan u yerda Avaz Muhammadbek noma'lum sabab bilan vafot etadi. Taxmin etish mumkinki, rus a'yonlari knyaz Cherkasskiyning o'chini olish uchun imperatordan uni qatl etish haqida farmoyish olganlar va bu farmon qamoqxonada ijro etilgan. Shu tarzda ular Yuqoridagi so'roq vaqtida o'zlari ta'kidlagan "elchiga o'lim yo'q" shioriga xilof ish tutganlar.

Peterburg bu voqeaning Rossiya-Xiva munosabatlari uchun salbiy ta'sir ko'rsatishini yaxshi tushunardi. Shuning uchun bo'lsa kerak, Xiva elchisining Sheriklariga o'z vatanlariga qaytishga ruxsat beriladi va ulardan biriga kansler va uning yordamchisi imzosi bilan podshoh nomidan bitilgan yorliq topshiriladi. Unda Avaz Muhammadbekning o'z ajali bilan vafot etganligi (qatl qilinganligi emas) bildirilib, Xivadagi rus asirlarini ozod qilish haqidagi talab olg'a surilgandi. Sherg'ozixon masalaning mohiyatini darhol angelaydi, albatta. Shuning uchun bo'lsa kerak, 1722 yilning yanvarida bu yerdan o'z Yurtiga qaytgan sobiq yoyiq kazakning ma'lumotiga qaraganda, Xiva xoni bu yorliqni o'qib chiqqach, g'azabdan oyoq ostiga olib tepkilab tashlaydi. Shunga qaramasdan, Sherg'ozixon Rossiya bilan yaxshi aloqalarni tiklashga urinadi. Shu maqsadda u Buxoroda elchi sifatida bir necha yildan buyon ish ko'rib kelayotgan Florio Benevinining o'ziga yozgan maxfiy xatlariga xayrixoxlik bilan qaraydi va javob maktublaridan birida uni Xivaga taklif etadi. Ammo rus elchisi Buxoro-Xiva munosabatlarining buzilganligi tufayli (bunga uning o'zi ham ma'lum darajada sababchi bo'lgandi) Buxoro hukmdori Abulfayzxonidan rasmiy rozilik ola

¹ Solovev S.M. Istoriya Rossii. n. IX. s. 353.

² O'sha asar, 354-bet.

olmaydi. Shundan so'ng u Buxoroni yashirincha tark etib, Xivaga etib keladi va 1725 yilning avgust oyida Sherg'ozixon qabulida bo'ladi. Ammo o'z buzuvchi niyatlarining oshkora bo'lib qolishidan cho'chigan Florio Benevini bu xonlikdan ham maxfiy holda chiqib ketib, Gurev orqali Peterburgga etib keladi. Etti yillik safarotdan qaytgan rus elchisi imperator saroyida katta izzat va e'tibor bilan kutib olinadi. U o'zining rasmiy axborotida Turkistondagi oltin zaxiralari va uning sarhadlaridagi davlatlarning harbiy quvvati haqida batafsil ma'lumotlar keltiradi. Elchi Rossiya imperatorini siyosiy jihatdan notinch Buxoro va dushman Xiva xonliklariga qarshi tezdin harbiy Yurish uyushtirishga undaydi va uni bu ishning muvaffaqiyat bilan yakunlanishiga ishonitirishga katta kuch sarflaydi¹. Ammo 1725 yil yanvarda Petr I o'lgach, Rossiya imperatorining boshqa qator hujumkorlik niyatlari qatorida Florio Benevini jon kuydirgan bu masala ham Peterburg saroyida qo'zg'olgan ichki ziddiyatlar qa'rida yo'q bo'lib ketadi. Rossiya imperiyasining Turkiston sarhadlariga uyushtirilgan dastlabki harbiy xuruji ana shu tarzda o'z yakunini topadi.

2. Poruchik Subhonqulov missiyasi

XIX asrning dastlabki yillarida O'rta Osiyo mintaqasidagi xonliklar bilan Rossiya imperiyasi o'rtasidagi munosabatlar, Rossiyaning asosan Ovrupo qitasidagi murakkab siyosiy vaziyat bilan band bo'lganligidan, ma'lum tarzda sustlashib qolgandi. To'g'ri, Rossiya Kavkaz uchun Eron bilan urush alib borar (1804-1813), ammo ikki davlat o'rtasidagi bu qurolli to'qnashuv ham Ovrupodagi katta siyosatning in'ikosi sifatida u yoki bu voqeliklar tufayli goh kuchaysa, ba'zan tanaffuslar bilan davom etardi. Rossiya Turkiston xonliklari bilan olib borgai aloqalarida asosan xonliklarning Eron bilan birgalikda unga qarshi ittifoq tuzishidan cho'chiganidan, bu erga savdo karvonlari bilan Yuborilgan xufiyalar orqali bunday xavf-xatar yo'kligiga ishonch hosil qilgan va shuning uchun ham xonliklar bilan aloqalar Yuritishni Orenburg harbiy gubernatorligiga Yuklab qo'ygandi. Orenburg harbiy gubernatori savdo karvonlari harakatlarini kuzatib borar, O'rta Osiyodan Rossiyaga yo'llangan elchilarni Peterburgga o'tkazish-o'tkazmaslik masalasini xal qilar, ko'pgina hollarda u yoki bu muammo Yuzasidan xonliklar hukmdorlariga to'g'ridan-to'g'ri murojaat qilish odatini karor toptirishga harakat qilar edi. Bu vaqtda, asosan, ikki masala ustida bahs-musohaba olib borilganligi ko'zga tashlanadi. Ulardan biri - yo'lga chiqib, sahroda qaroqchilar hujumi tufayli talon-toraj etilgan savdo karvonlari masalalariga taalluqli bo'lsa, ikkinchisi Rossiyadan qochib Buxoroda boshpana topgan soxta pul yasovchi Hamitov va uning Sheriklari faoliyati bilan bog'liq masalalardan iborat bo'lgan.

Har ikki masala Yuzasidan olib borilgan muzokaralarning natijalari Orenburg mahalliy hukumati tarafidan Rossiya tashqi ishlar vazirligiga izchil suratda axborot tarzida yetkazilib turilgan. Ammo bu muzokaralar asnosida tomonlarni baravar rozi qiladigan xulosalarga kelish qiyin edi. Chunki ko'gtchilik hollarda ixtilofli masalalarda Rossiya ma'murlari va xonliklar vakillari faqat o'zlarinigina haq deb bilardilar. Shundan bo'lsa kerak, Buxorodan 1805 yilda Peterburgga Yuborilgan elchi, garchi u Rossiya ma'muriyati talabiga binoan soxta pul yasovchi Hamitov va uning Sheriklari ixtiyorida bo'lgan asbob-uskunalarni olib kelgan bo'lsada, qo'yilgan talabning faqat bir qismigina bajarilganligi uchun uning hujjatlari rasmiy emas, degan bahona bilan orqasiga qaytarib Yuboriladi².

Orenburg harbiy gubernatori bu hakda Rossiya tashqi ishlar vazirligiga yozma axborot yo'llaydi, albatta. Poytaxtdagilar uning ushbu xatti-harakatini oqlash uchun Buxoro amiri nomiga tashqi ishlar vazirligining maxsus tushuntirish xatini tayyorlashadi.

Rossiya tashqi ishlar vaziri A.YA. Budberg 1806 yil 19 noyabrda Buxoro amiri Mir Haydar nomiga bitilgan va podshoh nazaridan o'tkazilgan ushbu maktubda 1805 yilda Orenburgga Buxoro elchilari sifatida ikki savdogar - Mirzabek Allayorov va G'ofurjon Navro'zjonovlarning

¹ Edvard Olvort, Hozirgi o'zbekyaar. 100-bet.

² Vneshnyaya politika Rossii XIX naChala XX veka. Dokumentm rossiyского Ministerstva inostrannshx del. Seriya pervaya. 1801-1815 gg. Tom chetvertyy. Izd-vo polit. lit-r1. Moskva, 1965, s. 126.

kelganligini va ular Orenburg harbiy gubernatori G.S. Volkonskiyga soxta pul yasovchi Valit Hamitovdan musodara qilingan asbob-uskunalarini topshirganini bildiradi. Ammo elchi sifatida o'z missiyalarini tasdiqlovchi hujjatlarga ega bo'lmaganliklari uchun qabul qilinmaganligini va bundan buyon Yuboriladigan shaxslar elchilik vakolatini tasdikuyuvchi rasmiy hujjatlarga ega bo'lgandagina va soxta pul yasovchilar rus ma'murlariga topshirilgan taqsirida Rossiya ma'murlari ularni hurmat-ehtirom bilan qabul qilishlari mumkinligini bayon qiladi. Ayni vaqtda Rossiya tashqi ishlar vaziri Buxoro bilan do'stona munosabatlarni rivojlantirishga tarafdor ekanligini bildirib, bundan keyingi elchilik aloqalarida "qay tarzda hujjatlar kerakligi" haqida kelishib olish lozimligini ta'kidlaydi. Budberg xuddi shunday mazmundagi xat bilan Buxoro amirining bosh vaziriga ham murojaat qiladi va unda soxta pul yasovchilarni rus ma'murlariga topshirish haqidagi talabni yana bir karra takrorlaydi. Podshoh nazaridan o'tgan bu ikkinchi maktub 1806 yil 29 noyabrda bitilgan edi¹.

Orenburg harbiy gubernatori G.S. Volkonskiy 1807 yil bahorida ushbu maktublarni o'z ishonchli odamlari bilan Buxoro hukmdoriga yo'llaydi. Rossiya tashqi ishlar vaziri Budbergning xatlari bilan birga harbiy gubernator o'z nomidan ham amir Haydarga maxsus maktub bilan murojaat qiladi. 1807 yil 20 martda bitilgan ushbu maktubda u Yuqoridagi masalalar Yuzasidan fikr Yuritib, Mir Haydardan soxta pul yasovchini va uning Sheriklarini zudlik bilan Rossiya ma'muriyatiga topshirishni talab qiladi.

Buxoro hukmdori amir xaydar Orenburg harbiy gubernatoriga 1807 yil avgust oyida yo'llagan javob maktubida Rossiyaning bir viloyati hokimi bilan mustaqil davlat hukmdori bevosita muzokaralar olib borishi mumkin emasligi, harbiy gubernator maktubida ko'tarilgan masalalar Yuzasidan amirga faqat bevosita Rossiya podshosi murojaat qilishi lozimligi haqida, umuman, davlatlararo munosabatlarda qadimdan barcha rioya qilib kelgan umumiy qonun-qoidalarga amal qilish kerakligi xususida fikr-mulohazalar bayon etilganini ko'ramiz. Chunki, Rossiya viloyatlaridan biri - Orenburg hokimi Turkistondagi davlatlarni pisand qilmaslik yo'lini tutgan va ularning hukmdorlari bilan baravar mavqeda turib diplomatik munosabatlar Yuritishga harakat qilgan edi. Buxoro amiri Haydar o'zining ana shu maktubi bilan davlatlararo qonun-qoidalarga rioya etish masalasini eslatib, unga tanbeh berish bilan birga xalqaro miqyosda Buxoro amirligining mustaqil davlat sifatida obro'-e'tiborini saqlashga naqadar katta e'tibor berib kelganligini ham namoyon etadi. Turkiston davlatchiligi tarixi uchun katta ahamiyatga molik bo'lgan ushbu maktubning asl nusxasi bizgacha etib kelmagan, ammo uning rus tilidagi tarjimasini Rossiya tashqi ishlar vazirligi arxivida saqlanib qolgan. Bu e'tiborli hujjatda, jumladan, quyidagilar bitilgan: "Orenburg harbiy gubernatori knyaz Grigoriy Semenovichning Mullo Yomg'ir va Mullo Abdul Nosir¹ no'g'aylar orqali Yuborilgan maktubi bizga etib keldi. Ammo biz unga javob yozishni lozim topmadik. Chunki ikki davlat o'rtasida ko'tarilgan bu masala Yuzasidan biz tomonimizdan allaqachonlar javob xati yozilgan va u mo'tabarli va Yuksak shon-shavkatli umumrossiya imperatori e'tiboriga havola etilgan. Agar ul janobi oliylaridan maktub kelsa, biz javob yozib jo'naturmiz. Sen esa shuni bilgilki, agar Orenburg harbiy gubernatori ikkala davlat orasidagi ishlar Yuzasidan fikr bildirmoqchi bo'lsa, u bundan buyon bizning e'tiborli va Yuksak martabali, ishonchli vakilimiz Muhammad Hakimbiy Devonbegi bilan aloqa o'rnatishi va undan javob olishi mumkin. Chunki, qadim zamonlardan buyon o'rnatilgan qonun-qoidaga muvofiq, hukmdor hukmdorga, vazir vazirga, hokim esa faqat hokimga xat bilan murojaat qilib kelgan. Bu taomilga hamma vaqg amal qilib kelinmoqda.

Maktub 1222 yilning jumadu-s-soniy oyida bitilgan. Bu erning yil hisobida 1807 yil avgust oyi. Siyoh bilan bosilgan muhrda Mir Haydar nomi yozilgan"¹.

Bu maktubni olgach, Orenburg general-gubernatori G.S. Volkonskiy Rossiya tashqi ishlar

¹ Bu maktubda nomi zikr etilgan muldo YOm'g'ir va mullo Abdul Nosirlar aftidan savdo karvoni bilan Buxoroga Yuborilgan. Ular Orenburg harbiy gubernatorining vakillari sifatida ish ko'rishgan. Ulardan biri - Mullo Abdul Nosir oradan ikki yil o'tgach Buxoroga Rossiyaning rasmiy elchisi sifatida Yuborilgan poruchik Subhonqulov bo'lishi kerak. Buni shundan ham bilsa bo'ladiki, u elchilik safaridan Peterburg uchun yozgan bildirgisi (raport) oxiriga arab imlosida "Boshqird askarlari poruchigi Abdul Nosir Subhonqul o'g'li " deb imzo chvkan. Qarang: SGA Uz., f. 6, op. 10. Kanselyariya Orenburgskogo voennogo gubernatora, d. 291. O komandirovani xanskogo pismovoditelya Subxankulova v g. BuxariYu, l. 277.

vazirligi boshqaruvchisi N.P. Rumyansevga 1807 yil 18 noyabrda yozgan axborotiga "Buxoro xoni Yuborgan xatni ham ilova" qilib Peterburgga jo'natar ekan, uning mazmuniga ishora tarzida "Xon faqat imperator hazratlari bilan bevosita aloqa Yuritish niyatini yozgan", deyish bilan cheklanmasdan, Buxoro tomoni qimmatbaho tuhfarlar ilinjida Rossiyaga kelayotgan turli toifadagi odamlarni hamelchi tarzida qabul qilishga da'vo qilib kelayotganligini, Mir Haydar esa "Podshoh hazratlariga maktub Yuborganligini aytib, undan javob kutayotganligini", vaholanki, u "Imperator hazratlariga hech qanday maktub Yubormagan"ligini yozadi. "Chunki, - deb ta'diklaydi u, - shu paytga qadar mening vositachiligimda Buxoroning bironta ham xati imperator hazratlariga Yuborilgani yo'q. Faqat 1805 yil 24 iyulda Orenburgga kelgan va o'zini Buxoro elchisi deb tanishtirgan Buxoro mansabdori devonbegi G'ofurjon Navro'zjonovdan olingan, aslida xat emas, balki imperator hazratlariga yo'llangan, ammo hech qanday rasmiy kuchga ega bo'lmagan YOrliqning nusxasini tashqi ishlar vazirining yordamchisi knyaz Chertorijskiyga jo'natgan edim. Bu hujjat G'ofurjon va uning hamrohi Mirzobeklarning elchilik vakolatlarini tasdiklovchi rasmiy dalil sifatida qabul qilinmaganligi sababli ular Buxoroga qaytarib Yuboriladi"¹.

Ushbu maxfiy axborotida G.S. Volkonskiy yana bir karra soxta g'tul yasovchi teptar (tatar) Valit Hamitov va uning Sheriklarining Buxoroda panoh topganligini hamda ularni Rossiyaga tutib berish haqida Buxoro hukumati bilan 1804 yildan buyon uzluksiz yozishmalar olib borayotganligi, ammo bundan kutilgan natija chiqmayotganligi, Buxoro xoni Orenburgta faqat soxta pul yasashda qo'llanadigan asbob-uskunalarini Yuborish bilan cheklangan-ligini izhor qilib, Buxoro tomoni bu masalada g'irromlik yo'liga o'tganligi hamda haddan ziyod manfaat kutayotganligini e'tiborga olib, hozircha bu haqda muzokaralar Yuritishni qulay fursat kelguncha to'xtatmoq lozimligini maslahat beradi. Ayni vaktida, u ana shu masalada Peterburgni xotirjam qilish maqsadida, "butun Orenburg chegara chizig'ida soxta pullarning biz tomondan o'tmasligini ta'minlaydigan qattiq chora-tadbirlar ko'rilgan"ligini ta'kidlaydi.

Bu yerdaaslida gap Yuqorida nomlari zikr etilgan elchilarning vakolatini tasdiqlovchi hujjatlarda emasdi, albatga. Ular Rossiya tomonidan qo'yilgan talab - soxta pul yasovchi hamda uning Sheriklarini olib kelishmagan va Buxoro ular orqali soxta pul yasovchilarning asbob-uskunalarinigina yuborish bilan cheklangan edi. Fikrimizcha, ana shu sababdan rus ma'murlari Yuqoridagi kimsalarning elchiligini tan olmaydi va Orenburg general-gubernatori ularni poytaxtga Yubormaslik yo'llarini qidiradi. Aslida esa Buxoro amiri Mir Haydarning xatida aytilgan gap, ya'ni Rossiya imperatoriga rasmiy javob ham mavjud bo'lgan. Bu G.S.Volkonskiyning N.P. Rumyansevga yozgan xatida esalatilgan va 1805 yil 24 iyulda Chertorijskiyga jo'natilgan YOrliqdir.

Orenburg general-gubernatorining ushbu maktubida Buxoro hukmdori va uning noiblari diplomatiya sohasidagi siyosatiga nisbatan bildirilgan salbiy fikr-mulohazalariga kelsak, ular Buxoro amiri Haydarning unga yo'llagan tanbehona xati ta'siri ostida namoyon bo'lganligi ko'zga tashlanadi.

G.S.Volkonskiyning poytaxtga Yuborgan ushbu axboroti, Mir Haydarning maktubi Rossiya tashqi ishlar vazirligida har tomonlama muhokamadan o'tadi. Natijada hukumat doiralari Rossiyaning O'rta Osiyo xonliklariga nisbatan olib borayotgan siyosatining pirovard maqsadlarini nazarda tutib, ular bilan, jumladan, Buxoro amirligi bilan yaxshi munosabatlarni davom ettirish, bu davlatlarni har tomonlama o'rganish uchun mavjud imkoniyatlardan foydalanishga qaror qilinadi. Shu maqsadda, Mir Haydarning maktubi bu yerda ma'lum norozilikka sabab bo'lsada, unga yo'rig'lik bilan javob qaytarish lozim toyiladi va Buxoro amiriga bevosita imperator nomidan maktub yo'llashga qaror qilinadi.

Imperator Aleksandr I nomidan tayyorlangan rasmiy YOrliq 1808 yil 20 avgustda imzolanib, tashqi ishlar vaziri graf M.P. Rumyansevga topshiriladi. Vazirlik o'z navbatida uni zudlik bilan Orenburg harbiy gubernatori G.S.Volkonskiyga yetkazadi. Ushbu YOrliqqa binoan Orenburg hokimi o'z xodimlaridan birini elchi qilib tayinlashi va u orqali bu muhim hujjatni Buxoro hukmdoriga olib borib topshirishi kerak edi. Shu maqsadda G.S. Volkonskiy Buxoro xonligidagi siyosiy vaziyatni hisobga olib, elchilikka o'z xizmatida bo'lgan boshqird musulmon ofisyerlaridan biri poruchik Abdul Nosir Subhonqulovni tayinlaydi. Rossiya imperatori imzosi bilan bitilgan

¹ O'sha asar, 127-bet. 2. O'sha joyda.

quyidagi YOrliq uning qo'liga beriladi.

"Aleksandr I ning Buxoro xoni Mir Haydarga yo'llagan YOrlig'i (Gramota). 1808 yil 20 avgust.

Buxoro mulkining hukmdori Mir Haydarxonga bizkim, imperator hazrati oliyning tabriYutari bo'lsin. Fuqarolarimizning Siz janobi oliylari ixtiyoridagi viloyatlar hamda ularga qo'shni yerlar va xalqlar bilan o'zaro foydali savdoni rivojlantirishga bo'lgan rag'batini hamda Sizning fuqarolaringizning bu boradagi katta sa'y-harakatlarini inobatga olib, biz kavaleriya generali va Orenburg harbiy gubernatori knyaz Volkonskiyga o'z ixtiyoridagi amalYurlaridan birini Sizning huzuringizga Yuborishi haqida farmoyish berdik. Bu to'g'rida Sizga xabar yo'llar ekanmiz, bizkim, buyuk hukmdor, imperator hazrati oliy, Sizning qadim zamonlardan bizga bo'lgan ixlosmandligingiz va imperiyaga do'stona xayrixoligingizga ishongan holda umid qilamizki, Siz, Yuksak martabali xon, ana shu o'zaro foydali maqsadning ro'yobga chiqishiga xayrixohlik ko'rsatib, huzuringizga Yuborilgan amaldorni iltifot bilan qabul qilgaysiz va unga imkon boricha marhamat ko'rgazgaysiz. Biz o'zimizning ushbu imperatorlik YOrlig'imizni Sizga yo'llash haqida farmon berar ekanmiz, avvalo, Yuqorida zikr qilinganlarni yetkazishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsak, ayni vaqtda ushbu yorliq Siz va Sizning davlatangizga bildirilgan bizning iltifotli marhamatimiz nishonasi hamdir.

Yorliq Sankt Peterburgda Xristos tavalludining 1808 yili yozda 20 avgustda va bizning podshohligimizning sakkizinchi yilida bitildi".

Rossiya tashqi ishlar vazirligi arxivida saklangan ushbu YOrliqning nusxasi (Buxoroga jo'natilgan asli bizgacha etib kelmagan) oxirida quyidagilar bitib ko'yilgan: "Ilova. Imperator oliy hazratlarining barcha rutbalari YOrliq boshida eng yirik harflar bilan sanab o'tildi. Asl nusxada harbir xatboshi harf turk sultoni vaziriga yozilgan maktublardagidek katta hajmdagi harflar bilan yozildi. Imperatorning barcha rut'alari oltin bilan bitildi. Xat oxirida oliy maqomli imzo chekildi va unga davlatning kichik muhri bosildi. yorliqqa uning fors tilidagi tarjimai ilova qilindi. yorliq oltin suvi bilan jilo berilgan g'ilofga solinib, bitilgan kuni, ya'ni 20-chida vazir graf N. I. Rumyansev mahkamasiga Yuborildi"¹.

Abdul Nosir Subhonqulov 1809 yil 17 oktyabrda Orenburgdan yo'lga chiqqan savdo karvoni bilan Buxoroga ravona bo'ladi. Poruchikka Rossiyaning elchisi sifatida barcha vakolatlar berilgan edi. Unga imperatorning maxsus yorlig'ini Mir Haydarga shaxsan topshirish, undan tashqari qushbegiga tashqi ishlar va savdo vaziri Rumyansev va Orenburg general-gubernatori Volkonskiy nomidan ham maktublar yetkazish buyurilgan edi. Umuman, Subhonqulov zimmasiga Yuklatilgan vazifa keng qamrovli bo'lib, u Rossiya hukumatiga O'rta Osiyoda uni qiziqtirgan juda ko'p masalalarni o'rganish va ular haqida batafsil ma'lumot keltirishi kerak edi. Bu masalalarning nimalardan iboratligi esa Subhonqulovga berilgan maxfiy yo'riqnoma - instruksiyada o'z aksini topgandi. 1809 yil 14 oktyabrda Orenburg harbiy gubernatori Volkonskiy tomonidan elchiga topshirilgan ana shu yo'riqnoma (instruksiya)da quyidagilar bitilgan edi:

"Buxoroga safaringiz vaqgida Sizdan quyvdagilarga qattiq e'tibor berishni va aniq bajarishni talab qilaman:

1. Imperator xdzrati oliylarining Buxoro hukmroni Yuksak martabali Mir Haydarxonga yo'llagan yorlig'i hamda Davlat kanileri tashqi ishlar va savdo vaziri graf Rumyansev va mening xatimni Buxoroga etib kelgach, uning hukmdoriga topshiring va ularga javob berishini kuting;

2. Agar Buxoro hukmdori yoki uning amaldorlaridan birontasi Sizning u erga kelishingiz sababini surishtirib qolishsa, Siz faqat Oliy rutbali YOrliq va xatlarni topshirish uchun kelganligingizni, undan tashqari karvon sarbonlari Rossiya ma'muriyatidan savdo yo'nalishini aniklab olish uchun meni shaxsan karvonga qo'shilib borishimni iltimos qilganlar, degan javobni berishni zinhor unutmang;

3. Undan tashqari, Siz Rossiya hukumatining Buxoriya bilan hamisha munosabatlar tarafdori ekanligi, qirg'izlar (qozoklar) bundan keyin savdo karvonlarini talamasliklari uchun Orenburgga chaqirilib, savdo karvonlari harakati xavfsizligini ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratish maqsadva ularga ma'lum majburiyatlar Yuklatilayotganligi hakdsa gapirishingiz mumkin;

¹ SGA Uz. , f. 6, op. 10, d. 291, t. 101-102.

4. Buxoroda bo'lgan vaqtingizda Siz uning qaysi shaxarlar va xalqqaar bilan savdo-sotiq olib borishi, umuman, savdonish davomiyligiga aloxdsa e'tibor bering;

5. Ma'lumki, Buxoriyada yahudiylar jamoasi istiqomat qiladi. Siz ularning hayot tarzi va kasb-korlari bilan qiziqing;

6. U yerdagi amaldorlar yoki buxorolik savdo ahli bilan bo'ltan suhbatlarda Amu va Sir daryolari orqali kemalar yordamida savdoni rivojlantirishga ularning rag'batlari bor-yo'kligini aniqlashga urinib ko'ring;

7. Maxfiy yo'llar bilan soxta pul yasovchi jinoyatchi Valit Hamitovning qayerda istiqomat qilishini, uning ozodlikda Yurgan-Yurmaganligini, Sheriklarining soni, ularning turar joylarini aniqlashga harakat qiling, shuningdek, maxfiy holda Buxoro hukumati nima sababdan uni va o'rtoqlarini qaytarib bermayotganligini bilib oling;

8. Buxoroga borishda va qaytishda yo'l-yo'lakay qirg'iz (qozoq) oqsoqollaridan qaysilari ishonchli hamda to'g'ri fikrli ekanligini va karvonlarni qo'riqlab borishga yarakli ekanligini, umuman, oliy toju taxtga sadoqatlilarini aniklashga harakat qiling;

9. Safar vaqtida har ikki tomon yo'lini bilib olish maqsadida yo'lda uchragan yaylovlar, to'xtov manzillari, daryolar va kechuv joylari, em-xashak zaxiralari, karvonning har kuni bosib o'tgan aniq masofasi o'lchovi kabilarni atrofda qiladigan xalqlarning, jumladan, qoraqalpoqlarning Rossiyaga nisbatan xayrixoxligi darajasini aniklashga, ularning chegaralarga hujum qilish niyatlari bor-yo'kligini bilishga ham harakat qiling;

10. Xiva va Buxoro munosabatlarining hozirgi holati haqida ma'lumot yig'ing, ular o'rtasida to'qnashuvlar Yuz berayotibdimi yoki yo'qmi aniklang, xuddi shuningdek, Forsiston (Eron) yoki boshqa xalqlar bilan Buxoriya o'rtasida nizolar mavjudligi haqida ma'lumotlar go'plashga harakat qiling".

Yo'riqnoma-instruksiyada harbiy gubernator elchiga ana shu aytilganlarni maxfiy yo'l bilan anikdash vazifasini Yuklar ekan, safardan qaytgach, undan "ularning hammasi haqida batafsil yozma ma'lumotnoma" yozib topshirishni talab qilgan. Shu bilan birga unda "agar topshirilgan vazifalar" bekamiko'st bajarilgan taqdirda "elchini katga mukofotlar kutayotganligi, bu gap elchiga yordamchi sifatida u bilan birga Yuborilayotgan "boshqird Rahmon-qulovga ham taallukli" ekanligi aytib o'tilgan¹.

Subhonqulovning yozishicha, u Buxoroga kelgach, amir Haydar qabulda bo'ladi va qo'lsdagi YOrliq va xatlarni unga topshiradi. 1810 yil 28 yanvarda Mir Haydar uni o'rdaga taklif etadi. Uning sha'niga tashkil etilgan ziyofatda Mir Hayaar elchiga "Osiyo nuqqai nazariaan krragavda ancha-muncha qimmatbaho sovg'a-salomlar topshiradi". Ayni vaqgda, amir unga Rossiya imperatorining yorlig'iga ham javob mayuubini beradi. Elchining "davlat kansleri va Orenburg harbiy gubernatori maktublariga ham javob berilishi lozim"ligi haqidagi iltimosi yerda qoldiriladi. Unga hamma xatlarga yozilgan javob "imperator xdzrati oliylari YOrlikdariga berilgan javob maYuubida o'z aksini topgan", degan bahona ro'kach qilinadi.² Shu tarzda poruchik general-gubernator Volkonskiy uning zimmasiga Yuklagan "barcha maYuublarga javob olib kelish zarur"ligi haqidagi siporishni bajara olmaydi.

Afsuski, Rossiya kanileri graf Rumyansev va Orenburg general-gubernatori Valkonskiylarning poruchik Subhonkulov orqali Buxoro amiri Mir Haydarga Yuborgan maYuublari mazmuni bilan tanishish imkoniga ega emasmiz. Bu maktublarning nusxalari bizning ixtayorimizdagi arxiv hujjatlari ichida uchramadi. Faqat taxmin etish mumkinki, har ikkala chor amaldorlari, Buxoro hukmdorining ogoxlantirishiga kedeamay, yana unga to'g'ridan-to'g'ri murojaat etishgan bo'lsa kerak. Aftidan, shuning uchun ularning xatlariga Mir Haydar javob qaytarishni isgamagan ko'rinadi.

Ammo voqealarning keyingi tafsiloti shuni ko'rsatadiki, amir bu xatlarga javob qaytarishni lozim topmagan bo'lsada, elchining boshqa masalalardagi iltimoslarini inobatga alib, uni kushbegi Hakimbiy bilan muzokaralar olib borishiga sharoit yaratadi. Bu muzokaralar vaqgida Subhrnkupov "soxta pul yasovchi Mulla Vali va uning Sheriklarini Rossiyaga kayggarish masalasini kundalang

¹ O'sha asar, l. 138 ob.

² O'sha asar, ll. 139, 141.

qo'yadi. Bu talabga, poruchikning yozishicha, Hakimbiy musulmon odati bo'yicha soxta pul yasovchini tirik qo'yib Yuborib bo'lmasligi, u zindonda saklanayotganligi, agar Rossiya podshosi qadimiy urf-odatlariga binoan katta sovg'a salomlar bilan bu masala Yuzasidan Buxoroga maxsus elchilik jo'natsa, u holda jinoyatchi ana shu elchilar ko'z o'ngida qatl qilinishi mumkinligi haqida gapiradi. Ammo Subhonqulovning o'z safari natijalari haqida yozgan bildirgisida (raportida) u bu suhbatga qadar so'rab-surishtirishlar orkali "Mulla Valining zindonda emas, balki yaxshi jihozlangan, ammo derzasiz bir xonada istiqomat qilishini, u hech narsaga zoriqmasdan osoyishta xayot kechirayotganligini va faqat nazorat ostida ekan"ligini bilib olganligi ta'kidlangan. Uning yozishicha, Hakimbiy bu haqda masala ko'tarilgandagina jinoyatchini zindonga tashladi shoshilinch sur'atda buyruq bergan, xolos. Uzoq tortishuvlardan keyin har holda elchining xohishiga qarab, unga "soxta pul yasovchi jinoyatchini ko'rishga ruxsat beriladi". Qushbegi Hakimbiy ishtirokida o'tgan bu uchrashuvda Subhonqulov faqat quyidagilarni aniqlashga muvaffaq bo'ladi: "Soxta assignasiyalar jinoyatchi tomonidan Buxoro rasmiy doiralari ruxsatisiz yasalgan. Bu soxta pullar rus savdogarlari va Rossiyaga savdo bilan boradigan buxoroliklar hamda Qozon totorlari orqali tarqatilgan. Shu munosabat bilan poruchik qozon totorlarining Buxoroda mavjudligini, "ular, asosan, 1800 yilda Rossiyadan haj qilish uchun Makkaga ketgan shaxslardan iborat bo'lib, negadir bu yerda muqim turib qolganlar"ini yozadi. Shu bilan birga, u o'z bildirgisida bu toifaga oid odamlar ro'yxatini ham ilova qilgan.

Poruchik Subhonqulov Buxoroga borgan karvon bilan Oren-burgga qaytib keladi. Bu yerda u o'z tasurotlarini tartibga solib, ularni dastlab Orenburg harbiy gubernatori Volkonskiy kanselyariyasiga topshiradi. Bu yerda tasurotlar tahrir qilinib, uni bildirgi (raport) holiga keltiriladi va poruchik bilan Peterburgga jo'natiladi. 1811 yil boshida poruchik Rossiya tashqi ishlar va savdo vazirligiga o'z safari haqidagi hisobotni topshirib qaytadi.

Shunday qilib, 1809 yil kuzida boshlangan poruchik Subhonqulovning Buxoro safari 1811 yil boshiga kelib o'z yakunini topadi. Shundan keyin ancha vaqqgacha bu kimsa Rossiya tashqi munosabatlari bilan bog'liq siyosiy-diplomatik masalalarda ko'zga tashlanmaydi. Faqat 1818 yilga kelib Orenburg uni yana O'rta Osiyoga, bu safar Xiva xonligiga elchi sifatida jo'natganligi haqida ma'lumot bor. Buning tafsiloti shundaki, 1816 yilda Troiskdan Buxoro tomon yo'lga chiqqan katga savdo karvoni Bukan degan joyda Xiva suzoriylarining hujumi tufayli talon-toroj qilinadi. Bu qaroqchilik natijasida karvondagi Buxorolik savdogarlar qatorida Ekaterinburglik rus savdogarlaridan Yakushev va Lazarev deganlar ham o'z mol-mulklaridan ajraladilar. Tabiiyki, ular Orenburgga qaytib kelgach, harbiy gubernatorga shikoyat yozib, talangan boyliklarini qaytarib olish uchun Rossiya hukumatidan madad so'raydilar. Harbiy gubernator P. Essen bu haqsa Peterburgta xabar berar ekan, nomlari zikr qilingan rus savdogarlari qo'rgan zararni 127 ming rus rubli miqdorida ekanligini yozgandi. Ammo poytaxtdan hadeganda javob kelavermaydi. Shundan bo'lsa kerak, Orenburg harbiy gubernatori bu haqda poytaxtga qayta-qayta yozishga majbur bo'ladi. Natijada Peterburgdan talon-toroj etilgan karvon masalasi bo'yicha podshoh nomidan Xiva xoniga maxsus elchi Yuborish haqida farmoyish keladi. Shu farmoyishga asosan harbiy gubernator P. Essen 1818 yilning iyun oyida Xiva xoni Muhammad Rahim (1806-1825)ga boshqird askarlari poruchigi Abdul Nosir Subhonqulovni elchi sifatida yuboradi va unga rus savdogarlari Lazarev va Yakushevlar ko'rgan zararni undirish masalasini hal qilish vazifasini topshiradi. Ammo missiya mutlaqo mag'lubiyat bilan yakunlanadi. Subhonqulov Xivada juda sovuq qabul qilinadi. Xatto uning musulmon qavmidan ekanligiga ham shubha bildirilib, o'z xo'jalariga xonlikka xristianlarning kirishi mutlaqo man etilganligi, agar bu taqiqni buzib ular bu yerda paydo bo'lguday bo'lsalar, u holda darhrl qatl etilishlari mumkinligini yetkazishni aytib, elchi bilan muzokaraga kirishmasdan uni qaytarib Yuborishadi¹.

Poruchik Subxonqulovning O'rta Osiyoga yo'llangan ikkinchi missiyasi ana shu tarzda muvaffaqiyatsiz yakunlanadi. Bundan keyingi yillardagi diplomatik bordi-keldilarda Subhonqulovning nomini uchratmaymiz. Aftidan rus ma'murlari Xiva safaridan keyin undan boshqa bu yo'lda foydalanmaslikka qaror qilgan ko'rinadi.

¹ Xalfin N.A. Rossiya i xanstva Sredney Azii (pervaya polovina XIX v.). Moskva, "Nauka", 1974. s. 133-134. 2. SGA Uz, f. 6. op. 10. d. 291, l. 217.

Ammo Subhonqulovning Buxoroga Yuborilgan missiyasi Rossiya uchun ancha muvaffaqiyatli bo'lgandi. Albatta, bu o'rinda uning Buxoro hukmdoriga shaxsan imperatorning o'zi nomidan bitilgan maxsus YOrliq bilan borganligi xal qiluvchi omil bo'lgandi. Shuning uchun ham u, Yuqorida aytilganidek, hatto soxta pul yasovchi Valit Hamitov bilan ham uchrashishga muvaffaq bo'ladi. Hujjatlarda ta'kidlanishicha, u Buxoroda "3 ta rus asirini ozod etishga erishadi".

Ushbu safar natijasida Rossiya hukmron doiralari O'rta Osiyodagi siyosiy ahvol, ayniqsa, Buxoro amirligining xalqaro mavqei hamda ichki vaziyati to'g'risida sinchkovlik bilan yig'ilgan aniq ma'lumotlarga ega bo'ladilar. Poruchik Subhonqulovning yo'l xotiralarida keltirilgan bu soxadagi ma'lumotlar elchining o'ziga topshirilgan, ayniqsa, maxfiy Yo'riqnomada birma-bir sanab o'tilgan masalalarga javob topish uchun tinmay harakat qilganligini ko'rsatib turibdi.

Poruchik Subhonqulov o'z safari xotiralarida Buxoroga borish yo'llarini, aholi nuqtalari orasidagi masofalarni, ichimlik suvlari zaxiralarini (hatto quduqlarni ham), daryolar, o'simliklar nomlarini birma-bir sanab o'tishga harakat qiladi. Orenburg davlat arxivida u yozgan yo'l xotiralarining dastlabki qoralama nusxasi sakuganib qolgan. Unda hatto yo'llarda uchragan ayrim o'simliklarning shakllarigacha chizilgan.

Subhonqulov unga Yuklatilgan topshiriqqa binoan Turkiston mintaqasida mavjud davlatlar orasidagi munosabatlar darajasi bilan juda qiziqadi. Ayniqsa, Buxoro-Xiva orasiga rahna solgan voqealar tafsilotiga alohida e'tibor beradi. Uning yozishicha, bu vaqqlarda Buxoro bilan Xiva o'rtasidagi siyosiy aloqalar buzilgan va ikki o'rtada qator harbiy to'qnashuvlar bo'lib o'tgan.

Xiva va Buxoro munosabatlari haqida yozar ekan, asosiy e'tiborni u Xiva xonligi bilan qoraqalpoq qo'ng'irotlari o'rtasida Yuz bergan ixtiloflarga qaratadi, "1809 yilda, - deb yozadi u, - xivaliklar savdo-sotiq ishlari bilan Sirdaryo bo'ylarida ko'chib Yuruvchi qirg'izlarning (qozoqlarning) Chiklin qabilasi tomon borganlar. Ular savdo ishlarini tamomlab qaytayotganida Yangi Daryo bo'ylaridagi qo'ng'irot-qoraqalpokdar To'ra Murat So'fi boshchiligida xivalik savdogarlarga hujum qilib, ulardan bir qanchasini o'ldiradilar, qolganlarining mol-mulkini tortib oladilar. Bu xabar Xiva xoni Muhammad Rzhimga etgach, qoraqalpolarga qarshi qo'shin Yuboradi va ularni tor-mor keltirib, 300 ga yaqin kishini oilasi bilan asir qilib olishadi. Qolganlarga esa Yangi Daryo bo'ylarini tark etib, Xivaga yoki Qirg'iz-Qaysoq O'rdasiga tobe joylarga ko'chib o'tish haqida siporish beriladi. Ammo qoraqalpoklar xonning bu buyrug'ini nazar-pisand qilmasdan o'z joylarida istiqomat qilaverganlar.¹

Subhonqulovning ta'kidlashicha, ana shu voqealar sabab bo'lib, Buxoro va Xiva o'rtasida sovuqchilik paydo bo'ladi, bu esa asta-sekin qurolli to'qnashuvlarga ham olib keladi. Chunki Chiklin kebilasining boshliklaridan aka-uka Xoja Murod va To'ra Murod So'fiylar o'zaro dushmanlik tufayli o'z tarafdorlari bilan biri Xiva va ikkinchisi Buxoro xonligiga tayanib ish ko'rishga harakat qiladi. To'ra Murod Buxoro xoni Mir Haydardan harbiy madad oladi. O'z ukasi tazyiqidan Xivaga qochib borgan Xoja Murod esa u yerda qandaydir sabab bilan o'ldiriladi va bu voqealarni bayon etar ekan, ularni yakunlab: "Buxoro va Xiva o'rtasidagi munosabatlar yomon ahvolda", deb xulosa qiladi Subhonqulov.²

Shuningdek, u Buxoro bilan Qo'qon o'rtasidagi alokalarni ham yoritishga xarakat qilgan. "1807 yilda, - deb yozadi Subhonqulov, -Qo'qon askarlari Buxoroga qarashli O'ratepaga yaqin qishloklardan biriga hujum qilib, O'ratepa qokimi qushbegi Hakimbiyning ukasi O'tkir so'fini odamlari bilan asir olib ketishgan. Ular hozir ham Qo'qon xoki ixtiyorida turishibdi. Qo'qon xoni Alimxon 1810 yil 5 yanvarda O'ratepaga hujum qilib, ko'plab odamlarni asir olgan va mollarni haydab ketgan. Bunga javoban 1810 yil 15 yanvarda Buxoro ko'shinlari qo'qonliklardan 150 tasini asir olib, Buxoroga olib ketganlar. 20- va 24-yanvar kunlari Buxoro xoni Qo'qonga qarshi 18000 kishilik qo'shin jo'natadi. Ammo bu qo'shin Jizzax yaqinida Alimxon kuchlari bilan to'qnashganda unga hujum qilishga jur'at eta olmaydi va orqaga qaytadi. Alimxon esa may oyida Toshkentni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ladi. 18 mayda u yerdan qochgan Toshkent hokimi Xoja va Qobilbiy degan qalmpq o'zlarining bir necha suvoriy Sheriklari bilan Mir Haydar huzuriga keldilar. Ular xonga beshta qalqon, o'n beshta yaxshi miltiq, qimmatbaho egar-jabduqlari hamda yopinchoq bilan 15 ta arg'umoq tortiq qildilar. Mir Haydarxon o'z navbatida Xoja va Qobilbiy hamda ularning 3 ta

¹ GAOO, f. 6. Op. 10. 291, l. 142. 2. O'sha asar, l. 143.

² O'sha joyda

Sheriklarini oltin qinli xanjarlar bilan siyilaydi. Bu xanjarlar Buxoroda ma'muriyat belgisi sifatida tan olinadi"¹.

Yuqorida keltirilgan parchadan ko'rinib turibdiki, Subhonqulov nafaqat Xiva-Buxoro, balki Buxoro-Qo'qon munosabatlari haqida ham sinchkovlik bilan ma'lumotlar to'plagan.

Umuman, poruchik Subhonqulov hisobotida bu masalalar Yuzasidan keltirilgan tafsilotlar O'rta Osiyodagi o'sha davr siyosiy voqealarini yoritish uchun muxim ahamiyatga egadir.

Shu bilan birga, Subhonqulov Turkiston xonliklarini boshqa davlatlar bilan munosabatlariga ham katta e'tibor beradi. "Buxoroliklar eronliklar bilan hech qanday ittifoq tuzmaganlar"², deydi u.

Buxoro xonligining savdosiga to'xtalib, quyidagilarni ta'kidlaydi: "Bu erga Ko'nak, Kashmir, Hindiston, Memet, Hirot, Qashgar, Toshkent, Xiva va Osiyoning boshqa shaharlaridan savdo karvonlari kelib turadi. Yanvar va fevral oylarida savdo gavjum bo'ladi. U ba'zan xatgo 15 aprelgacha ham davom etadi. Shundan so'ng karvonlar turli taraflarga jo'nab ketadilar».

Buxoro xonligidagi turli millat vakillarining mashg'ulotlari va kasb-korlari haqida shunday yozadi: "Buxoroda istiqomat qilayotgan isroilliklar ipak qurti etishtirish, ipakni bo'yash, shohi va boshqa matolarni to'qish bilan shugullanadilar, ammo dehqonchilik ishlari ularga begona. Hindlar, afgonlar, armanlar savdo bilan mashg'ul, ular ham dehqonchilik qilmaydilar. Turkmanlar harbiy ishlarga jalb etilgan, ammo ularning ichida dehqonlar ham mavjud. Asli buxorolik bo'lgan o'zbek va sartlarga kelsak, ularning ayrimlari harbiy xizmat bilan, ba'zilar savdo-sotiq, qolganlari esa g'alla hamda boshqa hayotiy zarur mahsulotlarni etishtirish bilan shutullanadilar.»

Poruchikning kundaliklarida Amu va Sirning katga kemalar qatnovi uchun noqulayligi, ular "atrofi qumliklar bilan o'ralgan va Kaspiydan uzoqda joylashgan ko'l - Orolga quyilishi" haqidagi ma'lumotlar bilan birga O'rta Osiyo janubidagi xorijiy Sharq mamlakatlarida ro'y bergan voqealargacha bayon etilganligini ko'ramiz. "Ishonchli xabarlariga qaraganda, - deb yozadi u, - inglizlar daryolardan suzib kelib joylarda turli tovarlar va bug'doyni aholi o'rtasida ataylab arzon pullamokdalar. Vaholanki, o'zlari ularni qimmat narxda xarid qilganlar. Shunday makkorona usullar bilan ular Qandahor va Peshovar degan shaharlarni ijaraga olishga muvaffaq bo'lganlar. Qobul shahrining hokimi Shuja ul-Mulk degan bir kimsa ilgari yillarda shahar aholisining siquvidan u yerdan ketib, inglizlar bilan tanishgan. 1810 yil bahorining boshida inglizlar Shuja ul-Mulkka bir qancha askar berib, Kashmir orqali uni yana Kobulga olib kelganlar va avvalgi lavozimiga tiklab qo'yganlar"³.

Subhonqulovning kundaliklarida yana bir tarixiy faktga duch kelamiz. Uning ta'kidlashicha, 1810 yilning 1 apreldan 18 mayigacha Buxoroda juda katta qum bo'roni Yuz bergan. Xonlikning ayrim nohiyalarida butun boshli hovli-joylar va bog'lar qum to'dalari ostida qolib ketgan. Dalalardagi barcha ekinlarni qattiq sovuq urib yo'q qilib Yuborgan. Buning natijasida aholi o'rtasida dahshatli ochlik boshlanib ketadi, qimmatchilik avj oladi, bozorlar bekiyadi, hech kim biror egulik sotmay qo'yadi. Buxoroda turli g'alayonlar, o'g'irlik va qaroqchilik odatlari voqelikka aylanadi. Bunday sharoitda, Subhonqulov keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, Mir Haydar shahardagi erkagu ayolni qal'a tashqarisiga olib chiqib, o'zi boshchiligida uch kun davomida qo'llarni osmonga ko'tarib Ollohga nola qilishga majbur etadi. Shundan so'ng amirning buyrug'i bilan shahardagi xususiy omborlardagi barcha don-dun zaxiralari musodara qilinadi va sotuvga chiqariladi. "Bir botmon, ya'ni sakkiz pud g'allaning bahosi, - deb yozadi Subhonqulov, - besh Chervonga ko'tarildi. Chetdan kelgan aholi o'z Yurtlariga tarqab keta boshladi. Buxoro va unish atroflarida istiqomat qiluvchi qoraqalpoq va qirkiz-qaysoq (qozoklar) kambag'allar asl joylariga qaytib ketdilar. Umuman, shaharning uchdan bir qismi o'z uy-joylarini tashlab Qo'qon, Samarqand, Shahrisabz, Xiva kabi boshqa shaharlarga jo'nashga majbur bo'ldilar. IYunning o'ninчисida shaharga ariq qazilib suv keltirilgandan keyin hamma narsaning narxi yana asta-sekin o'z holiga kela boshladi"⁴.

Poruchik Subhonqulov xotira daftaridan joy olgan bu kabi qiziqarli tarixiy voqealarni ko'plab

¹ O'sha asar, l. 145.

² O'sha asar, l. 145.

³ O'sha asar, l. 147.

⁴ O'sha asar, l. 149.

keltirish mumkin.

Bu ma'lumotlarga tayangan holda quyidagilarni ta'kidlash mumkin: XIX asrning boshlarida Buxoro-Rossiya munosabatlari u qadar rivoj topmagan bo'lib, savdo karvonlarining yo'llarda talanishi, Rossiyadan O'rta Osiyoga qochib, u yerda panohtopgan ayrim shaxslarning faoliyatidan (masalan, soxta pullar yasalishi kabi) rus ma'murlarining noroziligi kabi voqealar ikki oradagi aloqalarning yanada susayishiga sabab bo'ladi.

Ovrupodagi muhim voqealar bilan band bo'lgan Peterburg Turkiston xonliklariga ko'p ham e'tibor qilmay, ular bilan aloqa qilishni Orenburg harbiy gubernatoriga gashlab qo'ygan edi. Bu esa o'z navbatida xonliklardan biri - Buxoroning kattiq noroziligiga sabab bo'ladi. Bu vaqtga kelib Ovrupodagi siyosiy ahvol O'rta Sharqdagi voqealarda ham o'z in'ikosini topa boshlaydi. Shunday bir vaziyatda Peterburg Buxoro xonligi bilan yaxshi aloqalarni o'rnatishga jiddiy ahamiyat berishga qaror qiladi. Natijada Buxoroga Orenburg harbiy gubernatori nomidan emas, balki imperator YOrlig'i bilan maxsus elchi Subhonqulov jo'natiladi.

Poruchik Subhonqulov elchiligi ikki o'rtadagi siyosiy va savdo-iqtisodiy aloqalar rivojiga katta xissa qo'shmagan bo'lsada, ammo oradagi rasmiy munosabatlarning bir maromga tushishiga yo'l ochdi. Aslida bu missiyaning Rossiya uchun ahamiyati katta bo'ldi. Peterburg Napoleon xuruji arafasida bu mintaqadagi siyosiy vaziyat, xonliklarning xalqaro aloqalari, ularning kuch-qudratlari, iqtisodiy holati haqida ishonchli materiallar to'plash, ulardan Rossiya gashqi siyosati uchun ma'lum xulosalar chiqarish imkoniga ega bo'ladi.

Shu bilan birga, bu missiya va uning Yuborilishi bilan bog'liq voqealar Buxoro xonligi mustaqil tashqi siyosiy tarixini o'rganishda katga ahamiyat kasb etadi.

3. Amir Haydar davrida Buxoro-Rossiya diplomatiya aloqalariga oid ma'lumotlar

XIX asr boshlarida Buxoroning Rossiya bilan olib borgan diplomatik aloqalarini o'rganishda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasida saqtanayotgan "Tarixi amir Haydar" nomli nodir qo'lyozma asarning ahamiyati kattadir.¹

Bu asarning bir qismini 1950 yillarda A.A. Semyonov rus tilida e'lon qilgan². Uning fikricha, bu nusxa Mulla Ibodulla va Mulla Muhammadsharkovlar tomonidan juda mufassal yozilgan asarning boshqa noma'lum muallif tomonidan qisqartirib ko'chirilgan nusxasidir. A.A. Semyonov uni Buxoro amaddorlaridan bo'lsa kerak, deb hisoblaydi. Hajmi 97 betdan iborat bo'lgan bu asarning bir bobini amir Haydarning rus elchisi A.F. Negrini qabul qilish marosimiga bag'ishlanadi. Buxoro-Rossiya diplomatik aloqalariga tegishli bo'lgan ayni shu bobni hozirgi vaqtda tadqiqotchilar ixtiyorida bo'lgan arxiv materiallari bilan taqqoslab o'rganish muhim. Chunki qiyosiy tadqiqot natijasida ba'zan manbalarda turli sabablarga ko'ra yo'l qo'yilgan xatoliklar va Chalkashliklar ham aniklanadi.

A.F. Negri elchiligi XIX asrning avvalida Rossiyaning Buxoroga etib kelgan birinchi yirik rasmiy elchiligi edi.

To'g'ri, ungacha ham ikki o'rtada elchilik aloqalari davom etib kelgan, biroq bu aloqalarda Buxoro tomoni ko'proq faollik ko'rsatgan. Tarixchilar shahodat berishicha, 1762 yili Orenburg atroflarida Buxoroning savdo karvoni Pugachyov qo'zg'olonchilari tomonidan talangandan so'ng Buxoro amiri 1775 va 1779 yillari Mulla Ernazar Maqsudovni o'zining elchisi sifatida Peterburgga Yuborgan edi. Shundan so'ng to 1820 yilgacha Buxorodan Rossiyaga o'n bir marta elchiliklar Yuboriladi. Garchi ular siyosiy-diplomatik xaraktyerdagi muammolar bilan bog'liq bo'lsada, ularga hamma vaqt o'zaro savdo aloqalarini mustahkamlash vazifasi ham Yuklanar edi. Zero, Buxoro Rossiya bilan savdo aloqalarini kengaytirishdan va uning tranzit imkoniyatlaridan manfaatdor edi.

XIX asr boshlarida Rossiyadan Buxoroga Yuborilgan elchiliklarning soni ko'p emas. O'rta

¹ Tarixi amir Haydar. O'zR FA Sharqshunoslik institutgi (SHI) qo'lyozmalar xazinasasi. Inv. № 1836.

² Semyonov A.A. K istorii digiYumatcheskix snosheniy mejdu Rossiey i Buxoroy v nachape XIX veka. - Izvestiya akademii nauk Uz SSR. 1951. № 1. s 85-95.

Sharq va Ovrupo mojarolariga aralashib ketgan Peterburg O'rta Osiyo xonliklari bilan diplomatik aloqalar olib borishdan ko'ra bu o'lkalar qaqida ma'lumotlar yig'ish bilan shug'ullanardi. 1804 yili Buxoroga Yuborilgan rus elchisi poruchik Gaverdovskiy (unga bu o'lkani o'rganish bo'yicha keng qamrovli topshirik/shr berilgan edi) yo'lda qaroqchilarga duch kelib, maqsadiga etolmay orqaga qaytishga majbur bo'ladi. 1809 yili podshoh Aleksandr I nomidan Orenburg general-gubernatori tomonidan Buxoroga Yuborilgan Subhonqulov elchiligining Rossiya uchun samarasi uning diplomatik ahamiyatidan ko'ra, u yig'ib qaytgan harbiy-strategik qiymatga ega bo'lgan ma'lumotlarda edi, desa ham bo'ladi.

Rus-fransuz urushi davrida (1812) Buxoro bilan Rossiya o'rtasida nafaqat elchilik aloqalari, balki karvon yo'llaridagi qaroqchilikning kuchayib ketganligi tufayli o'zaro savdo aloqalari ham ancha qisqarib qolgan edi.

Fransiya bilan urush tugagach, Rossiya hukmron doiralari o'z e'tiborini O'rta Osiyoga qaratadi va ikki o'rtadagi savdo aloqalarini kengaytirish bilan bir qatorda, bu "noma'lum o'lka" haqida turli xil ma'lumotlar yig'ishga astoydil kirishadi.

Orenburg general-gubernatori Buxoro amiriga xat yozib, Fransiya bilan urush Rossiya g'alabasi bilan tugaganligini xabar qiladi va ikki o'rtadagi savdo aloqalarini kengaytirishga da'vat ztadi.

Shundan so'ng Buxorodan Rossiyaga ikki marta rasmiy elchiliklar Yuboriladi. Ularning har ikkalasiga devonbegi Azimjon Mo'minjonov boshchilik qiladi¹.

Amir Haydar (1800-1826) Azimjon devonbegi orqali podshohga Yuborgan yorliqda Fransiya ustidan qozonilgan g'alaba bilan tabriklab, uning e'tiborini savdo aloqalariga oid muammolarga: savdo karvonlarining qaroqchilar tomonidan talanayotgani, chegara bojxonalarida buxorolik savdogarlarga aziyat yetkazilayotgani va h.k. larga qaratadi¹. Elchi bu fikrlarni sharhlab, savdo aloqalarini mustahkamlash maqsadida birgalikda tadbirlar ko'rish, ular yo'lida g'ov bo'layotgan to'siklarni bartaraf etish, hatto Buxoroning rus asirlari masalasini muhokama qilishga ham tayyor ekanligini bildirib, Rossiyaning vakolatli elchisini Buxoroga Yuborishni amir nomidan taklif etadi.²

Rossiya tashqi ishlar vazirligining notasida Azimjon devonbegi elchiligi mamnuniyat bilan qabul qilinganligi va o'zaro aloqalarga oid masalalar borasida muzokaralar olib borish uchun Buxoroga rus elchiligi Yuborilishi haqida rasmiy ravishda e'lon qilinadi. Biroq, amalda bunday elchilik kelavermaganidan 1818 yilda yana Azimjon devonbegi boshchiligida "do'stlik va totuvlik asoslarini mustahkamlash uchun" Buxorodan elchilik jo'natiladi va Yuqorida eslatilgan masalalar Yuzasidan muzokaralar davom ettiriladi.

Rossiya podshohi Buxoro amirining mazkur elchiliklariga javoban 1820 yil sentyabrda o'zining Yuksak maqom amaldori -haqiqiy davlat maslahatchisi, fors va turk tillarini yaxshi bilgan sharkdlunos, Rossiyaning Tehrondagi elchixonasida ishlab, tajriba orttirgan diplomat Aleksandr Fedorovich Negri (1784-1854) rahbarligida rasmiy davlat elchiligini yuboradi.

Aleksandr I A.F. Negri orqali amir Haydarga Yuborgan YOrlig'ida shunday deyiladi: "Buxoroning moliki amir Haydar Sultonga Bizning, Imperator hazratlarining, yoqimli olqish-larimiz (bo'lsin!). Hazratingizdan Yuborilgan elchi devonbegi Azimjon Mo'minjonov Bizga Sizning yorlig'ingizni topshirdi. Biz undan Sizning Rossiya va Buxoro o'rtasida qadimdan mavjud bo'lgan do'stlik va savdo aloqalarining ravnaq topishi haqidagi istaklaringizni mamnuniyat bilan angladik. Bu masalaga o'zimizning e'tiborimizni namoyish qilish (maqsadida) Biz Hazratingiz huzuriga haqiqiy davlat maslahatchisi va kavaleri Aleksandr Negrini jo'natdik; unga Sizning zotingizga goyat moyilligimizni tasdiqlash va Rossiya bilan Buxoro o'rtasidagi savdo aloqalarini eng qulay tartibga keltirish va ta'minlashga aloqador bo'lgan jihatlarini tushuntirish topshiriladi. Alqissa, Sizni Xudoga topshirdik.

Peterburgda, 1820 yil 24 iYul kuni, Bizning podshohligimizning yigirmanchi yilida berildi".³

Podshoh yorlig'ida juda beg'ubor, hatto nazokatli jilolangan bu fikrlar Rossiya tashqi ishlar vaziri K.V. Nesselrodening A.F. Negriga bergan qo'shimcha qo'llanmasida (1820 yil 25 iyul (6

¹ Mironshoh Munshi. Maktubot, munshaot va manshurot. O'z RFA SHI qo'lyozmapar xazinasi. Inv. № 289, 200-a, 6 betlar.

² Vneshnyaya politika Rossii XIX i naChala XX veka. Seriya I, T., VIII. M. 1972. s. 646-647.

³ Vneshnyaya politika Rossii XIX i naChala XX veka. Seriya II. T. III (XI). M., 1979. s. 453.

avgust) shunday talqin qilinadi: "Garchi bizdan uzokda bo'lsalarda, biroq savdo vositasi bilan muayyan bir darajada bog'liqligi bo'lgan Osiyo mulklari haqida mumkin qadar eng to'g'ri ma'lumotlarni yig'ish uchun missiyamizni Buxoroga jo'natishdan foydalanish zarurligini e'tirof etib, vazirlik janobingizga quyidagi topshiriklarni beradi.

1. Qo'qon xonligining ahvolini, bu mulkning muzofotlari, tabiiy boyliklari, savdosi, boshqaruvi, hozirgi hokimning xislatlari va xonlikning qo'shnilari bilan munosabatlarini bilish.

2. Turkiston va Toshkent haqida ham xuddi shunday tafsilotlar.

3. Buxoroning Usmonli Porta (Turkiya) ga, Eronga, Xivaga va afgonlarga nisbatan munosabati.

4. Eslatilganlardan oxiridagilarining hozirgi ahvoli.

5. Sirdaryo (YAKsart) va Amudaryo (Jayhun) da kemalar Yuradimi, qaysi joyidan boshlanadi va qayerda to'xtaydi.

6. Shuningdek, Kobul, Qandahor, Kashmir, Tibetdagi Latak va Panjob haqida haqiqatga juda yaqin bo'lgan ma'lumotlarni olish goyat maqsadga muvofiq bo'lur edi; o'sha yerlarning haqiqiy siyosiy holati, o'zaro aloqalari do'stonami yoki dushmanona va eng asosiy mahsulotlari (nima?).

Nihoyat, u yerlarda ko'proq qanday Ovrupo mollariga ehtiyoj bor va ularni qayerdan olishadi?¹

Qo'llanmadan ko'rinib turibdiki, garchi elchilikning asosiy maqsadi savdo aloqalari ekanligi e'tirof etilsada, o'lkani har tomonlama o'rganish, uning ichki va tashqi aloqalari, moddiy va ma'naviy holati, iqtisodiy va ijtimoiy ahvoli, boyliklari, xo'jaligi, ishlab chiqarishi, jug'rofiy imkoniyatlari, qo'shni davlatlar va xalqlar bilan munosabatlari va ularning ham ichki va tashqi ahvoli haqida mufassal va mukammal ma'lumotlar yig'ishdan iborat edi.

Tabiiyki, bu qadar keng qamrovli topshiriklarni bajarish uchun elchilik tarkibiga turli xil mutaxassislar, tabiatshunos, vrach, geograf-kartofaf va harbiylar kiritilgan va ularning har biriga muayyan-aniq vazifalar yuklatilgan edi. Jumladan, elchi huzurida bo'lgan rus-fransuz urushining ishtirokchisi, harbiy masalalar bo'yicha bilimdon mutaxassis va shijoatli kapitan baron E.K. Meyendorfga elchilik bosib o'tgan yo'llar va o'lkalar haqida jug'rofiy va statistik ma'lumotlar yig'ish vazifasi topshiriladi. Uning oldiga Troiskdan Buxorogacha bo'lgan yo'llar, daryolar va Orenburgdan quynda bo'lgan muzofot-larni o'zlashtirish, u yerlarga aholi joylashtirish rejalari va muammolari haqida mulohaza Yuritish; Orsk hamda Troiskdan Sirdaryogacha bo'lgan yo'llarning qayerlarida istehkomlar va qal'alar qurish mumkinligi va h.k. ni aniqlash; yo'llarning astronomik kengligi va uzunligini tadqiq qilish asosida o'lkaning bosh xaritasini tayyorlash kabi muhim vazifalarning qo'yilishi Rossiya hukumatining O'rta Osiyodagi manfaatlari faqat savdo aloqalari bilan chegaralanmaganligini, balki ular uzoqni ko'zlovchi strategik ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlardan kelib chiqqanligini ko'rsatadi. Darhaqiqat, amerikalik tarixchi Edvard Olvordsning: "Moskva diplomatlari Markaziy Osiyoning harbiy imkoniyatlari haqida ma'lumotlar yig'ar edilar... Markaziy Osiyo xonlari Rossiya bilan diplomatik aloqalarda bu kabi iqtisodiy va strategik omillarga e'tibor bermas edilar", deyishiga asos bor edi.

1820 yil dekabrda Rossiya elchisi A.F. Negri tantanali ravishda Buxoroga kirib keladi.

Unga ikkita dala to'pi bilan 200 ta askar, 200 ta kazaklar, 25 ta boshqird otlikdari hamroxlik qilar va Yuk ortilgan 380 tualik karvon, 400 ta ot elchilik xizmatida edi. Davlat elchisining yaxshi himoyalanganligi davlatning qudratini namoyish qilishi kerak edi.

Buxoroga 15 chaqirim etmasdan elchilikni 30 ta otlmq bilan amir yasovuli kutib oladi va Bozorchi nomli joyga boshlab borali. Bu yerda 36 soat davomida qabul marosimining qonun-qoidalari muxrkama qilingandan so'ng, A.F. Negriga amir huzurida o'tirgan hodda suhbatlashish uchun ijozat beriladi.

Nihoyat, 20 dekabr kuni choshgohda elchi amir huzuriga saf tortib yo'l oladi. "Safning oldida, - deb yozadi E. K. Meyendorf, - kazaklar biz olib kelgan sovg'alarni ko'tarib borishardi. Ular: mo'ynalar, chinni va billur idishlar, tilla soatlar va qurol-lardan iborat edi. Piyoda askarlarning bir qismi saf tortib orkdsan kelishardi. Fors tilini mukammal biladigan, xushsurat, muhim mansabli o'zbek amaddor elchilikni saroyga olib kirish uchun ularning oldiga tushib borardi".

Elchining amir huzurida kdbul qilinishi va unga podishohning ishonch yorlig'ini topshirishi

¹ Vneshnyaya politika Rossii XIX i naChala XX veka. Seriya II. T. III (XI). M. 1979. s. 453.

haqida quyidagilarni o'qiydiz: "Ikki yonida kamergyerlari bilan Netri xon tomonga o'n qadam yurib, unga fors tilida murojaat qildi va keyin qushbegiga ishonch yorlig'ini topshirdi va o'tirdi. Elchilikning boshka a'zolari eshikning ikki tomonida turganicha qoldilar. Qushbegi zudlik bilan imperatorning maktubini xonga topshirdi; xon uni baland ovoz bilan o'qib chiqsi..."¹

A.A. Semyonov bu odatni o'rta asrlar Buxoro diplomatiyasidagi qoidalar bilan solishtirib, ularning birmuncha o'zgarganini ko'rsatadi. Avval elchi olib kelgan chet el hukmdorining maktubi kichik inoq (inoqi xurd)ga topshirilar edi; u xatni ochib va xonning buyrug'i bilan o'z hokimining shaxsiy kotibiga, munshiga berar, u esa baland ovozda uni o'qib berardi².

Qabul marosimi 20 daqiqa davom etadi. Elchi yana bir necha bor amir va uning vaziri bilan uchrashib, muzokaralar olib boradi. Amir har ikki tomondan savdo karvonlarining tez-tez kelib turishi va ularning xavfsizligini ta'minlash lozimligi, jumladan, savdo karvonlarini Sirdaryogacha buxorolik otliqlar kuzatib borishi, u yerdan Orenburggacha rus otlikdari o'z himoyasiga olishi to'g'risida fikr bildiradi. Biroq Rossiya elchisining Buxoroda Rossiya imperiyasining doimiy konsulligini ochish fikriga u ro'yxush bermaydi; xuddi shuningdek, Orenburgda yoki Peterburgda Buxoro konsulligini tashkil etish haqidagi taklif ham ma'qullanmaydi. Rossiya elchisining o'zi va Orenburg general-gubernatori A.F. Negri elchiligi muvaffaqiyatli o'tdi, deb hisoblasalarda, bo'lib o'tgan muzokaralar haqida biron-bir rasmiy yozma hujjat imzolanmagan edi. Aftidan, Buxoro hukmdorlari Rossiya bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni kengaytirishga harakat qilsalarda, o'zlarini yozma bitim va shartnomalar bilan bog'lab qo'yishni istamas edilar. Har holda A. F. Negri Rossiya davlat elchisi sifatida Buxoroda amir bilan savdo-sotiq masalalarini rasmiy muhokama qildi va ko'p o'tmay yuqorida zikr etilgan savdo karvonlarini qurolli otliklar himoyasida kuzatib qo'yish va kutib olish odat tusiga kira boshladi. Shu bilan birga elchi boshqa masalalar bo'yicha, jumladan, rus asirlari haqida rasmiy va norasmiy uchrashuvlar olib bordi va 20 ga yaqin rus asirlarini xarid qilib, o'zi bilan olib ketdi.

Amir elchiga Muhammad Yusuf Munshining "Tarixi Muqimxoniy" qo'lyozmasini tavdim qildi; buni rus elchiligiga ko'rsatilgan shohona iltifot, deyish mumkin, zero, bunday asarning borligi Peterburgda hali hech kimga ma'lum emas edi. Sharqshunos O. I. Senkovskiy uning ayrim qismlarini fransuz tilida nashr etganidan so'ng mazkur qo'lyozma Ovrupoda ham mashhur bo'lgan edi. "Tarixi Muqimxoniy"ning 1956 yili A.A. Semyonov tomonidan rus tilida chop etilganligi hammaga ma'lum³.

A.F. Negri elchiligining Rossiya davlati uchun muhim samaralaridan biri - bu o'lka haqida uning a'zolari amalga oshirgan turli xil ma'lumotlar yig'ish, tahlil qilish va xulosalar yasash bo'ldiki, E. K. Meyendorfning "Orenburgdan Buxoroga sayohat" asari bunga yaqqol misol bo'la oladi. O'z vaqtida Buxoro haqida eng mukammal asar hisoblangan, biroq shovinistik ruhdagi ayrim fikr-muloxazalari e'tirozli bo'lgan bu kitobning muallifi Buxoro-Rossiya savdo aloqalarining istiqbollari haqida fikr Yuritib, bu yo'ldagi muammolarni hal qilish uchun quyidagi uzoqni ko'zlagan xulosalarni bergak edi: "Agar Buxorodan Rossiyaga boradigan yo'lda qaroqchilik va yo'lto'sarlik tugatilsa, savdo ancha kengayadi. Agar Xiva xonligi Rossiya hukmronligi ostiga o'tsa, bu yo'l mutlaqo xavfsiz bo'ladi"⁴.

A.F. Negri Buxoroda 1820 yil 20 dekabrda 1821 yil 10 martgacha istiqomat qiladi va yana Bozorichida ikki hafta turib, 25 mart kuni Buxoro muzofotlarini tark etadi.

Rossiya elchiligining Buxoroga kelishi bilan bog'liq voqealar "Tarixi amir Haydar" asarida shunday ta'riflanadi:

"Hokiy aytadi: Buxoroga (rus) elchisi kelgani haqida xabar etgach, xalq mislsiz tomoshani ko'rgani ko'Chalarga chiqdi. Shuncha xalq yig'ilgan ediki, ta'riflab bo'lmaydi. Elchi shahar hududiga kirib kelganda u Yurgan yo'lining ikki tarafidagi tomoshabinlar safi Obulxafs Kabir - Alloh uni rahmat qilsin, darvozasigacha cho'zilgan edi. Elchi xalqning favqulodda ko'pligidan g'oyat hayratga kelgan edi. Shunday qilib, u shaharga kirib keldi; amir (shu munosabat bilan)

¹ O'sha yerda.

² Semenov A.A. K istorii diplomaticheskix snosheniy mejdu Rossiey i Buxaroy v naChale XIX v. - Izvestiya akademii nauk Uz SSR. 1951. № 1. s. 91.

³ Muhammed Yusuf Munshi. Mukimxanovskaya istoriya (Tarix-i Mukim-xani). T., 1956.

⁴ Meyendorf E.K. Pusheshestvie iz Orenburga v Buxaru. M., 1975.

poytaxt ruhoniylaridan so'radi: "Biz elchi oddida o'rnimizdan tursak, to'g'ri bo'ladimi? Yo'qmi"? Ruhoniylar shunday javob berdi: "Amir bironta odamga qo'ltig'iga Qur'on olishni buyursinlar va u elchining oldiga tushib Yursin; agar amir o'rinlaridan tursalar, (bu) faqat Ollohning Kalomiga chuqur hurmat vajhidan turgan bo'ladilar (va kofirlar bilmay, buni o'zlariga nisbatan Yuksak maqom amirning e'tibori belgisi, deb qabul qiladilar)". Fikr amirga ma'qul bo'ldi. Shu vaqtda elchi Registonga kirib kelgani haqida xabar keldi; u yerda arklar va devorlar, maydon atrofidagi masjid va madrasalar tomoshabinlar bilan to'la edi. Elchi arkda paydo bo'lishi bilan amir a'yonlaridan biriga qo'ltig'iga Qur'on olib, elchining oldiga tushib yurishni buyurdi. U xuddi shunday qildi. Elchining yaqinlashib kelayotganini ko'rgan amir o'rnidan turdi; elchi shu on amirga yaqinlashib, unga ehtirom ko'rsatdi. Amir unga joy ko'rsatdi va o'z o'rniga o'tirdi. Amir elchiga shahar ichida katta uy ajratib berdi, unga maxsus muvakkal tayin qilinib, elchining kundalik ta'minotini muhayyo qilishni unga topshirdi. Elchining hamrohlari Bozorchi nomli erga joylashtirildi. Ruslar tasvir san'atida mohir bo'lganligidan ular barcha mansabdorlar (amirlar) va ruhoniylarning rasmlarini chizib oldilar. Xuddi shuningdek, ular Arkni, Registonni, Boloyi hovuzni va boshqa narsalarning rasmini chizib oldilar. Muqimxonning ham rasmi chizildi, chunki u vaqtda (Buxoroda) husndor (odamlar) ko'p edi (u esa husndorlarning husndori edi). Amir Nasrullo hukmronligi vaqtida ushbu Muqimxon Rossiya poytaxtiga elchi bo'lib borganda (u yerda) o'zining rasmini ko'rgan. Vaqti kelganda bu haqda maxsus aytiladi.

Xullas, bu (rus) elchisi Buxoroda qariyb 50 kun (yo undan ko'proq yoki kamroq) istiqomat qildi, keyin amirdan orqaga qaytishga ijozat oldi. Rus davlati boshlig'iga ko'p narsalar tortiq qilindi; elchi bilan birgalikda nihoyat katta fil (fili mahmudiy) Yuborildi. Amir o'z tarafidan Rossiyaga elchi Yuboradi, biroq yo'lda rus elchisi olamdan o'tadi (va) amirning elchisi yo'lida davom etib, ajnabiylar davlat boshlig'i talabiga muvofiq xizmat qilib, unga munosib ehtirom ko'rsatadi, olib kelingan sovg'alarni takdim qiladi, ularni podshoh nazaridan o'tkazadi, podshoh g'oyat katta filni ko'rib taajjub qiladi, zero, Rossiyada bunday hayvonlar yo'q edi. Podshoh qabulida Buxoro elchisiga imperator belgilagan joy tayin qilinadi va mukammal ehtirom ko'rsatiladi".

Aytish mumkinki, "Tarixi amir Haydar" asarida Buxoro -Rossiya diplomatik aloqalari qisqagina yoritilgan bo'lsada, u, shubhasiz, E. K. Meyendorf kitobidagi ma'lumotlarni boyitadi. Bu asar Buxoro amirining ikki davlat o'rtasida yaxshi munosabatlar va savdo aloqalarini mustahkamlashga intilganidan dalolat beradi. Bu hol rus elchisini qabul qilish marosimida diplomashk rasm-rusumlarning birmuncha o'zgartirilganida ham aks etadi. Amir rus elchisiga katta hurmat ko'rsatib, uni o'rnidan turib kutib oladi. Ruhoniylar diplomatik iltifotning bu ko'rinishi uchun juda nozik sabab o'ylab topgan bo'lib, bu a'mol amir "kofirlar" oldida emas, balki Qur'oni karim oldida o'rnidan turdi, degan xulosaga ishora qilar edi. Shuningdek, rus elchisiga amir huzurida o'tirgan holda suhbat olib borishga ijozat berilgani ham amirning unga e'tiborini namoyish qilardi. Asarda ruslarga ko'rgan har bir narsaning, shu jumladan, saroy ahli, ruhoniylar va tarixnavis Muqimxonning rasmini chizib olishga ruxsat berilgani ham muallif (yoki nusxa ko'chiruvchi)ning nazaridan chetda qolmaydi. Biroq u bu holni elchilik a'zolarining asosiy vazifalaridan deb bilmay, balki "ruslarning su'rat chizishda mohirligi" bilan izoxlaydi.

Qo'lyozma mazkur voqealar Yuz bergandan ancha keyin yozilgan (yoki kuchirilgan) bo'lsa kerak deb taxmin qilish mumkin. Chunki unda ayrim xatoliklar va Chalkashliklarga yo'l qo'yilgan. Jumladan, "rus elchisi olamdan o'tdi (va) amirning elchisi yo'lida davom etib, ajnabiylar davlat boshlig'i talabiga muvofiq xizmat qilib, unga munosib ehtirom ko'rsatdi", deyiladi. Birinchidan, rus elchisi A.F. Nefi nafaqat omon-esson va xavfu xatarsiz Peterburgga etib borgani, balki yana 34 yil yashab, 70 yoshida dunyodan o'tgani ma'lum. Ikkinchidan, A.A. Semyonovni: "balki elchilikning biror a'zosi dunyodan o'tgandir", degan taxmini ham shubhali; bunday holda mazkur elchilik haqida katga kitob yozgan E.K. Meyendorf buni eslamay o'tmas edi. Uchinchidan, amir Haydar A.F. Negri elchiligi bilan birga o'zining elchisini qo'shib Yuborgani haqidagi fikr ham tasdiqlanmaydi. Orenburg viloyati davlat arxivi va Rossiyaning boshqa arxivlaridan foydalangan tadqiqotchilar A.F. Negri bilan birga Buxorodan javob elchiligi Yuborilmaganligini qayd qiladilar.

Aftidan, qo'lyozma mualliflari (yoki uni ko'chirgan shaxs) turli vaqtlarda sodir bo'lgan ikkita elchilikka aloqador bo'lgan voqeani aralashtirib Yuborgan bo'lsalar kerak. Gap shundaki, amir

Haydar Negri elchiligiga javoban 1825 yildagina elchilik Yuboradi. Beknazar Abdurasulov boshchiligidagi Buxoro elchiligi 1825 yili jo'natilib, 1826 yanvarda Peterburgga etib keladi. Elchi Rossiya imperatoriga olib borgan amir YOrlig'ida Buxoroning qo'qonliklar va boshqa xalqlar bilan tinch-totuv munosabatlar o'rnatilgan haqida xabar berilib, Rossiya bilan savdo aloqalariga doir masalalarni hal qilishni istayotgani zikr qilinadi. Biroq bu haqdagi muzokaralar amalga oshmay qoladi - amirning elchisi og'ir kasallanib, dunyodan o'tadi.

Uning o'rniga 1826 yiliyiq Rossiyaga Beknazar Abdukarimov yuboriladi. U olib borgan amir YOrlig'ida do'stona munosabatlar va savdo aloqalarini rivojlantirish istaklari bildirilgan edi. Amir Rossiya podshohidan qozoq cho'llaridagi qaroqchilarni tinchitish, boj soliqdarini kamaytirish, Orenburgga kelgan karvonboshilariga buxorolik savdogarlarning savdo-sotiq ishlarida ularga kafil bo'lish (huquqini berish) xususida taklif etilgan hamda Rossiya xazinasi hisobidan Buxoroda masjid solib berish iltimos qilingan edi.

Rossiya podshohining javob xatida karvon yo'llaridagi qaroqchilik va qotilliklar uchun Kichik juzning sultoni Xorungozi u yerdan chiqarib Yuborilgani haqida xabar beriladi. Buxorolik karvonboshilarga o'zlarining savdogarlari uchun kafil bo'lishga yo'l qo'yish imkoni yo'qligi va Buxoroda masjid qurish masalasiga ham rad javobi beriladi.

Biroq bu elchilik muayyan bir ma'noda Rossiya hukumatini Buxoroga nisbatan munosabatlarida o'zini ancha ziyarak tortishga majbur etadi. Amir elchisi Buxoroga inglizlar kelgani haqida axborot bergandan so'ng Rossiya hukumati tahlikaga tushib qoladi va Orenburg general-gubernatori P. K. Essenga mazkur masala bo'yicha barcha ma'lumotlarni vazirlikka Yuborish topshiriladi¹.

Xulosa qilib aytish mumkinki, "Tarixi amir Haydar" qo'lyozmasi XIX asrning birinchi choragida Buxoro-Rossiya diplomatik aloqalari tarixini o'rganishda muhim manbadir. Uning ma'lumotlarini arxiv hujjatlari bilan qiyosiy o'rganish esa ikki o'rtadagi diplomatik aloqalar tarixini yoritishda uchrab turadigan tarixiy Chalkashliklar natijasida noto'g'ri xulosalar kelib chiqishiga asos qoldirmaydi.

O'RTA OSIYO DAVLATLARI SAROYLARIDA ELCHILARNI QABUL QILISH MAROSIMLARI

O'rta Osiyo hududida ming yilliklar davomida hukm surib kelgan davlatchilik tizimi mavjud bo'lganligi, davlatchilikning o'ziga xos barcha xususiyatlari, shu jumladan tashqi siyosati, diplomatik aloqalari, elchiliklar bordi-keldilari uzluksiz daYum etib kelganligi hozirgi vaqgda hech kimda shubha uyg'otmaydi, albatta.

Davlatlararo munosabatlarni mustahkamlash, hukmdorlarning o'zaro muloqotlarini barqaror etash bilan ishonch hosil qilish, mamlakatlarning ichki va tashqi holatidan xabardor bo'lish, ikki o'rtada hamjihatlik o'rnatish orkdli fuqarolarning tinchligi va osoyishini barqaror etish va boshqa xil muammolarni bartaraf qilish - elchilik aloqalarining asosiy maqsad-ari hisoblangan.

Ushbu maqsadlarni amalga oshirish uchun, o'z hukumatining siyosati va niyatlarini tushuntirish va unga ishontira olish uchun elchilarning shaxsiyatiga katga ahamiyat berilgan va ular eng etuk insonlar orasidan tanlanganlar. Davrning dono va zukko zotlari hukmdorlar uchun bu borada qo'llanmalar yozib, chet ellarga Yuborilajak elchilarni tanlash, tayyorlash va ularning faoliyati tamoyillari va me'yorlarini belgalab berganlar. Bu hakda Yuqorida to'xtab o'tildi.

Quyida Markaziy Osiyo davlatlari saroylarida elchilarni qabul qilishda turli davrlarda qaror topgan o'zbek diplomatiyasining bu masaladagi o'ziga xos qirralari haqida fikr yuritiladi.

Manbalardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, O'rta Osiyo davlatlarida elchilarni qabul qilish tartib-qoidalari qadim zamonlardananoq hukmdorlarning diqqat-e'tiborida bo'lib kelgan va bu masalaga har vaqg jiddiy munosabatda bo'lingan. Diplomatiyamiz tarixiga oid ko'plab asarlarda uning yo'l-yo'riqlari atroflicha tahlil etilgan. Yuqorida eslatilgan Nizomulmulknning XI asrda bitilgan "Siyosatnoma"sida bu hakda, jumladan quyidagilarni o'qiyimiz: "Agar atrof mamlakatlardan kelgan

¹ Gosudarstvennshy arxiv Orvnburgskoy oblasti. F. 6, Op. 110, d. 3260. Il. 55-56, 63.

elchilar hukodori saroyiga etgunlaricha, garchi ularning kelishlari haqida hech qanday xabar olinmagan taqsimda ham ular e'tiborsiz qoldirilsa va zudlik bilan xabar yetkazilmasa - bu hol davlatdagi tartib-qoidalarining yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi tarzida baholanadi. Sarxaddagi ma'murlarga uqtirib qo'yilishi lozimki, ular elchilarga darhol ishonchli bir vakilni kuzatuvchi etib tayinlasinlar va bu vakil ularni ma'lum bir manzilga (shahar-ga) yetkazib qo'ysin va u yerdagi ishonchli mulozimga topshirsin, tokim u ham elchilarni navbatdagi manzilgacha kuzatib borsin. Bu tartib elchilar hukmdori saroyiga etgunlaricha davom etsin. Har bir to'xtamda elchilarni ziyofat qilib, ularni xushfe'llik bilan kutish, keyingi manzilgacha zarur oziq-ovqatlar bilan ta'minlash lozim, chunki ularga nisbatan ko'rsatilgan har bir yaxshilik yoki yomonlik qabilidagi xatti-harakatlar hukmdori tomonidan amalga oshirilgan tadbir sifatida baholanishini unutmashlik darkor"¹.

Amir Temur saroyida chet ellik elchilarni qabul qilish marosimi elchilar chegaradan o'tib, uning mulklari hududiga qadam qo'yishlaridan boshlanar edi deyish mumkin. Mamlakat bo'ylab shunday tartib o'rnatilgan ediki, elchilar yo'lidagi shahar va qishloqlarning hokimlari ularni kutib olar, aholi uylaridan gilamlar chiqarib joy solar, dasturxon yozib mehmonnavozlik ko'rsatar, tunash uchun munosib joy berar va yo'lni davom etgarish uchun ot-ulov bilan ta'minlashar edi. Bu erning odati shunday, deb yozadi Ispaniya (Kastiliya) qiroli Genrix III ning Amir Temur saroyiga Yuborgan elchisi Rui Gonsales de Klavixo². Agarda Amir Temur kimniki biror erga Yuborsa, balki uning qoshiga kimdir kelayotgan bo'lsa, shu tarzda kutib olishadi va har kuni yangi ot bilan ta'minlashadi, deb davom etadi elchi. Bu otlar aholi bor yerlarda ham, yo'q yerlarda ham amirning buyrug'iga ko'ra tayyor turadi, ularga qaraydigan odamlar tayinlanadi. Aloqa tizimida o'rnatilgan bunday muntazam tartib nafaqat elchilarga qulay sharoit yaratadi, balki Amir Temur bepoyon mulklarining har chekkasidan xabardor bo'lib turadi³.

Ispaniya elchilari Amir Temur davlatidagi yo'llarda o'rnatilgan tartib-intizomdan bahramand bo'lib, Samarqandga etib kelganlarida ular Samarqandga yaqin Guliston bog'iga joylashtirilib, bir hafta davomida mehmovdorchiliqsa dam oladilar.

Amir Temur qarorgohi - Dilkusho bog'ida - ularni qabul dilish marosimi bo'lib o'tadi. Ispaniya qiroli elchisi Rui Gonsales de Klavixoning safar xotiralariga bag'ishlangan asarvda bu marosim shunday tasvirlanadi: "Amirning yaqinlaridan ikkita mirza ularni qo'ltiklab boshlab boradilar. Oldinda Ispaniya qiroli Yuborgan sovg'alarni ko'targan odamlar ularni namoyish qilib o'tadilar.

Elchilarni avval keksa bir shaxs oldida to'xtatadilar - u amirning egachilaridan birining o'g'li edi - unga ta'zim qilgach, o'sha yerda o'ltirgan yosh o'spirinlar qoshiga olib boradilar - ular amirning nevaralari edi - ularga ham ta'zim qiladilar.

Yspaniya qirolining maktubini topshirish vaqtida ham shunday odat qo'llaniladi. Xatni o'tirgan o'spirinlardan biri (Mironshohning o'g'li) oladi va uchala o'spirin o'rinlaridan turib, maktubni amirga eltadilar.

Shunda elchilarga olg'a Yurish buyuriladi va ular ro'baro'da supada o'tirgan amirni ko'rgan zamon qo'llarini ko'ksilariga qo'yib, tiz cho'kib ta'zim qiladilar. Ta'zim uch marta takrorlanadi va elchilar tiz cho'kkan holda qoladilar. Amir ularga o'rinlarvdan turishni va yaqinroq kelishni buyuradi - hamrox. bo'lgan mirzalar o'z joylarida qoladilar. So'ng amir oldida turgan uchta mirza kelib, elchilarni qo'ltiqlab amir qoshiga olib keladilar, "Amir qo'lini o'pish uchun uzatmadi, - deb yozadi Rui Gonsales de Klavixo. - Bu ularning odatiga kirmayda va buyuk hukmdorlardan hech birining qo'lini o'pmaydilar - chunki o'zlari haqida fikrlari baland". Amir elchilarga qirollari, uning sog'lig'i, ishlari haqida savollar beradi - javob oladi. Elchilar o'z elchiliklarining maqsadini tushuntiradilar - amir diqqat bilan quloq soladi. Amirning nevarasi qirol Yuborgan xatni balavd ko'tarib bobosi oldida turadi. Shu on ilohiyat ilmlari magistri tilmochga qarab: «Senorga ayting, amirning qirol o'g'li Yuborgan bu xatni mendan boshqa hech kim o'qiy olmaydi va qachon a'lo hazratlariga ma'qul bo'lsa, o'qib beraman.» Shunda amir nevarasi qo'lidagi xatni oladi, ochadi va uni hozir o'qishni istayotgani, biroq keyinroq, yolg'iz qolganda tilmochni chorlashini va xatni o'qishini aytadi.

Keyin mirzalar elchilarni o'rinlaridan turg'azib, qo'ltiklab amir o'tirgan supaga olib borib, uning o'ng tomoniga o'tqazadilar. Amir ularni Xitoy elchisidan Yuqori o'tqazishni buyuradi.

¹ Siasat-name. Kniga o pravlenii vazira XI stoletiya, Moskva-Leningrad, 1949. s. 101.

² Rui Gonsales de Klavixo. Dnevnik puteshestviya v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406). M., Nauka. 1990.

Ispaniya elchilari va boshqa davlatlardan kelgan elchilarni joylashtirib bo'lgach, ziyofat boshlanadi.

Ziyofatdan keyin amir oldida elchilar keltirgan sovg'alarni namoyish qiladilar. Shundan so'ng maxsus tayinlangan shaxs elchilarni o'zlari uchun ajratilgan manzilga eltib qo'yib, lozim bo'lgan barcha narsalar bilan ta'minlab turadi.

Ispaniya elchilari g'oyat Yuksak extirom va tantana bilan qabul qilinadi va amir bir necha bor Bog'i chinor, Bog'i nav, Bog'i dilkusho va boshqa dargoxlarda ular sharafiga ziyofatlar beradi, ular amirning nevaralari to'ylariga taklif etiladilar, bu marosimlarda elchilarga sarupolar kiydiriladi, boshlaridam tangalar sochiladi, sovg'alar beriladi va boshqa turfa xil e'tibor timsollari ko'rsatiladi. Elchi xotiralarida mazkur marosimlarda erkaklar qatorida ayollar ham ishtirok etganligi, ularning o'zlari ham u yoki bu munosabat bilan ziyofatlar berganligi va ularga chet ellik elchilar ham taklif etilganligi haqida ma'lu-motlar beriladi.

Yuqoridagilardan ravshan bo'ladiki, Amir Temur saroyida boshqa davlatlar bilan diplomatik aloqalar o'rnatish va rivojlantirish ishiga g'oyat katga ahamiyat berilgan va elchilarni kutib olish va qabul qilish marosimlari aniq tartib-intizom va muayyan bir qoidalar bilan belgilangan.

Chet ellik elchilar Amir Temur mulklari xududiga kirib kelishi bilanoq yo'lda joylashgan shahar va qishloklarning hokimlari va aholisi peshvoz chiqib, ularni kutib olishi va mehmon maqomida qabul qilib, safarni davom ettirish uchun barcha sharoitlarni yaratib berishi yirik davlatda o'rnatilgan mustahkam intizom belgisigina bo'lmay, balki Amir Temur davlatining chet ellar bilan diplomatik aloqalarni rivojlantirishga samimiy intilganidan va bu o'lkada mehmondo'stlik xalqqa xos xususiyat va milliy qadriyat bo'lganidan ham dalolat beradi.

Amir Temur saroyida chet ellik elchilarni kutib olish marosimida asosan amirning avlodlari, mirzalar, nevaralarining faol ishtiroki ko'zga tashlanadi: elchilarni kutib oluvchilar ham, ularni amir huzuriga salomga olib keluvchilar ham, chet el hukmdorining maktubini qabul qilib olib, amirga topshiruvchilar ham amirning yaqinlari - mirzalar edilar.

Elchi olib kelgan maktubni topshirish marosimi ham o'ziga xos tarzda o'tadi: nevaralardan biri uni baland ko'tarib Amir Temur huzuriga boradi va elchilar amirga ta'zim qilganlaridan so'ng maktub unga topshiriladi. U xatni olib o'zi ochadi va hozir emas, yolg'iz qolganda o'qimoqchi ekanini bildiradi. Elchilar amirga ta'zim bajo keltirgach va savol-javoblar tugagach, mirzalar ularni hukmdor o'ltirgan supaga olib borib, uning o'ng tomoniga o'tqazadilar. Amirning buyrug'i bilan ular Xitoy elchisidan Yuqori o'tqaziladi.

Bu kabi diplomatik marosimlarda aytilgan har bir so'z va bosilgan har bir qadam o'ziga xos ma'noga ega bo'lib, shu o'lkaning milliy qadriyatlari, urf-odatlari va ichki hamda tashqi siyosatini namoyish etish uchun foydalanilgan. Elchilarning amirdan oldin qariya qoshiga, so'ngra nevaralar oldiga salomga olib borilishida ham muayyan bir ma'no yotadi - bir tarafdin, keksalarga hurmat va yoshlarga izzat bu o'lkaning odati ekanligini namoyish qilsa, ikkinchi tarafdin, yosh avlodga - kelajak hukmdorlariga ham munosib hurmat ko'rsatish lozimligi, davlatning davomiyligini e'tirof etish va shu bilan birga diplomatiyaning nozik qonun-qoidalarini ularga yoshligidan singdirib borish, chet elliklar bilan muloqotga tayyorlash maqsadlari nazarda tutilgan bo'lsa, ajab emas.

Amir Temur buyrug'i bilan Ispaniya elchilarining Xitoy elchisidan Yuqori o'tqazilishi misolida bu davlatning tashqi siyosati yorqin ifoda topadi. Bu omil amir Temurning yangi-yangi davlatlar bilan diplomatik aloqalar o'rnatishga katta ahamiyat berganini ko'rsatsa, Xitoy bilan aloqalarning tarang-ligini ham namoyish etar edi. Demak, elchilarni qabul qilish marosimini davlatlararo aloqalarning xarakteri aks etgan oyna desa ham bo'ladi.

XVI-XVIII asrlarda ham Markaziy Osiyo davlatlarining chet ellar bilan diplomatik munosabatlari va elchilik aloqalari to'xtab qolmadi. Movarounnahr hukmdorlari mamlakatda obodonlik va osudalikni saqlash, davlatlararo munosabatlardagi muammolarni hamjihatlikda bartaraf qilish, u yoki bu masalaga bir-birlarining nuqtai nazarini aniqlab olish, o'z Yurtlarinda-gi ahvoldan xabardor etish va do'stlik rishtalarini mustahkamlash masalalarini elchilar vositasida amalga oshirar edilar. Elchilar orqali Yuborilgan maktublarda ota-bobalardan meros qolgan do'stlikni saklash mamlakat tinchligi va aholining farovonligini ta'minlovchi va islomning qudratini oshiruvchi omil deb baholanar va bir-birlarini shunga da'vat egar edilar.

Bu davrda Buxoro amirlari saroyida joriy bo'lgan chet ellik elchilar, tuman raislari, ulus

boshliklarini qabul qilish marosimlarining tartib-qoidalari haqida yozma risola ham mavjud bo'lgan. Mahmud bin Vali asaridal elchilarni qabul qilish marosimining tartibi shunday tasvirlanadi: «Eng avval shigovul oldinga chiqadi va hukmdorga elchini Yuborgan zotning arzi va iltimoslarini (sovg'alari bilan) bayon qiladi; keyin u bir necha qadam orqaga chekinadi va elchining salomlarini, uni qabul qilish ("ko'rinish") haqidagi iltimoslarini va uning tortiqlarini yetkazadi. Agarda elchi mashhur amirlar sirasiga kirs, mansabdor shaxslardan ikki kishi (parvonachi, to'qsoba va h.k.) ikki tarafdin unga yaqinlashadilar va uni Yuksak taxt poyasiga olib keladilar. "Ollahning soyasi bo'lmish hukmdorning qo'li uning saodatmand elkasiga tekkanda" xuddi shunday tarzda elchini o'rab oladilar va o'zining oldingi joyiga kuzatib qo'yadilar. Shundan so'ng hukmdor ko'rsatma beradi - u majlisning o'ng tomonigami yoki chap tomoniga o'tirsin. Elchi ko'rsatilgan erga o'ltiradi va toki undan so'ramagunlaricha gap boshlamaydi.»'

Biroq davlatlararo munosabatlarning xarakteri, davrning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy omillari ta'sirida elchilarni qabul qilish marosimlarining qoida va tartiblari a yangiliklar kiritila boradi. Buni XVI asrda ravnaq topgan Buxoro - Hindiston diplomatik aloqalari misolida ko'rish mumkin. Bu ikki davlat hukmdorlari o'zlarining nasabiy ildizlari birligidan bir-birlariga hurmat va ishonch bilan qarar edilar va bu hol ba'zan ularni elchilarni qabul qilish marosimiga yangiliklar kiritishga olib kelardi.

Hofiz Tanish Buxoriy o'zining "Abdullanoma"¹ asarida 1587 yili Hindistondagi boburiylar sulolasidan bo'lgan Akbarshoh (1542-1605) saroyiga Yuborilgan Abdullaxonning (1557-1599) elchisi Mir Kuraysh bilan birgalikda uning elchilari Hakim Humom va Sadr Jahonning kelganligi haqida ma'lumotlar beradi. Asarda Hindiston elchilarini Buxoro amiri saroyida qabul qilish marosimi shunday ta'riflanadi: "Sulton Husayn Mirza madrasasida katta bazm uyushtirildi. Abdullaxon uchun taxt o'rnatilib, uning atrofida, amallariga qarab, noiblar, amir va lashkarboshilar joylashdilar. Tillado'zi to'nlar kiygan va marvaridlar kdsalib bezatilgan xanjarlar taqqan maxsus kishilar xizmatda edilar. Saroy hojiblarining quloqlari xon farmoyishiga qaratilgan edi. Majlis boshlanishi bilan Hakim Humom, Sadr Jahon va elchilikning boshqa kishilari bazmga taklif etildilar. Hind elchilariga ularning shohlari elchilarni qanday tartibda qabul qilsa, shu tartib-qoidaga asosan muro-jaat qilishlariga ijozat beriddi. Hind elchisi Hakim Humom hayajonga to'lgan holda yigirma etgi marotaba salom berdi. Salom shundan iborat ediki, qo'l-kaftlarini erga tekkizib, so'ng balandga ko'taradi va oldinga qadam tashlab boshini quyi soladi. Oliy joyga (taxtga) yaqinlashganda elchi tizzasida turib xon qo'lini o'padi va o'zi bilan keltirgan nomani uzatadi. Nomaning mazmuni shundan iborat ediki, - deb yozadi Xofiz Tanish Buxo-riy, - muhabbat va do'stlik haqida so'zlanib, umumiy dushman (Eron)dan saqlanish uchun birgalikda harakat qilish taklif etiladi"².

Bu tarixiy hujjatdan ko'rinib turibdiki, hind elchisini qabul qilish marosimi tantanali tarzda o'tkazilgan. Buxoro amiri Hindiston elchisiga amirlikda qabul qilingan tartib bo'yicha emas, balki o'z Yurtidagi odat bo'yicha salomga kelishni taklif etib, unga katga iltifot kursatgan. Elchilarni qabul qilish marosimi tartibiga kiritilgan bu yangilik nainki elchiga kursatilgan xos izzat, balki elchi timsolida Hindiston davlatiga, uning podshohiga nisbatan chuqur hurmat ifodasi bo'lgan edi. Abdullaxon bu bilan Akbarshohni naqadar qadrlashini, o'zaro aloqalar rivojidan qanchalik manfaatdor ekanligini, Buxoro-Hindiston munosabatlari boshqa davlatlar bilan munosabatlardan farq qilishini namoyish etgan edi. Zsro, ularning o'zaro yozishmalarida hamisha nafaqat diplomatik iltifot, balki "ildizlari bir bo'lgan ulug' ajdodlardan meros qolgan hamjihatlik munosabatlarini davom ettirish", o'z mulklarida "o'royish va osoyish eshiklarini kushoyish etish" uchun bir-birlari bilan birga bo'lish istagi ifodalanar edi. Albatta, Buxoro va Hindiston hukmdorlari o'rtasidagi bunday hamjihatlik asosida nafaqat nasabiy ildizlarining birligi, balki bir qator siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy va boshqa muammolarning mavjudligi ham, har ikki tomonning tashqi xavfdan - zo'rayib borayotgan Eron safaviylar davlatidan xavotirlanishi va Eron bilan ular o'rtasida sunniy-shia ziddiyatlari ham bo'lganligini inkor qilib bo'lmaydi.

¹Hofiz Tanish ibn Mir Muhammad Buxoriy. Abdullanoma (Sharafnomai shohiy). I jild. Forschadan Sodiq Mirzaev tarjimasini. Masul muharrir YA. G'. G'ulomov. Toshkent, "Fan". 1969.

²Qarang: Nizomuddinov I.G'. XVI-XVIII asrlarda O'rta Osiyo-Hindiston munosabatlari. Toshkent. "Fan ". 1969. 35-6.

Demak, XVI-XVIII asrlarda Buxoro amiri saroyida chet el elchilarini qabul qilish marosimining qoidalari yozma risolada belgilangan bo'lgan. Unga ko'ra elchini kutib olishda shig'ovulning roli katta bo'lgan. Elchi haqida ham, uni Yuborgan zot haqida ham, ularning sovg'a-salomlari va arzu iltimoslari haqida ham shig'ovul arz qilgan. Shu ham belgilab qo'yilganki, shig'ovul elchini Yuborgan zot haqida arz qilib bo'lgach, bir necha qadam orqaga chekinib, keyin elchining o'zi haqida, uning "ko'rinish"ga iltimoslari va tortiqlari borasida bayonot bergan. Bu a'mol elchi bilan uning hukmdori o'rtasidagi oraliqni ko'rsatish uchun qo'llanilgan bo'lishi mumkin. Elchining o'z davlatidagi mavqeiga ko'ra uni Yuksak maqom saroy mansabdorlaridan ikki kishi xon qoshiga salomga olib kelganlar; hukmdor uning elkasiga qulini tekkizgach, yana o'sha mansabdorlar uni joyiga olib borib qo'yanlar. Elchini qaerga o'tqazishni amir buyurgai. Undan so'ramagunlaricha gap boshlamagan.

Biroq Hindiston podshohining elchisini qabul qilishda bu qoidalaridan voz kechilgan edi.

Mazkur faktda o'zaro diplomatik va boshqa xil aloqalar taraqqiyotidan manfaatdorlik elchilarni qabul qilish marosimi tartibining o'zgartirilishiga, uning Buxoro saroyidagi tartib bo'yicha emas, balki elchi kelgan davlatning marosimi qoidalari bilan almashtirilishiga olib kelganini ham ko'ramyz.

XIX asrga kelib Buxoro saroyida elchilarni qabul qilish marosimi bir qadar o'zgargani va avvalgi yozma qoidalariga yangiliklar kiritilgani ko'zga tashlanadi. A.A. Semyonov ham buni qayd qilgan edi. "Avvalda elchi olib kelgan chet el hukmdorining maktubi kichik inoqqa topshirilar, u xatni ochib, xonning buyrug'i bilan o'z hukmdorining shaxsiy kotibiga - munshiga topshirar, u esa baland ovozda uni o'qib berar edi"¹.

Qabul marosimi qoidalariga kiritilgan yangiliklar, ayniqsa, shimoldagi qo'shnilar bilan, o'zga madaniy muhit va o'zga dinga mansub bo'lgan yirik davlatlar bilan diplomatik aloqalarda aks etadi va elchilarni qabul qilish marosimlari turfa xil ko'rinishlarda ifoda topa boshlaydi.

Qabul marosimi qoidalarini o'zaro muhokama qilish tajribasining qo'llanilgani shunday yangiliklardan biri bo'lgan edi. Jumladan, 1820 yili Rossiya podshohi Aleksandr I (1801-1826) Buxoro amiri Haydarxon (1800-1826) saroyiga Yuborgan rasmiy elchisi A.F. Negrini qabul qilish marosimi har ikki tomonga maqbul bo'lishi uchun uzoq muhokama va munozara qilingan edi. Rossiya diplomatiyasi o'z talablarini yirik davlat mavqeidan turib qo'ygan bo'lsa, amirlik diplomatiyasi yirik davlat bilan munosabatlarda o'z sha'niga putur yetkazmaslikni, uni teng huquqligi sherik deb hisoblashlarini ko'zlar edi. Ayni bir vaqtda o'zaro savdo aloqalaridan, tinch-totuv munosabatlardan manfaatdorlik tomonlarni hamjihatlikka olib kelardi. Negri elchiligining asosiy vazifasi ham ayni shu maqsadni ko'zlar - u Rossiya-Buxoro savdo aloqalarini kengaytirishdan, savdo yo'llaridagi xavf-xatarni birgalikda bartaraf qilishdan va rus asirlari masalasini xal qilishga intilishdan iborat edi. Mazkur elchilikning rasmiy kotibi E.K. Meyendorfnig yozishicha, Buxoroga 15 chaqirim etmasdan Bozorchi nomli joyda 36 soat davomida qabul marosimining qoidalari muhokama qilinadi va elchiga amir huzurida o'ltirgan holda suhbatlashish uchun ijozat beriladi.

Elchini amir huzurida qabul qilish va unga podshohning YOrlig'ini topshirish marosimini mazkur muallif shunday tasvirlaydi: "Ikki yonida kamergyerlari bilan Negri xon tomoniga o'n kddam Yurib, unga fors tilida murojaat qildi va keyin qushbegiga ishonch YOrlig'ini topshirdi va o'ltirdi. Elchilikning boshqa a'zolari eshikning ikki tomonida turganacha qoddilar. Qushbegi zudlik bilan imperatorning maktubini xonga topshirdi; xon uni baland ovoz bilan o'qib chikdi"².

Demak, o'rta asrlarda maxsus risolada qayd qilingan qoidalar bo'yicha amirga elchi haqida, uni Yuborgan zot va ularning iltimoslari borasida shig'ovul arz qilgan, elchi keltirgan sovg'a-salomlar haqida ham u axborot bergan, chet el hukmdorining maktubi kichik inoqqa (keyinroq: shig'ovulga) topshirilgan, u - munshiga bergan, munshi xatni o'qib bergan bo'lsa, XIX asr boshida Rossiya elchisi o'zi haqida o'zi arz qilgan, podshohining maktubini shig'ovulga emas, qushbegiga topshirgan, u esa xatni amirga eltib bergan va amir baland ovozda o'zi o'qib chiqqan edi. Elchiga amir huzurida o'ltirgan xrla suhbatlashishga ijozat berilgan; amir Rossiya elchisini o'rnidan turib

¹ Semyonov A.A. K istorii diplomaticheskix snosheniy mejdu Rossiey i Buxaroy v nachayae XIX veka. Izvestiya akademii nauk UzSSR. 11. 1951 s. 91.

² Meyendorf E.K. Puteshestvie iz Orenburga v Buxaru. M., 1975. s.56.

kutib olganligi ham yangilik edi. Garchi bunda Yuqorida eslatilganidek elchi uchun emas, balki Qur'on hurmati uchun o'rindan turishdek nozik diplomatik usul qo'llanilgan bo'lsa ham.

Har qanday davlatning tashqi siyosati ichki siyosatining davomi bo'lganligi vajhidan elchilarni qabul qilish marosimlarida ham Buxoro ma'muriyatida belgilovchi omil bo'lgan ruhiyat masalasi, islomning roli Yuqori qo'yilgan va, ayniqsa, boshqa dindagi davlatlar elchilarini qabul qilish jarayonida unga putur yetkazmaslik choralari qidirilgan.

Biroq chet el elchilarini qabul qilish marosimlari hamma vaqt ham silliqqina o'tar edi, deb bo'lmaydi. Buning uchun har ikki tomonning birdek intilishi, diplomatiyaga izchil rioya qilishi talab qilinardi. Shunday holni 1844 yili Buxoroga Yuborilgan Eron shohining elchisini qabul qilish marosimi misolida ko'rish mumkin.

Mazkur elchi yozib qoldirgan "Safarnomayi Buxoro" qo'lyozma manbada1 safar tafsilotlari qatorida amir saroyida elchini qabul qilish marosimi haqida ham ma'lumot beriladi. "Kun botishga yarim soat qolganda shaharga kirib bordik, - deb yozadi elchi. - Bizni amirga qarashli uylardan biriga joylashtirishdi.

...Keyin shirinliklar, non, xolvalar keltirib sufra yoyishdi. Bir necha kalla qand va choy amir nomidan keltirildi". Amir huzuriga elchi istasa bugun, istasa ertasi kuni kelishi mumkinligi bildirildi.

Ertasi kuni shig'ovul kelib, uni amir huzuriga boshlab boradi.

Elchini Registon arkida qabul qilish marosimi shunday ga'riflanadi: "Shig'ovul bilan birgalikda devonxonaga kirdik... Kamina xonaga kirib, baland ovozda salom berdim. Amir hazratlari javob berib, o'zi ishora qilib joy ko'rsatdi - o'ltirdim. Rasmiy tanishuvdan keyin jaxonpanohning muborak farmonini o'pib, boshimdan baland ko'tarib, nigoh qildim.

Amir hazratlari ikki qo'li bilan olib, ochib, boshidan oxirigacha o'qib chikdi. Ahvol so'radi: (aytadigan) farmoyishi bormi, shoh nima buyurgan"¹.

Elchi shohning og'zaki topshirig'ini - Buxoroda josusliqda ayblanib zindonga tashlangan Angliya fuqarosi Jozef Vulfni ozod qilish masalasi ekanligini bayon qiladi. Shohning maktubida ham ayni shu masala va eronlik asirlar masalasi qo'yilgan edi.

Shu bilan birinchi qabul marosimi tugaydi; keyin elchini dasturxonchining manziliga olib borib mehmon qiladilar va uni "dasturxonchining mehmoni" deb ataydilar. Elchi bilmay yoki boshqa maqsadda, dasturxonchini vazir deb ta'riflaydi.

Xullas, elchini qabul qilish marosimining ancha soddalash-tirilgani ko'zga tashlanadi. Elchini kutib olish, joylashtirish, uning ta'minoti bilan, odatdagicha, shig'ovul shug'ullanadi, uning vositasida bir necha bor amir bilan uchrashuvlar uyushtiriladi va u boshqa davlat arboblari bilan muloqotda bo'lmaydi.

Amir Eron elchisiga iltifot ko'rsatib, o'z huzuriga kelish uchun maxsus vaqt belgilamaydi, uni elchining o'z ixtiyoriga qoldiradi; shohning yorlig'ini shig'ovul qo'lidan emas, balki elchining qo'lidan amirning o'zi oladi, o'zi o'qiydi.

Biroq bu marosimda Buxoro amiri saroyida elchilarni qabul qilish marosimlaridagi tantana va bayramona ruh sezilmaydi. Elchini davlat boshlig'ining emas, dasturxonchining mehmoni deb ataydilar va uning sharafiga uyushtirilgan ziyofat ham dasturxonchtshing uyida o'tkaziladi.

Buning sababini, tabiiyki, o'sha davrda ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning tarangligi va elchilikning maqsad-vazifalarining xarakteri bilan izoxlash mumkin. U Buxoroda josusliqda ayblangan shaxsni ozod qilish uchun kelgan va bu vazifani bajarishda nodiplomatik usullardan ham foydalanishdan bosh tortmagan edi.

Elchi Buxoroda ekanligida pinhona vositachilar orqali Tehron bilan bog'lanib turgan va shoxdan amir nomiga yana maktub olgan edi. Uni amirliqdagi qoidaga ko'ra shig'ovul orqali berishdan bosh tortib, "bizda odat shunday", deb amirga o'z qo'li bilan topshirishni talab qiladi. Bir necha bor muzokaralardan so'ng amir bung'a rozilik bildiradi.

Biroq amir uning bu talablariga, ya'ni qabul marosimi tartibining buzilishiga o'z e'tirozini diplomatik usul bilan sezdirib qo'yadi - elchini ikkinchi bor qabul qilishda, odatda-gidek, o'z joyida kutib olmaydi va elchi kirib kelgandan keyingana chiqib salomlashadi1. Ammo "Safarnoma"da

¹ O'sha asar. 33-34-betlar.

elchi bu timsolni tushunganligi haqida lom-mim deyilmaydi,

"Safarnomayi Buxoro" asari o'quvchida uning muallifi (Eron elchisi) va shoh hukumatining diplomatiyasi haqida bir qator savollartug'diradi. Noshir uni "Eronningdavlat arboblardan biri" deb ta'riflaydi. Elchi esa o'zining diplomatiyaning umumiy qoidalarini pisand qilmaganligi hamda o'zini go'yo buyuk davlatning vakili sifatida tutib, "a'lo hazrat davlatiga munosib shavkat bilan harakat qilganini" qayta-qayta ta'kidlaydi. "Registondan arkka o'tishda har bir amaldor piyoda bo'ladi, - deb yozadi u. - Men hamma joydan otliq o'tib, amirning o'zi, qozikalon va qushbegi oldidagina otdan tushdim."¹

Bunday e'tirofdan mazkur elchi diplomatiyaning xalqaro tan olingan an'alaridan sanalmish qoida - har bir elchining zimmasida nafaqat o'z vatanining shon-shavkatini saqlash, ayni bir vaqtda o'zi borgan mamlakatning qonun-qoidalarini hurmat qilish majburiyati ham borligidan bexabarmidi, yoki "Safarnoma..." muallifning shoh oldidagi xizmatlarini bo'rttirib ko'rsatish uchun yozilgan asarmi degan savol kelib chiqadi. Afsuski, uning ma'lumotlarini boshqa manbalar bilan qiyoslash imkoni yo'q - noshir ta'kidlashicha, Eron manbalarida na uning nomi, na o'zi haqida biror eslatma uchramaydi. Bizning ixtiyorimizdagi manbalarda ham bu hakda ma'lumotlar toyilmadi. "Safarnoma"da: "Men omi odam va navkar bo'lsamda..." degan ibora uchraydi. Bu holda elchining diplomatiyaning talab va qoidalaridan bexabar bo'lganini tushunish mumkin. Biroq uning amir bilan suhbatlari haqida: "Men, maslahat qilinganidek, davlat shukuhiga munosib javob qildim..."² kabi jumalarni va elchining Eronning siyosiy-iqtisodiy ahvoli haqida hamda Angliya bilan munosabatlari to'g'risida amirga bergan mubolag'ali axboroti tarixiy haqiqatdan yiroq ekanligini ham hisobga olinsa, buni shoh hukumatining Buxoroga nisbatan takabburona siyosatidan dalolat, deyish mumkin bo'ladi.

Eron elchisi Buxoro amiri bilan muzokaralarda Eronning harbiy qudrati, unda yig'ilgan qurol-yarog'lar shiddatiga hech kim bardosh bera olmasligi haqida mubolag'a qilgan va u bilan ittifoq bo'lishni tavsiya etgandi. Shoh diplomatiyasi ingliz-larning tazyiqi ostida ularning talabini bajarish maqsadida barcha omillardan, shu jumladan elchining, "omi"ligi va "navkarlik" shiddatidan ham foydalangan va eronliklarga xos bo'lgan latofat va nazokat an'alaridan chekingan edi.

Xullas, Buxoro saroyida Eron elchisini qabul qilish marosimida ikki davlat o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlar va elchining nosamimiyligi o'z aksini topgan va ular marosim tartibiga putur yetkazgan edi. Shunga qaramay, amir o'zaro munosabatlarda zoxiriy tinchlikni saklab krlish maqsadida Eron elchiligining arziga qisman ijobiy javob qilgan edi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib ishonch bilan aytish mumkinki, O'rta Osiyo davlatlarida, har bir mustaqil davlatda bo'lgani kabi, diplomatiya davlatchilikning o'ziga xos xususiyati sifatida davlatning tashqi siyosatida katta rol o'ynagan va uning vositasida davlatlararo munosabatlarda sodir bo'ladigan siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy, savdo aloqalari muammolari xal qilingan, jangu jadallarning oldi olingan, do'stona munosabatlarni rivojlantirish ko'zlangan.

Elchilarni qabul qilish marosimi muayyan bir tartib-qoidalar asosida olib borilgan, bu haqda risolalar yozilgan.

U yoki bu davrda diplomatik aloqalarning rivoji davlatlar o'rtasidagi munosabatlar darajasiga bog'liq bo'lganidek, elchilarni qabul qilish marosimlari ham muayyan bir tarixiy davrda tomonlarning o'zaro munosabatlarining xarakteri, xususiyatlari, imkoniyatlari va xalqaro maydondagi mavqei bilan belgilangan.

Amir Temur davlatida chet ellik elchilarni qabul qilish marosimiga xos bo'lgan qat'iy tartib-qoidalar davlatning qudrati va unda o'rnatilgan intizomni x.amda davlatning chet ellar bilan diplomatik aloqalarni kengaytirish ishtiyokini namoyish qilsa, XVI-XVII asrlarda Buxoro-Hindiston diplomatik aloqalari marosimiga kiritilgan yangiliklarda ikki davlat hukmdorlarining o'zaro yaqinligi, bir-biriga extiyojmandligi, diplomatik aloqalarni mustahkamlashdan koyatda manfaatdor ekanligi aks etadi.

XIX asr boshida Buxoroda Rossiya elchisini qabul qilish marosimi qoidalariga kiritilgan o'zgartishlar Buxoroning yirik davlat bilan diplomatik aloqalarini mustahkamlashdan, o'zaro savdo aloqalarini kengaytirishdan manfaatdor ekanligidan darak beradi hamda muayyan bir darajada

¹ O'sha joyda.

² O'sha joyda.

ehtiyotkorlik mavjudligini ham ko'rsatadi.

XIX asr o'rtalarida Eron elchisini qabul qilish marosi-mining u qadar tantanavor bo'lmaganligi va ayrim tushunmov-chiliklar Yuz bergani ham ikki davlat o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlar bilan belgilanadi. Bu aloqalarda tashqi dunyodan ajralib qolgan va zaiflashib borayotgan Buxoro amirining xudli shuningdek zaiflashayotgan va Angliyaga qaram bo'lib boraytan Eronning ichki va tashqi ahvolidan muglaqo bexabarligi va Eron elchisining bundan foydalanganligi namoyon bo'ladi.

Demak, Urta Osiyo davlatlarvda chet ellik elchilarni qabul qilish marosimi muayyan tartib qoidalar asosida olib borilgan bulsada, uzaro munosabatlarning xarakteri va davrning siyosiy iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy omillari taqozosi bilan ularga o'zgartishlar kiritib borilgani kuzatiladi.

XUL OSA

Mustaqillik sharofati bilan uch ming yildan ziyod vaqt ichida faoliyat ko'rsatgan davlatchilik tariximizning barcha jabhalarini odilona tadqiq etish, uni xalqimizga bir butun va xaqqoniy tarzda takdim etish imkoniga ega bo'ldik.

Albatta, bu birdan Yuzaga chiqadigan oson ish emas. Buning uchun shu paytgacha o'rganilmagan yoki ataylab chetlab o'tilgan son-sanoqsiz yozma manbalarni o'rganish, arxiv ma'lumotlariga murojaat kdlish, hatto ilgari istafodaga kiritilgan Yuzlab hujjatlarni hozirgi kun talablari nuqqai nazaridan qayta ko'rib chiqishga to'g'ri keladi. Hali tariximizda o'rganilmagan voqeliklar, yozilmagan "oq dog'lar" ko'p.

Ana shunday sohalardan biri o'zbek diplomatiyasi tarixidir.

Ma'lumki, diplomatiya tarixi davlatchilik tarixining tarkibiy atributidir. Uni yoritmasdan turib davlatchilikning muayyan tarixiy sharoitdagi faoliyatini ob'ektiv baholab bo'lmaydi. Shuning uchun ham ushbu mavzu hozirgi kunda goyat katga ahamiyatga molik bo'lgan dolzarb yo'nalishlardan biri sanaladi.

O'zbek diplomatiyasi tarixi sarhadlarimizda birinchi paydo bo'lgan davlatchilik uyushmalari tarixidan boshlanadi. Uning sarchashmalari "Avesto" sahifalarida aks etgan fikr-mulohazalardan oziqlangan. U asrlar mobaynida sayqallanib kelgan. Davlatdandavlatga, eldan-elga, asrdan-asrga o'tib, tobora tiniqlashib borgan uning turli qirralari "Qutadg'u bilik" va o'nlab dasturiy asarlarda o'z aksini topib kelgan. Bunday ajoyib manbalar tariximizda faoliyat ko'rsatgan hukmdorlar uchun tashqi siyosat bobida dasturilamal vazifasini o'tagan.

Davlatchilik tariximizda bo'lganidek, uning tarkibiy qismi - o'zbek diplomatiyasi tarixida ham hodisalar rivoji bir zaylda davom etmagan, unda ba'zan keng qamrovli imkoniyatlar davri hukm surgan bo'lsa, ayrim zamonlarda tanazzul qamda cheklangan voqeliklar davrlari ham namoyon bo'lgan. Ammo, shunga qaramasdan, davlatchiligimiz tarixvda Yuz bergan barcha holatlarda diplomatiyamiz tarixan tarkib topgan o'z tamoyillariga amal qilib kelgan, unda mustaqillik goyasiga sodiklik, tinchlik va osoyishtalikka intilish, uni asrash, qo'shni davlatlar va xalqpar bilan yaxshi munosabatlarni joriy etish, savdo-sotiqni riYujlantarish, boshqa xalqlarga hurmat bilan qarash, vatanni sevish, adolat nuqqai nazaridan ish ko'rish kabi qirralar hamisha namoyon bo'lib kelgan.

To'plam-monogorafiyadagi har bir davrga bag'ishlangan shtmiy oCherkda, unga ilova qnlingan digaYumatik yozishmalar, hujjatlar va lavhalarda ana shu tamoyillar u yoki bu tarzda o'z aksini tottgan. Bu hol uzoq tariximizda Yuz bergan ayrim uzilishlar hisobga olinmasa, qadim davrlardan to XIX asrning ikkinchi yarmigecha, ya'ni O'rta Osiyo xonliklari Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinguniga qadar uzluksiz davom etib kelgan.

II qism

Yurtimiz diplomatiyasiga oid lavhalar

O'zbek diplomatiyasining juda qadim zamonlarga oid yozishmalari bizgacha yetib kelmagan. Arab istilosigacha bu yerda mavjud bo'lgan asarlar va hujjatlar "kofirlar ma'naviyati sifatida musulmon fotihlari tomonidan yo'q qilib tashlangan.

Masalan, Abu Rayhon Beruniy arab lashkarboshisi Qutayba ibn Muslim boshchiligidagi istilochilar Xorazmni zabt yettach, bu yerdagi yozma yodgorliklarga nisbatan Yuritgan siyosati

haqida shunday yozgandi: "Qutayba Xorazm xatini yaxshi biladigan, ularning xabar va rivoyatlarini o'rgangan va bilimni boshkalarga o'rgatadigan kishilarni halok yetib, butkul yo'q qilib Yuborgai edi. Shuning uchun u (xabar va rivoyatlar) islom davridan keyin haqiqatni bilib bo'lmaydigan darajada yashirin qoldi"¹. Shuning uchun ham bunday ma'lumotlar ko'proq xorijiy mualliflar (Yunoniy, chiniy kabi) asarlarida uchraydi. Ayni vaqgda ko'pgkna ajoyib ma'lumotlarni toshbitiklardagi xabarlardan ham olish mumkin. Ba'zi xabarlar bizgacha yetib kelgan sug'd hujjatlarida ham mavjud. Aslida esa uch ming yildan ortiq davlatchilik tarixiga ega bo'lgan Yurtimizda turli davrlarda faoliyat ko'rsatgan davlatlar tashqi siyosatiga doir minglab hujjatlarning bo'lganligiga shubxa bo'lishi mumkin emas.

Keyingi ming yillik tariximiz esa ajdodlarimiz qo'li bilan yozilgan kitoblar - qo'lyozmalarda o'z aksini topgan. Ularla diplomatik yozishmalarga ona ko'plab ma'yaumotlar jamlangan. Ayni vaqgda bunday ma'lumotlar turli davlat arxivlarida ham mavjud.

Quyida ana shu manbalardan ayrim namunalar keltiriladi.

Xitoy elchisi Chjan Syan ma'lumotlaridan:

Xitoy davlati miloddan avvalgi ikkinchi asrda Xan sulolasi davrida g'arbgatomon intila boshlaydi. Bu hrl ikkinchi asrning so'nggi choragida Farg'ona bilan Xitoy o'rtasida keskin siyosiy-harbiy aloqalarga olib keladi. Bu sohadagi ma'lum muammolarni hal yetash uchun Fargonaga Xitoy elchisi CHjan Yuboriladi. Elchiga aslida katga vazifalar Yuklangan edi. Uning maqsadi mintaqaning Baqtriya qismida hukmron bo'lgan Yujilar (taxorlar) bilan xunlarga qarshi harbiy ittifoq tuzish, yo'l-yo'lakay Farg'onaga ham kirib, u bilan bo'lgan ixtiloflarni bartaraf yetish bo'ltandi. Xitoyliklardan elchi CHjan Syan Farg'ona bilan ilk bor tanishgan kimsalardan biri bo'ldi. Ular Fargonani Doyun, bu yerdagi davlatni Dovon - Ulug' Van davyaati deb atardilar. CHjan Syan yozib qoldirgan ma'lumotlarga qaraganda, Fargona hukmdori uni juda yaxshi qabul qiladi. Uning sovg'a-salomlarini katta mamnuniyat bilan olib, kyetar chog'ida elchiga o'z navbatida ko'plab qimmatbaxo tortiklar xadya yetadi va unga yo'l ko'rsatuvchi aloqa xizmatchilarini hamroh qilib jo'natadi. Bu hol o'rtadagi muzokaralarning har ikkala tomon uchun ham makbul darajada bo'lib o'tganligiga shohidlik beradi.

Elchi CHjan Syan o'z safari davrida Farg'ona, Sug'diyona, Baqtriya va Turkistonning boshqa qator viloyatlarida bo'lib, bu yerdagi xalqlar, ularning siyosiy tuzumi, madaniy hayoti va urf-odatlarini haqida qimmatli ma'lumotlar to'playdi va ularni yozib qoldiradi. "Dovondan garbgatomon Ansigacha (Parfiyagacha) bo'lgan ulkan hududda turli tillarda, lahjalarda so'zlashalarda, ammo urf-odatlarini o'xshash va muomalada bir-birlarini tushunadilar" - deb ta'kidlaydi elchi. Uning yozishicha, Farg'ona davlati boshqaruvi tizimida hukmdor, uning ikki yordamchisi (vaziri) va oqsoqollar kengashi faoliyat ko'rsatgan. Oqsoqollar kengashi urush ochish, sulh tuzish, yangi hukmdorni tayinlashda katta o'rin tutgan. Masalan, xitoyliklarning Fargonaga tajovuzlari chog'ida oqsoqollar kengashi o'zaro sulh tuzish tarafdori bo'lib chiqadi va bunga muyassar bo'ladi ham.

Eroi shohi Doroga berilgan javob

Eron shohi Doro (miloddan oldingi 522-485 yillar) Turon sarhadlariga bostirib kirar ekan, bu yerdagi qo'chmanchi skif qabilalarini juda tez o'ziga bo'syundirishni xayol qilgandi. Ammo bunday bo'lmadi. Doro o'zining 700 minglik sarbozlariga ishonar edi. Ular mashq ko'rgan, ko'plab janglarda chiniquqan bo'lsalarda, otda Yurishda, nayza otishda skiflarga teng kela olmas edilar. Tunda kichik-kichik skif to'dalari eroniylarnish oldingi qismlariga qo'qqisdan hujum qilib, qirib tashladilar. Doro qo'shinlari borgan sari siyraklashaverdi. Doroning sabr-toqati tugab, skiflar shohi Idanfrisga maktub yo'lladi. Maktubda bunday deyilgan edi:

"Tentak, ikki yo'ldan birini tanla, imkonning bor. Ammo sen qochib Yuribsan. Agar menga qarshi turishga kuching yetsa, daydib Yurishdan to'xta, men bilan jang qil. Agar zaifligingni tan olsang, qochib ovora bo'lma, er-suvingni o'z sultoningga siylov qilib berginda, kelishuv bitimi

¹ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar.

tuzgin".

Skiflar shohi Idanfris Doroning ushbu xatiga bunday javob bergan ekan:

"Mening ahvolim bunday, shoh! Men avvallari ham biror kimsadan qo'rqib qochmaganman. Hozir ham sendan qo'rqqanim uchun qochayotganim yo'q. Tinchlik vaqgida qanday yo'l tutgan bo'lsam, hozir ham shunday yo'l tutyapman. Sen bilan darhol jang qilmaganimning boisi bunday: shaharlarimiz yoki ekin ekadigan yerlarimiz bo'lsaki, ularning talon-toroj qilinishi va yakson bo'lishidan qo'rqsak. Shul sabab sizlar bilan darhol jang boshlamadik. Agar jang qilishni juda istasangiz, otalari-mizning qabrlarini topib, ularni oyoqosti qilishga urinib ko'ringlar, jang qilamizmi, yo'qmi, keyin bilasizlar. Bu jash haqida aytganim. Men o'z sultonim va hukmdorim deb Zevs bilan Gestiyani - skiflar malikasini hisoblayman. Senga esa siylov qilib, er-suv o'rniga boshqa narsalarni Yuboraman. O'zingni menga sulton, hokim deb hisoblaganing uchun hali adabingni eysan!"¹.

Ko'rinib turibdiki, skiflar shohi Idanfris Doroning bo'ysunish haqidagi talabiga mag'rurona javob bergan, u o'z Yurtini birovga berib qo'ymasligini, uning jazosini berishga gayyor ekanligini bildiradi. Oradan ko'p o'tmasdan qumliklar ichida sarosimaga tushib qolgan Doro qarorgohiga skiflardan maxsus sovg'a keladi. Bu sovg'a qush, sichqon, baqa va beshta o'tkir o'qdan iborat edi. Eroniylar, jumladan, Doroning o'zi ham bu narsalar skiflarning engilganidan darak beruvchi bir mujda deb quvonadilar. Faqat Doroning maslahatchisi GobriYun bundan to'g'ri xulosa chiqaradi: "Bu skiflarning bizning oldimizga qo'ygan shartidir, - deydi u. - Ular bizga bunday demoqchilar: "Agar siz, eroniylar, qush kabi uchib g'oyib bo'lmasangiz, yo sichqon kabi er tagiga kirib kyetmasangiz, yo qurbaqa singari botqoqlikka sho'ng'imasangiz, u holda o'qlardan shikast eb, shu yerlarda qolib kyetasiz"².

Shundan keyin oradan ko'p o'tmay skiflar shunday hujumlar uyushtardilarki, ularning kechakunduz tinim bilmagan suvoriylari yashin tezligida Doro qo'shinlarini parokanda qilib tashlay boshladi. Doro sharmandalarcha mag'lubiyatgauchradi. Skiflar va ularning shohi Idanfris g'alabaga erishdi.

Asrlar qa'ridan bizgacha yetib kelgan ana shu lavhalar avloddan avlodga o'tib, ajdodlarimizning Vatan ozodligi, uning mustaqilligi uchun naqadar mardonaYurlik bilan kurashganligi, kelgindi bosqinchilarning kuch-qudrati oddvda esankirab qolmasdan, ularga oqilona jaYub berganlari hamda o'z so'zlari ustidan chiqqanlari haqida hikoya qilib kelgan. Qadimiy kuchmanchi davlat uyushmalarida qattiq jangovar intizom va dono diplomatiya bo'lganligi haqida mujda beruvchi ushbu satrlarga jo bo'lgan voqelik undan keyingi Yuz yilliklarda elimizda ro'y bergan tarixiy voqealarda ko'rsatilgan qahramonlik va fidokorlik namunalari uchun dastlabki tayanch bo'lgan.

Turk xoqonligi davri diplomatiyasidan

Yurtimizning qadimgi davrlarda olib borgan dishYumatik aloqalari haqida so'z borar ekan, bu hol, ayniqsa, Turk xoqo-ligi davrlaridan qolgan turli bitiklar va ashyoviy dalillarda o'zining yorqin ifodasini topganligani ko'ramiz. Ayni vaqtda, birinchi turk xoqonligi (551-630 yillar) va ikkinchi turk xoqonligi (VIII asrning 20-30 yillari) yoki uyg'ur xoqonligi (VII asrning II yarmi) hukmronligiga oid juda ko'p voqealar, jumladan, boshqa xalqlar bilan olib borilgan diplomatik aloqalar xitoy manbalarida ko'plab saqqtanib qolgan.

Bu vaqtlar ichida turkiylar G'arbu Sharqsa va Janub tarafda taraqqiy yetgan mamlakatlar bilan uzviy aloqada edilar. Xitoylar bilan yaxshi qo'shnichilik munosabatlari bor edi.

Turk xoqoni Bo'min vafotidan keyin 552 yilda xoqonlik uning o'g'li (Sharqiy turk xoqonligi) va ukasi Istami xoqon (G'arbiy turk xoqonligi) tomonidan boshqariladigan bo'ldi. (Vizantiyalik tarixchi Feofilakg Simkatta uni Stembi xoqon deb ataydi). Oradan ko'p o'tmay, u Sharqiy turk xoqonligidan ajralib, mustaqillikka erishgach, xalqaro doiradagi xoqon bo'lib qoldi. Sosoniylar hukmdori Xusrav Anushirvon (531-579) bilan diplomatik aloqalar o'rnatildi. Buning ustiga, Istami Anushirvonga o'z qizlaridan birini bergan edi. Ikki hukmdor o'zaro kelishib O'rta Osiyo va

¹Drachuk V. *Dorogami tyyacheletiy. M., 1976. s. 34-bet.*

²Nasimxon Rahmon. *Turk xoqonligi. Toshkent, 1993. 21-23-betlar.*

Afg'onistonning bir qismida, Eronning shimoli-sharkda xukmron bo'lgan eroniylarni tor-mor kelti-rib, ularga qarashli joylarni bo'lishib oldilar.

Istami uzoqni ko'radigan hukmdor edi. U Vizantiya bilan ham o'z aloqasini mustahkamladi. Ipak jo'natib turish maqsadida Mannax degan sug'dni Volga va Kavkaz orqali Vizantiyaga jo'natib, imperator YUstin II bilan aloqa o'rnatdi. Kelasi yili Mannax o'zi bilan birga Vizantiya elchisi Zemarxosni olib qaytdi. Biroq Istami diplomatik munosabatlarni yozuvsiz o'rnatishi mumkin emas edi.

Elchi Mannax YUstinga, albatta, xat olib borgan va runiy alifbo xuddi shu yo'sinda xalqaro aloqalar uchun xizmat qila boshlagan. Bu hakda yana bir shunday tarixiy dalil bor. Istami xoqon YUstin II ga maktub jo'natganligi haqida tarixchi Menandr xabar beradi. Ammo bu maktub qaysi yozuv - sug'd yozuvi yoki turkiy yozuv bilan bitilganmi, degan savol ochiq qoladi. Ko'rinib turibdiki, Istami xoqon davrida turkiy yozuv asosiy aloqa vositasi bo'lgan¹.

Bitiktoshlardagi diplomatik ma'lumotlar

Qadimiy turkiy davlatlarning diplomatik aloqalarini aniqlashda ularning boshqa davlatlar bilan olib borgan munosabatlari haqida bitiktoshlardagi yozuvlar juda katta ahamiyatga egadir. Ularning asosiy qismi o'rxun yozuvlari nomi bilan mashhur bo'lgan bitiklardir. Bunday bitiklarning kashf yetilishi tarixi, o'rganilish darajasi turlicha bo'lib, ular orasida Kultegin bitiktoshi, Bilga xoqon bitiktoshi, To'nYuquq bitiktoshi, Kulichur bitiktoshi, Moyunchur bitiktoshlari, ayniqsa, yaxshi o'rganilgan obidalar qatoriga kiradi. Bu bitiklarda turkiy xoqonlarning qahramonligi, ularning faoliyatidagi muhim voqealar bilan birga, bunday shaxslarning vafoti munosabati bilan ta'ziya bildirishga vakillari kelgan turli mamlakat, xalqlar va shaharlarning nomlari ham kelti-rilgan. Bu esa ana shu xoqon hukmronligida, uning ta'sirida bo'lgan yoki u bilan yaqin do'stona-diplomatik aloqalarda bo'lgan joylar haqida yaxshi tasavvur beradi.

Masalan, 731 yilda vafot yetgan xoqon Kul teginning azasiga ta'ziya izhor qilish uchun kelganlar haqida quyidagi ma'lumot berilgan: "Azachi, yig'ichi, qitan, tatabi xalqini boshlab Udar sengun keldi. Tabg'ach xoqoni Isyi, Likang keldi. Bir tuman ipak, oltin, kumushni ortiqcha keltirdi. Tubut (Tibyet) xoqonidan bulung (oliy martabali shaxs) keldi. Janubdan kunbotardagi Sug'd muhojirlari, Buqaraq (Buxoro) ulusidan Nang sangum, O'g'ul tarxon keldi. Turg'ash xoqonidan Maqarach tamg'achi, O'g'uz bilga tamg'achi keldi. Naqshli bitiktosh yasovchi, binokor usta Tabg'ach xoqonning sangtaroshi CHang sangun keldi".

Kultegin vafotidan keyin 3 oy o'tgach, 731 yilning may oyida Bilga xoqon Xitoy imperatori SYuan Szunga murojaat yetib, Kulteginning suratini, bitiktosh yasovchi ustalar jo'natishni iltimos qildi. Uning iltimosi qondirilib, CHjon Soy va LYu Syam (bitiktoshdagi Isyi va Likang) kelib, 732 yilning avgustigacha bitiktoshni o'rnatib kyetdilar².

Makedoniyalik Iskandar bilan elchilik muloqotlaridan

Qadimgi Yunon tarixchilarining guvohlik berishicha, Iskandar Zulqarnayn istilosi yillarida Iskandar taxminan hozirgi Bekobod yaqinida CHekla Aleksandriya (Aleksandriya Esxata) nomini olgan harbiy istehkom-shaharchani bunyod yetib, undan Sirdaryoning shimoli-sharqiy tomonlarida yashovchi skiflarga (saklar) qarshi foydalanmoqchi bo'lgan. Kvint Kursiy Rufning yozishicha, bu hol Tanaisning (Sirdaryoning) narigi tomonida hukmronlik qilayotgan skiflar (saklar) podshohining jahlini chiqaradi va u o'z inisi Kartazisni Yunonliklarga qarshi Yuborib, istexdomni buzib tashlashni buyuradi. O'zaro to'qnashuv ohir-oqibatda sulh bilan tugaydi. Aleksandr qarorgohiga kelgan 20 otlikdan iborat elchilar: "Bilginki, biz skiflarga (saklarga) shundayin ne'matlar ato yetilgan: qo'sh, nayza, kamon va qadah... Biz do'stu dushmanlar bilan bo'lgan muloqotimizda ulardan har vaqq foydalanib kelganmiz. Qo'sh vositasida olgan noz-ne'matlarimizni do'stlarimiz bilan baham ko'ramiz, qadahlarda ular bilan birga xudolar sha'niga sharob ichamiz, kamon bilan

¹ *Nasimxon Rahmon. Turk xoqonligi. Toshkent, 1993. 33-34-betlar.*

² 1. O'sha asar, 78-79-betlar.

uzokdan turib, nayza bilan esa baqamti borib dushmanlarimizni mahv yetamiz..." Kvint Kursiyning aytishicha, elchilar yana deydi: "Agar xudo sening tanangni ishtiyoqingga yarasha bichib yaratganda, sen (hatto) butun er Yuziga (ham) sig'magan bo'larding; bir qo'ling bilan mashriqni tutsang, ikkinchisi bilan birga mag'ribga intilarding. Ularga yetishgach, sen, albatta, yaratganning nurli o'chog'ini bilishni ham xoxpab qolarding... Sen bilmaysanki, axir ulkan daraxt uzoq vaqt o'tsada, bir zumdayoq quporib tashlanadi... Biz hech kimga bosh egmaymiz, birovni itoat yettirishni (ham) xoxlamaymiz, faqat o'zaro tenglar o'rtasidagina mustahkam do'stlik bo'lishi mumkin, o'zaro teng deb esa, bir-birlariga kuch ishlatmaganlarni aytish mumkin... Skiflar (saklar) quruq qasam ichib do'stlikka undayaptilar, deb o'ylama, ular uchun qasam sodiklik garovidir. Siz, Yunonliklar ehtiyotkorlik Yuzasidan axdnoma imzo-laysizlar va bunda xudolarga ham iltijo qilasizlar. Sodiqlikni saqlash bizning (duanu) imonimizdir. Kim insonni hurmat qilmasa, u xudolarni aldagan bo'ladi"¹.

Sug'd elchisi Fatufarning Chochdan jo'natgan maktubi

Janobi hukmdorga, buyuk tayanchimiz, Sug'd podshosi, Samar-qand hokimi Devashtichga uning eng e'tiborsiz («millioninchi» darajali) quli Fatufarndan murojaatnoma.

Janobi hukmdor, (senga) buyuk shon-sharaf (egasiga) ko'pdan-ko'p ta'zim yo'llayman ("murojaat qilaman").

Va janob, men bu erga, Choch hukmdori huzuriga keldim. Janob, xatlarni ham topshirdim, og'zaki ("til bilan") (aytilishi) lozim bo'lgan murojaatnomani ham to'liq, oqizmay-tomizmay ("qoldiqsiz") bayon yetdim.

Tudunga ham, uning yordamchisiga ham. Va janob, xoqonga (mo'ljallangan) xatni ham, Farg'ona podshosiga mo'ljallangan xatni ham Fargona tutug'i qo'li bilan (orqali) Fargona podshosi tomon jo'natdim. Janob, men shu tufayli Yuqoriga tomon (yana yo'l) Yura olmadimki, xabarlariga ko'ra xoqon (hech) ko'rinmas emish. Janob, tudundan va uning yordamchisidan xat va og'zaki javoblarni oldim va janob (yo'lga chiqib) Apvartkonga (yetib) kelganimda, jaiob, CHadrchik haqvda yaxshi xabarlar eshitmadim hamda Ustrushon viloyati hammasi (dushmanga) topshirilgan. Janob, men yoppa-yolg'iz, behamrox holda (yo'limda davom yetib) Yurishga jur'at qilolmayapman. Janob, ikkinchi qayta Choch tomon qaytib keddin. Buning uchun (sen) hukmdorimdan juda yomon qo'rquyapman. Janob tudun toziylar (arablar) bilan bitimga binoan chekindi. Bitimga ko'ra, Jamravaz va fors lashkarboshisi quyi tomon kyetidilar.

Xabarlar (borki), tovon undirib olish va kuchlarni arablardan nariga olib kyetish (ularning maqsadidir). Janob, xabarlariga binoan xvonak hech ko'rinmaydi, chunki ular Yuqoriga qarab kyetishdi va haligacha hech kim qaytib kelgani yo'q. Janob, tudun Tarband bilan bitim tuzgan edi. U yerdagi hamma joylarni oldi. Janob Chadrchiqda (tuzilgan) sulh munosabati bilan, eshitishimcha ("Sulh xabari tufayli") yordamchi juda g'amgin, anduhnok bo'lmoqda va yana yoningga borolmagani uchun sendan ("hukmdordan") qo'rqmoqda.

Janob, so'ngra sen tomondan ("hukmdordan") xabarlar kelmay qaldi.

Janob, mana bu xatlarni men Marvon (ismli kishi) qo'li orqali Kand tomonidan (aylanma yo'l bilan) jo'natdim.

Janobi hukmdor, buyuk tayanchimiz Sug'd podshosi, Samarqand hokimi Devashtichga uning e'tiborsiz ("millioninchi" darajali) quli Fatufarndan maktub².

Yusuf Xos Hojib elchilik va elchilar haqida (XI asr)³

¹ 1. *Istoriya Uzbekistana v istochnikax. Sostavitel B.V. Lunin. Tashkent, Fan, 1984. s. 128-129.*

² 1. *Ishoqov M. Unutilgan podsholikdan xatlar. Toshkent, Fan, 1992. 5-6-betlar.*

³ 1. *Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilik (Saodatga yo'llovchi bilim). Nashrga tayyorlovchi QaYum Karimov. Toshkent, Fan, 1971.*

Tamomi kishilardan sarasi elchi (bo'lishi) kerak,
Bilimli, zakovatli, juda yetuk (bo'lishi) kerak.
Xudoning qullari orasida emg saylanganlari,
Kishilarning yaxshisi elchilar bo'lganlar.
Turli xil ishlar elchi tufayligina bitadi,
Xayrli ishlar elchilar tufayli sodir bo'ladi,
Elchi juda zakovatli, xotirjam (bo'lishi) kerak.
Bilimli, so'zga dono, tadbirli (bo'lishi) kerak.
Yana so'zining ichi ham tashini bilsa,
(Toki) uning tufayli buzilgan ishlar tuzalsa.

(419-byet).

Sadoqatli hamda ko'zi to's (bo'lishi) kerak.
Ishonchli, chin, qiladigan ishlari faqat to'g'ri
(bo'lishi) kerak.

(421-byet).

Turli xil san'at-xunarlarni tugal bilsa,
Shu sap'at-hunar(lar) bilan kishi Yuzini yorug'
qilsa.

Kitoblar o'qisa hamda so'z(larni) biladigap bo'lsa,
SHe'r(lar)ni uqadigan bo'lsa ham o'zi qo'shadigan
(yozadigan) bo'lsa.

Nujum va tibni bilsa hamda tush yo'ra bilsa,
Uning ta'bir qilganidek so'zlari to'/ri kelsa.

Saqish hamda handasani bilsa,
Sondan ildiz chiqarsa, yana chegaralarni
aniqlashni bilsa.

Yana nard va shatranjni yaxshi biladigan bo'lsa,
Raqiblari undan juda bukilsa (mot qolsa),
Chavgonga mohir bo'lsa, o'q otadigan (mergan) bo'lsa,
Yana dunyoda ilg'or lochindor, ovchi bo'lsa.

Barcha tillarni biladigan bo'lsa, tilini
(so'zga) ochsa,

Turli xatlarni bilsa, qo'li (bilan) yozsa
(ya'ni qo'li xatga ravon Yursa).

Bu yanglig' barcha sanat-hunarlarini
biladigan (bo'lishi) kerak,

Bu yanglig' elchi tilakka yetadi.

Elchi zehnli, dono, ziyrak bo'lsa,
Beg undan manfaat topadi, balolarning
oldi olinadi.

Elchi yaramas, qipchoqlar sulii bo'lsa,
Shubhasiz, u tufayli beg (lar)ning
obro'si to'kiladi.

Elchi (bo'lib) boradigan kishi juda yaxshi
(bo'lishi) kerak,

(Toki) u turli xil ishlarga jur'at qila olsin.

Har qanday kishi yana (o'z) so'z (lar)ini
so'zlaganda,

U (so'zlar)ni uqsa, bilsa hamda sir tutsa.
Elchi hamma san'at-hunarlarini biladigan bo'lsa,
Begining nomi elda juda ulug'lanadi.

So'zni uqqan, hozirjavob bo'lishi kerak,
Berilgan so'zga (savolga) to'g'ri javob qilsa.
Ichimlik ichmaydigan, o'zini tutgan
(bo'lishi) kerak,
O'zini tutuvchi kishi qutga suvvat bo'ladi.
Bilimli ichkilik ichsa, bshimsiz bo'ladi.
Bilimsiz mast bo'lsa, boshqa nima qiladi.

(425-byet)

Tili shirin (da) ko'ngli ochiq
(bo'lishi) kerak,
So'zi yoqimli ham (da) juda aqlli
(bo'lishi) kerak.
Tili shirin kishi yoqimli bo'ladi,
So'zi yoqimli bo'lsa, kishining ish (lar)i
manzur bo'ladi.
Xotirasi yaxshi bo'lishi kerak, (toki)
so'zni unutmasa,
Qanday so'z eshitsa, (ko'ngilda) qattiq saqlasa.
Yuzi ko'rki chiroyli bo'lishi kerak hamda
bo'yi (yani qaddi-qomati),
Kelishgan bo'lsa, qaddi-qomati kelishgan
(kishi) odamlar orasida yaxshi bo'ladi.

O'zi mard, himmati buyuk bo'lsa,
Kishinipg himmati shu ikki (xislat) bilandir.
So'zi Yumshoq, shakardek shirin bo'lsa,
Shirin so'zga ulug' ham, kichik ham Yumshaydi.
Elchining ishi mutloq so'z (lar)dan iborat
(ya'ni so'zlar orqali bitadi),
So'zi yaxshi bo'lsa, (u) tilagini topadi.

(427-byet)

Bu yanglig' kishi toyilsa, ey baxtiyor elchi
Unga elchi oti (mansabi)ni bersa bo'ladi.
Uni elchilikka Yuborsa bo'ladi,
Yiroqqa bo'lsa yot-begonani, yaqinga bo'lsa, o'zga yaqin (kishini).

**Amir Temur huzuriga 802 hijriy yilda
(1399-1400) Sohibqiron Avniqda (Gruziya)
turgan vaqtida Ovrupodan kelgan
elchilar haqida**

"Farang tomonidan elchilar keldilar... Oyoq o'pishga yetib, o'z amirlarining so'zlarini arz izzatgohiga yyetkazdilar. Amir Sohibqiron hazrat ularni siylovlar bilan takdirlab chopon kiygizdi va ko'ngillarini xushvaqt qilib qaytardi"¹

**Amir Temurning Vizantiya imperatori Manuil Paleolog II ning Konstantinopoldagi noibi
Ioann Paleologga yozgan maktubi²**

¹ Nizomiddin Shomiy, "Zafarnoma", 217-sahifadan keltirilgan ushbu parchada Ovrupodan Amir Temur huzuriga kelgan elchilarning qaysi mampakatdan va kimdan kelgashshgi haqida ma'lumot berilmagan. Ammo shu qisqa axborotdan xulosa qilish mumkinki, Amir Temur bilan Ovrupo mamlakatlari o'rtasida bu vaqtda uzviy diplomatik ayaoqalar mavjud bo'lgan va har ikki tarafdin elchilar borib-kelib turishgan. Shomiy "Zafarnoma»sidan olingan bu parchada muamif, fikrimizcha, Vizantiya imperatori Manuil II Paleolog yoki fransuz qiroli Karl VI Valua elchilarining tashrifi haqida ma'lumot bergan bo'lsa kerak.

² Ushbu maktubning yozshgan vaqti (oy va kunidan tashqari) aniq emas. Uni Anqara yaqinidagi jang arafasida bitilgan deb taxmin etish mumkin, Chunki xatniig mazmuni Boyazid Yildirimga qarshi asosiy hujumga tayyorgarlik ko'rish

"Kirmanoliya¹ imperatorining bosh muxtor². Aleksandr bilan birga Yuborilgan monax Franchesko³ yetib keldi va sening xatlaringni menga topshirdi. Bizularni ko'rdik va o'qib chiqdik. Biz endi senga aytmochimiz: ana shu xatlaring orqali tinchlik va osoyishtalikka bo'lgan ishonchimiz ilgarigidan ham mustahkamlandi⁴. Monax Franchesko birinchi marta kelgan (vaqt) dayoq menda yaxshi niyatlar paydo bo'lgan edi. Trapezund imperatori (Manuil III) unga (yo'lda) katta to'sqinlik ko'rsatgan, bu narsa bizni taajjubga soldi va ana shu sababga ko'ra biz Ollohning panohi ostida u erga (Trapezundga) Yurish uyushtirdik va men unga (Trapezund imperatoriga) suzishga yaxshi tayyorlangan 20 ta kema bo'lishi kerakligini buyurdim⁵. Agar bizning so'zlarimiz adolatli bo'lsa (bizning buyruqlarimiz Trapezundda ijro yetish uchun qabul qilingan), u holda bu erga (bizning qarorgohimizga) bizning elchilarimiz kelishadi (ular Trapezundda qoldirib kyetilgan edi); hozir turgan joydan biz Yildirimga qarshi kurash boshlashimiz kerak. Sening odamlaring bu erga kelishi bilanoq, biz zarur hisoblangan masalalarni birgaliqsa muhokama qilamiz. Biz shuning uchun ham monax Francheskoni sening huzuringga Yubordikki, shiddatkor Boyaziddan elchi kelishini kutib turibmiz, chunki Boyaziddan shaxsiy elchining kelishi to'g'risida ishonchli xabarlar oldik va monax Franchesko o'sha (turk) elchi bilan birgadir. Monax Franchesko o'sha elchiga (Manuil noibi nomidan) quyidagilarni aytdi: "Konstantinopol bilan Peraning Boyazidga to'lagan soliqlarini endilikda ulug' senor Temurga berishni ho'xlayman"⁶. Biz bunga qo'shilamiz. Mana shu sababga ko'ra men (keyin-Chalik) Boyazidni og'ir ahvolga solib qo'yishni istamagandim. Mana,

masa'alari bilan chambarchas bog'lanib ketgan. Shuning uchun ham uni 1402 yilda Vizantiya davlati bilan olib borilgan uzluksiz yozishmalarining namunasi sifatida baxolash mumkin. Afsuski bu sohaga taalluqli bundan boshqa mujda bizgana etib kelmagan. "Samarqand tarixi" - da ta'kidlanishicha, "Venesiyalik zodagon tomonidan Konstantinopoldan Zenesiyaga olib borilgan bu xat bizga asl nusxada emas, balki bir oz buzilgan italyancha tarjimada etib kelgan. Italyan tarixchisi Marino Sanudo (XU-XUI asrlar) bu xatni o'zining "Venesiya podshohlarining hayoti" degan asarida bosib chiqargan" - Samarqand tarixi, 1 jild. Toshkent, "Fan", 1971. 18-bet.

¹ Kirmanoli - Konstantinopolning (Vizantiya) imperatori Manuil II Paleolog shunday deb Yuritilgan. Bu so'z Yunonchadagi "Janob Manuil"ning buzib talaffuz etishshisi natijasida paydo bo'lgan. Qarang: Rui Gonsales de Klavixo. Dnevnik puteshestviya... s. 44; Istoriya Vizantii. T. 3. M., 1967, s. 383.

² Maktub Vizantiya imperatori nomiga emas, balki uning noibi imperatorning jiyani nomiga bitilgan. Amir Temurdek jahonga mashhur davlat boshlig'ining kichik bir hukmdor noibi bilan bevosita muloqot olib borishi hatto o'rta asr diplomatiyasi qonun-qoidalariga ham xilof bir holdir. Ammo gap shundaki, bu vaqt Vizantiya imperatori Manuil Paleolog Boyazid Yildirim qo'shinlari dahshatidan qo'rqib, tobora kichrayib borayotgan o'z davlati mustaqilligini saqlab qolish, turklar qo'lga o'tib ketgan sarhadlarni yana qaytarib olish umidida Evropa hukmdorlaridan yordam so'rash uchun jo'nab ketgandi. Uzoq vaqt davomida g'oh u, goh bu qirol saroyida «hurmatli mehmon» sifatida turib, o'z maqsadini amalga oshirishga harakat qildi. Ammo bu urinishlardan ijobiy natija chiqmadi. Imperator Manuil Ovroqada ana shu tarzda hayot kechirib Yurgan vaqtda Konstantinopolda barcha ishlar, shuningdek tashqi aloqalar ham uning nomidan imperator noibi Ioann Paleolog tomonidan amalga oshirib berilgan. Bu yerda yana shuni ham takidlash joizki, xapshing mazmunidan Amir Temur Vizantiya imperatori noibiga teng hukmdor sifatida emas, balki o'ziga qaram bo'lgan bir kimsa sifatida muloqotda bo'lgashigi ham ko'zga tashlanadi.

³ Bu hol Eeropa mamlakatlari bilan olib borilgan o'zaro diplomatik ayaoqaparda Amir Temur nasroniy diniga mansub ishonchli kishshshrdan keng foydalanganini ko'rsatadi. Ularning ko'plari xristian rohiblari -monahlardan iborat bo'lgan. O'qimishli, g'arb va sharq tillarini puxta egallagan bunday kimsalar eng murakkab sharoitparda ham boshqalarning e'tiborini jalb etmay o'z vazifalarini ado etaverganlar. Xristian mamlakatlarida ularni hamma joyda yaxshi qabul qilishgan. Bunday shaxslarning musulmon hukmdori xizmatida bo'lishlari, uning izmi bilan g'oyat muhim, ba'zan esa qaltis siyosiy topshiriqlarni muvaffaqiyat bilan ado etganlari shuni ko'rsatadiki, Amir Temur saptanashida ham ular uchun qulay shart-sharoitlar yaratilgan. Umuman, xristian diniga mansub kimsalar (nasroniy e'tiqodining turli mazhab va ordenlariga mansub rohib-lar, yirik savdogarlar) xulagiylar, mamluklar va usmonli turklar hukmdorlariga ham Evropa bilan bo'lgan ularning muloqotlarida izchil faoliyat ko'rsatib kelganlar. Amir Temur bu an'anani buzmagani va o'z diplomatik aloqalarida undan keng foydalangan.

⁴ Bu jumla ikki orada izchil suratda yozshima bo'lib turganligini ko'rsatadi.

⁵ Trapezund imperatori Manuil III dastlab Amir Temur davatiga teskari ish tutib, Furot daryosi bo'yida uning qo'shinlariga qarshilik ko'rsatishga ham harakat qilgandi. Bu hol Yuqorida ta'kidlanganidek, Amir Temur vakolatpi bilan muzokaralar olib borishi lozim bo'lgan rohib Franchesko va uning hamrohlariga nisbapgan u shutgan siyosatda ham namoyon bo'ladi. Hisqasi, bunday xatti-harakatlarning barchasi Sohibqironni kuch ishlatishga majbur qiladi. Natijada Amir Temur Trapezundni mahv etadi va 1402 yilning bahorida Manuil III ning shaxsan o'zi itoat Yuzasidan uning qarorgohiga kirib keladi.

⁶ Bu jumla Amir Temur va Vizanshiya o'rtasida Anqara jangigacha ana shu tarzda rasmiy hujjat tuzilganligidan darak beradi. Ayni vaqtda u Sohibqironni Boyazid Yildirim faoliyatini cheklash yo'lidagi o'zining yana bir talabini unga yetkazgashshgini namoyon etadi.

endi zero Boyazid seni tinch qo'ymayotgan ekan, men uning yo'lini to'saman (unga qarshi chiqaman). Agar Boyazid senga aholi yashaydigan joylaryai va qal'alarni qaytarib bersa, yyetkazilgan ziyon va zararlarni (to'lasa), u holda men u bilan urushmayman¹. Shunday qilib, sen menga mulklarini qaytarib bergan-bermaganligini yozib Yuborgan. Bu xatda menga ochiq ravshan yozib Yuborgan, chunki bizning odamlarimizning Trapezundda boshidan kechirgan ko'ngilsiz voqealarni eshitdim va shaxsan o'zim Trapezund yaqiniga keldim (va uni bo'ysunishga majbur yetdim), bu haqsa sen hech ham shubhalanma. Shunday, sen menga aytmochi bo'lganlarini aniq-ravshan yozib Yuborgan, chunki Trapezund imperatorlari va uning odamlari huzurimizga (qarorgohga) kelishadi, shu boisdan biz qabul qilgan shartnoma (bizning o'zaro shartnomamiz) sening uchun buzilmas va ishonchli bitim bo'lishi kerak.

Mana shu Ishoq (xatni topshiruvchi) senga aytadigan barcha gaplar va xatimning mazmuni ochiq-ravshan, xullas, sen 20 ta kemani olib, ular bilan Trapezund tomon suzishing kerak².

Biz Ollohning yordami bilan Yuzimizga dog' tushirmay va ishonch bilan aniq maqsadga erishish uchun kddam tashladik.

Bu xat 15 mayda yozildi va ishonchli bo'lishi uchun biz unga o'z muhrimizni bosdik".

Amir Temurning Fransiya qiroli Karl VI ga yo'llagan birinchi maktubi³

Ulug' Amiri Kabir Temur Ko'ragon umrlari ziyoda bo'lg'ay. Roy de Frans⁴ bu do'stingizning Yuz ming salomi va istaklarini bir jahon orzulari bilan qabul qilg'aysiz.

Duolarni yyetkazishdan so'ng u ulug' amirning oliy ra'yiga yyetkaziladiki, ta'lim beruvchi (missioner) Fri Fransiskus⁵ bu tarafga keldi va malikona yozuvlar keltirdi, hamda u ulug' amirning oliyjanoblighi va buzrugvorligini arz qildi. Ko'p shodmon bo'ldik. Yana u aytdiki, (janobingiz) "katta lashkar bilan ravona bo'lib, Ollox. taoloning ko'magida bizning va sizning dushmanlarimizni zabun qilibsiz"⁶.

Shundan so'ng Sultoniyaning navqiron Mor Xasesi (Arxie-piskop Jan) huzuringazga Yuborildi. Har nimaiki voqe' bo'lgan bo'lsa, u xizmatimizda arz yetgusidir. Endi u ulug' amirdan iltimosimiz

¹ Amir Temur bilan Vizantiya o'rtasida Boyazid Yildirimga qarshi tuzilgan bitimning Vizantiya uchun muhim asosiy shartlari shulardan iborat bo'lsa kerak. Ma'lumki, Amir Temur Anqara to'qnashuvidan keyin Konstantinopolga bergan o'z va'dasshsh asosan bajarishga harakat qiladi. U Turk imperiyasini mag'lub etsada Konstantinopolga hujum qilmadi va shartnomaga asosan Vizantiyaning o'ziga qaram davlat sifatida xiroj to'lab turishini joriy etish bipan cheklandi.

² Amir Temur olib borgan barcha harbiy Yurishlar quruqlikda sodir bo'lgan. Uning imperiyasida harbiy floti yo'q edi. Ammo bu buyuk sarkarda g'arbiga shomon siljib, O'rsha er dengizi va Hora dengiz hamda Fors ko'rfazi qirYuqlariga chiqqan, suvda Yuz berishi mumkin bo'lgan muhoralarga ham ehtiyoj tug'ilishini to'la idrok etgan. Buni biz uning yirik dengiz kuchlariga ega bo'lgan Genuya va Venesiya bilan yaqin aloqa bog'lash maqsadida ularga e'tiborli elchilar yo'llagani haqidagi faktlardan bilishimiz mumkin. Afsuski, bu masaladagi yozishmalar va muzokaralar to'g'risidagi materiallarga ega emasmiz. Ular, ehtimol, o'sha mamlakatlardagi arxivlarda saqlangan bo'lishi mumkin. Ushbu maktubda eslatilgan kemalar masalasi ham Sohibqironning Boyazid Yildirim bilan to'qnashuvga tayyorgarlik ko'rishda ana shu masalaga jiddiy e'tibor berganligini ko'rsatadi. Tarixdan ma'lumki, o'sha davrda jahon miqyosidagi eng yirik ikki harbiy sarkardaning jang maydonidagi bevosita bellashuvi Amir Temur sarkardalik dahosishng to'la ustunligi bilan yakunlandi. Boyazid Yildirim qo'shinlarining Anqara yonida uzil-kesil tormor etilishi, aftidan, dengizdagi suv janglariga ehtiyoj qoldirmadi. Shuning uchun ham Sohibqiron tomonidan bu masalada ko'rilgan ehtiyot chora-tadbirlar hayotga tadbiiq etishshasdan qoldi.

³ Maktub ayrim juz'iy tuzatishlar bilan A. O'rinboev va D. Valievaparning forschadan qilingan tarjimasida berildi.

⁴ Itapyancha "Fransiya qiroli " iborasining fransuzcha talaffuzi.

⁵ Fri - birodar (xristian monahlari nomiga qo'shib aytilgan). Amir Temur yozishmalari tadqiqotchisi Sshgvester de Sasi esa bu nomani italyancha talaffuzda emas, balki fransuzcha - Frynsua tarzida bergan.

⁶ Bu yerda qapsi urush haqida gap borayotgani ma'lum emas. I.I.Umnyakov Fransuz qirolining marshal Busiko rahbarligido Vizantiyaga 1399 yilda yordamga Yuborgan harbiy kemalar ekspediqiyasi haqida gap boradi, deb yozgan bo'lsa (I.I.Umnyakov, Mejdunarodnsh otnosheniya..., s.181), eronlik tadqiqotchi Husayn Navoiy esa "gap Vengriya qiroli Sigizmund iltimosiga ko'ra Komte de Nevers rahbarligida Fransiya qo'shinlarining Nikopolos qal'asi uchun bo'lgan jangda (1396 yil 22 sentyabr) ishtirok etishi haqida borayotibdi. Bu jangda garchi ovro'paliklar shikast egan bo'lsalarda, Temur siyosiy nazokat Yuzasidan Fransiya podshosiga uning mag'lubiyatiga ishora qilmay, balki "Sizning va bizning dushmanimizni engdingiz ", deb yozadi "qabilida izoh bergan.

shulki, doimo humoyun nomalarini Yuborib tursalar va ulug' amirning salomatliklarini bildirib tursalar, toki xotirimiz tasalli topsa. Yana o'z savdogarlarimizni bu tarafga Yuborib tursalar, biz ularni azizu-mukarram tutg'umizdir. Shunday biz ham o'z savdogarlarimizni u tarafga Yuborib tursak, ularni ham muazzaz va mukarram tutsalar va ularga hech kim zo'rvonlik qilmasa. Zo'rlik va tazyiq qilmasa, zero dunyo bozorgonlar (tujjorlar) bilan oboddir¹.

Bundan ortiqnimani talab qilaman. Davlatingiz ko'p yillar komronlikda o'tsin. Vassalom. Mukarram muharram oyining boshida 805 hijriy yilda bitildi. (1402 yil 1 avgust)².

Amir Temur muhrining o'rni.

Amir Temurning Farangiston qiroli Karl VI ga yo'llagan ikkinchi nomasi³

Biz kim, Amir Temur Ko'ragon so'zimiz.

Aslzoda va muzaffar do'stimiz qiroli hazratlariga, dunyo uchun bag'oyat foydali, buyuk janglarning g'olibi, malik va sulton, Farangiston va boshqa ko'pgina xalqlarning qiroliga salomlar yo'llaymiz, hamda osoyishtalik tilaymiz.

Haqiqiy do'st sifatida, biz sizning kishvaringizning hamisha ravnakda bo'lmog'ini istaymiz. Buning boisi shuldirkim, sizning nomingizni uzoq-uzoq o'lkalarda ham biladilar va sizning barcha qirollar orasidagi obro'-e'tiboringiz to'g'risida butun Sharq arxiepiskopi, bir vaqtlar faranglar tomonidan, mening huzurimga jo'natilgan monax Jan⁴ bizga hikoya qilib berdilar. Ul kishining hikoyalari ham monax Fransisk Satrunikiga juda o'xshash bo'lib, saltanatingiz tasarrufining ko'plab, xususan, hozirgi kundagi o'lkalgacha kengayganligini biz yaqinda Turkiyada bo'lganimizda eshitdik. Bundan tashqari, tijorat ahli va boshqalarning manfaatlari to'g'risida ham eshitdik. Saroyingizning ulug'vorligi, qudrati va tartib-qoidalari bizni mamnun qildi.

Sizning turk Boyazid bilan orangizning sovuqigini eshitdik. Ul sulton men bilan bir tuzum va bir din odami bo'lishiga qaramasdan, oramizda tuzilgan bitimni hurmat qilmadi. Oqibat, biz va do'stlarimiz uni sindirishga azm yetdik. Birodarlarimizning da'vati hamda sizga bergan va'damizga amal qilib⁵, siz va biz uchun bir xil g'anim bo'lg'on Turkiya sultoniga qarshi Yurish qildik. Ollahning madadi birla qisqa muddat ichida sulton Boyazidning butun qo'shinini tor-mor keltirdik⁶.

Buyuk hukmdorlar va do'stlar o'rtasidagi ulug' ishlar haqida bir-birlarini ogoh yetish odatiga bo'ysunib, mazkur arxiepiskop Janni siz janoblarining huzuriga jo'natdik, toki ul kishi bizning mamlakatimiz va hozirgi ahvolimiz, shuning birla, so'ngi paytlarda bul o'lkalarda sizning g'animingizga nisbatan sodir bo'lgan voqealar to'g'risida sizni xabardor yetsinlar, batafsil so'zlab bersinlar. Tag'in ul zot sizlar bilan bo'lgan do'stligimiz va ittifoqimiz, siz va sizning

¹ R. Qilichev va M. Xolbekovlar tarjimasida shundan keyin "Risolatni (elchilikni) ham o'rnaturmiz", degan jumla bitilgan. (Qarang: "O'zbekiston adabiyoti va sanati " 1993 yil 28 may). Bu esa muhim ahamiyatga molik bo'lib, gap ikki davlat o'rtasida rasmiy diplomatik aloqalar o'rnatish haqida bormoqda.

² Ushbu maktubning jo'natilgan vaqti Anqara jangidan keyingi paytga to'g'ri keladi. Shunisi qiziqki, Amir Temurning bizgacha etib kelgan ikkinchi maktubi ham Fransiya qiroliga xuddi shu sanada, yani 1402 yil 1 avgustda jo'natilgan. Ammo ko'tilik mutaxassislarining fikricha, ushbu xat Anqara jangidan ancha oldin bitilgan va qandaydir sabab bilan u o'z vaqtida jo'natilmagan. Agar maktub bu yerda ko'rsatilgan sanada bitilganda edi, unda, albatta, Anqara jangi esga olingan bo'lur edi. Vaholanki ikkinchi maktub xuddi ana shu mavzuga bag'ishlangan.

³ Ushbu maktub lotin va farang tillaridagi nusxalardan Rahim Qilichev va Muhammadjon Xolbekov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilinib, "O'zbekiston adabiyoti va san'ati " ro'znomasida (1993 yil, 28 may) e'lon qilingan. Tarjima fransuz olimi LYusen Kerenning 1991 yilda Larijda nashr etshirgan Rui Gonsales de Klavixoning "Temurbek saroyiga saehash kundaligi" (u "Samarqandga yo'l" sarlavhasi bilan bosilgan) kitobidagi ilovalarida berilgan yozishmalar asosida bajarilgan. Zotan, mualliflar o'z tarjimalari haqida ular "maktublarning asliga yohud lotincha, farangcha va ispanchaga o'girilgan nusxalariga tamomila monanddur, degan da'vodan yiroqmiz" degan bo'lsalarda, bu maktublarning oldingi tarjimalariga nisbatan sifatliroq ado etilgani ko'zga tashlanadi.

⁴ Bu jumladan ma'lum bo'ladiki, monax Jan dastpab Amir Temur huzuriga Fransiya qiroli nomidan elchi tariqasida kelib, unga Karl UIning "Sulton Boyazidga qarshi ittifoq tuzish " to'g'risidagi iltimosini yetkazgan. Afsuski, bu masalaga taalluqli fransuz qirolining maktubi bizgacha etib kvlmagan.

⁵ 2. Demak, Amir Temur va Karl VI o'rtasida Boyazid Yildirimga qarshi kurashda hamkorlik qipish xususida o'zaro kelushuvga o'xshash bir narsa bo'lgan.

⁶ 3. Bu yerda gap Angora (Anqara) yonidagi 1402 yilda 27 iYun kunida ro'y bergan jang haqida boradi.

odamlaringizga hurmat-e'tiborimiz hamda birodarligimiz ravnaqi yo'lida shu kunlarda bajarilayotgan ko'pg'ina foydali tadbirlar haqida ham hikoya qilg'aylar¹. Ul zotni ham sizning, ham bizning odamimiz tariqasida tavsiya yetmokdamiz; ul kishini diniy masalalardan tashqari, boshqa barcha masalalarda ishonchli vakil, deb tinglag'aysiz².

Bizning istagimiz - sizning salomatligingiz ustivor bo'lsin; sizning va bizning odamlarimiz bu ikki e'tiborli mamlakat o'rtasida o'zaro borish-kelish qilsinlar, toki bizning ulutvorligimiz hamma yerda maqgovga loyiq bo'lsin. Tijorat ishlarining foydali bo'luviga ham erishaylik.

Qolg'on boshqa ishlar, faoliyatimiz va rejalarimiz xususida utibu arxiepiskop sizga so'zlab berur, chunki ul kishi bu mamlakatda uzoq vakt" bo'ldilar va ko'p narsani biladilar.

Hijriy 805 yil muharram oyining birinchi kunida (melodiy 1402 yil 1 avgust) Sivasda berildi.

Amir Temurning Kastiliya kiroli Henrix IIIga yo'llagan maktubi³

Podsho va sohibqiron Temurbekdan Kastiliya shaharlari va yerlari hamda Ispaniya Leoni qiroliga.

Uzoq yillar shuhratli va farog'atli, hamiyatli va marhamatli umr ko'ring. Sizga ma'lum qilg'aymizkim, Payo va Ernan Sanches orqali jo'natgan nomangiz beshikast yetib keldi⁴. Biz aning do'stlik va yaxshi munosabatlarini rivojlantirishga oid mazmuni bilan tanishib chiqsik. Hech bir shubha yo'qki, nomangiz sharoitingizning guzalligi, o'tgan yillar mobaynida qirolligingizning tinchlik borasida ustuvorligi, harakatlarining qat'iyligini o'zida aks yettiribdur.

Men buyuk Tangriga iltijo qilurmanki, u sizning saltanatangizni rohi mustaqimda saklasin va davlatingaz umrini juda ko'p kecha-kunduzlarga uzaytirsin, payg'ambarlar tahsiniga sazovor bo'lsin!

Alqissa, sulton Boyazid o'z xuquq doirasidan chiqib, o'rtada nizolar paydo qildi, parokandalik tug'dirish, podshalar va hukmdorlarga hukm o'tkazish to'g'risida xusumatli farmonlar berdi, bizning ogoxlantirishlarimizga quloq osmadi, zig'ircha hayiqmadi. Andin so'ng biz ham buyuk tangri nomi bilan uning ustiga son-sanoqsiz tug'larimizni ko'tardik. Biz janglarda tob-langani lashkarlarimizni, ani jazoga mahkum yetmoq niyatinda nasroniy mamlakatlar yerlariga boshladik, yo'l-yo'lakay ko'plab nasroniy shahar hamda qal'alarni ozod qildik va kelishmov-chiliklarimizni jangning takdiriga havola yetdik⁵.

¹ 1. O'sha vaqtdagi og'ir sharoit va yo'llarning notinchligi tufayli ko'pgina elchiliklarning talon-puroj etilgani tarixdan ma'lum. Shuning uchun ham odatda yo'llangan maktublarda ko'pgina masalalar tafsloti o'z aksini topmagan va ularni qo'shimcha suratda og'zaki arz etish elchi zimmasiga Yuklatilgan. Bunday uslubni Amir Temur ham o'z diplomatiyasida keng qo'llaganini ko'ramiz.

² 2. "Diniy masalalardan tashqari" iborasini I.I. Umnyakov "ushbu mutlaqo kutilmagan cheklash monax Janning aqliga kelgan ajoyib fikr bo'lib, Temur va uning vaziri buni hech qachon hatto xayoliga ham keltirishi mumkin emas edi", deb izohlagan. (Qarang: I.I. Uminkov. Mejdunarodnshe otnosheniya... s. 184) Bunga qo'shilib bo'lmaydi. Fikrimizcha, bu ibora Amir Temur tomonidan maktubga kiritilgan. Bu bilan u islom dinining homiysi sifatida xristian qiroli bilan diniy masalalarda muzokaralar Yuritishni mutlaqo lozim deb topmasligini qat'iy ta'kidlab qo'ygan.

³ Lotin va farang tillaridagi nusxalardan *Rahim Qilichev va Muhammadjon Xolbekovlar tarjimasini*.

⁴ *Kastiliya va Leon (Ispaniya) qiroli Henrix III 1401 yilda bir vaqtning o'zida Turkiya sultoni Boyazid Yildirim va Amir Temurga ikki zodagon - Payo de Soto Mayor va Ernan Sanches de Palesueloslar rahbarligida elchilik yo'llaydi. Ular dastlab turk sultoni huzurida bo'ladilar. Boyazid Yildirim elchilarni yaxshi kutib oladi va uning qarorgohi bilan birga ular Anqara yonidagi jang maydoniga ham kelishga va bu yerda Yuz bergan qonli to'qnashuvni ko'rishga muvaffaq bo'ladilar. Bu elchilik haqida ma'lumot bergan Klavixox quyidagilarni yozib qoldirgan: "Ushbu jangni (Anqara yaqinidagi Amir Temur va Boyazid Yildirim o'rshasidagi to'qnashuv - B.M.) xudoning marhamati bilan Kastiliya va Leon qiroli bo'lgan buyuk va shavkatli senor don Enrikening, Yaratgan uni o'z panohida asrasin, elchilar Payo de Soto Mapor, Ernan Sanches de Palasueloslar bevosita kuzatishga muvaffaq bo'ldilar. Ular qiroli tomondan Temurbek va Turk Yildirim (Boyazid Yildirim)ning qudrashini o'rganish, ularning boyliklari, bir-birlariga qarshi qo'ygan qo'shinlarining soni haqida malumot to'plashga hamda bu hukmdorlar o'rtasida Yuz berishi kutilgan jangni bevosita kuzatish uchun Yuborilgan edilar (Rui Gonsales de Klavixox, Dnevnikputeshestviya... str. 15) Elchiparoradagijangtugashi bilanoq birinchilar qatorida Amir Temurni buyuk g'alaba bilan muborakbod etadilar va unga o'z qirollarining do'stlik izhori bitilgan maktubini topshiradilar. Amir Temur ularni katta xushnudlik bilan qabul qiladi, qimmatbaxo sovg'a-salomlar bilan siylaydi va o'z elchisi Muhammad al-Keshiyni qo'shib Ispaniyaga jo'natadi.*

⁵ Bu yerda Amir Temur Boyazid Yildirim tahdid solgan Kichik Osiyodagi dengiz sohillarida joylashgan nasroniy hukmdorliklar, jumladan, Kaffa, Tana, Trapezund, Pera kabi hududlarni nazarda tutgan bo'lsa kerak. Undan tashqari, bu jang natijasida turk sultoni izmida bo'lgan minglab ovrupoliklar ham ozod etilgan edilar. Ularning ko'plariga

O'rtamizda jang boshlanib, Oллоhning irodasi va panohi ostida biz uni mag'lub yetdik, chunki buyuk tangrining - barcha narsalarning yaratguvchisi va xaloskorining panohidan o'zga panoh yo'kdir. Biz Yildirim Boyazid va uning o'g'li Mustafoni asir oldik. Ular bizning qo'limizga tushdilar, qo'shinini qirib tashladik, odamlarini qilichdan o'tkazdik, bizning nayzamiz va qilichimizdan mahv bo'ldilar, er ularning qoniga bo'yaldi. Biznikilar ularning jasadlarini hayvonlarga tashladilar,

omon qolganlari to's-to'polonda yalang'och, yalangoyoq qochdilar. Oллоhning inoyati birlan, bu choparlar xabardor bo'lganlaridek, barcha nasroniy qirollarga ularning shahar va qo'rgonlarini biz marhamat qilib qaytarib berdik.

Amir Temur o'g'li Mironshoh Mirzoning Ovrupo qirollariga yo'llagan nomasi¹

Biz kim, Mironshoh Ko'ragon² so'zimiz.

Nasroniy dinidagilar orasidan tanlab olingan, Oллоh suygan qudratli qirollar, hukmdorlar, jamoalar va franklarning hazrati oliylariga salomlar bo'lsin.

Biz do'stona sizlarga ma'lum qilamizki, magar sizlar xohish bildirib, bizning Yurtlarga tashrif buyursangizlar, hamma narsani sizning diningizga mos keladig'on holatda tayyor yetgumizdir, negaki zulhijja oyidagi yozishmalar salomnoma tarzidagi tinchlik, do'stlik va tangri tomonidan baxt-iqbol yo'linda nimaiki maqbul ko'rilgan bo'lsa, o'shalarni tilab bitilgan maktublardir³.

sohibqiron o'z Yurtlariga jo'nashga ruxsat beradi. Bu hol Ovrupo mamlakatlari bilan o'zaro aloqalarni yanada mustaxkashga qaratilgan ajoyib diplomatik tadbirlardan bo'lib, Ovrupo qirollarining minnatdorigiga sabab bo'lgandi. Jumladan, Amir Temur Ispaniya qiroli Henrix III huzuriga yo'llagan o'z elchisi Muhammad al-Keshiyga qiroлга shopshirish uchun ko'plab qimmatbaho sovyular bilan birga, Klavixoniig yozishicha, "o'z odatiga ko'ra xotiilar ham Yuborgandi" (Rui Gonsales de Klavixo. Dnevnik puteshestviya..., str. 16) H. Ismatullaning ta'kidlashicha, Klavixo kundaliklariniig boshqa tillardagi tarjimshshrida "o'z odatiga ko'ra " iborasi yo'q bo'lib, "Amir Gemur o'z ota-onasiga topshirish maqsadida Henrix III ixtiyoriga xopisharni emas, balki yosh, turmushga chiqmagan ikki qizni Yuborgan". H. Ismatulla, boshqi manbalarga tayangan holda ularniig keyingi taqdiri haqida ajoyib ma'lumotlarni keltiradi (Qarang: O'zbekiston adabiyoti va san'ati ", 1995 yil, 7 aprel).

¹ Lotin va farang tillaridagi nusxasidan Rahim Qilichev va Muhammadjon Xolbekovlar tarjimai.

² Mironshoh Ko'ragon - Amir Temurning uchinchi o'g'li. 1393 yilda Sohibqiron unga o'z imperiyasining g'arbiy sarhadlarini boshqarishni topshirgan. Mironshoh 1408 yilda hayotdan ko'z Yumgan. U 1376 yilda katta akasi Mirzo Jahongirning vafotidan keyin, uning bevasi -O'zbekxoining nabirasi - Xonzoda Sevin-bekaga uylansdi. Shuning uchun ham unga ko'ragon, ya'ni xon kuyovi unvoni berilgan.

³ "Zulhijja oyidagi yozishmalar " iborasi Mironshoh bilan Ovrupo qirollari o'rtasida bundan oldin ham diplomatik yozishmalar ro'y berganligini ko'rsatadi. Ular Amir Temur topshirig'i bilan uning nomidan amalga oshirilib kelingan bo'lishi ham mumkin. Ammo ushbu maktub Mironshohning Ovrupo hukmdorlariga bevosita murojaat qilish huquqiga ham ega bo'lganligidan darak beradi. Vaholanki, rasmiy tarixnavislarning xabaricha, Mironshoh 1396 yilda otdan yiqilgach davlat ishlariga sovuqqonlik bilan yondoshib, uning xatti-harakatlarida ma'lum noqisliklar sezila boshlagan (masalan, Sharafiddin Ali YAzdiy shunday yozgan), Klavixoning takidlashicha esa, u Tabriz va o'z poytaxshi Sultoniyada "odamlar Miassa Miraxa (Mirzo Mironshoh - B.M.) hech narsa qurmagan bo'lsada, jahondagi eng hashamatli binolarni vayron etishga farmon bergan ", deb meni eslaydilar, degan andisha bilan juda ko'p ajoyib qurilishlarni er bilan yakson etgan" (Rui Gonsales de Klavixo. Dnevnik puteshestviya..., s. 82). Boshqa ma'lumotlarga qaraganda, 1399 yilda Mironshohning xazinani talon-toroj etganligi va xotini Sevshch-bekaning Sohibqiron huzuriga uning qilmishlaridan arz bilan borganligidan g'azabga kelgan Amir Temur shu yiliyoq g'arbiga Yurish qilib, Sultponiyaga epgib keladi va ota-bola o'rtasida katta ta'bixiralik ro'y beradi. Shundan so'ng Mironshohning katta o'g'li - Bag'dod hokimi bobosidan o'z otasini uning huzuriga Yuborilishini so'raydi (Bartold V.V. Ulugbek i ego vremya. s. 56-57). 1404 yilda G'arbiy Eron, Mesopotamiya hamda Kavkazorti o'lkalari va Mironshohning barcha qo'shinlari uning ikkinchi o'g'li Mirzo Umar ixtiyoriga o'tadi (YAkuboeskiy A.YU. Temur, s. 67). Bu xat 1402 yil avgust oyida Mironshoh nomidan yozilgan. Ayni vaqtda, Kastiliya elchisi Rui Gonsales de Klavixo o'z esdaliklarida Sultoniyaga kelganda u yerda elchilarni Mironshoh qabul qilganligi haqida yozadi. Bu esa 1404 yil edi. Elchi kundaliklarida bu haqda quyidagilarni o'qiyimiz: "Payshanba kuni, yigirma oltinchi iYunda (1404 yil - B.M.) tush payti katta shaxar - Sultoniyaga kirib keldik va u yerda Temurbekning katta o'g'li (Klavixo shunday deb yozgan - B. M.) Miraxa Mirassa (Mironshoh - B. M,) ni ko'rishga muyassar bo'ldik. Ertasiga, juma kuni ertalab ana shu Miraxa Mirassa huzuriga ravona bo'ldik... Uni katta bog' ichida qad ko'targan saroyda ko'plab qurolli soqchilar qurshovida ko'rdik. Uelchilarni katta xushnudlik bilan qabul qildi va ularni o'z chodiriga taklif etdi. Bu yerda bo'lgan suhbat chog'ida u elchilardan bizning senorimiz, ya'ni Kastiliya qirolining salomatligi haqida so'radi. Shu tarzda biroz suhbatlashgach, elchilar

Ushbu maktubning yozilishiga Osiyo arxiepiskopi Jandan olingan xabarlar sabab bo'ldi, boisi men uni dastlab sizlarning ikkita mashhur shahringiz - Genuya va Venesiyaga maktub-lar ila jo'natib erdim. Ul zot u tomonlardan sizlarning saltanatlaringizga oid ko'pgina xushxabarlar keltirdilar. Bundan tashqari, bu o'rtada monax Fransua Satru ham tashrif buyurdilar va yaxshi kugab olindilar¹.

Sizlar va sizlarning odamlaringizga nisbatan do'stlikka moyil bo'lg'on padari buzrukvorimiz va biz ham ularning axborotlarini hisobga olib, ko'pgina ishlar qildik va qilmoqdamiz. Chunki, ularning maslahatlariga ko'ra, hozirgi kunda juda kuchli bo'lgan bizning umumiy dushmanga Yuzma-Yuz bo'ldik, biz uni mag'lub yetdik, sindirdik va ma'lumingizkim, yana shundoq qilgaymiz². Buning uchun Olloh taologa shukronalar ayturmiz va xoxlaymizkim, oramizdagi do'stlik yanada kamol topsin.

Padari buzrukvorimiz o'shal arxiepiskopning bizga bo'lgan sadoqatini ko'rgach, ul kishini sizlarni barcha voqeadan xabardor qilmoq, bizning engilmas kuch-qudratimiz, amalga oshirayotgan ishlarimiz, xatti-harakatimiz, shuningdek, bu o'lkalarning afzalliklari haqida axborot bermoq niyatida huzuringizga jo'natdilar³.

Tojirlar xususida esa, biz istardikki, ular biz tomonlarga omon-eson yetib kelsinlar va ular hozir ham shundaydirlar, biznikilar sizlarning Yurtingizda, sizlarniki esa bizning Yurtlarda xavf-xatardan xoli bo'lsinlar. Alqissa, siz bilan bizning o'rtamizda diniy tafovut bo'lishiga qaramasdan, biz bu dunyoda barchaning, xususan, tijorat ahlining manfaati yo'linda do'stlikni asrab-avaylamog'imiz zarurdir.

Bizda amalga oshirilgan boshqa ishlar haqida ul arxiepiskop janoblari so'zlab berg'usidir; shu boisdan ul zotni ishonchli vakil tariqasida tinglag'aysizlar va xizmatlarini ko'pligini inobatga olib, biz kabi hurmatlarini o'rniga qo'yg'aysizlar.

Maktub hijriy 805 yilning Yuqorida ko'rsatilgan oyida Sivasda topshirildi.

Farangiston qiroli Karl VI ning Amir Temurga javob maktubi⁴

Karl, xudoning suyukli bandasi, franklar qiroli, shavkatli va muzaffar xoqon Temurbey janobi oliylariga salomlar yo'llaydi, osoyishtalik tilaydi.

ziyofatga taklif etildilar va ularning rasm-rusumiga muvofiq tanavvul qildilar. Ular ketadigan vaqtda Miraxa Mirza elchilarga sarpolar ulashish haqida buyruq berdi " (Rui Gonsales de Klavixo. Dnevnik puteshestviya..., s. 80) Agar Mironshoh haqida Yuqorida bayon qilingan faktlar tarixiy haqiqat bo'lsa, u holda Mironshoh 1399 yildan keyin Amir Temur tomonidan yana o'z joyiga qaytarilgan va avvalgidek barcha ishlar uning nomidan boshqarilgan. Har holda Ovrupo qirollariga yozilgan ushbu maktub va ispan elchilarining uning tomonidan rasmiy suratda qabul etilishi fikrimizga dalil bo'la oladi.

¹ Demak arxiepiskop Jan Amir Temur davlashining Genuya va Venesiya bilan olib borgan muzokaralarida ham katta rol o'ynagan. Monax Fransua Satru esa Larjidan qiroli Karl VI tomonidan Sultoniyaga Yuborilgan bo'lsa kerak. Ular Amir Temur harbiy Yurishlar bilan band bo'lgan paytlarida Mironshoh topshiriqlarini bajarib, Sohibqiron imperiyasi bilan G'arb davlatlari o'rtasidagi diplomatik aloqalarda har vaqt muhim vazifalarni bajarib kelgan ko'rinadilar.

² Bu yerda gap Anqara (Angora) yaqinida ro'y bergan 1402 yil 27 iYundagi jang haqida borayotibdi. Ma'lum-ki, bu harbiy to'qnashuvda Boyazid Yshgdirim qo'shinlari Amir Temur shomonidan batamom tor-mor etilgan va turk Sultoni asir olingan edi.

³ Manbalarning xabariga qaraganda, Amir Temur imperiyasining g'arbiy qismida sultoniya shahri nafaqat siyosiy-harbiy poytaxt, balki eng gavjum savdo markazlaridan biriga ham aylangan. Bu yerda har yili G'arb va Sharq hamda shimolu Janubdagi mintaqalardan keltirilgan tovarlar yarmarkalari uyushtirilgan. Buni o'z ko'zi bilan ko'rgan Klavixo quyidagilarni yozib qoldirgan: "Bu shahar (Sultoniya) juda gavjum, ammo Tuus (Tabriz)- Chalik ulkan emas, ammo bu yerda savdo-sotiq keng taraqqiy topgan. Har yili bu erga, ayniqsa, iYun, iYul va avgust oylarida ko'p tovarlar Yuklangan katta karvonlar keladi: Bu shahar katta savdo markazi bo'lib, u podshoga katta daromad keltiradi... Gilonda etishtiriladigan ipakning asosiy qismi shu erga keltiriladi... va bu tovar uchun Sultoniyaga hatto Venesiya va Genuyadan savdogarlar kelishadi... Xristian dunyosidan, Kaffa, Trapezund, shuningdek, Turkiya, Baldakdan keladigan barcha tujjorlar xuddi shu paytlarda shu yerda yig'iladilar va kerakli mollarni xarid qiladilar " (Rui Gonsales de Klavixo, Dnevnik puteshestviya..., s. 80-81). Bu hol o'z navbatida Mironshohdan ana shu sohani yanada rivojlantirish uchun atrof hukmdorlar, ayniqsa, Ovrupo davlatlari bilan aloqalarni rivojlantirishga alohida e'tibor berishni taqozo qilgan. Ayni vaqtda, Ovrupoda ham bu masalaga katta qiziqish bilan qaraganlar.

⁴ Ushbu maktubning lotin tilidagi dastlabki nusxasi Larj milliy kutubxonasida saqlanib qolgan. Uni Rahim Qilichev va Muhammadjon Xolbekovlar o'zbek tiliga o'girishgan.

Qudratli va muzaffar hukmdor, ma'lumingizkim, shavkatli qirollar va nom taratgan podshohlar o'zlarining diniy mazhab-laridan, zaboni, dunyoqarashi va qonunlarining turli-tuman-ligidan qat'i nazar, xohish bildirib, ittifoq bo'lsalar, oshno tutunsalar, ular qo'l ostidagi ahli fuqaroning ham tinch-oso-y-ishtaligi ta'minlangan bo'lur edi. Shu boisdan, siz shavkatli va muzaffar hukmdorlarning arxiepiskop Ioann janoblari orqali Yuborgan nomangizni olarkanmiz, bu maktublar¹ orqali siz oliy hazratning bizga salomlar yo'llaganingizni, bizning mamlakatimiz maydoni va qirolligimiz imkoniyatlari xususida ma'lumot so'raganingizni hamda Ollohning inoyati birla dushmanimiz Boyazid ustidan zafar quchganingizni bilib oldik. Ma'lumingizkim, bu nomalar bizga birgina zavq bag'ishlab qilmaydir, boz ustiga, siz oliy hazratlariga ma'qul bo'lganidek, bizning va o'zga nasroniy davlatlarning tojirlari sizning fuqarolaringiz bilan savdo-sotiq qilsalar, o'z mollarini xavf-xatarsiz olib borish, ayriboshlash imkoniyatiga ega bo'lsalar hamda sizning tasarrufingizdagi yerlarda emin-erkin Yursalar. Alqissa, o'zingiz aytganingizdek, bizdan oldingi hukmdorlar davrida xuddi shunday bo'lgan. O'z navbatida biz ham sizning ulug' iltifotingizga samimiy, o'shal azmu qaror birla javob berurmiz, toki sizning odamlaringiz ham biznikilar sizning mamlakatingizda bo'lgani kabi, bizning yerlar va muzofotlarga kelsinlar, savdo-sotiq bilan mashg'ul bo'lsinlar. Bu ishda bizning vafo qilajagimizni, va'damizning barqarorligini o'rtadagi elchimiz arxiepiskop Ioanning o'z og'zidan ham eshitgaysiz. Hazrati oliylari uning sodiqligi va bizning xayrixoxligimizni inobatga olib, ul zotga ishonch bildirsalar. Bundan buyon ul zot sizning izmingshdagi mamlakatlardan biz tarafga o'tish imkoniyatiga ega bo'lgan on o'z faoliyatining davomi borasida bizga axborot berib borur².

Va, nihoyat, siz oliy hukmdorning o'z qo'l ostingizdagi o'lka-larda yashayotgan nasroniy mazhabiga mansub fuqarolarga nisbatan muruvvatli bo'layotganingizni ham eshitdik, buning uchun sizga o'z minnatdorchiligimizni bayon yetg'umizdir. Biz ham siz hazratlarining fuqarolariga, nasib yetgudek bo'lsa, bundan ham ziyoda mulozimat ko'rsatishga harakat qilurmiz.

Noma milodiy ming to'rt Yuz uchinchi yilning 15 iYunida Larijda bitildi.

Angliya qiroli Xenrix IV ning Amir Temurga yozgan javob maktubi³

"Xudoning inoyati bilan Angliya va Fransiyaning qiroli⁴, shuningdek, Irlandiya hokimi Henrix ulug' va qudratli podshoh Temurbekka so'zimiz, bizning do'stimiz, xudoning aziz bandasiga eng katta salomlar bo'lsin va xudo tinchlik ato qilsin.

¹ "bu maktublar" iborasi orqali qiroli Karl VI Amir Temur maktubi bilan bir qatorda Mironshoh Mirzo tarafidan Ovrupo qirollariga yo'llangan maktub-murojaat mazmuni bilan ham oshno ekanligini va har ikkala xatda izhor qilingan fikr-mulohazalarning unga ma'qulligishsh ta'kidlamogda.

² Ayrim xabarlariga qaraganda, arxiepiskop Ioann (Jan) dastpab Fransiya qiroli Karl VI Vapuaning elnisi sifatida Amir Temur huzuriga kelgan. Fransuz qiroli uning Sulshoniyaga nasroniylar arxiepiskopi lavozimiga tayinlanganidan foydalangan bo'lsa kerak. Manbalarining ta'kidlashicha, arxiepiskop Ioann (Jan) har tomonlama ma'lumotli va Ovrupo qirollari nazdida katta obro'-e'tiborga molik shaxs bo'lgan. Amir Temur Ovrupo mamlakatlari bilan olib borgan diplomatik munosabatlarida undan va boshqa nasroniy monahlardan keng foydalangan. Arxiepiskop Ioann (Jan)ning qaysi millatga mansubligi haqida ham turli fikrlar mavjud. Uning Sultoniya'dan oldin 1394 yilda Naxichevanda episkop lavozimida bo'lganligi va o'sha joydan Rim papasi Janni Sultoniya arxiepiskopi lavozimiga tayinlagani malum. Ubu yerda "butun sharqning arxiepiskopi" deb Yurshyiladi, chunki 1328 yilda Pekindagi Osiyo mitropoliti vafot etgach, bu nasab Sultoniya'dagi nasroniy ruhoniya berilgandi. Fransuz tarixchisi LYusen Kerening takidlashicha, Angliya qiroli Henrix IV arxiepiskop Janni (Ioanni) Amir Temur huzuriga javob xashi bilan Yuborar ekan, unga ayni vaqshda Abissiniya qiroli, Kipr hukmdori, Venesiya doji, Konstantinopol va Trapezund imperatorlari hamda Gruziya podshosi bipan ham o'z nomidan muloqotda bo'lish huquqini bergan. Arxiepiskop Jandan keyin bir qancha asarlar qolgan. Ular ichida, ayniqsa, uning "Esdaliklar" i katta ahamiyatga molik bo'lib, ular fransuz tilida bitilgan. Arxiepiskop 1412 yilda Kaffadan Lvov shahriga ko'chib borgan va o'sha yerda vafot etgan.

³ Ushbu maktubning qoralama lotincha asli Londonda davlat arxivida saqlanadi. Uning o'zbekcha tarjimasi "Samarqand tarixi" nshg birinchi jildida keltirilgan (191-192 sahifalar). U Amir Temur xatiga javob tariqasida yozilgan. Unda Boyazid Yildirimning tor-mor keltirilishi voqeasi tilga olinganligidan, bu maktub 1403 yil o'rtalarida yozilganligini taxmin etish mumkin.

⁴ Angliya va Fransiya o'rtasida tarixda 100 yillik urush (1337-1453) nomini olgan muhorabaning turli bosqichlarida har ikkala tomon bir-birlariga zarba berib yoki mag'lubiyatga uchrab turganlar. Bu vaqtda Angliya Ovrupo subkontinentidagi qator viloyatlarni qo'lga kiritganligi uchun uning qiroli maktubda o'zini Fransiya qiroli ham deb atagan. Bu hol, tabiiyki, o'sha davrdagi siyosiy haqiqatga uncha to'g'ri kelmaydi.

Ulug' podshoh, do'stimiz, xudoning aziz bandasi, Iso pay-g'ambarning Sharkdagi vakili arxiepiskop orqali Yuborgan xatingiz (ya'ni unda yozilgan narsalar) bilan tanishibgina qolmay, siz ishonch bildirgan o'sha arxiepiskopning o'zidan og'zaki suhbat vaqtida gaplarni eshitib, Sizga bo'lgan do'stli-gimizni yana bir bor his qildik¹. Biz bildirgan do'stligingizga loyiq ish qilganimizcha yo'q hali; sizning eson-omonligingizni mazkur arxiepiskopdan eshitib quvondik, shu bilan birga, ayni vaqtda Fransiyaga sizning shavkatli o'g'lingiz topshirig'i bilan boshqa masalalar bo'yicha, ya'ni sulh va hamjihatlik Yuzasidan bildirilgan istaklar bizni xursand qildi², shundan so'ng sizning oldingizga boruvchi ruhoniylar (dominikanlar ordeniga mansub bo'lgan) Franchesko Shader tomonidan siz zoti oliylariga o'zaro aloqalarimiz doirasini kengaytirish, davlatlarimiz savdogarlarining bir-birlari bilan ilgari, avlodlarimiz davrida bo'lganidek, uchrashib turishlarini ta'minlash niyatidamiz. Bu gaplarni, ulug' podshoh, sizga bo'lgan do'stligimizning ramzi sifatida aytmokdamiz... (qolgan kyetgan). Minnatdorchilik bilan chin qalbdan so'raymiz, bundan so'ng bizning savdogarlarimizning mamlakatingizda bimalol Yurishlariga imkon tug'ilsa.

Yuqorida zikr yetilgan xat mazmunidan sizning yaqinda Turkiya chegaralariga kelib, xudoning madadi bilan qisqa muddat ichida bizning va sizning eski dushmanimiz Boyazid va uning davlatini tor-mor qilganingizni bildik. Bu esa dillarimizni quvontirdi va katta shodlik keltirdi. Uning (xohishi bilan) podshohlar hukm Yurgizadi, g'oliblar Yuksaklikka ko'tariladi, podshohlar hokimiyati ulug'lanadi. G'alabani g'oyibdan Yuborgan parvardigorning nomini hamisha esda tutaylik.

Darvoqe, ulug' podshoh, Sizga bo'lgan muhabbatimiz va hurmatimiz haqqi Yuqoridagi biz tomondan xursandchilik bilan kutib olingan arxiepiskopga xayrixohlik bildiribgina qolmay, balki do'stona munosabatda bo'ldik. Shuning uchun ham sizdan chin qalbdan iltimos qilamizki, siz zoti oliylari oldingizga borsa, u kishini qabul qilursiz, u bizning podshohligimizdagi ahvol va olib borilayotgan ishlarni aytib beradi, biz unga o'z mulohazalarimizni batafsil gapirib berganmiz, u bizning nomimizdan sizga yyetkazgan xabarga ishonib. Ulug' podshoh, xudoning aziz bandasi...

„³

Amir Temurning Yildirim Boyazidga maktubi⁴

Adolat shior va mukarrimat osor, eng ulug' va mashhur qudrat va shuhrat qoidalarini belgilovchi, davlat va iqbol qoidalarini o'rnatuvchi, izzat va salovat qudratining (balqib) chiqar joyi, mulk va din asarlarini zohir yetuvchi, g'oziyalar va mujohidlarning boshpanasi, qo'llaguvchi malik bo'lmish Olloh lutfiga (sazovor), qodir Olloh inoyati bilan siylangan, dinu dunyoning barchasi sodiq va boshdan-oyoq sidqu safodan iborat bo'lmish subhu sodiq safhalaridan soya tashlovchi, maqtovlar sahifalari hamda barchasi nuru ziyodan iborat bo'lmish yorqin oftob shu'lalari kabi latif duolar tuhfa va hadya yetiladi va beillat ato yetuvchi Olloxdan - uning so'zi ulug'lansin va qudrati ortsin! - aminu omonlikni keltirib chiqaruvchi, ikki gomonning oralig'ini isloh yetuvchi va taraflarni birlashti-ruvchi bir sabab yaratishini iltijo qilib qolamiz. U (Olloh) bunga qodir va ijobat yetishga loyikdir.

¹ Bu yerda gap monax Jan (Ioann) xususida borayotibdi. Amir Temur uni Anqara yonidagi jangdan keyin 1402 yilning kuzida Boyazid Yildirim ustidan qozonilgan g'alaba haqidagi xushxabarni yetkazish uchun Fransiya va Angliyaga Yuborgan edi. Manbalarning shohidlik berishicha, u Larijda ma'lum muddat qiroli Karl VI huzurida bo'lgach, Londonga jo'nab kvrtgan va Amir Temurning maxsus nomasini Angliya qiroli Henrix I Uga topshirgan. Monax Jan (Ioann)ning diniy lavozimi xatlarda turlicha ta'riflanadi. Uni ko'pincha "butun Sharqning arxiepiskopi" deb atashganini ko'ramiz. Bu yerda ham sal boshqacha ibora bilan shu narsa yana bir bor takidlanadi, ya'ni u "Iso payg'ambarning Sharqdagi vakili" deb ataladi.

² Demak, arxiepiskop Jan (Ioain) Angliya qiroli Henrix IV ni Mironshohning Ovrupo qirollariga yo'llagan maktub-murojaati bilan ham tanishtirgan. Xatdagi jumlarlar do'stlik va savdo-iqtisodiy munosabatlar o'rnatish haqivagi Mironshohning maktubi ingliz qiroli yaxshi taassurot qoldirganligini ko'rsatadi.

³ Shu yerda xat uzilib qolgan. 1994 yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov Buyuk Britaniyaga rasmiy vizit bilan borgan vaqtida Angliya bosh ministri Meynjer unga ikki o'rtadagi do'stlikning tarixiy ramzi sifatida ushbu maktubning Yunon tilida bitilgan dastxati aslidan nusxa tortiq etgan edi.

⁴ Amir Temur va Yildirim Boyazid yozishmalari 1963 yilda Tehronda manbashunos olim Abduhusayn Navoiy tomonidan nashr etilgan "Asnod va makotiboti tarixiy-yi Eron az Temur tpo Shoh Ismoil" («Temurdan to Shoh Ismoilgacha bo'lgan Eron tarixiy hujjat va yozishmalari») nomli to'plamdan olindi. (A. O'rinboev, D. Valieva tarjimasi).

Agar zamona shu so'zni eshitsu,
Uning latifligidan ta'zimga moyil bo'ladi.

Uning lafzlarini mutolaa qilish va ma'nosidan ogoh bo'lishdan ko'p moyillik hosil bo'ldi va u xolislik va sodiqlik eshiklarini ochishga olib keldi. Malaksifat zotingizning salomatligi, davlat ishlarining intizomda ekanligi, huzur-halovat va iqbolu Yutuklar uchun Oliy tangriga - uning ulug'ligi ortsin! - shukrlar bajo keltirildi. Maktubi sharifingiz

boshdan-oyoq maqbul dilpazir, ma'qul va yoqimli bo'lganligi uchun "So'z dildan chiqqanda, shubhasiz, dilga o'tiradi" (maqoliga) ko'ra, uni samimiy va beshubha deb toyilib, ko'p maqtovlarga sazovor bo'ldi. Nazmu nasrdagi iboratlarning barchasn shunday g'aroyib badialarki, qablarni o'ziga tortadi.

Agarchi ahvol haqiqati va so'zning xulosasi ilgariroq Sanqur Chovush hamrohligida borgan Xoja Boyazid Fath orqali Yuborganimizdek bo'lsa va unga biror narsani qo'shishni hech bir jihatdan tasavvur qilib bo'lmasa hamda takdirga binoan, bu ma'ni qoidalarini o'zgartirib va almashtirib bo'lmasa ham ammo endilikda do'stlik va birlik yo'lida u ma'nini quvvat-lovchi va tasdiuyuvchi bir necha kalimani birlik qalami raqamiga olinadi. Va u shundan iborat: siz yozibsizki, biz va siz janobning oramizda biror sababsiz bir vahshat voqs bo'libdi. Bu ma'nini siz to'g'ri yozibsiz. U shunday: chunki dunyo va undagi narsalar (orasida) ikki o'rtada biror kechmishning voqe' bo'lishiga sabab bo'ladigan narsa yo'qki (toki) u musulmonlarga zahmat yetkazsa. Bu hayot aldanchi lazzatdir. ("Ol-i Imron", 182-oyat).

Dunyo tartiblari solih kishining odatlariga qarshi bo'lsa, solih kishi unga hamdu sanolar aytadimi?

Siz ota-bobolaringizdan tortib kofirlar va din dushmanlari bilan jangu muhoraba qilib kelayotganingiz haqida yozibsiz. Bu ma'ni ham biz uchun ravshan. Va biz doimo shu ma'ni sababli sizning xonadoningizga ishonch bilan qarab keldik va hozirda ham (daraxtning) shoxlari avval chang-to'zonga bulg'alanadi, keyin ko'karib-yashnab kyetadi. Suv avval loyqalanadi, keyin tinadi (baytining) dalolatcha shunday bo'lsinki, janobingiz xech bir xavotirsiz u diyor kofirlariga qarshi mashg'ul bo'lsinlar. Biz tarafdin esa janobingiz tomonga turli inoyatlar va madadlar qay bir vajxdaki muyassar bo'lsa, ko'rsatiladi, toki la'nati farang kofirlariga qarshi olib borayotgan jihodingiz savobidan bizga ham bir ulush bo'lsin. Janobingizning biz bilan muvofiqlik va xolisliklari ravshanlik topgach, biz Sharq diyori kofirlariga qarigi olib borgan g'azotimiz savobidan siz janobingiz ham baxramanl bo'lursiz. Orada elchilar va kalimachilar o'tgan maliklaru sultonlar qo'llagan tartib va rasm-rusumlar bo'yicha borib-kelib tursinlar va shu sababli musulmonlar amnu omonlik belanchagida farog'atda va ishonch bilan hayot kechirsinlar hamda turli-tuman diniy foydalar va mulkiy naflar xar ikki tomonda hosil bo'lsin va yig'ilsin. YOrdam va tavfiq Olloxdandir.

Yana yozibsizki, agar sizning so'z va payg'omlaringiz vaqt maslahati (Yuzasidan) bo'lsa (ular orasida) tafovut yo'q. Aslo, u maktublarda biron bir yolg'on (shubhali narsa) tasavvur qilinishidan xudo saqdasin va u so'zlarning chehrasi qasam jamoli bilan bezatilgan bo'lganligi uchun, xudo saklasinki, yozganlarimizga xilof narsa zohir bo'lsa. Biz va sizning oramizda Olloxning shohidligi kifoyadir. Olloh siz va biz uchun yetarli shohiddir. ("Yunus", 30-oyat).

Balki sulhning dasturlulamali va axdlashish amri barchasi maktublarda zikr yetilgan o'sha so'zlardan iboratdir. Do'stlik binosining qurilishi va birlik ma'nisining asosi u maktublarning mazmuni va dalillaridan muqarrar va mustahkamdir.

Yana siz xabar beribsizki, agar rabboniy taqdir vahshat g'uborning oramizdan butunlay ko'tarilishiga qaratilgan bo'lsa, siz janob, biz bilan Misr hokimlari orasida vositachilik qilishni zimmangizga olibsiz. Har nimaiki janobingizga ma'qul bo'lsa, unga xech narsa qo'shilmaydi. Ammo bizning dorilfanodan rixlat qilgan Misr voliyi bilan - u mufsid-lardan edi ("Qasas", 3-oyat) - oramizda voqe' bo'lgan xushunad janobingizga ma'lum; u voqeada shariat, aql va urf bo'yicha qaralganda ham biz xaqmiz, u kishi nohakdirlar. Chunonchi, saltanatni boshqarish qoidalaridan va jahondorlik rasm-rusumlaridan xabarsizligi oqibatida bizning turli-tuman fazilatlar bilan bezangan, xasab va nasabi pokizalik va taqvodorlik bilan ulanib kyetgan, Iroqi ajam urug'laridan bo'lgan Shayx Bahovuddin Savojiy boshchiligidagi yaxshi navkarlarimizning barchasini shihodat darajasiga yetkazgan.

Agar er kishining nazari to'g'ri bo'lmasa,
Ajab emaski, u subhidam shu'lasiga ham shubha bilan qaraydi.
Bu shayton amallaridan bo'lgan gunoxdir ("Moida", 92-oyat).

Undan so'ng janobingizga ma'lum bo'lgan bir sabab bilan bizning ko'kaldoshimizning o'g'li Otlamishni bog'lab, mahbus qilib hibsdan tutib turibdilar. QanChalik va'z-nasihatlari bilan uni ozod yetishni iltimos kildik, elchilar Yubordik, foydasi bo'lmadi. Elchilarni ham qatlga yetkazdilar va uning orqasidan o'ylamasdan bordilar ("Saffot", 67-oyat) haqiqatini zohir qildilar. Natijada shu vosita bilan g'alabayor lashkarlar Shom tomonga harakatga keltirildi. Va o'sha xarobaliklarning barchasi ularning qabihliklari sababli darvishlar (oddiy xalq) boshiga tushdi. Olloh taolaga hamd bo'lsinki, ahvol boshlanishidan to ushbu kunlargacha jiddiy bir sababsiz va aniq hujjatsiz biror mamlakatga Yuz tutmaganmiz. Har bir sodir bo'lgan kechmishda biz ulardan har birini gunohiga yarasha jazoladik ("Ankabut", 39-oyat) mazmuni zohir va ravshan bo'lgan. Shu bilan birga Misrga Yurishga jazm qilgan edik, ular (Misr voliyisi) Hojjiy nomli mahramlaridan birini bir donishmand bilan birga Yuborib, iltijo qilibdilar, "agar siz Misr Yurishini to'xtatib, Damashkdan qaytib kyetsangaz, hali Halabga yetib bormasingizdanoq Otlamishni orqangizdan Yuborajakmiz". Bu so'zlariga ham vafo qilmasdan va'dalariga xilof ish tutdilar. Qara, ular qanday yolg'onchilar ("Mujodala", 20-oyat).

Endi janobingiz aytganidek, orada vositachilik qilib, intiqom shu'lasini pasaytirsangiz, bu sizning to'g'ri fikringizga taalluklidir. Har qalay axdlashuv qoidalarini mustahkamlashga asoslanib, Otlamishni Yuborsalar, agar ular tinchlikka moyil bo'lsalar, unda sen ham unga qayishgin va Ollohga tavakkal qilgin ("Anfol", 63 - oyat) mazmunicha, janobingiz nimani to'g'ri topsangiz, unga hech narsa qo'shilmaydi. Ammo Misr hokimini farzandlikka qabul qildik deganingizni biz ravo ko'rmaymiz. (AYuo'g'li "Munshaoti"da "ravo ko'ramiz" deyilgan). Sizning xonadoningiz uzoq muddat-lardan dinga quvvat berish va to'g'ri shariatni yoyish bilan mashhur bo'lishiga qaramay, siz shunday qul va qulvachcha bilan yaqinlashayapsiz. Bu amal to'g'rilikdan xolidir ("Xud", 48-oyat) binoan orangizda bunday birlik sharoitlari va o'xshashlik haqiqati mumkin emas edi. Do'stlik jihatidan biz bu ma'nini munosib deb bilmaymiz. Chunki Misr hokimlarida haqiqatda mag'rurlanishlari uchun asos bo'ladigan biror qadr-qiymat yo'q. Yana ularni Sulton ul-Haramayn {ikki haram sultoni) deb yozishni ham munosib va loyiq deb hisoblamaymiz. Chunki Makka

xarami - Olloh taolo uning sharafini orttirsin! - Xudoyi taborak va taoloning haramidir; Madina harami esa Muhammad Mustafoning - u kishiga eng yaxshi duolar va eng go'zal maqtovlar bo'lsin! - pok harami va muattar qabridir. Qanday qilib, ularni bu ikki haramning sultoni deyish mumkin? Balki bu ikki xaramning xodimi deb atalishning o'zi ham ular uchun katta saodat bo'ladi. Shu bilan birga haqiqatdirki, janobingiz ularning mamlakatiga tama qilib va ularni inkor yetishga xrxir bo'lib, ba'zi viloyatlarni ularning tasarrufidan Yulib olgan edingiz, endi esa, har bir ashyoning haqiqiy mohiyati uning ziddiyatlari bilan ochiladi (maqoli) mazmunicha, uni farzand va ikki haram sultoni deb atayapsiz va shunga yarasha imtiyozlarni ham joiz deb bilyapsiz. Maslahatga ko'ra, bu ma'ni ustida muhokama qilish munosib emasdir.

Mening va o'zingizning dushmanlaringizni do'stlaringiz deb bilmangiz ("Mumtahana", 1 - oyat).

Yana (mazkur) xatning boshlanishida qalam tiliga olingani-dek, u janobning (ya'ni Temurning maktubi - tarj.) aziz maktubining barcha so'z va kalimalarini ma'qul va dilpazir debdilar. Biz Solih ibn Janohning ikkita arabcha baytini keltirganmiz. Bu ma'ni voqelikning bayonidir. Biz to'g'ri yozganmiz va nimani nazarda tutganimizni bilamiz. Ammo u tarafga Yuborganimiz maktubning iboratlari xil'ati qasam bezaklari bilan tikilgan va bezatilganligi uchun nasablar takallufini tark yetish va so'zimizni tasdiqlash yaxshi va to'g'ridir va bu ushbudir:

Mening bitta otim bor, (uni) muhabbatga sodiq vaqtimda jilovlayman.

Yana bitta otim bor, (uni) halollikka axd qilganimda egarlayman. Agar senda shu ikki amal bo'lsa, sen to'g'ri odamsan.

Senga zid bo'lgan egrilikka hech o'rin qolmaydi.

Yana janobingizga ma'lumdirki, mulk va mamlakatni boshqarish ishlarida bir noziklik bordir, uning latif tomonlari ko'p. Hozir biz eshitdikki, Ahmad Jaloyiriy Bag'dod va o'sha tarafdagi qaytibdi, shu sababli lashkar amirlarini u tomonga Yuborildi. Bu ma'nidan Sankur CHovush

voqifdir. Agar Olohd taoloning inoyati bilan (amirlar) uni qo'lga tushursalar, bu ayni muddao. Yo'qsa, u qochib u taraflarga Yuzlansa, do'stlik vazifasi shundan iborat bo'ladiki, kelishuvimizning qatilyligiga binoan, uning u viloyatga kirishiga yo'l bermasalar. Chunonchi, shu narsa haqsirki, tirikligi chexrasidan davlat nuri o'chgan, ilohiy nazardan qolgan, kunlar zarbidan o'k egan va baxtsizlik ko'li ularning hayoti yetagkdan tutgan, taqdir raddiga uchragan u kishilar qadami qay bir viloyatga yetmasin, uning kelajagi qutlug' bo'lmaydi. Shu bilan birga, Ahmad Jaloyiriy Qora Yusufga nisbatan yaxshi kadxudozodadir. Agar uning otasi amirlik va buzurglikka yetishmagan bo'lsada, uning otalaridan uch-to'rt kishi bu diyorda kimki qudratli va g'olib kelsa tortib olaveradi, degan naklning hukmiga binoan, mamlakat chehrasi CHingizxon shulasi Yulduzlari urug'ining' vujudi bszapshan xoli qolgandan keyin hokimlik va amirlikka yetishdilar; Qora Yusuf (otalariga) kelsak, ular qaroqchilardirlar, o'g'irlik, yo'lto'sarlik, savdogarlar qonini to'kish bilan mashg'ul bo'lganlar va bu bobda gapirsa, gap tugamaydi. Endi janobingiz musulmonlik va dindorlikdagi, g'azot va jihotdagi shuhratingiz bilan ulardek fasod maddasi va aziyat unsurlarini rioyat qilib kuchlantirishingiz (quvvatlashingiz) qanday munosib bo'lar ekan? Chunonchi, aytabdilar:

Nopokzodadan umid tutmangiz hech, Zangi Yuvgan bilan oqarmaydi hech.

Aniqsirki, qachon bo'lmasin, badfe'llik xosiyati va tuturuqsiz tabiat taqozosi (bora-bora) imkoniyatdan amaliyotga aylanadi. Shu bilan birga eshitdikki, janobingizning Arzinjonga Yuzlanishining boisi u (Qora Yusuf) ekan. Har qanday mamlakat yaxshilanishining g'amini emaydigan, baxtsizlikka uchragan badxoxlar, amirlar va maliklar biror vaqshatni keltirib chiqarish va qudratni ko'zg'atishdan xoli bo'la olmaydilar; do'stlik o'rnatilishiga, mustahkamlanishiga Olohd bizning mamnunligimiz. U ishonchli Homiydir ("Ol-i Imron", 167-oyat) va Qanday go'zal bu ma'vo! Qanday go'zal bu ko'makchi! ("Anfol", 41-oyat) Olohning (irodasi bilan) yaxshilik na hurramlkda tugatildi, muhr bosildi.

Sulton Boyazidning Amir Temurga javobi

Rubbi maskunning Humoyun podshohi Sohibqiron Xusrav, jaxon sultonlarining sultoni, ijobat yetuvchi malik (Olohd) ning ko'magi bilan qo'llangan davlat va dinning jilosi Temur Guragondan - Olohd taolo u kishining ulug'lik, izzatu iqbol kunlarini abadiy yetsin, umr va shonu shavkat yillarini davomli qilsin! - omonlik tumori, komronlik qo'shimcha, ya'ni xoqonning sharaf kitobi (maktubi) va jahondorlikning buyuk xitobi rabboniy ilhom va osmoniy vahiyisifat nozil bo'ldi. Unga javoban sha'ni ulug', hurramlk bisotiga loyiq bo'lgan behisob maqtovlar, cheksiz duolarni, ixlosu ixtisos tarixidan yo'llab (bizni) duo va niyozmandlikka mashg'ul deb bilsinlar.

Undan so'ng o'zining qutlug' tamomiga yetkan nomada sharhu bayonini topgan va birlikka yyetkazuvchi navkarlar bilan bezangan tafsilotlarni bir-bir mutolaa qilishda, ikkita hikoyatdan tashqari hammasi o'rinli ekan. O'rtada sulh voqe' bo'lgandan keyin bu xayrixohning siz oliyjanob bilan Misr azizini isloh (sulh) ga keltirishdagi vositaligini bu beishtiboh do'stingizning foydasiga deb bilibsiz. Yo'q va aslo! Asl maqsadimiz mana shu musulmonlarning osoyishi, xususan, ikki sharafli haramda - Olohd ularning sharafi va ulug'ligini ortgirsin! - yashovchi musulmonlarning osoyishidir. Boshqa narsa emas. Agar shu mulohaza bo'lmaganida biz bilan (uning orasida) ham sulh shakllanmagan va Misr va Shomni zabt yetish osonlik bilan amalga oshgan bo'lardi.

Ikkinchisi esa Ahmad Jaloyiriyning Bag'dod tomon bori-shi va agar qaytib kelsa, mamlakatdan chiqarib Yuborish yoki tutish (hamda) Qora Yusuf turkman bilan Elxon qurultoyini Yuborishni taklif va qat'iy talab qilgan ekansiz. Bu ma'ni ham bahona izlashdan boshqa narsa bo'lub tuyulmadi. Chunki u nomlari atalganlar uzoq muddatlardan beri biz bilan yaqin do'stlik tanobiga qo'l urib, sira ham muxolifat yo'lga kirgan emaslar, Ahvol shundayki, (ular) bir qahramon kishvariston (mamlakatlarni oluvchi) ning qahridan turtki eb, bizdan himoyat izlab keldilar. Biz ularning uzrini (siz) yaxshi xislatli zotdan so'rashni istagan edik, muyassar bo'lmadi.

Shundan so'ng ularga ozgina rioyat qilib, bizning mamlakatdan chiqib kyetishlariga izojat berdik. Ular taqdir taqozosi bilan yana qaytib kelsalar, "mehmonni izzatlanadi" (degan maqol) talabicha ularga ozor berish usmoniylar to'rasidan¹ tashqaridir; balki ayni shavqatsizlik, qatto

¹ To'ra - usmonli turk davlatini boshqarish nizomi.

iymonsizlikdir. CHingiziy Xulagu xon dor-us-salom Bag'dodni olib, xalifai zamon al-Musta'sim billohni-unga Olloxning rahmati bo'lsin! - shahid qilgan vaqtida xalifaning amakisi Misrga borgan, Misrning o'sha vaqtdagi azizi Beybars unga bundukdariy (mehmondorlikni) o'rniga qo'yib va yordam berib, behisob lashkari bilan Bag'dod tomonga jo'natgan. U ulug' nuyon Qarobuqo bilan jang qilib, misrliklar engilgach, har bir taraf o'z joyiga qaytgan. Xalifalarning avlodlari hozirgacha Misrda yashab kelmoqsa. U to'la g'alabadan keyin Xulaguxon xalifalik taxtining vorislari bo'lmish xalifalarni (berishni) misrliklardan talab qilmadi va (ularga) iltifot ham ko'rsatmadi. Endi esa bu ikkita qanoti singan, asaldan yiroq pashsha va o'z oshiyonidan ajralgan kabutarlarda nima had? Va ular nima olardilarki, bu ikki millat xojasi savlati burgutning panjasi qo'rqinchidan Xumo (Temur) bilan ham parvoz da'vosini qilsinlar. YOki bo'lmasa, dunyoni zabt yetuvchi fil yonidan o'rin olib vatan tutsalar. Bundan keyin ularning nomlarini tilga olishni va bular kabi kamnom shaxslarni zikr yetishni munosib deb bilmayman. Chunki biz (sizning) humoyun xotiringizni bitta-bitta falak zarbiga uchragan (kimsaning) fikri bilan ozurda qilishni istamaymiz. Agar ular qaytib kelsalar, biz ularga yordam bermasdan vaqt ixtiyoriga tashlab qo'yamiz.

Bas, siz oliyjanob bunday ikir-chikirlarga qo'l siltab, voqean agar murodi sharifingiz islom ahlining ravnaqi va ikki tarafning islohi bo'lsa, Sivos atrofidan ishora qilinganidek, qo'lingizni tortib, amnuomonlik tadbirlariga kirishsalar. Bo'lmasa, nimaiki taqdirda (yozilgan) bo'lsa undan oyog'imizni tortmaymiz. Amringiz a'lo. Vassalom valikrom

A. O'rinboev, D. Valieva tarjiması.

Amir Temurning Yildirim Boyazidga turtinchnomasi

Mamlakat panohi, saltanat qubbasi bo'lmish zamona hokimlarining maliki Boyazid Bahodirxon janobi oliylariga - Olloh uning izzatu iqbolini oshirsin! - shohona lutflar yo'llab ma'lum qilamizki, bu tomon Olloh taoloning ko'magi bilan imkon bo'lgan darajada musulmonlar ahvolini tuzatish bilan mashg'ulmiz va shunday bo'lishini sha'ni ulug'langur hazrat (Olloh) dan tilaymiz. Olloh bizni qo'llasin va qabul yetsin!

Shundan so'ng ma'lum qilinadiki, biz (munosabatlarimizning) boshlanishidayoq o'zimiz bilan u janob oramizda do'stlik qoidalarining mustahkam bo'lishini istadik. Shunga hamda o'tgan maliklar va qadimgi sultonlar sunnatiga ko'ra janobingizga bir necha bor maktub yo'llab iltimos qilindi. Siz buni iltifotsizlik bilan rad yetdingiz va vahshatni ortgirdingiz. Nihoyat ish shunga borib yetdiki, biz Sivos tomon Yurdik va u kechmishlar sodir bo'ldi. Shu bilan birga uning ahvoli butunlay buzilmasin, kofirlar va mustahkam muhammadiy dinining - u zotga eng mukammal salovotlar va eng go'zal maktov-lar bo'lsin! - munkirlari islom ahli ustiga istilo qo'lini cho'zmasinlar va Olloh saklasin! Musulmonlar ommasiga zarar yyetkazishga sabab bo'lmasin, deb undan nariga harakat qilmadik va u viloyatni xarob qilishga kirishmadik. Sizning bemorlingingiz xabari tarqalganligi va u viloyatga kirish Shomga Yurishdan ko'ra osonligiga qaramay, u viloyatni omon qoldirib, Shom tomonga Yuzlandik. Buning boisi yana shunda ediki, biz maliklar va sultonlar turasiga binoan o'z elchilar va navkarlarimizni tuhfa va hadyalar bilan Misr voliysi huzuriga Yubordik. U hech bir sababsiz ularning hammasini qatlga yyetkazibdi. Intiqom Yuzasidan qasos talab qilib, yana o'sha tomonga Yurdik. Nima Yuqea bo'lsa, bo'ldi. Nima sodir bo'lsa, bo'ldi.

(Janobingiz) shunday bo'lishiga qaramay va yaxshilikni bilmay, bizni qaytib kyetdi, deb eshitganingiz zahotiyoyq, buni g'animat bilib, darxrl Arzinjonga kyetidilar va u kishidan o'sha harakatlar sodir bo'libdi. Yana xar tomonga maktub yozib, bizni kofirlikka nisbat beribdilar. (Bu ma'ni musulmon kishi tomonidan bagoyat ajib va uzoqdir, qanday qilib musulmonlarni kofirlikka nisbat beradilar?!). "Qibla ahlini kofir demaydilar!" ("Anfol", 63). U joyning ulamo va imomlaridan savol so'rang, agar musulmon kishini kofir deyilsa, (buni aytgan) odamning musulmonligi qanday bo'ladi. Bizning musulmonligimiz islom shiorlariga bo'ysunishimiz, ahli sunnat va jamoaga e'tiqodimiz quyoshdan hamravshan. Janobingizning navkarlari Sanqur va Ahmadlar bir muddat bizning lashkarlarimiz orasida musulmonlik alomatlari qay tarzda ekanligini haqiqati bilan aytib berurlar. (Janobingizning) Arzinjonga va sodir bo'lgan so'zlar va fe'llari (ishlari) aniq bo'lgach, tezlikda lashkarlarni va lashkarlarning katta va kichik amirlarini Arzinjonga ravon qildik va o'zimiz

ham baxtli tole' bilan ularning kyetidan yo'lga chikdik. Naxichevan va Xo'y hududiga borib tushgach, janobingiz qaytib kyetganligi qaqida turli xabarlar yetishdi. Tahurtan Bahodirdan ham shuiday xabar keldi: "Mening farzandlarim va yaqinlarimni qaytarib Yubordilar, qilgan harakatlaridan pushaymon bo'libdilar, uzr so'ramoqchilar. Fitna qo'zg'atuvchilardan Ahmad Jaloyirni o'z huzurlaridan yiroklatibdilar va Krra Yusufning odamlarini ham parokanda qilib, undan ajratib Yuboribdilar". Biz ham "Agar ular sulhga mayl bo'lsalar, Sen ham unga qayish va Oллоhga tavakkal qil, Oллоh - eshituvchi va bilguvchidir" (oyaating) hukmiga binoan u taraflarga Yurishni kechiktirdik. Hozir izzatli va shavkatli farzandimiz Mu'iniddin Muhammad Sulton Bahodir - Oллоh uni boqiy yetsin! - ham Samarqand dorilmulkidan saodat va kamronlikda u mamlakatlarning amirlari, g'ulomlari va lashkarlari bilan yetib keldi. Ularning kelishi bilan xursandligimiz afzun bo'ldi. Shundan so'ng lashkarlarni tartibga keltirish va jihozlashga mashg'ul bo'ldik. Qrim, Kafa va u tomonlarga Yurishga jazm qilingan edi. Oллоh taolo ogoxdirki, biz Tuqmoq, Qrim, Kafa diyoriga Yurishga qat'iy qaror qilib, ba'zi amirlar va lashkarlar Shirvonning Darbandiga borib yetdilar, chunonchi, bu ma'ni kayfiyatidan janobingizning navkarlari Sanqur va Ahmad voqifdirlar. Shu hol asnosida xabarchilar Kamox tarafidan kelishib, "u o'z navkarlarini Kamox qal'asiga kiritib, uxlagan fitnani yana qaytadan uyg'otibdi", degan axborotni yyetkazdilar. Bu ma'ni aniklangach janobingiz o'z nomuloyim (nomaqbul) xarakatlaringizdan pushaymon bo'lganligangiz haqida Tahurtan Bahodir yozgan gap noto'g'ri ekanligi ma'lum bo'ldi. Oллоhning istixorasi bo'iicha Arzinjonga borib tushgumizdir, inshooloh. Vaholanki, Shom mulklaridan qaytganimizdan keyin bir necha bor maktublar yozib, sulh va do'stlikka da'vat qildik. Musulmonlar tinchligi va dini islomning ravnaqini nazarda tutib, tolib va g'olib, (hamma narsadan) xabardor, yo'q qiluvchi va barhayot, hushyor va o'lmaydigan Oллоh haqqi sulh va do'stlik yo'lidan xar nimaiki yozgan bo'lsak, rost yozdik, to'g'ri yozdik. Janoblari bilan sulh va do'stlik istagida edik. Agar chunonchi janobingiz fitnaYu vahshatni istamasalar, hamda o'z mulki musulmonlari va u erning aholioi omonligining tarafdori bo'lsalar, biz Arzinjondan nariga o'tib, u kishining viloyatlariga kirmasimizdan ilgari o'zlari bilib, ogoh tortib omonlik yo'lini tutsinlar va o'z qilmishlaridan pushaymon bo'lib, o'zlarining yaxshi odamlaridan birini biz tomonga Yuborsinlar, sulh va do'stlik qoidalarini mustahkamlasinlar. Chunonchi, ishonch va e'timod paydo bo'lsin, begonalik yaqdillikka almashilsin, kudurat mustafolikka aylansin, musulmonlar va fuqarolar omonlik va ishonchliqda bo'lsinlar. U tarafdin Ahmad Jaloyiriyini o'z huzurlaridan yiroqlashtirsinlar va Qora Yusufni ham o'z oldilaridan uzoqlashtirib, uning odamlarini tarqatib Yuborsinlar va uni garbiy tomonlarga badarg'a qilsinlar. Bu tarafdin biz ham janobingizning bu yerdagi g'arazgo'ylarining nizo va nuqson qidiruvchi so'zlariga hech bir jihatdan quloq solmaymiz, ularning so'ziga iltifot qilmaymiz. Har ikki tarafdin sulh, birlik va muvofiklik zarurlari eshiklari ochilsin. Bundan ilgari bu tomonga taalluqpi bo'lgan Tahurtan Bahodir, Jirjiz Bahodir, Yalmon Bahodir, Hoji poshsho va ularning farzand va xeshlarini ushlab turgan va ularga mutasarrif bo'lgan bo'lsalar, (endi) ularning bu tomonga qaytishiga dahl qilmasinlar. Nimaiki u janobga taalluqli bo'lgan narsalarni, chunonchi Sivos, Malotiya, Albiston va boshqa-lar Siz janobingizga qatiyan barqaror bo'lib qoladi. Biz va bizning odamlarimiz u viloyatga dahl qilmaymiz. Janoblari ham Kamox qal'asiga kiritgan bir guruh navkarlarni u yerdan chiqarib olsinlar va sulh ahdi va savgan (qasamyod) ni shu tarzda muqarrar deb bilsinlar. Chunki sulhu sadoqat qoidasi maliklar va sultonlar orasida kelishilgan bir rasm va odatdagi bir yo'ldir.

Ular jahondorlik asoslarini doimo sulh va muvofiklik izxori bilan ta'kidlab, mustahkam turib kelganlar. Ikki orada taraflarning islohi mana shu zikr yetilgan daqiq tomonlar (shartlar) bilan barqaror yetilgach, axdnomalar Makkai sharifga - Oллоhtaolo uni sharafli va ulug' yetsin! - Yuboriladi va Ka'bai muazzamning - Oллоh uni ulug'lasin! - eshigiga osib qo'yiladi. (Kim xiyonat qilsa, u o'zigagina qarshi xiyonat qiladi; Oллоh qarshisida qilgan ahdiga to'g'ri amal qilsa, o'shanga Oллоh buyuk ajrini beradi) ("Fath", 10). Toki har kim o'z ahdini qanday bo'lmasin buzsa va kelishilganga xilof ish tutsa, abadiy azob va doimiy jazoga duchor bo'lsin. Va har bir nusrat egasi o'z axdiga vafu qilsa, (uning) ajriga sazovor bo'ladi.

Oллоhbizning aytganlarimizga kafildir ("Yusuf", 66), biz izoxlashni istagan narsa "Oллоx. eng yaxshi homiydir" ("Ol-i Imron", 167). Qanday go'zal bu mavlo! (Egam!). Qanday go'zal bu ko'makchi! ("Anfol", 41). Ey rabbimiz, senga sig'inadilar, senga intiladilar.

Ana shu maslahat bilan maktubni eltuvchi Hoji Boyazidni Ahmad va Sanqur bilan birgalikda jo'natildi. YOlg'iz Oллоhga hamdlar bo'lsin va sayid-imiz Muhammadga, uning yaxshi avlodlariga salomlar bo'lsin!

Amir Temurning to'rtinchi nomasiga Sulton Boyazidning Javobi

Oliy rutbali a'lohazrat, hashamatli jahonpanoh, baxtu iqbol voliylarining barqaror davlatli voliysi, g'olib quvvat (qohira) bilan podshohlar gardanini kesuvchi, jaxon nuinlarining nuini va nuin¹ nishonlik nuyon², kamronlikka erishgan oliy qadrli ulug' xoqon, qudrati muazzam qoon, saxiy malik, Oллоh qo'llagan Abdulfatx. Temur Guragonga - Oллоqtaolo adolati va saltanati qoidalarning asosini mustaqkamlasin, uning cheksiz xayru ehsonini olamga taratsin! - u kishiga yangitdan olamni qamrovchi keng bisotga nisor yetishga munosib bo'lmish muhabbat oyatlik sof durlar va birlikka eltuvchi yetuk madhlarni har tomonlama birlik va do'stlik va muhabbat va yaqdillik turlari bilan oliy maqomga sovg'a va baland poyaga hadya qilib, hamisha u oliy zotning xayrxohi va ahvol so'rovchisidirmiz. Nimadaki islom ahlining foydasi bo'lsa, Oллоhtaolo ikki oraga nasib yetsin!

Shundan so'ng jahonga oro beruvchi ra'yga yyetkaziladiki, humoyun mavkab Sivosga yetkandan keyin yozilgan sulh uslubiga marg'ub maktubingizga javob yozilganidek, islom mamlakatla-ning ma'murligi va insonlarning ahvoli osoyishtaligiga asoslangan sulh shartlari anjomiga yetsin. Hozirda u ahvol tarzini kuzatib turilganda janobingizdan yana bir sharafli maktubni yyetkazardilar; uning mazmunidan anglashiladiki, uni (xatni) Sivosga Yuzlanishdan oldin yyetkazgansiz. Undagi ba'zi masalalar makru xiylaga yo'yilib, bizning tanqidiy ta'bimiz va ziyrak fahmimizga maqbul kelmadi, balki shunday aniklandiki, qutlug' qadamli xabarchining Qaramon hududiga yetgan joyida bir necha mufsidlar u atrofdan bu kechmishdan voqif bo'lib, xabarchini nomnishonsiz qilib, o'zlarini bilmaslikka solganlar; (ahvol) shu darajaga yetganki, fitna otashi alanga olib, uni o'chirishni mahol deb bilganlar. Endi esa u nomani bir qancha fasod (buzuklik) zohir bo'lgandan keyin qishloqdan qishloqqa, shahardan shaharga qo'lma-qo'l aylantirib, shaytonlik va nomusulmonlik bilan bizning nusratmaqom lashkargohimizga Yuborganlar. Shu bilan birga yana ma'lum qilinadiki, agar kalimalarning g'alizligani biror g'avg'o uchun bahona qiladigan bo'lsalar, shafqatsiz so'zlarning boshlanishi u tomondandir. Va agar u nomaning javobi kechikkanligi haqida gapirayotgan bo'lsalar, u yetib kelgan bo'lsa, biz uni kechshsgirarmidik. Agar xushomad deb mulohaza qilsalar, oliy martabali sultonlar - Oллоh ularni kechirsin! - Oллоh dargohidan o'zga hech bir erga tavba-tazarru qilmaganlar va qilmaydilar. Agar Oллоh istasa - bo'ladi, istamasa - bo'lmaydi degan xosiyatli kalimani dilga jo qilib (ko'z ustiga o'rnatib), beg'araz dindorlar va chuqur fikrli vakillar bilan mashvarat qilgach, Eru Osmonning egasiga tavakkul qildik, deb Yuzlarini axdi iymon dushmanlarini daf qilishga qaratadilar. Hikoyat uzundan uzoq qiylu qol (gap-so'z) - bahslashuvlardan o'tib kyetgach, bahona qidiruvchilarning yo'lini to'sish og'ir bo'ladi. Sulh (tinchlik) va urushni ixtiyor yetishni har ikki tomondan kimki fitna bo'ronini qo'zg'atayotgan bo'lsa, uning savobi va gunohini o'shanga havola qildik. Xudo haqqi, Sizning va bizning oramizda shuncha shahidlar bo'lgani yetar. Oллоh bizga rizq beradi. Bilingki, kim uni qadrlasa, unga yaxshilik bo'ladi.

Oллоh ishonchli homiydir {"Ol-i Imron", 167).

Kanday go'zal bu mavlo! Kanday go'zal bu ko'makchi! ("Anfol", 41).

(A. O'rinboev va D. Valieva tarjimasini).

Amir Temurning Sulton Boyazidga yana bir maktubi

Adolatli ulug' amir, zamona rahbarlarining rahbari, g'oziylaru mujohidlarning tayanchi Jaloliddin Yildirim Boyazid bahodir - uning adolati abadiy bo'lsin! - samimiy aqidalarni va sof maqsadlarni yyetkazuvchi salom va maqgovlarni mutolaa qilsinlar. Humoyun himmatlarimizning

¹ Nuin - podsho.

² Nuyon - Elxonlar davlatida oliy harbiy rutba.

barchasini saltanat va komronlik ishlarini tartibga solishga o'z maqsad va eziguliklarimizga yetishishgZ sarflayotganimizni bilsinlar. Ishlarning muvaffaqiyatli bajarilishi Ollohning ixtiyorida va ommaning manfaatiga ko'maklashish uning hukmidadir.

Shundan so'ng (janobingizning) to'g'ri ra'yingizga chizilsinki, bundan ilgari Misr va Shom hukuklari tomonidan shariat, akl va urf jihatlaridan qaralganda o'rinsiz va noma'lum bu jur'at surati sodir bo'lgan edi. Shu sababdan, bu ma'ni intiqomini olim va (oyatda): Kim yomonlik qilsa, jazosini olg'usidir ("Niso", 123) deyilganidek, ularning jazosini yyetkazish bizning oliy himmatimiz uchun lozim bo'ldi. Shu vosita bilan mehribon malik (Olloh) ning inoyati bilan g'olib lashkarlarni u tarafga surib, ularga yaxshi adab va yetarli jazo beriddi. Ular o'z qilmishlariga yarasha jazolanadilar ("Zumar", 49). Bizga yyetkazgan eziguliklari va ne'matlari uchun Olloh taologa hamdlar bo'lsin!

Xotirdan o'tdiki, Rum diyoriga humoyun Yurish sodir bo'lganligi va u hududning sokinlari (aholisi) ahvoliga andak iztirob, besaranjomlik yo'l topganligi sababli mabodo (janobingizning) kuvvatlariga zaiflik yetishib, fursatdan foydalangan farang kofirlari g'olib kelmasinlar va u diyorda islom bog'larining rayhonlari tarovati so'nishga boshlamasin.

Binobarin, bilimdon malik Ollohning qo'llovi bilan Shom mulklari fath yetilib, istagimiz hosil bo'lgach, qaytish yaxshirokdir (maqomining) hukmicha qaytishga qat'iy qaror qilindi. Bu tarafning holati va kechmishlari tegishlicha aniq sharxlar va kelajak oqibatlari bilan tahrir qilindi. Istagimiz shu ediki, unga ijozat berib, u tomonga jo'natib Yuborilsa. U ijozatsiz goyib bo'lgan. Shu holatda Firot suvidan o'tilgach, u janobingizning maxsus kishilaridan bo'lgan Forisning o'g'li YA'qubni Yuboriddi. Sadoqat yalovlari mustahkamlandi va yaqinlik yo'llari ochildi, toki u ma'ni ikki tarafning islohidan xoli bo'lmasin, balki Muhammadiy dinining - unga eng to'liq salovotlar va go'zal maqto'vlar bo'lsin! - nizochilari va munkirlari uchun zo'ravonlik maydonida jur'at qilishga majoli bo'lmasin. Tezlikka rioyat qilgan holda janobingizdan kutilgan javob shuki, muhabbat shartlariga rioyat qilsalar, ikki mamlakat xaloyiqining va aholisining osoyishi bo'la olur. Bu do'stlik surati musulmonlik kunlari sahifalarida va bog'larida yozilgancha qolur. Olloh taolo kimni istasa o'shani) qil ko'priqda qo'llaydi. Ahvol shundayki, anikdanishicha, YA'qub sog'-salomat janobingizga qo'shilibdi. YAylamishiy (yayloq) qilmoq uchun Olatoqqa Yurishga qaror qilindi. Hozirda barcha g'ulomlar, farzandlar, ulus amirlari, tumanlar amirlari, sayyidlar va mashoyixlarning ulug'lari, imomlarning mashhurlari, a'yonlar yyetakchilari va bizga taalluqli iqdimu mamlakatlarning mashhur zotlari va davlat arkonlari bilan kengash tuzildi. Ularning ma'qullashi bilan va Olloh taoloning istihorasidan so'ng dilbandu arjumand farzand bemonand maqto'vli xislatlar egasi tangrining inoyati bilan baxtiyorlik nurlari va asarlari peshonasidan yarqirab turgan Mag'isuddin Muhammad Sulton Bahodirni - Olloh uning umrini uzun qilsin! - dorissalom Samarqanddan talab qildik, toki u ilohiy inoyat bilan uning amrida va qaramog'ida bo'lgan barcha mamlakatlar va iklmlarning amirlari, lashkar ulug'lari, qavmlarning mas'ul kishilari, voliylari, hokimlari va raislari bilan birga bu tomonga yetib kelsinlar.

Buljar shundayki, oliy darajada bir qurultoy tuzib, baxtli va muborak bir tole'da (she'r):

Undan Yulduzlar saodatga yyetishuvchi bir soatda,

Taqvim undan do'stlik izlovchi bir tole'da.

U farzandi arjumandni - Olloh uni umrini uzaytirsin! - u mamlakatlar saltanati taxtiga o'tqazib, u diyorning hal qilish va bog'lash izmi va zabtbast jilovini uning jasorat va kifoyat panjasiga tutqazildi. Inshoolloh taolo. Olloh uchun bu qiyin emas ("Ibrohim", 23).

Ammo endilikda ma'lum qilamizki, biz Shom tomondan qaytayotganimizda va Mordin hududiga muborak qo'ngan vaktimizda aziz farzand Rustam Bahodirni - Olloh taolo uni boqiy yetsin! - va Sulaymonshoh Bahodirni bir guruh amirlar va lashkar bilan Iroq tomonga u mulklarni zabt ztish (boshqdrish) va yasomishiy qilish uchun Yuborgan edik. Olatog' tomonga harakat qilganimizdan so'ng ularning maktublari keldi. Mazmuni shundayki, Bag'dodda bir guruh rindlar, beboshlar va ba'zi boshqa kishilar to'dalashganlar va turk, tojik, arab, xalluh turkmanlardan kuplari jam' bo'lishib, shahar devori va darvozalarini mustahkamlab yotibdilar va bo'ysunmaslik va isyon yo'lini tutibdilar. Agarchi Bag'dod haroratining shiddatli mavsumi bo'lganidan havoning g'oyatda issikligi tufayli u tomonga lashkarni harakatga keltirish nihoyatda qiyin bo'lsa ham, ammo tezda bu kechmishning gadorikini qilish va tuzatish uchun o'z muborak zotimiz bilan andak sipoq hamrohligida u tarafga Yurdik. Barcha nopok qaysarlar, sarkashlar, muborizlar dilovarlarning olov

sochuvchi obdor shamshiri chashmasidan yo'kdik sharbatini totganlaridan keyin, murdorlikka beriltan bunday xalq bitga qolmay qirildi. Olamlar Rabbiga hamdlar bo'lsin ("An'om", 45).

Saodat va kamronlik bilan rabboniy inoyat qo'llovida Olatog' yayloqiga borish qaroriga qaytib, ushbu xat uni eltguchi orqali Yuborildi. Endi do'stlik vazifasi va birlik takozosi shuki, janobingiz ham do'stlar quvonchi subhining tulu'i bo'lmish tabriklash va barakot kunlariga dohil bo'lib, (o'z) farzandlaridan birini va bizning xeshlarimizni yaxshi navkarlar va mahram mulozimlardan bir kishini tabriklash rasmi bilan jo'natsalar, toki ittifoklik surati u tomondan xoli qolmasin, balki u janobning muvofiqlik va do'stlik bezagi bilan jilolansin. Inshoolloqi taolo, shak yo'kdirki, u muqaddima (aytilgan)ning tartibga keltirilishi bilan sulh tizimlarining bog'lanishi ikki tomon uchun turli-tuman foydali va naflardan iborat natija bo'lg'usidir va bu yo'lni tutish niholi ohirat savobidan iborat har xil mevalarni bag'ishlag'usidir. Janobingizning sharif quloqlariga yetishsinki, Abxoz mamlakatining voliysi va butun Gurjiston payg'ambarlar sayyidining shariatini inkor yetishni o'zlariga shior qilib olganliklari, balki barcha vajhlardan bizga nisbatan kelishmovchilik, nomuvofiqlik to'la sobit bo'lsa ham ahvol osoyishtaligi va o'z viloyati aholisining ofiyat va salomatligi uchun tobelik yo'lidan Yurib, xutba va sekka (tanga zarb qilish) humoyun laqablar bilan bezagan va muqarrar mol (xiroj) ni ado yetishni yilma-yil bajarishni qabul qilgan. Ana shu qoidaga asosan uning viloyati aholisi amnu omonlik to'shagida farog'atda va xotirjamliqda kun ko'rmoqsalar. Bizning siz janob bilan birlik va yakdilliqda bo'lishimiz uchun turli-tuman sabab va boislar mavjuddir va (ularga) husni e'tiqod ko'magi bog'langandir. Shunga binoan aklu qiyosat yetukligi va mulkni boshqarish shuni taqozo yetadiki, do'stlik qoidalarini mustahkamlashda sa'y-harakatlarini ayamasiqlar va bu ma'nini ayni sadoqat deb bilsinlar va musoliha sharbatini samimiy aqida va sidqi niyatdan uzoq bo'lmish qudrat loyihasidan musaffot tutsinlar. Chunki dunyo va undagi barcha narsalar, qudrat egalari va arboblari shunday bir tarzda tiriklik o'tkazsinlarki, u yo'ldan musulmonlar va fuqarolarga zarar yetmasin.

(She'r):

*Ulug'lar oldida ham,
kichiklar oldida ham,
Bu jahon bitta chumoliga
ozor berishga arzimaydi.
Haqiqatda ham:
Xushnud loyiq emas,
jafu nomunosib,
Kel, sulhu tinchlik
va safo mavsumidir.*

Shak yo'qki, biz bilan u janob oramizda birlik asoslari mustahkamlansa, bu ma'ni qudratli dinga dushman toifalari va shariat munkirlariga qarshi (ish) bo'lib, ularning takabburligani sindirar edi. Agar bizning so'zimizni bu gal ham qabul kulog'i bilan eshitmasalar, to'g'rilikdan xoli deb bilib, sansalorlik yo'lga tashlab qo'isalar, ezgulik va saxiylikni yyetkazuvchi vojib ulvujud xazratlaridan umid tutaladi. Vosiqki (ishonamizki), chunonki doimo barcha umumiy matblarimizga yetishishda hamma vaqg va holatda qudrat egasi Ollohning qo'llovi ravshan va zohir bo'lib, barcha murodlariga yetishilganidek, bu kechmiisha ham maqsad chehrasini g'ayb tugug'i (pardasi) dan tezlikda ko'rsatar va gaqdir pardasi ostida nima bo'lsa, zohirlik go'shangasidan namoyon bo'lar. U vaqtda g'adomat foyda va e'tiroz naf yyetkazmas. Ulug' tangri nomi bilan va anbiyo va avliyolar arvohini (o'rtaqo' yib) istaymanki, siz janob bilan sulh qilmoqchiman. Ikki orada do'stlik qoidalari mustahkam bo'lsin, xusumatu nizo bo'lmasin, toki musulmonlar har ikki tarafda farog'atda bo'lsinlar, har kimki axdu musolixaning katta yo'lidan og'ishsa, nasihatni qabul qilmasa, fitna zanjirlarini xarakatga keltirib, vaxshat sabablarini hayajonga solsa, bu kechmishning zavoli albatga uning o'zita oid bo'ladi va u gunoxkor bo'ladi. Bu ma'nilarni haqiqidg deb bilsinlar. Biz izohlashni iroda kilganimiz va u bilan tanbeh bermoqchi bo'lganimiz, mana shu».

Izoh: Amir Temurning bu maktubiga sulton Boyazidning javob yozgan-yozmagani ma'lum

(Abdulazizxonning) Hindiston viloyati shohiga yozgai maktublaridan biri¹

Do'stlik bahoristonining tozaligi va muhabbat bo'stonining ravnaqi yo'lida lab oshnolik shodligining kulkisi bilan g'uncha bo'lsin hamda quloqoshnolik harflarininghammasini eshitsin! Osoyishtalik gulshani, sog'-salomatlik chamani, oliy darajali, muboraksifat, maqtovgga loyiq, sharofat osmonining oftobi, latofat konining gavhari, saltanat va qudratning doimiy bahori, buyuklik va ehson baxorining gulzori, baland martabalik, iltifotni biluvchi, do'stlik va birlikning xos gavhari, ittifoqlik va hamdamlikning tanilgan javhari, izzat va komron oilasining yodgori, xilofat va sohibqironlik xonadonining sarasi, ma'rifat va oshnolik qoidalarini yangidan tiklovchi, samimiy munosabatlar va yakdillikka rivoj bag'ishlovchi, ulug'lik va shuhrat olamiga fayz beruvchi quyosh, izzat va iqbol eriga nur taratuvchi chirog', saodat va iltifot, muhabbat va birlik, marhamat va kamol manbai (bo'lmish u janob) doimo salomatlik og'ushida va amniyat davrining kiftida bo'lib, urush-janjal ofatidan va ofat to's-to'polonidan (umuman) ular girdobidan uzoq bo'lsin va voqealarning badbin tamoshosini ko'rish (aslo unga) nasib bo'lmasin! Hamisha barcha murod qabul shabodasining esishidan ochilib, ayyomingiz yahlab qolmasin.

Va farosatli porloq dillari va ziyrak xotiralariga ochiq-oydin va ravshan bo'lsinki, tangrining marhamati va (Ollohning) zo'r iltifoti bilan o'rtadagi do'stlik va oshnolikning sarrishtasi qadimiy munosabatlar va tabiiy payvandlik e'tibori nuqtai nazaridan dil va jon olamida intizom va mustahkamlik topgan ekan, hozirgi davrda va ko'rinib turgan zamonda hali muntazam bo'ladi, (bu) nuqsonsizdir.

Do'stlikning gulzori bo'lgan muvofiqlik rioyati va ulfat-lik himoyasining vositasi bilan Iroq va Xuroson mamlakatlari ustiga Yurishni va din Ka'basi tomon boruvchilar yo'lida tikan hamda "tariqi yaqin" yo'lidan o'tuvchilarga g'ov bo'lgan badbaxt shia asoslarini tub-tomiri bilan qo'porib va emirib tashlashlikni ko'ngilda qaror qildik va xar narsaki, bu safargalozim va nimaiki bu maslahatga kerak bo'lsa, uning iste'dodli hozirligi va tayyorligida iste'dod ko'rsatdik, itgifiklik hukmi bilan u qavm shiorining g'uborini dinning himmat yetagi chyetidan, albatta, qoqib tashlaymiz va davr ro'znomasi sahifalarini bu badnom guruhlarning nomidan tozalaymiz. Shoyad, tangri bandalari Ka'bani (ziyosat qilish) istagida maqsud qomini kom ko'ngillariga jo qilib, osuda xolda talab yo'llari tomon yo'l olurlar. Aynan shu vaqtda abadiy davlatlik xonadon tarafidan bizga nisbatan xayrixoxlik asari ko'rinmadi. Balkim u oliy maqom xodimlariga vaqtning mone'ligi va (shunday) zamon hodisalari Yuzaga kelgandirkim (shu sababli) bu niyat Yuzasidan azimat yyetaklarini tortgan-tortmaganliklari, xususan, ma'lum bo'lmay qoldi. Vaqtiki, ogoxdik va idrok vajhidan hol-ahvol kayfiyati va muhim sirlar (bayoni) bilan maktub va elchilar Yuborish rasm-qoidasi xayol qilinsa, buni mejoziy e'tiqod va rivoj topayotgan diyonat vositasi bilan amalga oshirmoq lozim.

Hozirda ulug' Tangri marhamatidan hind iklimi cho'llarining sathida baxtiyor oqibatlik ul (janob) vujudining ziyosi bilan subh fayzlik davlat paydo bo'ldi va olimaqom (va) oliy dara-jot ul baxtiyorning himoya va adolat (o'z) karam matla'idan u diyor ro'zg'origa nur sochgan: u subhi davlatning shabiston og'ushidan shu xilda ravnaq Yuzaga keddi va ul navqiron mamlakatning guliston fazosidan (aslo) bu xildagi rostta'blik mamlakatning guliston fazosidan (aslo) bu xildagi rostta'blik ko'tarilmaydi. Mavjud oshnolikka qaramay, ilohim, begonalar oshnolik harfiga oshno bo'lmasin; mazhab durdonalariga tuhmat yetuvchilar va millat sirlarini oshkor qiluvchilar sirlar sohibi bo'lmasin.

Ul xonadonning Yuborgan kishisi Mustafoxondan, garchi xushmuomalalik va mehribonlik zohir bo'lsa ham, masala pinhonligicha qoldi. Muvofiqlik gulining xushbo'y isi bo'lmasa va millat tarafiga himmat Yuzini qaratmasa (bu) tilni kufroni ne'matlarga ochishga o'xshab qoladi. Yetkizilishi lozim bo'lgan har bir narsa do'stlikning muhim ahamiyatligi hamda mazhab va millatning toza yaxshilanishi zarurligidandir. Akutu farosatning chirog'i va amnu salomatlikning

¹ *Hindiston va O'rta Osiya o'rtasidagi yozishmalar I.G.Nizomiddinov tarjimasida berildi.*

nuri bilan islomshiorlik va diyonatasarlik tomonlar o'rtasidagi do'stlik va samimiy munosabatga xizmat qilib, mehribonlik va birlik eshigini keng ochadi. Bu ma'ning isbotiga amirlik panohi, viloyat dastgoh, jasorat egasi, davlat (imiz) ning azizi Tohir-xon va pokiza katta hurmatga loyiq, izzatlik va mukarram, millat (imiz) ning sharafi Obidxon singlarilar kafil bo'ladilar. Shubhasiz, bulardan biri elchilik rasmiga tayin qilinib, samimiyat qadami bilan ixlos yo'lini bosib o'tgan vaqtda oshnolik tariqi va sadoqat ravishi bilan mehribonlik darajasini bajo keltiradilar. Va bu navqiron oshnolik vositasi bilan muhabbat qiyinchiliklarining hal bo'lishi Yuzaga chiqib, do'stlik asosi abadiy va mustahkam bo'ladi.

**Hazrat Xalofatpanoh (Subxonqulixonning) aslzot
saiyidnasl Mir Abdurahmon Xo'ja Sadr elchiligi Yuzasidan
Hindiston shohiga yozgan nomasi**

"Hazrati Fattoh va g'oyiblar kalidi faqat unda bor, buni hech kimsa bilmaydi, magar shu hazratdan boshqa". Saxiy kashf egasi (ya'ni xudo) dil xonasidan iborat bo'lmish baland binolik ma'murxonani barcha nav insonlarga bir xilda kashf yetdi. "Ollah kimning ko'nglini islom yo'liga sharh yetsa, u rabbiy tomonidan munavvar yetiladi"ning daliliga asosan abadiy armug'on (ya'ni dunyo) muvaffaqiyatlariga lozim kalidlar bilan xar nafas yangi-yangi fatxlar baxsh yetadi, hamda olam ustuni bo'lmish barcha insonlarning "quvonch saroyi" - ko'ngil manziliga "ko'ngilni (islomga) och va ishga osonlik ber"ning yorug' chirog'i bilan va zavolsiz (tangri) fayzlarining fathi bilan har vaqt hisobsiz ziyolar baxsh yetadi.

Shijoatdastgoh xilofat va qudrat taxtida o'tiruvchi, shuhrat va ulug'lik maydonining arsloni, xoqonlikning qudratli xonadonining poydevori, ko'ragoniylik hurmatiga loyiq oilaning poki, podshohlik nurlarining matla'i, shahanshoxlik falakning yorug' Yulduzi, adlu ehson anosirlari majmu'ining natijasi, eminu omonlik gavharlari birikmasining xulosasi, osmon taxtining quyosh bayrog'i, ilda Iskandardek va Dorodek jangchi, oldindan ko'rish, ko'z qorachig'ining nuri, jannat bog'ining ravshani, saodatmandlikning baland goji va sharaf va iqbol burjining saodat Yulduzi, iltifot, baland darajalik va oliylik osmoni quyoshining oliy ko'ngil nazari va xotir koshonasi har bir xona va oshyon tuzog'ida bo'lmish davr va zamon ofatining va turmushga lozim bo'lgan kulfat va quduratning balo g'uboridan musaffo va xoli bo'lsin!

Tangriga shukr va (undan) minnatdormizki, bizning qutlug' soat vaqt jarayonimiz va saodat-anjom kecha-kunduzimizning o'tib borayotgan vaqti oliy darajali hazrat (xudo) va baxtiyorlar qozisiga toat va ibodat qilishdan so'ng, sharif shariat bayrog'ining rivoji yo'liga, baxtiyor millat hokimlarining intizomi, din ulamolari va bilim fuzalolarining tarbiyati, buyuk amirlar va qobiliyatli vazirlar martabalarining tartibi, (dushman) lashkarini barbod qiluvchi, mardonavor va lashkarshikan kurashuvchilarning qurol-asbobni yaxshilash, taqdiri Ollah qadri Yuzasidan barcha ra'iyatlar rioyasini qilish yo'liga sarf qilinadi.

Hadyalar Yuborilgach, jon jahonining ravzasidan anbar islarni taratib esuvchi shabboda oqillik va aql dumog'ini hushbo'y is bilan muattar qiladi.

Savobnoma ra'yimiz mexr jilolik qilmoqdaki, "kun fakona" ("Bo'l dedi, bo'ldi", ya'ni dunyo) do'konida undan ham qiymatliroq gavhar bo'lmaydigan mexri muhabbat tartiblik maktublar, ittifoq va birdamlikni barqaror qilishga chaqiruvchi aloqalar bir qancha marta va bir necha bor o'tgan elchiliklarda yozgan edik. Bu ne'mati ziyoda davlatning aqidasi (ra'i) shunday-kim, "Biz ular rizqini o'rtalarida taqsimlab qo'yganmiz" (oyati) ning mohiyati va xususiyati bilan buyuk ajdod va hurmatlik ota-bobolarning - Ollah ularning yotgan joylarini dorus-salom qilsin - ulug' sunnat va yaxshi tartibi yo'lidan borishdir, (va) xotirimiz bu (yo'l) ni mustahkamlash va saqlab qolishga o'zining tamom e'tiborini qaratganki, albatta, qadimgi dasturga binoan xar ikkala tomondan maktub va elchilar Yuborish voqe bo'ladi. Maktublar va elchilar xabarlarining zo'r naf'i va katta lutfi sog'liq va tinchlikdirki, (boshqa) hech qanday ish undan ma'qulroq emasdir. Tangrining inoyati bilan qo'lda bo'lgan har qanday boyluk shodu xurramlik masalasida lozim bo'ladi, hamjihatik va itgifoklik olamida uni izxrr qilish zarur ko'rikadi, chunki mamlakat va o'lkalarni bo'ysundirish har ikkala tomonning shodu xurramligi sababli va xodimlar (ko'z qorachig'i)ni asrash hamda tomonlarning xotirini (ikki o'rtada) yoyish tufayli bo'ladi.

(Yuqorida aytilgan) so'zlarning tasdig'i (mana budir) mana shu bir qancha yil mobaynida oliy qalamravning eng katta qal'asi, valiy va nabiyalar maqbarasi, shahid va solihlar qabrlarining e'tiborligi bilan va xususan, komkor podiYuhlar va qudratli nomdorlarning manguligi va tuprog'ining vosigasi bilan ular qabri tinch va munavvar bo'lsin - ko'p shaharlardan fayzlik (tangri) himoyasidagi firdavs monand Samarqand shahrida taqdirga ko'ra, barcha nopok fasod (ahli va baxti qaro qoraguruhlar) tomonidan muhtaram "qaram"¹ (man qilish) ehtiromi Yuzasidan o'z qilmishlaridan qaytmay xonalariga kirib, (uni) oyoq osti qilishdek ko'ngilsiz voqea sodir bo'lgan edi, mamlakatlarni fatq yetish yo'lidagi oliy ne'mat himmat (imiz) va mulkorolikni saqlashni lozim deb bilgan niyat (imiz) uning Samarqandning fath qilishlikka tamoman-qaratildi (va) sarf qilindi. Tangriga shukurki, "Biz senga fath berdik, u - muayn fatxdir: biz senga yordam qildik, u -mo''tabar yordamdir" (degan) oyatining taqozosi bilan (Samarqand) yaxshi chehra bilan fath qilindi, fisqu fasodni bunyod yetgan kishilar bu pok o'lkadan butunlay quvildilar va tub-tomirlari bilan Yulib tashlandilar.

Ozodlik va to'g'rilik bilan bu xushxabarni o'zgalikka moyil bo'lmagan ul mustahkam ogox, ulug' dargohga yyetkazish vajhidan pok va sayyidlar dastgohi, saodat va to'g'rilik ogoqi, ziyrak do'st, hayoti va nasabi zebu ziynat bilan bezalgan, ota-bobolaridan tortib bu viloyat ahlining izzat-hurmatiga yetishgan (va) o'zi nazar (imiz)ga hammadan ko'ra maqbul bo'lsin Mir Abdurahmon Xo'ja Sadrni elchilik rasmi bilan Yubordik.

(U) humoyun ko'rinishi bilan saodat topgach, ishonchimiz komilki, shoxlarga xos bo'lgan seriltifot va birovning qadriga yetishlik Yuzasidan boshqa safir va elchilardan (ko'ra) unga imtiyoz ko'rsatsalar, toki (bu imtiyoz) podshohlikning ehson bog'i g'unchasining hamda shahanshohlik iltifot sabosining esishidan ko'ngilning gul-gul ochilishi bo'lsin.

Va ul tarafdin ham elchi va maktublar ko'plab Yuborilsaki, bu ishonchimiz va hamjihatligimizning boisi bo'lsin. Davlat ayyomlari murodiga yetsin.

Hazrat Abdulazizxonning Hindiston podshohi (Avrangzeb)ga yozgan javob maktubi²

Beqiyos hamd va muqaddas asos sano Egamga loyiqdikim, "Ollox" bor edi, u bilan birga hech narsa bo'lmagan" (hadisi) ning avvalidan to - "bugun mulk kimniki" (oyati) ning nihoyasigacha keng o'lgangan mamlakatning yangilanishi (ham) birgina unikidir. Fayz bilan to'la, quloq solishlik vojib, "g'araz" va g'oyadan holi farmonning unvoni "Bo'l dedi; bo'ldi?" (oyati) u (tangri) gagina xosdir. Elchi va maktublar Yuborilishi uning ulug'vorligi va oliy martaba egasidan dasturdir. Hidoyat yo'lini tutuvchi yaxshi xislatlilarning to'g'ri yo'lga boshlashi uning saltanat va iqbol peshgohidan hujjatdir. Nomdor elchini Yuborish bilan millat va din qonun-qoidasini mustahkam qildi.

Muqaddas salavot quvonchi va buyuk salomning armug'oni (shunday) rasulga mansubki, "Olloh taolo hammadan avval mening nurimni yaratdi" (hadis) ning ibtidoidan to - "men singari boshqa (payg'ambar) bo'lmaydi" sharofat xotimalikning ohirigacha muborak soat vaqt (hamda) itoati lozim elchilik (ham) unikidir: oqibati saodatli tushuncha: "va lokin, rasulilloh (ya'ni Muhammad payg'ambar) - payg'ambarlarning so'nggisi" (oyati) payg'ambarlik muhri va so'nggi elchilik xosdir. "Va so'ng yaqinlashdi" qadrining balandligidan (tangriga) ikki qavs oralig'i darajasida (turishidan) yoki juda yaqin turishi darajasidan olamga "rahmat" martabasi tushdi (va u martaba) hiloyat yo'lini ko'rsatuvchi ashoblari uchun - tangri ulardan qiyomat-qoyimgacha rozi bo'lsin - hujjat bo'ldi.

So'ng, xilofat oftobining mashriqi, adolat quyoshining matla'i, mashhur podshohlar xulosasi, komkor shahriyorlar sulolasi, haqqoniy, to'g'ri yo'lni maxkam tutgan, ahli tug'yon va ahli isyonni

¹ *Qaram-man qilish: Makkada ziyoratgoh erga yaqinlashishga malum masofa qolganda "hayram " (man) - hech bir narsa, hatto pashshaga ham ozor berish man qipshadi. Bu yerda avliyo va podshohlar qabri mavjud sababli Samarqand Makkaga tashbih etilmoqda.*

² *Ushbu hujjat Subhonqulxonning Hindiston shohiga yozgan maktubidir. Bu yerda hattotlar xatoga yo'l qo'yib "Abdulazizxon " deb ko'chirganlar.*

halokat qiluvchi, kofirlarga qarshi kurashuvchi, yomonlar dushmani, faridun kuvvatlik, iskandarasarlik, falak qadarlik, osmon soyabonlik, xaloyiqpanoh va xaqiqat ogoh ul (janob) ning oynaga o'xshash ko'nglida (shu narsa) qaror topsin va naqshlansinki, do'stlik va oshnolik aloqalari hamda birlik va hamjihatlik vositalari - ya'ni do'stlikning jami mazmuni va birlikning barcha ma'nilarini o'zida to'plagan kiltning gavhartizma tasviri baxtiyor fursat va saodatmand soatda yetib kelib, bag'oyat xushdillik manbai va benihoya quvonchning sababi bo'ldi; behisob fatxlar eshigani ochgan quvonchga to'la mazmundor shodkomlik darvozalari va hurramp eshiklari keng ochildi. Ha, doimo farmonravolik orzusida va (boshqa) mamlakatlarni fath qilish xayolida bo'lgan saltanat taxtaning to'rida o'ltiruvchilar va adolat bisotining mumtozlari uchun qanday ham xayrli ish fathu zafar (xabari) ni eshitishdan quvonchliroq va qanaqa ham voqea muvaffaqiyat va g'alabaga oid xabarni bilishdan mo'tabarroq bo'lsin. (Shunga ko'ra), shoxlik nozirining ko'ngil ko'z gusi aqlni zang g'uboridan tozalagan va jahongirlik asbobi har bir ish Yuzasidan tayyor qilingan, xursandchilik bilan to'lib-toshgan shu kunlarda tangri yo'lida kofirlarga tamoman qarshi kurashmoklikning hukmi bilan Olloh dargohida bu niyozmandning xohishi shundayki, jangu jadal maydonida va g'azovot javlongohida falakni (ham) oluvchi va dunyoni kezuvchi samand otga javlon berib, islomning o'tkir qilichini va intiqom dengizini dushmanlar qoni bilan kyetma-kyet baxtiyor qilmoq zarur. O'sha baxtsizlik asari yaramas shialar (dili) ga iltijo qilib, ba'zi buzuq xayollar pastkash fikrlariga yo'l berganligi aniklangandan so'ng, mazkur orzu kuchaydi va mastahkamlandi. Xayrlik dilimizda nimaiki markazlashgan bo'lsa, (endi) oshkor bo'ldi. Do'stlik odatida bir-biriga badaidish bo'lish muqarrar dushmanlikdir. Shunday bo'lgach, adolat dastgoh ul janobni xrizgacha u hududga g'azovat qilish ishlarida (so'zlab) xushnid qilinganicha yo'q- (Endi eshiting): bu boshdan-oyoq saodatlik Yurishni amalga oshirish yo'liga kirishiddi va harakat qilindi: favj-favj zafar asarlik lashkarlarni buzg'unchi qizilboshlar tomon jo'natdik (va) urushda mag'lubiyatga uchraydigan (qizil-boshlar) ning aksariyati halokat jariga quladilar va xaroba xonasida qoldilar.

Ollohga shukurki, bir ming bir Yuzinchi, ilon yilining rabbial avval oyida ko'p qal'alar va takrorlab bo'lmaydigan joylar, xususan, Eron mamlakatining kalidi va Xurosonning darvozasi hisoblanmish Bolo Murg'ob viloyati bosib olindi hamda qizilboshlarning ko'pgina ishonchlik nomdor kishilaridan bo'lgan, ul mamlakatning hokimlari asir olinib, xilofot poytaxtiga keltirildilar.

U joylarda alangalangan qirg'inning kuchli o'tidan va jangu jadal shiddatidan Iroq va Xuroson ahdi qo'rquvga tushib, so'zlashdan qoldi va ashoblarning laqabini o'zlariga gumbaz qildilar va (buni) o'zlariga odob bildilar. Ular sunniy (mazhabi) haqiqatiga ishontirildilar, ularda (ilgari) shia nopokligidan bo'lak odob yo'q edi. Ul o'jar guruhning masjid va ibodatxonalari juma va jamoatning turar joyiga hamda toat va ibodat maqomiga aylandi. Minbarlarning eng balandi va manshurlar¹ vajhi bo'lmish "Toho va Yosin" ga bo'ysundirish va xalifai roshidinga bo'lgan ta'zim qayta tiklandi va ("Toho va Yosin") ning ovozi baland bo'ldi.

Bosib boruvchi askarlarning ta'qib kirib borishidan u joylardagi nodon kallalar shunday tafakkur va xayol tangligida, mahbuslik va uloqtirib tashlanganlik (holi) dalar kim, vatanni tark yetishdan va o'z jonidan kechishdan bo'lak boshqa biror muhim ish qilishga fursatlari yo'kdir.

(Bayt):

Hech kim uning toqat shukrini qila olmaydi,

Magar bizning tuhfamiz ojizlik va muxtojlik bo'lsa, Ammo (bandalariga) in'omlar beruvchi hazrat (tangri) ning inoyatidan Iroqning dalkusho maydonini qon to'kuvchi shamshir xayr mavjining buluti bilan nifoq ahlining nopok vujudidan Yulib tashlamaguncha rohat va osoyishtalik taxtida bir lahza ham xotirjamlikda o'tirtmaslik lozimdir. Ochiq ravshanki, agar shu maqsadni ro'yobga chiqarish yo'lida o'rtamizda o'zaro quvvati kuch va zuhr topsa va u bir to'da xaslarga nisbatan majbur yetadigan otash alangalansa, (unda) u baxtsiz toifadan bo'lak nomu nishon qolmaydi, balki u o'lkaning hamma tarafiga nur barq urib sochadi; saxiy millat ziyosining va shariat quyoshining jilolik nuri - tangri (bandalarini) qorong'ulik va zimistondan saklasin - barcha jahonning hamma bo'laklarida yarqiraydi va porlaydi. Quyosh va Mushtariy xar biri burjda samimiy holatda barqaror bo'lgach, qanday qilib ham shunday bo'lmasin. (Ular) muvofiqlik falaki va hamjihatlik osmonida

¹ Manshur - payg'ambar tomonidan xalqqa qarata imon keltirish uchun qilingan murojaatnoma.

yaqinlashish holatida bo'lganlaridan g'arib ishlar manbai va ajib yo'sunlar masdaridir. (Janoblari) islomiya firqasida hukm qilishda yagona (shaxs) bo'lganliklaridan (ular) taassub engini astoydil shimarishda hamda Yuqori martaba egasi bo'lganliklaridan taqvoda ham sa'y-harakat qilishlari lozimdir.

Ushbu voqealar xabarini yyetkazish va qon-qarindoshlik loyihasi (u janobning) mukdsdas xotarlari hursandchiligiga sabab bo'lur, deb ixlosmand va e'tiqod atvor bandamiz, mazkur g'azovatda ishtirok qilgan (va) bo'lgan voqealar tafsilotini mufassal biladigan Shohbekbiy elchilik rasmi bilan ul viloyatga Yuborildi. Elchilikka lozim bo'lgan marosimlarning ijrosidan xotirjam bo'lgach, (unga) tezlik bilan qaytishiga ruxsat berilib, ortiqcha ushlab qolmasalar va to'xtatib turmasalar.

(Hindiston shohi) Avrangzeb podshohning (Subxonqulixonga) yozgan maktubining nusxasi

Beqiyos odil (tangri) ga sanolardan so'ng (chunki) mulk va mol uning ulug'lik qudratining ato qilganlaridandir va koinot zarralari uning beqiyos kosining¹ (hamda) zavolsiz zilolining parvardasidir - son-sanoqsiz salomlar baxtiyor, maqtalغان payg'ambargaki, u odamzodga yanglishishning qop-qora tunida xidoyat nuri bilan rahbarlik qilib, ularni maqsadlarning sarmanzillariga yyetkazdi va uning kamyob iste'dodi mukammal, har narsadan xabardor, gunoxni kechiruvchi va hadya beruvchi xudovandning rahmatidan bo'lib, (uning) kibriyo asosi (xassasi) inson va ruhlar jonini silkitdi.

Ulug'lik va jamol saropardasi mahramning ul kamol topgan xonadoniga hamda jazo va xisob kunida gunoxsor (bo'lmish) qari va yoshlar jarimalariga shafi bo'luvchining shuhratlik ashoblariga ma'lum bo'lsinki, baland martabali, oliy xislatlik, Yuksaklik va shavkatpanoh, hashamat va shon-shavkat dastgoh, shijoat va botirlikni tamoman egallagan, shavkatlik va oliy xonadonning xulosasi, aziz va ulug' oilaning pokizasi, nomdorlik nurlarining zuhuri, baxtiyorlik alomatining niholi, falak hokimiyat uning gumbazi, ulug'lik doirasining markazi, jasurlik zarralarining yorug' nuri, davlat uzugining ko'zi (ya'ni Subxonqulixon) ning oydek munavvar ko'ngillarida maxfiy va pinhon qolmasinki, (ul) shavkatli va oliy xonadon pokizasining xonlik taxtida va hukmronlik yostug'ida qaror topganligining xabari munosib va buyuk qulog'imizga yetib kelganda, muattar bo'y iltifotimizning tabriknomasi bilan elchi Yuborishni istagan edshs

Ammo Muhammad Siddiq o'ta nodonligi va yoshlik g'ururi orqasida o'z mavqe andozasidan chiqib, o'z huquqini bo'ysunmaslik bilan almashtirib, o'sha yaxshilik yo'lini tutgan sarzaminda tugyon va isyon ko'targan edi va u tomonning yo'llari to's-to'polon hamda fitnachilar tartibsizligining xas va xashagidan toza bo'lmadi. (Shunga ko'ra) bu ma'ni (ya'ni elchi Yuborish) vaktincha kechikdi va bu ish ancha keyinga cho'zildi. Endilikda esa isyonning o'ti o'chgan va u tomon xududlarining notinch daraxti Tangrining tez esuv taqdir shamoli bilan qulagan ekan, jahonpanoh dargoqning yaqin kishilaridan, odobda azamat va falakdastgoh borgohning ogohning ogohi bo'lgan, shijoat nishon xonzod Zabardastxonni (u tomonga) Yubordikki, u (sizni) xonlik bolishi bilan (taxtga) utirishingiz hamda iqbol va komronlik taxtiga chiqishingizni tabriklash marosimini amalga oshirsin va u yerdan xashamatpanoh, shavkatdastgoh shodu xurramligining boisi bo'lmish ba'zi buyuk va shavkatli hodisalar hamda ulug' va baxtli voqealarning mufassal xabari bilan kaytib kelsin hamda muatgar bo'yli xoma (esa) bu (voqealar) ni zohir qiladi, (albatta).

(O'zimiz xususida quyidagilarni bayon qilamiz) bepoyon Hindistonning katta zamindorlaridan bo'lmish va fayz paydo yetuvchi ushbu (mamlakatning) chegarasidagi yirik hokimlaridan xisoblanmish Ronodan juz'ya olish niyati bilan jahonkusho bayroq va olamoro tug'dorulxayr Ajmir tomon ko'tarildi. Muham-mad Akbarni muzaffar qo'shinlar sardori qilib, u mazkur kofirni har tomondan iskanjaga olib o'rab olgan edi - u badnomni qirib tashlash uchun Yuborgan edik. U (Muhammad Akbar) yoshligi tufayli va tajribasizligi orqasida o'z qilmishlariga yarasha bo'lgan va nimaiki ko'rgan bo'lsalar ko'rgan toifalarning firib va aldovlariga uchib, uzoqni ko'rishlik vodiysidai Yurmadi, o'zini isyonga mansub qildi, o'z mavqei va martabasini bilmadi va shu sababli

¹ Kos - katta nog'ora, ya'ni osmon ma'nosida.

u tig' tuggan mujahhidlar va bahromkirdor tig' tutganlar dastidan Hindiston viloyatida hech bir yerda karorgoh va manzil topmadi (va) nochor o'zini Sivoning kofir, urushqoq o'g'li Singxga qarashli tog' oralig'iga - bu yerda olib bo'lmayditan qal'alar, baland qal'alar, daraxtlar bilan qrpplangan changalzor va Yurish mumkin bo'lmagan dushvor joylar ko'p urdi.

Mazkur Rono juz'yani to'lashda qat'iy turib olganidan va buni o'zining avlod-ajdodi uchun nomus deb o'lagandan so'ng, (ko'p o'tmay) juz'yani o'z xohishi bilan to'ladi. Shu vaqgda peshma-pesh (bizga) boj to'lovchi, farmonbardor va falakmador davlat(imiz) ning inoyat qo'lini ushlagan Bijonur voliysining Singxning zulmiga qarshi doimiy yordam so'rab qilgan arizalari jahonpanoh saroygga yetib keldi. (Singxning) Dehqan tomondagi ra'iyat va xalqqa qilgan zulmi adlu adolat peshgohida ma'ruzaga yetdi. Fayzli marhamatlarga shukurkim, ulug' molikul mulk (Tangri) jahondorlik eshiklarining kalidini va shahriyorlik vositalarining tartibini bizning azamat va qodir kaftimizga qo'ydi va ixtiloflarga minnatdorlikkim, olam hukmdori (tangri) (Hindiston) chegaralari va yo'laklarining va jumla jahon xalqlari matblablari xohishini ushlash jilovini bizning buyuk va ixtiyor ko'limizga tutdi. Keng mamlakat(imiz) ning o'lka va atroflarining sathi va chegarasini hamda ulkan viloyatlarning shaharlarini o'z himoyamiz bag'riga va mudofaa ihotamizga olib, yovuz va o'jar fitnachi toifalarning haqoratidan asrashdan boshqa niyatimiz yo'q. (Shuning uchun ham) jahondorlik hamma(imiz)ning zimmasiga lozim bo'ldiki, jahongir va olamni kezuvchi qo'shin va gardun misol va quyosh sifat chodir - oliy poyqadam(imiz) soyasini, Dehqan mulkining maydoni ustiga tashlab, aholisining osoyishtaligani ta'minlash va dushmani qo'lga tushirish hamda (mazkur) kofirni oradan ko'tarish zarur. Shu onda isyonchi olam bog'ini o'ziga teng ko'rib va ziklik changali hamda nadomat otashida erib, ul kofirning kuch va quvvati o'z ishida to'xtab va (uning) qudratu qodirligi xarakatda samarasiz qoldi. So'ng u (o'zining) pastkashligi va jinoyatlarini kechirishni so'rab arizalar Yubordi. (O'zi uchun) barcha vosita va iltimoslarni ishga solib, abadiy xalifatning osmondek baland rutbalik saroyi ostonasini o'pishga (ruxsat qilish)ni iltimos qildi. Shu bir-ikki yil mobaynida (o'sha) yovuz kofir nimalarni ham ko'rmadi: uning ko'p viloyatlari muzaffar nizomlik islom qo'shinlari otlarining oyog'i ostida poymol bo'ldi, bundan faqat sipoxlar taraddudiga joy bo'lmagan va shijoatlik jangchilarga jang maydoni hisoblanmaydigan g'or va chuqurliklarga mustasnodir; u (fitnachi) zindon hukmi va jahannam yo'lga egadir. Uning o'lkasi tasarruf ihota(miz) ga kirdi va g'alibkor davlat valiylari(miz) tomonidan bosib olindi va u urushda mag'lub bo'lgan xarobxonaga munosib bo'ldi. Bu aksizlik ishidan Yuz o'girib (kechirim so'rab) kelmoqchi bo'ldi. Ammo gullab-yashnagan Dehqandagi ozor chekkan bechora xalqni (o'z holicha) qoldirish maslahatdan bo'lmagani uchui jahonkusho azimat(imiz) shunga qaror qildiki, u tor-mor yetilgan, tag-tomiri bilan yo'q qilinadi, (toki) bu yerlarda qaytadan paydo bo'lmasin va uning istagi amalga oshmasin. Inshoollo taolo poyoniga yaqinlashgan ishlar (tez fursat ichida) saranjom topadi va fathu g'alaba hamda zafaru baxtiyorlik bilan biz kishvorkusho, tezYurar, jahonni kezuvchi otimiz jilovini xilofot taxti tomon iltifot bilan qdratamiz. Karamli muddao "ammo, Ollohning muruvvatini ularga (ham) ko'rsat" (oyati) ning taqrzosiga ko'ra, bulut tangrining marhamatlaridandir.

Nihoyasiz ilohiy ne'matlar shukridan so'ng, homa ba'zi yangi fathlar sharxini qisqa va lo'nda, toza va ajoyib uslubda bayon qiladi. Tangriga shukr va (undan) minnatdormizki, shu baxtiyor anjomlik kunlar Qashg'ar viloyatiga tutashgan joylarga qilingan Yurish deyarli g'alaba bilan tugadi. Tog'u tepaliklarning ko'pligidan u tog'lik erni bosib olishni tasavvur qilish maholdir va ulug' iqbolli sultonlarning (bu o'lkani bosib olishdagi) ishlarining sarishtasi doimo uni qo'lga kiritish mumkin emasligiga duchor bo'lgan edi. Nihoyat (bu o'lka) abadiy davlat(imiz) valiylariga nasib bo'ddi. Chumoli va chigirtkadan ko'p, surbyetlik va beboklikda sher va yo'lbarsdan ham battar (bo'lgan) qalmoq qavmiga qattiq tanbeh berildi va (bizning) qrnga tashna qilichimiz dahshatidan jang daryosidagi timsoxlar va urushqoq yo'lbarslar o'z boshlarini panaga tortdilar.

Shuningdek, Dekan mamlakatida kengligi va kattaligi bilan mashxur bo'lgan Jonda viloyat hamda (qo'shinlarning) behisoblighi va shon-shavkatlari bilan mag'rur bo'lgan u er chegarasidagi hokimlar ham bo'ysundirildi. Mamlakatlarni fath yetuvchi davlat(imiz) sof (qo'shinlarining) qaqshatg'ich zarbasidan

mazkur tor-mor qilingan zamindor ko'p urinish va kurashlardan so'ng xorlik hokiga o'tirdi va qochish vodiysini najot manzili deb bilib, qochish isnodini ixtiyor yetdi va islom lashkarlarining

goziylari qo'lidan qatl sharobini ichdi. Va jahondek keng ul joy oliy maqom dargoh bandalarining tasarrufi bilan oroyish topdi. (Shuning uchun ham) "Ollohga hamisha behisob, muttasil shukur bilan uning yetarli ne'mati uchun shukur qil va sof, barakali va astoydil, maqqash bilan uning to'la karami uchun (uni) makta".

Mazkur elchi (Buxoroga) yetib borib elchilik vazifasini ado yetgandan so'ng, uni ortiqcha ushlab qolishga rozi bo'lmay (uning qaytishiga) tez ruxsat yetsalar. Ddolat, insof va oliylik ravnaqi oqibati baxtiyor, oliy maqom ota-bobolarning maqtoviga sazovar yaxshi sifati bilan davr(ingiz)ga mansub bo'lsin.

Hazrat Subxonqulixonning Hindiston voliysiga yozgan maktubining nusxasi

Podshohni maqqash maktublarning ziynatidirki, sahifalar va elchilarning e'tibori shon-shavkat egasi bo'lgan shahriyorlarga qaratilgan. Uning maqtashga arziydigan donishmandligi va maktublarni bezashi (hazrat) risolatpanoh (Muhammad payg'ambar) ni madh qilish bilan (belgilanadi)ki, munosib o'rinlik va qudratlik xalifalar uchun maktublar va elchilar ixgiyori (undan) qolgandir. "Uning ulug' sunnati bilan: Alhamdulillahki, u o'z rasulini xidoyat yo'li bilan Yubordi va Muhammadga va hidoyat yo'lini tutgan uning avlodi va suhbatdoshlariga duo va salomlar bo'lsin!"

Ammo, so'ngra ularning oqil ra'i shahriyorlik burchi Yulduzining rahnamosi, nomdorlik durjining gavhari, saltanat taxtining zebi-ziynati, hashamat masnadining bezagi, podshohlik nurlarining matla'i, zillillohlik sirlarining xazinasi, iqbol va ulug'lik joyining husni, ulug'vorlik va buyuklik saroyi to'risining ko'rki, xilofot martabalik, adolat xislatlik, KayYun darajalik, Mushtariy manzillik, jasurlik va shijoatning to'plami, buyuklik va ulug'likka shuhrat beruvchi ul aliy iltifotlikka so'z shulki, kamoli birdamlik to'g'risida bayon qiluvchi va samimiy hamjihatlikdan xabar beruvchi ajoyib

muhabbat uslub maktubingaz shariflik soatlar va baxtiyor onlarda ikbolan yetib kelib, marhamatlik ota-bobolar davridan to shu vaqtgacha muttasil davom yetib kelayotgan qadimiy aloqalar va samimiy munosabatlarni mustahkamladi hamda (ularga) sobitlik baxsh yetdi. Mazmunidan to'la g'alabalar anglashilgan bu hissiyotdan yangi-yangi viloyatlarning bo'ysundirilganligi va ko'pdan-kup mamlakatlarning olinganligi ochiq-oshkora bo'lib, tamom shodlik va so'zlab bo'lmaydigan quvonch (hosil) bo'ldi. Shuningdek, ravshan bo'ldiki, aksariy kaltabinlar itoat va bo'ysunish bo'yinbogidan bosh tortib (va) "Sening ahlingdan emas" (degan) maslak yo'lini tutob olganlar. Shubha yo'qki, bu ahvolning oqibati va jazosi xayol makridan qutilaoladi, chunonchi, ularning ro'zgorida darxol tartib totgan xulosa osoyishtalik bilan to'lib-toshgan shod-xurramlikdan uzoq va olislashtirilib, (ular) g'urbat g'ami ga giriftor bo'lib qolganlar (va) to hanuzgacha bu dori (qalampirning) ofatlaridan mukofotlar ko'rmokdalar.

Hozirgi vaqtda o'rtamizda kamolot darajada bo'lgan xalqlar munosabati va doimiy muvofiklikka nazar tashlansa. Bu yerlarda har jihatdan ro'y bergan voqealar (shulardan) iboratki, vaqqiki bu Tangri dargohidagi niyozmand faxrlanishga loyiq xilofot poytaxti (bo'lmish) Buxoro va Movarounnahrqa qarashli boshqa yerlar xilofotiga muyassar bo'lgach, qubbatul islom Balx viloyatida Abdulmansur maydonga chiqib, bir qancha kun davomida Yuzsizlarcha g'avg'o va fitna g'uborini sochdi. Bu besaodat ko'p hosil daraxtining mevasidan tog'iy olmagandan so'ng, uning o'rnini Snddiq egallab ba'zi kaltabin va ko'toh andishalarning rahnamoligi bilan aqlsizlik va adolatsizlik rasmini o'ziga munosib bildi (va) zulm va bedodlik qoidasin ilgari surdi. Shu yo'sinda ul viloyatning xalqi kun sayin o'zlarining ojiz va niyoz Yuzlarini mazlumlarga navoz ishlar ko'rsatuvchi bu (oliy) dargohga kdratib, faryodimizga yeting, deb talab qildilar hamda (bu hakda bizga) nasihatimiz va maslahat so'zlari yetib kelib turgani sababli gaflat paxtasini quloqqa pardapo'sh qilib (bu talabni bajarishdan) aslo bo'yin tovlanmadi va ul xayrli joyga Yurish qasli muruvvatli dilimizdan joy oldi. Ammo, shu asnoda byetsizlik dashtidagi sargashta Anushta Xorazmiy meros mamlakat(imiz) xududlarining yaqinida paydo bo'lib, sahroda istiqomat qiluvchilar va cho'lni vatan tutganlar o'rtasida parishonlik bo'lishiga sababchi bo'lgan edi. Bu qora niyatlikni daf yetish va uning adabini berib qo'yishlikdan zarurlikdan eng muhim va lozim (ish) deb bilib, osmondek (katta) lashkar bilan u to'polonchi aqlsiz poda ustiga tashlandik. Lashkarning

muqaddimasida turib (dushman) saflarini buzib Yuboradigan bahodirlar va mardlarning dodini beradigan jangchilar guruhi oliy amrga binoan, u toifa ustidan ustun kelib, birinchi hamladayoq barcha son-sanoqsiz va jamiy behisob kishilarni yashin tezligida anglatuvchi tig'ning yovuz suvidan o'tqazib do'zoh qarorgohi tomon jo'natdilar; (dushmanning) qolgan saflar(i) esa oldinma-kyetin qochishni ixtiyor qilib, (va) fisqu fasod bilan liqto'la kallalar uchun ayni oqibat bo'lmish yo'ldan borib badarg'a kyetdilar.

Shu on munavvar ko'ngilda joylashgan mazkur qubbatul islom tomon yo'lga tushildi. U baland, qo'rqinchli qal'aning atrofiga osmon hashamatli chodir o'rnatilganda Siddiq va uning tarafdorlari sarosimaga tushib, qal'adorlik qurolini va odobda ustivorlikni o'z omonliklarining garovi deb bilib, o'q va to'plar ramzi ustida ko'p o'ylamay va fursatni kechiktirmay faqirona tavajjuh bilan asir tushdilar. Ular xususida nimaiki muqarrar bo'lsa, qaror topdi. Xotir(imiz) ul viloyat ishlaridan xotirjam bo'lgandan so'ng qaytmoq-maqtovga sazovordir (maqomi) ning mazmuniga ko'ra, cheksiz inoyatimiz Turon tomon iltifot yetdi, iqbol va ulug'lik markazi (bo'lmish Buxoro) ga krytildi.

Ammo, gumroxlikni o'ziga kashf qilgan Anusha o'sha vaqxda Humoyun qo'shinining Balx hududi tomon kyetganini eshitiboq ba'zi la'nati mal'unlar hamroxligida va Xo'jaquli singari shaytonbachcha birodarlarining shaxsiy ig'vosi bilan fursatni g'animat deb hisoblab, Buxoro tomon Yuzlangan edi. Eshitilgan voqealar kayfiyatida juda larishonlik va tushkunlik sodir bo'ldiki, (lekin) shu xil g'amginlik va tushkunlikda ham o'zbilarmonlik bilan qat'iy xdrakat qilindi. Ko'p bor islom lashkarlari shamshirining damidan o'lim qonini Yutgan xorazmliklar tangdil va kamhafsala bo'lgan edilar. (Hozirda) ular bundan ko'z Yumib, yoshu qarilari... {?}. Oqibatda bu cheksiz raxmatlarga muntazir uchun Tangrining inoyat nazari bilan aynan shunday bo'ldiki, uning qudrat barmog'i g'azab milini ul ofiyatbinlarning ko'ziga tortdi; ularni zohiran kuchli, aslida esa ko'r va nobino qilib qo'ydi.

Shu vaqtgacha xorazmliklar jogirnishinlik (ya'ni vassal) dulida shunday intizomga egadirlar va ularning umrlari doimo sarkashlik qorong'usi va gumroxlik zalolatnda o'tgan. Va ul qaro Yuzli deb atalganlar mardi-maydonlar qilichlarining yarqirashi bilan qo'rqqolqarcha, boshlarini yo'qtak tomon burib (va) yo'klik sarmanzili tomon qo'yib jahannam qa'rida muqim bo'ldilar. Shuningdek, qozoklarning tamom ulusi iqomat yo'lvda va istiqomat yostig'ida muqim va mustaqim bo'lib, Dashti qigtchoq chegarasini qo'riklashga buyurilgandirlar.

Va qalmoq qabilasining sardori bo'lmish Abukey ko'p quloq burashlar va had-hisobsiz tanbexlardan so'ng barcha ko'chmanchilar va qabilalar bilan birgalikda boshini itoat bo'yinbog'iga tiqib, doimo xizmat qilish yo'liga va bandalik tariqaga o'tdi.

Bundan tashqari, Rum o'lkasiga qarashli uzunligi va kengligi (e'tibori) bilan mazkur er (Rum) ga teng bo'lgan Qaramon viloyati jahongarlikka lozim bo'lgan ko'p tadbirlar va behisob harakatlar bilan "qancha shukr qilsang (ne'matimizni) shuncha ziyoda qilaman"ning mazmuni bilan farmon(imiz) ostiga kirdi.

Va yana, Qoshg'or tomonidan bir qancha boshliq va sardorlar oliy ostonada lutfan qabul yetilib baxtiyor bo'ldilar (va) ular u tomonning voliysi va hukmronining sodiqlik va e'tiqodni anglatuvchi ma'lumotnomasini keltirib (bu oliy dargohni) poyqadamlari bilan munavvar yetdilar.

Shuningdek, (shu) bo'y (ham) taraldiki, shu vaqgda, u adolat samarasining munavvar ko'ngillariga yomon asarlik shialarga qarshi zo'r jihod va g'azot dag'dag'asi tushibdi. Biz ham birlik va hamjihatlik Yuzasidan tamoman xayrlik bo'lmish bu ishga azm qilamiz. Ammo, to hanuzgacha u shavkat panoxga qdtor kofirlar tufayli xotirjamlik muyassar bo'lmagan ekan, biz mazkur niyat Yuzasidan peshqadamlik qilib, guruh-guruh muzaffar asarlik lashkarlarimizni bebosh qizilboshlar ustiga Yubordikki, muxlis, vafodor elchingiz (bu) voqealarning suratini ko'rli (va) undan so'ng ruxsat olib qaytib kyetdi.

Shu kunlari jangovar sipoxlarimizdan bir guruhi farmonga muvofiq u diyorga bostirib kirib Boloi Murg'ob viloyatining yigirmata mo'tabar qal'asi va ularning hokimlari bilan birga qo'lga kiritdilar. Shu ondayoq ul joylarning xalqi tilini "Toho va Yosin"ni¹ o'qish, xalifai roshidinlarga ta'zim yo'lida tobe'lik qilishga ochib, asxrlarning laqablarini o'zlariga qubba qildilar.

¹ "Toho va YOsin" - "Kur'on" dagi ikki (20-va 36-) oyatlarning nomlari bo'lib, ularning bu yig'indisi Muhammad payg'ambar nisbati sifatida ishlatiladi.

Bayt:

**Qo'l va tildan nimaiki kelsa,
Uning shukrini qilishlikni ham
uhdasidan chiqmoq zarur.**

Bas, do'stlik va hamkorlik munosabatlarining hususiyatlarini qo'riqlash borasida (shu) munosibki, so'nggi kunlarni ham oqilona ravishda (bir-birimizga) elchilar va maktublar Yuborib turishga sarflab ajoyib hamjihatlik ravnaqini oshirmoq kerak. Shunga asosan podsholik ishlaridan va sultonlik xizmatining qonun-qoidasidan ogoh bo'lgan, e'tiqodni kuchaytiruvchi, xonazod bandasi Nazarbiy dodxohni u tomonga (Hindistonga) jo'natildiki, toki huzurlariga yetib borgan vaqtda elchilik odobining muddaosi hamda vakillik odatining shart-sharoitini bayon yetib va anglatib, do'stlik asosini va hamjihatlik qoidasini mustaxkamlasin va kuchaytirsin. Muqarrarki, (unga) tezroq (qaytishiga) ruxsat berib, tutib qolish va kechiktirish xohishini kilmasalar.

Intiqom shamshiri va qonxo'r qilich islom dini dushmanlarining tomiridagi qonlaridan hamisha qizil va qip-qizil bo'lsin, pok parvardigor haqi.

**Hazrat Xalofatpanox (Abulfayzxon) ning Hind viloyatiga
tabrik Yuzasidan Amoratpanoh Sultonbiy Qushbegi elchiligi
orqali yozib Yuborgan maktubi**

Tangriga shukurlar va (undan) minnatdor(miz)ki, koinotni barpo qilgan va mavjudotlar parvardigori (tomonidan) in'om (qilingan) sultonlikning barchaga barobar fayzi va bulut fazlidan - "ayt, Olloh mulklar moliki; u xoxlagan (kishi) ga mulk ato qiladi" (degan) yaxshi oyatning dalili bilan insonlarning maqsad va xohish daraxti shoxchalarining g'unchasi oliy daraja va yaxshi martabada - xoxlagan (kishi)imni aziz qilaman" fotihaning xushbo'y isi bilan yashab, ular turmushining rivoji va taraqqiyotiga vosita bo'lmoqsa. Umid - istak niholi, ulug'lik va shavkat, Yuksaklik va baxt ko'chati, qudrat va iqbol shajarasi, ulug'vor, xodim, oliy dargohning oliy maqomi hashamat va adolat ravnaqi, saodat va sharofat ramzi, iltifot va marhamatning payti, hazrat Olloh "li ma'olloh"¹ xabarlarining masdari fuqaro va ulamoning bosh panohi, fuzalo va xalqlar qarorgohi, arshi a'lo manzillik va falak martabalik (janob) ga hamisha okeandek karam, dengizdek marhamat va hazrat karim ul-akramlikni "men seni er Yuzida xalifa yetdim (toki) xalqlar orasida haqiqatni hukm qilg'il" (oyati) ning ijrosi bilan va "Yuqori daraja (maqom) ga ko'tarish" (oyati) ning taqozosi bilan doimo serunum yetib, kishvarkusholik bayrog'ining mohchasini (oychasini) portlasin, tangri himoyasidagi ul davlat xayrixoxlariga (bir) ishbiston (osoyishtalik baxsh yetuvchi) bo'lsin.

"Ollohga shukr qilish (bilan) ne'matlar ustiga ne'matlar ko'shiladi". Qudratli va yagona hazrat (tangri) ning iltifot marhamati bilan davr kelinchaklarining xurshid ruxsori ia zamon qizlarining qamar orosi javhar va la'llar bilan huzurusurni bezadi.

Shu xush va intizom o'rnatilgan kunlarda "U - Olloh marhamati, uni xoxlagan (kishi) ga beradi" degan (oyat) ishorati bilan hojatlar qozisi (tangri) dargohidagi hojatmandning baxtli zotligadan va barakasining ziyodaligidan shaharlarla yashovchilarning muddaolar chexrasi va mamlakat xalqlarining peshonasi farog'at va osoyishtalikning gul-gul ochilishi hamda omonlik va tinchltlsning naqshi bilan tamom zebu ziynatlandi. Fuqaro ahvolining chamani va ra'iyatning umid gulshani (bizga) xayrixoxlarning yordami bilan jabr shamoli va to'fon tug'yonidan salomat bo'lib, hamisha eminu omonlik boisi bo'lmish munavpar zotamizning sihat-salomatligi tilga olinish darajasiga yetdi.

Bu mislsiz hadyalarning shukronasi bilan muattar xotiri(miz) ning mulohazasi va fayzlik ko'ngil manzuri shulki, o'z maqsadinigina ko'zlab piyoda Yuruvchilar va maqsadsiz maydonda joyida turib qolganlar maqsad bisotida va talablarning katga yo'lida umid Yuzlarini dilorom ot ustida (bizga) qaratib, farzin Yurishda hodisalarni band va filni mot qilishni (bir-biridan) farq qilmadilar hamda do'stlar yig'inida umid ko'vachasidan totli va lazzatli bo'lib, talxkomlikka

¹ *Li ma'olloh - so'fizmga oid termiilardan bo'lib, "Olloh yilan yaqinlashib, birlashib kyetgan" degan ma'noda.*

Yuzlantiruvchi mastlik qultumlar va (kishini) ikkilantiruvchi sog'irdan besaranjom bo'lmadilar.

Baxtiyorlik bilan egizak bo'lgan shu vaqtlarda do'stlik gulistonining sevinchli mayin shabbadasining elchisi u buyuklik saroyining to'rida taxtda o'tiruvchi va adolat ayvoni sufasidagi taxtga munosibning davlat quyoshining tulu'i va adolat nurlari paydo bo'lgani haqida xabar keltirdi. Bu xabar xotir bo'stoni rayhonlariga tozalik va ko'ngil bog'lari sunbullariga ravnaq baxsh yetdi; dil g'unchasi sadbarg (Yuzbarg) bo'lib ochildi. Va boshdan ohirigacha saodatli bo'lgan ul do'st ogoh (podshoh) zotning salomatligining quvonchidan ko'ngil tinchlik va sevinch boisi ziyoda bo'ldi.

Nihoyatda sidqidillik bilan ul oliy janob xodimlarining tinchligini istayman. Karim (tangri) ning oliy janob marhamatlaridan bu bandanavoz, musulmonlarga xayrixoh, hushyordirki, unga karamlik ota-bobolarimiz va ulug' ajdodlarimizdan meros bo'lib qolgan bu oliy himmatlik va komronlik muyassar bo'ldi va abadiy bo'lib qoladi.

Buyuk ota-bobolarimizning rizolik yo'li do'stlik va (oliy) maqsad qoidalarini mustahkamlash bo'lib, elchi va maktublar Yuborib, muvofiqdik va haqqoniyatni izhor qilish ekan, lozim va zaruri shulki, bizning qayta tiklangan va avlod va farzandlarimizga taqdim qilinadigan rasm-odatimiz (ya'ni do'stligimiz) o'z xususiyatini yanada kuchaytirgan holda vojib bo'lmog'i kerak.

Shu ma'nini hosil qilish uchun amirlik panohi, viloyat dastgoh, shak-shubhasiz davlatxoh, to'g'ri e'tiqodlik, marhamatga loyiq, xonazod inoyatiga qobil; avlod-ajdodidan tortib oliy ostonamiz g'uborini tobe'lik ko'ziga to'tiyo deb bilgan, ajoyib odoblik va maqtovg'a arziydigan ahloqlik, mulozimatning qoida va dasturini yaxshi tushunadigan, adab ta'limi va ta'zim odobini biladigan Rustambiy Otaliqning o'g'li Sultonbiy dodxohni elchilik (ramzi) bilan va firuzbaxt taxt(ingiz) ni tabriklash vajhidan u tomonga elchi yetib tayin qilindi, borib kamol hamjihatlik xususiyati sharoitlariga rioya qilib, birlik rasm-qoidalarini ko'ngildagidek natijalik qilib va mustahkamlab, so'ng qaytadi.

Qachonki, (huzurlariga) tashrif buyurishdan mamnun bo'lib, bandalik lozimatini o'rniga qo'ysa, unga topshirilgan earur ishlardan nimaiki eshitilsa quloq berib (unga) iqbol darajasini (ya'ni qabul yetib baxtiyor qilishlikni) munosib ko'rsalar.

Xilofot va komronlik qunlari abadiy va davomli bo'lsin.

Pok parvardigor haqi!

Hazrat Xalofatpanoh (Abdullaxon)ning Muhammad Nazarbiy Dodxoh, elchiligi Yuzasidan Hind podshosiga yozgan maktubi

Quvonchlik davrimizning saodat va iqboliga zebu ziynat muqarrar bo'lsin! Shod-xurram ayyomimiz Yuksalish va shonu shavkatga muyassar bo'lsin!

Adolat va saodat bo'stoni, hashamat va baxtiyorlik gulshani, shohlik nurlarining matla'i, shahanshoxlik falakining Yulduzi, saxovat va layoqat jam'ining xulosasi, shon-shavkat sahifasining unvoni, osmon qadrlik Yulduz, iqboli balandlikning porlar gavhari, olamni yorituvchi oftob, adolat va haqiqat osmoni, karam va ra'iyatparvarlikning jahonni Yurituvchi to'lin oyi, birdamlik poyasini mustahkamlovchi, do'stlik darajasini balandlatuvchi, kuragoniy (ya'ni Temur) xonadonining namunasi, CHingizxon oilasining zubdasi (ya'ni Akbarshoh) tangrining iltifotlari shu'lasidan, Ollohning xayru saxovat gulidan, xudoning yaratuvchilik karomati nurlaridan baxramand bo'lsin! Ulug'lik va zafar osmoniniig yorug' Yulduziga saodat sharafi bilan jahongirlik yo'ldosh bo'lsin!

Kalom oshnolik va vafodorlikka sabab bo'luvchi muhabbat asos marosimlarni ado qilgandan so'ng haqqoniy, oliyjanob fikrimiz o'z mehr jilosini namoyon qiladiki, muattar islik havoning mushk-anbar taratishdan olam jannat rashk qiladigan holda bo'lgan bu qutlug' oqibat kunlarda muvofiqlikni asos qilib olgan haqshunos xotir (imiz) "Bu Olloh fazli, xoxlagan (kishim) ga beraman va tangri buyuk fazllar egasi" (oyati) ning mufassal (va) haqqoniy mazmuni bilan xudoning buyuk "vadi'a" si¹ bo'lmish Xalofatning muhim ishlari tartibidan xotirjam bo'ldi. Ollohga shukur va (undan) minnatdormizki, (ushbu) oliy qalamravning aholisi va xalqi oldida orom va osoyish eshigi kushoyish bo'ldi.

Bahor yomg'iri kabi behisob va osmondagi Yulduzlardan ham ortiq Turon mulkinning to'qson

¹ Vadia - saqlash uchun berilgan buyum. Omonat.

ikki o'zbekiya firqasining bir kdncha ming el va usuli ilohiy fazlning fayzi bilan itoat va farmonbardorlik xalqasini jon quloqlariga osib (bizga) tamoman tobe' bo'ldilar va bo'ysundilar; karam (imiz) ehsonidan xursand va mamnundirlar.

Ijrosi vojib farmonga muvofiq mamlakat chekkalarida istiqomat qilib, qadim zamonlardan tortib shiorlari jangu jadal va (xulq) atvorlari qatli-om bo'lgan qozoq va qoraqalpoq va qirg'iz firqalari doimo nifoq bilan to'la kofir qalmoqlarga qarshi g'azo qilib shon-shavkati behisob (bo'lgan) makonga ko'plab asir va son-sanoqsiz mollar Yuborib turibdilar. Zafar nisbatlik uzangiga payvasta bo'lgan aholi va (saltanat) xizmatkorlarining jamiyati hamshu darajadagi, pok shariatning mustahkam qonuni va baxtiyor millatning buyuk rasmi a'yonlar va fuqarolar o'rtasida ravshan va mustahkamdir.

Shu xil martabaga yetishilgandan so'ng "YAxshilik qil, tangri senga yaxshilik qilgani kabi" ulug' (oyat) ning mavridi bilan ulug' xohishimizning barcha himmati" (unga) nima munosib bo'lsa Yuzaga keltir" - ya'ni elchilik va elchiliklarni hamda kamol aql egasi (bo'lgan) fozil vositachilarni Yuborish bilan er kurrasining har bir eriga va moviy osmon ostida yashovchining har biriga hamda (barcha) xaloyiq holi va ahvoliga sarf qilindi; ayniqsa, nomdorlik bisotining u tanlagan (janob)ning shod-hurramga to'lib toshgan xuzuriga (elchilar Yuborish yo'lida sarf qilindi). O'tgan kunlar va o'tmish oy va yillardan boshlab hurmatlik ulug' ajdodlarimiz - tangri ular yotgan joylarni to qiyomatgacha dorussalom qilsin, - o'rtasida bu maq,tovga munosib odatga rioya qilingan. Agar ularning aksariyati va ko'pchiligi makon va manzil (nuqtai nazari)dan bir-biridan uzoq bo'lib, o'rtada haqiqiy jismoniy ajralish (bo'lgan) bo'lsa hamki, ammo do'stlik va hamjihatlik e'tibori bilan elchi va nomalar Yuborishlikni ruhoniylar uchrashuvlar noibliginosh noibi deb o'ylab, (o'zaro elchi va nomalar Yuborishni) davom yetdirganlar.

So'z shulki, ruhiy yozishmalarda manzil uzokujgi bo'lmaydi, buni eng muhim deb bilamiz.

Saodatning boshi, qutli oqibat (ul oliy janobning) oliy maqom shohrta taxt va qudrat masnadiga o'ltirganligi xabaridan arjumand bisoti va tamom shodu xurramlik Yuz berdi, chunki qanday davlat bundan yaxshiroq va qanaqa ham ehson bundan shirinroq bo'lsin!

Tangri marhamatining yordami va marhum ulug'lar pok ruxdarining madadi bilan zebu ziyinat va sha'n-shavkat bilan umr kechirganlarning behisob sharafi (ularning) noiblaridan holi bo'lmasin, gullab-yashnayversin, uning mevasi merosxo'r bo'lsin.

Va yana, olam bezagi (podshoh) fikrida maxfiy va pinhon qolmasinkim, yaramas shia firqasi o'zlarining yomon xulq atvorlari asosida nomaqbul shior paydo qilib kundan kun yolg'onna orttirish va safsatabozlikni kuchaytirishga intilmokdalar. Shuningdek, haqiqat ham qattiq azob berib og'riydigan kasalga sababchi bo'lgan shialar haramayn-sharafayn (Makka va Madina) - tangri ularning sharafini ziyoda qilsin (bu tabarruk joylarni aylanish niyati har dilda va bu oliy ostona yerlar tuprog'ini o'pish umid-orzusi har bir fikrdadir) yo'lida "tariqi mustaqim" va "vojibi ta'zim"ga g'ov, to'siq bo'lib, Ka'ba muridlari va Makka muxlislarini tan olmay va haqorat qilib ularni tahqir qilmokdalar.

"Unga Yumshoq so'z qilinglar" (degan) sharaflilari oyatning taqozosi bilan jannatmakon, maqtovgaga sazovor xoqonlarning qoidasi (bo'lmish) tariqi muloyim va nasihat yo'lini o'zimizga birinchi darajali yo'l tutib, do'stona maktubni topshiruvchi, amirlarning tayanchi, shijoat dastgoh, dushmanlikni bitiruvchi, jang maydonida firibgar lashkarlarni enguvchi, g'azovot g'olibi, shohona marhamatlarni parvarish qiluvchi, ziyaraklikda ogoh, rizojo'ylik yo'lidan qilcha ham tashqariga chiqarmay kuchi jangovar tabiatli bo'lishiga qaramay, o'tkir fikr va hozirjavoblik bilan ziyonatlangan, avlod-ajdodlaridan tortib qudratli shoxlarga manzuri nazar bo'lib kelgan Muhammad Nazarbiy dodxohni - u ko'pincha zarur xizmatlar va podshoh-likning muhim ishlarini tartibga keltirishga tayin yetiladi - yo'ldan ozgan, adashgan ul toifaga nasihat qilish jihatidan Yuborgan edikki, borib ularning (bunday) xulq-atvorlarini yo'q qilishda sa'iylik ko'rsatgan. Mushorulilayh oliy ostonani olish bilan baxtiyor bo'lgandan so'ng ma'lum bo'ldiki, (shialar) islomga tobe'lik qilmaganlar. Binobarin, shoxlik ehsonidan parvarish topgan Xorazm viloyatining voliysiga, nihoyatda farmondor bo'lishlikni taqozo yetuvchi, o'z jonini saqlash shukronasining tuhfasini sifatida (oliy) ostonaning barcha bandalari bilan birlikda u qavm ustiga (bostirib borishga) amr qildikki, (ular) Mashhad, Astrobod va Nishopurgacha borib, kyetma-kyet hujum va talon-taroj qilib, u tabiatan yomon xulqlar fig'oni (ko'kka) chiqarsin. Va (yana) bir tomondan, mang'itiya va turkman

jamoalariga buyurdikki, ular Marv hududidan borib, shialarning hayot tomirlarini qirqib tashlab, ko'plab asir va o'ljalari keltirsinlar. "Sizlarning qo'lingiz bilan tangri ularni o'ldirsin, azoblasin, ularni xorlasin va sizlarga ular ustidan g'alaba bersin" (degan oyatning) dalili bilan istaymizki, davlat va iqbol (hamda) daryodek oquvchi behisob zafar asarlik askarlar bilan Turon mulkini zafar nisbatlik uzangi ostiga olib (u tomonga) qarab Yuramiz. Ishbilarmon amirlar va ixlosmand oqsoqollar shunday maslahat berib, arz qildilarki, ana shunday "kasiri g'animat"li g'azo Yurishi Yuzasidan ziyarak davlatxoxlardan birini din va millat masalasida (biz bilan) qadimdan buyon muvofiqlik va hamjihatlikda bo'lgan, (ul) oliy maqom va xalofat taxtiga munosibning shodlikka to'la huzurlariga Yuborib, ogohlik berilsaki, porloq shariatni mustahkamlash va baxtiyor millatni kuchaytirish uchun barcha tog'dek basavlat mujohidlari va jangovar, muzaffar muborizlari bilan u tarafdin yo'ldan ozgan toifa ustiga otlansalar, toki shon-shuhrat konining har ikki gavqari (ya'ni Abdullaxon va Akbarshoh) o'zaro bir-birlariga yordam va madad berib u toifani oyog'idan qutlasalar. Va ularning diyorini (shunday) islomobod qilsalarki, (bu) yaxshi nom to olamning inqirozigacha jahon sahifasida qolsin va ziyorat qiluvchi va yo'lovchilar osoyishtalikda yo'l bosib o'tib, murod ka'basiga yetishsinlar.

Bu ma'ni ta'bi (mizga) ma'qul tushib, gap-so'z va (ba'zi bir) ishlar bo'yicha mazkur bandaga ishonch bor edi, uni shu maqsad Yuzasidan hamda osmondek baland taxtga baxtiyorlik bilan o'tirishlarini tabriklash uchun oqilona (ish) bo'lsin deb, shod-hurramga ziyoda bo'lgan huzurlariga ravona qildik. Umid (imiz) qagiyki, osmondek (baland) taxt poyasiga yetib borib sharaflanish baxtiyorligidan so'ng podshohlikning turli ishlaridan xabardor bo'lish uchun (uni) humoyun ko'rinish bilan sarafroz bo'lib, arz kdelgan (har bir) gapiga quloq solsalar va iimaiki arz qilsa, oliy quloklariga vositasiz eshitilsa. Va, shuningdek, o'z aziz xotiralarini u tomondan ham elchi va maktublar Yuborishga tavajjuh yetsalarki, (bu) do'stligimizning abadiylikiga sabab bo'lsin.

Hamisha baxtiyor kunlar bo'lsin, poki parvardigor haqi!

Abdullaxon O'zbekka birlikni kuchaytiruvchi maktub bntildi

(Abdullaxon), oliy martabalik va ulug' saxrvatlik, g'alaba va qudratga molik, Yuksaklik va shavkat egasi, qaxramonlik va sardorlik maydonining suvoriysi, insof va adolat darajasining eng Yuqorisi, ulug' va oliy oilaning pokizasi, shon-shuhratlik va buyuk xonadonning tayanchi, ravshan ilohiy shu'lalar taraluvchi joy, ogoxlik nurlarining zuhr yetgan eri, shijoat va hashamat ustunlarini baland yetuvchi, botirlik va azamatlikka asos solgan, izzat va iqbol yerda (ya'ni Buxoroda) taxtda o'ltiruvchi, qudratli va shavkatli saroyning ko'rkidirki, "yaratilish tabiatidan oliy himmatlarga ega va ulug' ne'matlar bilan fayz topgan baxtiyorlikka xos bo'lgan".

Qit'a:

Abdullaxonning uzugi va tig'ining

qimmatini orttiruvchi

Tig'ining umid oynasidan zangini kyyetkazishdir.

Bo'z oti mardlik maydonida sherning ishini qiladi,

Uning qora (tusli) oti jang daryosida

timsah maqsadlidir.

(Uning) "Davomli ravishda mustahkam uning muhabbat asoslari barqaror bo'lsin va yaxshi tartib asosida tashkil topgan uning davlati doimiy bo'lsin". (Abdullaxonning) iltifotli maktubida va ajoyib mazmunli xatida do'stona va xos aloqalar, muhabbat va yakdillik vositasi, ya'ni yaxshi xabarlar va do'stlikka oid so'zlar yozilgan va bitilgandir. Yaqinlik nisbatini va sobiq muhabbatni kuchaytirish va mustahkamlash hamda samimiy sadoqat qoidalarini barpo qilish to'g'risida so'z Yuritilgan ekan, amalga oshdi; sof ko'ngildagi armug'on va dil ravshanlik samarasi barpo va zohir bo'ldi; yakjihatlik va birdamlik asosi mustahkamlandi hamda do'stlik va yakdillik asoslari tartib topdi.

Muqaddas olam nuri bilan va tangrini dilga jo qilish odatining alomatlari bilan naqshlangan munavvar ko'ngillarining oynasiga va kunduzdek ravshan xotiralariga maxfiy va pinhona bo'lmasinki, podshohlik taxtiga o'tirgandan to ikkinchi asrning boshlanishi bo'lgan hozirga qadar abadiy (ya'ni tangri) qudratning madadi va samoviy quvvatning yordami bilan xalqchil xotiramizda

shunday jilva namoyish qildiki, saltanat va hokimiyat hamda qudratlilik va jahongirlikdan maqsad molu dunyo jamlash hamda nafsoniyat bahrasiga va jismoniy lazzatlarga berilib kyetish emas, balki cho'ponlik marosimlarini yoklash va posbonlik lavozimlariga qadam qo'yishdir. Shuning uchun (ham) tangri dargohidagi bu hojatmandlikning xatti-harakati va tutgan yo'li - do'stu dushman hamda xeshu begona bilan muloyim va mehribon hamda iltifotli va hamjihatda bo'lishdan boshqa narsa emasdir, xotirimiz hamisha barcha xaloyiq va jumlai jahonning yaxshi ahvolda va osuda holda bo'lishiga sarflanadi va qalbdagi orzumiz ana shu oliy maqsad va oqilona ishga qaratilgan.

Buyuk va oliy Haq shohid va tangrining kafilligi kifoyadirki, rub'i maskun (ya'ni er sharining to'rtidan biri - quruklik bo'lagi) o'lchovlarining va tog'u biyobonlarda sayr qiluvchi sayyohlarning katta mamlakat va olamning "chohardonagi" (yetti iqlimning to'rt iklimida joylashgan) deb ta'riflagan va uch tomondan Daryoyi muhitga (ya'ni okeanga) tutashgan Hindiston mamlakatlarining zabt va fatx qilinishi xohish va havasning taqozosi bilan bo'lmaydi, aksincha, himmatimizning maqsadi - jabrlanganlar rioyasini va mazlumlar himoyasini xotirada tutishdan boshqa narsa emas. Shu sababdan Humoyun himmatimiz qay tomonga boqsa davlat va iqbol-istiqbol(imiz) tomon azm qildi hamda muborak azimatimiz qaysi tomonga qaratilmasin, fathu zafar shoshilinch ravishda baxt-tole ko'rsatdi.

Ko'ngillik odatimiz va rozilik tabiatimiz Tangrining barcha bandalariga nisbatan shunday ekan, ulug' tangri dargohidan madad topguchilarning buyugi, u saltanat dastgoqga (ham shu zaylda bo'ladi). Shuning bilan birga, tomonlar o'rtasidagi do'stlik va o'zaro muhabbat qoidalari haqqoniy va kuchlidir; qadimiy yaqinliklar (nasabiy) bog'lanish¹ bilan qo'shib kyetgandir. YAxshilikni bilgan donolarga ma'lumki, muhabbat va do'stlikni tiklash ishida shu xil munosabatlarning birigina kifoya. Bas (bu) barcha xohishlar ham bo'lgach nega ham haq (va) haqiqat ravishlik nazar do'stlik va hamjihatlikdan bo'lak narsani manzur tutsin. Ma'lumki, bu muvofiqlik va do'stlikning barakali samarasi olam va olamdagi (barcha) kishilar ahvolini hamda jahon va jahonda yashovchilar holining tartib-intizomiga vosita bo'ladi. Elchilar va nomalar Yuborishga to'sqinlik qilgani xususidagi imo-ishorat esa qarchand uzoqni ko'ruvchi aql nazarida bu xususda so'zlamalik so'zlashdan ko'ra yaxshiroqdir. Ammo, u to'sqinlikdan ko'z Yumushlikni bu o'rinda so'zni cho'zish singari nomuvofiq deb bilib, din akobirlari ulug'larining naqli bo'lmish ushbu qita bilan kifoyalanildi.

Qit'a:

"Tangrini - "sohibi farzand", deb ataganlar".

"Payg'ambarni - sehrgar deb aytganlar".

"Tangri va payg'ambarning xar ikkisi ham (malomatdan) najot topmagach".

"Bas, qanday qilib men najot topaman?"

Tangriga shukurki, ijod va barpo yetilgan subh gulshanining, ya'ni saltanat egasi bo'lishning boshlanishidan va saodatlik saltanat yorug' nuri chiqishining ibtidosidan boshlab, nazarimizning xohishi doimo dinu millatning shavkati yo'lida hamda haqiqat va ishonchni mustaxkamlash borasida bo'lib, mulku dinning yetazakligi tufayli Humoyun saltanatimiz darajasining Yuksakligi va kundan-kun taraqqiy topayotgan davlatimiz bayroklarining balandligi bizning kamol dindorligimizning katiy dalili va yorkin hujjatidir. Tangri barchani o'z irodasi bilan mustahkamlik va sobitkadam qilsin! Oliy taxt sadrnishinlari bo'lmish adolatli sultonlarning tamom himmatlari pok hazratning (tangrining) ajoyib omonati (bo'lmish) butun xalq va barcha xaloyiqning eminu omonlik beshigsda bo'lishi yo'lida ekan, ular ilohiy ibodat lavozimida va turmush yaxshilanishiga xayrixoxlik ko'rsatishda astoydil harakat qildilar. Shunga binoan, bir qancha oliy mikdor sultonlar va qudratli hokimlarga tegishli bo'lgan bu keng va ulkan mamlakatlarda shu muddat ichida tartib va intizom o'rnatishda sa'iylik qilindi. Tangri dargohidagi bu hojatmand (o'z) holiga shomil bo'lgan Xudoning inoyati bilan mamlakatlarning barcha ishlaridan, ya'ni bo'ysundirish ishlaridan batamom bo'shadi. Islom nurlari tulu ztgan vaqgdan to shu kunlargacha jahongir sultonlar otlarining tuyokdari va farmonraYu xoqonlar qilichlarining yarqirashi bu makon va bu joylarga yaqinlasha olmagan. (Bu joylar) ahli imonlarga maskan va vatan bo'ldi; ahli qufr ya'ni hindlar va islomdan

¹ Bu yerda har ikki podshohning temuriylar xonadoniga mansub ekanligi nazarda tutiladi.

bebahrularning kanisa va ma'badlari ishonch arboblarning toat masjidlariga va ibodatxonalariga aylantirildi. Pok va oliy Tangridan minnatdormizki, dil nimaki xohlagan bo'lsa, bu intizomga va tuzalishga Yuz tutdi hamda muddaomizga muvofiq tartib-intizomga tushdi va saranjom topdi. Hindi askarlarning barcha sardorlari hamda bo'yin tovlaganlari va boshqalar itoat xalqasini e'tiqod quloklariga ilib g'alaba bilan shuhrat topgan askarlarimiz safiga kirdilar va (shu bilan) turli xalq guruxlarining o'zaro aloqalarini o'rnatish va tartibga solish amalga oshdi. Biz ham "yaxshilik qil, tangri senga yaxshilik qilgani kabi" degan (oyat) ga sodiq bo'lib, barcha tavajjuhuzimni mehribonlik qoidalarini kuchaytirishga va adolat asosini ta'sis yetish hamda g'amxo'rlik nurlarini tarqatishga sarf yetib, karam va ehson buluti tomchilaridan hamda fazlu iltifot yomg'iri qatralaridan omonlik bog'iga va xalqpar umidiga tozalik va ravnaq bag'ishladik.

Va lutflik xotirimiz himmatining oldiga qo'ygan maqsadi shu ediki, bu muxim ishlardan butkul bo'shagach, Tangrining kuzatiigi va to'g'ri yo'l ko'rsatishi bilan, Daryoyi Sho'r Kambey qo'ltig'i orollariga kirib olib fitna qo'zg'atishga bosh ko'targan va xaramayn-sharafayn (ya'ni Makka va Madina) - (tangri ularnish sharafini ziyoda qilsin) ni ziyorat qiluvchilarga jabr qo'lini cho'zib, barchani ko'plab o'ldirib, ziyoratchi va tujoratchilar yo'lida g'ov bo'lib turgan kofir faranglar ya'ni portugallarga (qarshi) Tangrining madadi bilan o'tlanib bu yo'lni horu xaslardan pok qilinsa.

Lekin ma'lum bo'lmokdaki, Iroq amirlarining ba'zilar o'z voliylariga nisbatan beixloslik maqomida bo'lib, ularning oliy martabalarga ko'garilishlariga sabab bo'lgan yaxshi aqidani ko'ldan berib, ba'zi beadabliklar qilganlar. Haqiqatchi xotiramizdan (shu ham) o'tdiki, ravshan peshonasidan saodat nuri va ikbol toleining zoichasidan safar yo'li ko'rinib turgan nomdor va baxtiyor farzandlarimizdan birini u tomonga tayin qildik. Toki ularga yordam ko'rsatib xotirjam bo'lmaguncha boshqa biror ishga karamaymiz.

Ayni vaqtda, Rum (ya'ni Turkiya) sultoni ota-bobolarning (mavjud) axdu itgifoklarini "go'yo bo'lmagan", deb o'ylab, Iroq voliysining zaif ahvoliga nazar tashlab necha bor qo'shin Yuborgan. (Eronlilar) sunnat va jamoatning bosh yo'lidan toygan bo'lishlaridan qat'iy nazar payg'ambar nasabligimiz vajhidan xolis payg'ambar xonadoni, ya'ni Eron tomon Yurish kilib yordam ko'rsatamiz, tokim bu (o'tmishdagi) ota-bobolarimizning o'zaro tanish-bilishligiga manzur bo'lsin.

Alalxusus, (aynan) shu vaqtda ma'lum bo'ldiki, Eron hukmdori yordam va madad so'rab, Aliquli Sulton Hamadon o'g'lini tuhfa va hadyalar bilan (huzurimizga) jo'natibdi. Niyatimizning oliy himmatiga vojib va lozimdirki, Iroq va Xuroson tomonga qdrab Yurishimiz lozim. Xotirimizga (yana) shunday fikr ham keldiki, u saltanat egasiga (ya'ni Abdullohga) nisbatan qadimiy vaqglardan beri do'stona aloqa va yaqii munosabat mavjud ekan va sayidlik panohi va taqvodor Mir Quraysh orqali muhabbat uslub maktubning Yuborilishi bilan do'stlik odati va birlik qoidasi yangidan mustaxkamlangan ekan, Xuroson xududi iqbol chodirining hiymagohi bo'lganda hamda oliy va ulug' chodir o'rnatilgan vaqtda u saltanatpanoh ham o'z viloyatlaridan Yurib, bu hududga lozim (va) maqbul buyuradilar bu o'lka buyuk va aliy ikki daryo (ya'ni Akbar va Abdullaxon qo'shinlari) ning qo'shilgan (ya'ni uchrashgan) hamda porloq va ravshan ikki baxt Yulduzining chiqqan joyi bo'lsin (va) elchiYu maYuublar vositaligisiz do'stlik va yakdillik asoslari yanada mustahkamlansin. Akobirlar ko'ngil xazinasidan yashiringan ba'zi dilovuz so'zlar va haqiqatomiz sirlar hamda to'la fayz beruvchining (ya'ni Tangrining) in'om-ehsoni bilan iste'dodga yarasha qo'lga kiritilgan xudojo'ylik va haqparastlik sharxi do'stlik majlisida zikr qilinadi va ul shavkat egasining muattar xotiralarida porlagan nafis ilohiy haqiqat hamda oliyjanob ogoxlik ham (o'shanda) anglashiladi. Xayotdan xulosa va baxtiyorlikning zubdasi - insoniy qiyofadagi suhbat va ruhiy mujassamlkdagi do'stlikdir. (Shunday ekan), tangrining ikki mumtoz qilganlari va buyuk dargoxdagi ikki nazarkarda o'rtasida, bu ma'ni (ya'ni uchrashuv) haqiqatga aylansa, bu shubhasiz, fayzning va umum fazilatning boisi bo'ladi.

Tangrining inoyati bilan bu orzular ro'yobga chiqqan zamonda Oллоhga manzur bo'lganlar va tangri shod yetganlarning ximmati nom chikdrish va xalqlar ustidan hokimiyat o'rnatish bo'lmay, balki tangri rizoligini holis qilish bo'ladi. Shunga asosan, haq ko'nglimizda o'rnatilgan do'sgaik haqidagi (fikrlar) navqirondir. Umid shulki, ul janobning orzu va maqsadi ham shu bo'lsaki, qaysi bir tomonda hakjo'ylik va xaqtalablik ortiq bo'lsa, o'zga tomon uning xotir rizoligini lozim deb bilib, kamoli yakjixatlik maqomida bo'lib, uning to'g'ri yo'lidan chiqqama.

Birdamlik va ittifoq(imiz)ning nisbati olam xalqlariga ma'lum va oshkor bo'lgan shu kunlarda

Iroq va Xuroson hokimiga yordam va madad berish Yuzasidan nimaiki bizning va sizning to'g'ri mushohadamizda bo'lsa, u pinhonaliqudan zuhr olamiga chiqmog'i lozim.

Shohrux Mirzo farzandining masalasi xususida¹ muhabbat bilan uzr-ma'zur yozilgan ekan, insofni ixtiyor qilgan xotiramizga ma'qul tushdi. Haqiqatan (ham) nomi zikr qilingan (Shohrux Mirzo) yoshligi va o'zboshimchaligi orqasida kamakllilik va noto'g'ri mulohaza yo'lidan borishi bir qancha nomunosib ishlarning kelib chiqishiga asos bo'ldi. Ularning (ya'ni qilmishlarining) har biri uning ishi shu darajaga borib yetishini talab yetdi: birinchidan, Shohrux Mirzo kaltabinlar ig'vosi bilan bizga itoat qilish lozimini va bo'ysunish marosimini tamoman mensimay qo'ydi; ikkinchidan, biz va u oliy martabalik janobning o'rtamizdagi mavjud bo'lgan mustahkam do'stlik va yaqinlikka nazar qilmay, o'z xoli va martabasi Yuzasidan nisbat berilishi mumkin bo'lmasa ham u ulug' dastgohga ya'ni Sizga beadabona qarashi turdi; uchinchidan, zimmasiga qaror diniy va dunyoviy vazifalar qo'ya oladigan buzrukvor bobosiga Mirzo Sulaymonga nisbatan ana shunday yo'l tutdi (qarshi kurashdi). Unga nisbatan sodir bo'lgan har bir tanbeh ilohiy qismat hissini va tangri ilhomining farmoyishidir. Hozirda, Shohrux Mirzo g'aflat uyqusidan bedor va mastlik g'ururidan xushyor bo'lib, marhamatimizning barqaror tayanchiga iltijo qildi va qo'l uzatgan ekan, uning holiga karam va lutfni imtiyoz deb bilishdan boshqa amr xotirimizga kelmadi. U buyuk dastgohning do'stlik va yaqinlik marosimlaridan ham umid shulki, uning xato qilmishlariga ko'z Yumib qarasalar.

Muhabbat asoslarini mustahkamlash va do'stlik qoidshshrini kuchaytirish jihatidan ifoda panoh va hikmatlik, yaqin xayrixoh kishilarning sarasi, ishbilarmon kishilarning tayanchi Hakim Xumomki, rostgo'y muxlis, to'g'ri muomilalik murid va mulozimlik qilgandan berli yaqin mulozim bo'lgan (va) uning uzoqlashishini hech vajxdan ma'qul ko'rmagan edik, elchilik rasmi bilan (huzuringizga) Yubordik. Bizning mulozi-matimizda unga berilgan nisbat haqiqat bo'lgani uchun u muddaolarni o'zgalarning vositasiz arz joyiga yyetkazadi. Agar janoblarining sharaflari majlislarida ham bu uslubga rioya qilinsa, o'rtamizdagi so'zlashuv go'yo vositasiz bo'lgandek bo'lardi. Shafqatpanoh jannat dastgoh Iskandarxonning - Tangri qabrini (hamisha) munavvar yetsin - voqeasini so'rash jihatidan sayyidlik panohi, naqobat nasab, bu mamlakat ulug' sayyidlarining ulug'laridan, ruhoniylar ruhoniysi Mir Sadrjahonni tayin qilgan edik (lekin) ba'zi xayrlik ishlar sababli kechikib qolgan edi, shu vaqtda nomi zikr qilingan hikmatpanoh hamroxligida Yubordik. Tuhfa va hadya namunalarini esa alox.ida tushuntirishlar bilan xos kishilarimiz ulug'i Muhammad Ali orqali jo'natdik. "Bir-biringizga hadyalar Yuboring, (tokim) bir-biringizga do'st bo'ling" (degan) porloq (hadisning) taqozosi bilan ish qilib, doimo o'zaro bir-biriga elchi Yuborish va tuhfalar hadya qilish tartibi yo'lga quyilmog'i lozim.

Larizod kabutarlarning Farg'onadan talab qilinishi va ularning Yuborilishi hamda (qushlar) ishqibozi Jayyibning kelishi sababli qanot sohiblari (kabutarlar) quvonch va sevinchga kelib, yakjihatlik va do'stlikning xushbo'y hidini iskatdi.

Agar bu parrandalarning parvozigga tavajjuh birinchi nazarda o'yin va tamoshoga bo'lgan tavajjuhdan ortiq bo'lib ko'rinmasa hamki, lekin ikkinchi nazarda, kabutarlarning charxi va o'yini "arbobi vajd"larning (ya'ni xudoga nisbatan ishq sohiblarining) shavqqa bo'lgan nisbati va zavqqa bo'lgan munosabatidan darak beradi hamda yaratuvchiga tavvajjuh qilishning sababi bo'ladi. Hazrati Vojib taolo ko'ngil sirlaridan ogoh emasmikinkim, yaratuvchi jamoliga boqishda goho shu ish misolidagi suriy mashg'ulotlar pardadan ortiq bo'laolmaydi va haqandish xotirimiz tanho va ko'rinib turgan par bilangina kifoyalanmaydi, albatga.

Umid shuki, muhabbatning mo'tabar sahifalari va do'stlikning shonli elchilarini Yuborish bilan doimo ixlos silsilasini uyg'otgaylar va ixtisos (ya'ni xos, samimiy munosabat) asosini ta'sis yetgaylar.

She'r:

Noma "ixtisos" so'zida bo'ldi tamom,

Vassalomu valikrom.

¹ Bu yerda Buxoro qo'shinlari tomonidan asir olingan Muhammad Zamonning vafoti haqida so'z boradi.

**Haqiqatni izlovchi jahondor, tog'dek savlatlik, adolatparvar, ilohiy soya osmonining
yulduzi, shahanshoxlik
konining gavhari Jaloliddin Muhammad Akbarshoh
G'oziyning Turon mamlakatining sipohdori Abdullaxon
O'zbekka xitobnomasi**

Qudsiy asos (muqaddas) shukr yaratuvchigaki, u o'z yaratuvchilik qudratining kuchi bilan bu xilma-xil olamni o'zining suvari ilmiyyasidan¹ iborat bo'lmish bir qancha voqea-hodisalar bilan birgalikda qorong'ulik maxfiyxonasidan yorug'lik olamiga keltirdi hamda kishilar toifalarini goh payg'ambarlarning va payg'ambarlar oliysi Rasulning - ularning hammalariga tangrining salavoti va salomi bo'lsin - pok zotlaridan bo'lmish ma'naviy rahbarlar hukmi ostida irodiy birlikka jipslab, ularga intizom va hamjihatlik bag'ishladi va goho esa ulug'lik borgohining ustunlari bo'lmish dunyoviy taxt bezovchilarining qudratli hamlisi bilan ularga tartib berib, kuch bilan amalga oshgan birlik orqali bu ko'rinib turgan olamning qonun-qoidasiga oroyish berdi.

Maqsadning katta yo'lidan boruvchi karvonboshilar (ya'ni payg'ambarlar) ruhiga olam-olam hamdi sanolar bo'lsinkim, ular bu ma'nini tanlagan xudojo'ylarni va bu borliq olamda yashovchi bandalarni gumrohlik changalidan va ixtilof biyobonidan ihtido va hamjihatlik dorulmulkiga olib kirib, maqgovga arziydigan muvaffaqiyat va oqibati baxtiyorlik bilan boqiy xilvatxona (ya'ni jannat) tomon shoshildilar.

Olam-olam ilohiy ko'maklar va samoviy yordamlar faqat zamon axvolini Fisku fujur g'avg'osidan va baxtsiz xodisalar falokatidan saqlaydigan. Uzlarining hamma ximmatlarini ittifokda bo'lgan barcha xalqlarning eminu omonligi yo'liga qaratib. xarobalarni tuzatish bilan olam obodligi uchun intilayotgan davr urug'lari va buyuklariga xosdir.

Va zamona uchun saodatlik va ko'ngil uchun shodlikdan iborat bo'lgan sevinchga to'liq va xursandchilikka shomil vaqtda dilni oluvchi, gullab-yashnagan Kobilda hamjihatlik nigoristonining namunasi bo'lmish nafis va musaffo lavhani (maktubni) ko'rish hamda do'stona va tanlangan debochani o'qishlik bilan dilxushlik va xurramlik paydo bo'ldi.

Samimiy do'stlikning toza hidi hamda ochiq ko'ngillik va dilxoxlikning muattar bo'yi yaratilgan bog'lar gulzoridan (ya'ni maktubdan) hamda ma'ni va mazmunlar rayhonidan esib, u fayzlik hushbo'y yangi ruh bilan tozalandi va jannatdek gullagan ko'ngil beandoza ravshanlik topdi. Muhabbat va qadimiy do'stlik bog'lari gullab-yashnab kyetdi hamda samimiylik va hamjihatlik asosi mustahkamlandi.

Bu maqtovg'a sazovor xush odat (ya'ni o'zaro maktublar Yuborish) aslida ruhoniylar uchrashuv va so'zlashuvdan iborat bo'lib, faqat ugina mushtaq dillar shodligini orttira oladi va sof ko'ngil sevinchining ziynati bo'la oladi. Bu xush odat Yuzma-Yuz o'tirib qilingan majlislar va ochiq-oshkora suhbatlarning mislsiz badali hisoblanishi mumkin.

Sulh asosini mustahkamlash va hamjihatlik chashmasini tozalash yo'lida har ikki tomon ahamiyat bersin deb, xushbo'y homa bilan yozilgan va "Hindiqo'h o'rtamizda bo'lsin" (degan) so'zlar "ma'qul nazarimizda jilva qiladi. Ma'lumki, (paygambarlar) bu mavjud va fasad olamida muhabbat va hamjihatlikka taalluq bo'lmagan narsaning paydo bo'lishini maqsadga muvofiq deb ko'rsatmadilarkim, koinot silsilasining intizomi ana shunga (hamjihatlikka) bog'liq va aloqadordir. Va xar qanchonki, bu ma'ni qudratlik borgoh ustunlari bo'lmish sultonlar tabaqasi davrida zohir bo'lsa, (bu holda) hamma vaqt molu mulk barakali, samarali va yaxshi natijali bo'ladi hamda ming-minglab aqoli va (turli) sinfdagi (inson)lar sihat-salamatlik beshigida orom topadilar.

Sulx marosimlarini izhor yetishda va do'stlik lavozimlarini amalga oshirishda bizlarga peshqadam bo'lmoqlik kerakkim, o'tgan hokimlarning ko'pchiligiga qarama-qarshi o'laroq, barcha haq talab himmatimiz subhi saodatning ochilgan vaqtidan boshlab doimo hamma tabaqalar bilan yaxshi munosabat va samimiy aloqada bo'lish yo'liga qaratilsin. Va har qancha bu voqiyning (ya'ni

¹ Suvari ilmiyya - tasavvufga oid termin bo'lib, "borliq olam", "barcha mavjudot" demakdir.

do'stlikning) shabbodasi (ya'ni tashabbuschisi) u ulug' zot bo'lsalar, u vaqtda bu xil munosabatlarni saklash va bu zayldagi aloqalarni himoya qilishlik bizning himmat zimmamizga yanada ko'proq lozimdir. Binobarin, shu kunlari Eron hokimi kddimiy tanish-bilishlikni va sobiq oshnolikni nazarda tutib, YOdgor Sulton Rumluni Yuborib yordam berishni iltimos qilgan ekan, (bu iltimos) qabul qilinmadi. Va yana, Shohrux Mirzo sovuq iqlim viloyatlaridan birida -Kobilda yoki Kashmir yo Savod Bujir va yoxud Tiroxda jogirga ega bo'lish orzusini qilgan edi, yaqin qo'shnicilik mulohazasini qilib, uning iltimosi ijobatga olinmadi, unga Malva viloyatida jogir berdik.

Shuningdek, Qandahor mirzalarini oliy dargohga chaqirib, qadimdan imperiya(miz)ga kirgan bu viloyatni (Qandahorni) qo'riklash bobiriy mirzalarga tayin qilindiki, mabodo Turon ko'shinlari bu yerlarni Eronga tegishli deb o'ylab, (unga) qasd qilmasinlar va u baland shavkatlikning davlati bilan imperiya(miz) o'rtasida jiddiy kelishmovchiliklar voqe' bo'lmasin.

Va yana, daydi badtabiatlardan biri "men Shohrux Mirzoning o'g'liman" degan da'vo bilan Badaxshon Ko'xistonida qo'zgonon ko'targan. Udiyorning zamindorlari ham unga ko'shilganlari holda harchand iltimosnomalar Yuborib, yordam so'ramasinlar, (ularga) iltifot qilmadik, tokim (u) badbaxtlik dashtida sargardon bo'lsin. Demak, so'z ustidan chiqish oliy himmat uchun zarurdir. Modomiki, "sulh" ning bosh harfi o'rta tashlangan ekai, ko'ngil shuni istaydiki, bu voqeaning shakli shunday ma'nida amal topsinki, ulug'larning ishi - tangrining qilmishi bo'lsin.

Haqiqatan ham, agar ko'ngilni zavklantiruvchi bu so'zlarning asl ma'nosi elchi va nomalar Yuborishliqda o'z ifodasini topsa, qanday yaxshiki, oliy joyni (ya'ni uchrashuvni) muqarrar qilmoq kerak, toki bu qarorgoxda hamjihatlik bazmi bezalsin va vositachisiz hamda o'zgalarsiz diniy va dunyoviy maqsadlar, shakliy va ma'naviy matlablar sof, beg'ubor so'zlarda, to'gri-haqiqiy talqinda ravshan bo'lsin.

Muborak qulog'imizga yetdiki, Panjob hududida bo'lishimiz barcha bo'htonchilarga "bu do'stlik asosiga qarama-qarshi bo'lgan ish", deb aytishlariga bahona bo'lgan. Xudo ko'rsatmasinkim, ko'ngil xilvat saroyida bo'lmagan ish til peshgohida zuhr topsa, taqdir va tahrir qilingan narsa unga qarama-qarshi holda amalga oshsa. Bu diyorning havosi va sayru shikori (ko'ngilga) xush kelgan bo'lishiga qaramay, xotirimizga (shu narsa) keldiki, doril-hilofot Agra tomon Yursak, toki bexuda so'zlovchilarning tili bog'lansin.

Shohrux Mirzoga nisbatan hamon xotirimizda g'ubor bor, deb yozilgan so'zlar (chuqur) mulohaza qilindi. Ilohiy nurlarning matla'i va yaxshi va sof xulq-atvorlarning zuhr yetgan joyi bo'lmish baland martabali hokimlar va oliy shavkatlilar o'rtasida, hech qachon, hanuzgacha tenglik ruhi va do'stlik ta'bi qaror topmagach, boshqa guruhlar orasida qanday ham qaror topsin. Alalxusus, qilmishiga sabab yoshlik va nodonlik bo'lgach, necha afv va kechirimning zilol suvi bilan Yuvilmasin. Va u (Shohrux Mirzo) o'zboshimChaligi orqasida bu oliy xonadonga (ya'ni Akbar davlatiga) nisbatan qilgan gunohi tufayli uning mukofoti

o'laroq g'urbat biyobonida sarsonu sargardon bo'ldi. Bu tomonga panoh tortib kelgan vaqtda uning peshonasida afsuslanish alomatlar borligi ko'rindi.

Va Shohrux Mirzo va Muhammad Hakim Mirza farzandlarining bu davlat ostonasida iltijo qilib kelishlari u oliy va shavkatlik pok xonadonga muhabbatning alomatidir, deb ishora qilinibdi. Bizga tegishlik, xos kishilarning bu tomonga kelishini qanday qilib shunday tasavvur qilasiz? Muhabbat va hamjihatlikning taqozosi bilan fatxlar tafsili homa vositasi bilan yozilgan ekan, biz buni u oliy zot yaxshi niyatlarining natijasi deb hisoblab, hushvaqt bo'ldik. Aziz farzand (Abdulmo'min) yoshligi tufayli o'ziga nomunosib birmuncha ishlar qilibdi, bundan ko'ngil qolib, do'stlik yetagiga chang o'tirishi mumkin, deb va buning uchun uzr-ma'zur aytilib do'stlik qalami bilan bitilgan (va) Maalono Husayniy kel-tirgan gaplarga kelsak, elchi kelishidan oldin yo'lda suvga cho'kib kyetganidan maktub mazmuni ma'lum bo'lmagan edi. Haqiqatni tanlangan xotirimiz bu voqeani eshitishdan afsuslandi. Qadimiy do'stona munosabatlar hech qachon shu xilda haqiqiy do'stlik qonun-qoidalari bilan tartib topmagan va intizomga kirmagan ediki, mabodo biror bir narsa bo'lsa hamki sadoqat yetagiga malomat g'ubori o'tirmasin. Farzandlar o'z haqiqiy otalariga, xususan u oliy dastgoxga erkalik qilgach, majoz padarga nisbatan bu ma'ni va Yuz bersa nima bo'libdi?! Farzandlik baxt shuki, ota rizosi farzandning himmat burchi bo'lib, buni asrashda u astoydil harakat qiladi.

Ishbilarmon elchilarning vositasi bilan bir qancha marta qaror topgan buyuk ahdnomalar va

sharaflik shartnomalar haqpisand xotiramizda hamon jilolangan va naqshlangandir. Musulmonlik rasmi va valine'matlar odatiga ko'ra, do'stlik va yakjihatlik ustunlarini abadiylashtirish uchun haqiqatni ixtiyor yetgan va himmat xislatlik ommaga uning (bu xildagi sa'i harakatlarning) o'ndan biri ham yetarlik kofiydir. (Yuqorida) ba'zi Yurishlar Ahmad Ali O'taliqning kelishiga qadar kechiktiriladi, deb yozilgan so'zlar (ma'nosi) tushunildi. U jahongashtaga ruxsat berilish haqiqati sharif quloqlariga yetib borsa, (u shundayki) ruxsatdan so'ng, oliy zot va ogohdil bilan uchrashishi haqidagi zarur amr ham qilindi. Agar muqaddas joyga yetib borib uning (Ahmad Ali O'taliqning) rostgo'y tilidan sadoqat sirlari va muvofiqlik nazokatlari u oliy gavharga ma'lum bo'lsa, savob andish ko'ngillarida yashiringan har bir irodani pinhonlik ichidan (chiqarib) ishga soladilar va do'stlikni mustahkamlash lozimligi yo'lida qanday yordam xaqiqatni ixtiyor qilgan xotirlariga kelsa aytinlarki, bu munosib intilishda nur porlaydi. Tangriga shukurlar (bo'lsin)ki, farmonravolik taxtiga o'ltirgan vaqtdan to hozirga qadar - hozir ikkinchi asrning o'ninchi yili subhe iqbol ravnaqining avvali hamda buyuk bahor gullashining ilk davridir, - bu tangri dargoxdsan (iltifotlar) so'rovchining barcha haqiqat asos niyati shuki, o'z g'araz-maqсадlarini nazarda tutmay, doimo jahon xalqlarining tartib va intizomi yo'lida sa'i harakat qiladi. Va bu saodat partov fe'li-atvorning samarasidan bir qancha Yuqori darajalik hukmdorlar o'rgasida (ilgari) bo'lib olingan keng Hindiston mamlakati tasarrufimizga va iqtidorlik ixotamizga kirdi. Va yana, kungurali tog'lar va mustahkam qal'alar hamda mushkul joylarda kibr va kabrli yerdagi hokimiyatga itoat qilmay, dushmanchilik yo'lidan borgan inson tabaqalari yaxshi niyat(imiz)ning taqozosi bilan kyetma-kyet itoat yo'lga kirdilar hamda turli inson guruxlari uchun - ularning bir-birlariga nisbatan qarama-qarshi kay-fiyatda va muholiflik fe'l-atvorda bo'lishlariga qaramay, o'zaro aloqada bo'lish munosabatlari paydo bo'ldi.

Durust (niyat) va rostgo'ylik hamda yaxshi ishlarning natijalaridan bo'lmish diloviz so'zlar to shungacha yetib kelgan ekan, nochor Tangri ne'matlarining ba'zilari haqida - xudoga shukurlar va odil tangriga maqto'vlar bo'lsin - bayon qilib, yakjihatlik bazmini shodlik bilan bezatiladi. Muqaddas olam nuri bilan jilolangan qo'ngil oynangizga mahfiy va yashirin qolmasinki, shu kunlari buyuk qo'shinning Panjob mamlakati tomon kirib kelishi sodir bo'ldi. Garchi (bu Yurish) Yuzaki karalganda bu o'lkaning sayri va shikori bo'lsa, ammo (aslida) mustahkam va ustivorlikda teng va misli yo'q, orombaxsh va latofatda uzoqni ko'ruvchi donolarning zarbulmasali ham ma'qul tushishi mushkul bo'lgan va to shu zamongacha davr sultonlarining poyi qadami yetmagan, ko'ngil(ni) oluvchi Kashmir viloyatini bo'ysindirish ham mahfiy fikrda bor edi, (chunki) u mamlakat hokimlarining adolatsizligi qudsiy qulog'imizga yetgan edi. Samoviy madad bilan basavlat baxrdirlar va shon-shavkatlik g'oziyalar andak fursat ichida u mulkni tasarrufimiz ihotasiga kiritdilar.

Magar u erning hokimlari jangu jadalda kam-ko'stlik ko'rsatmagan bo'lsalar ham, haq asos niyatimiz faqat yaxshilikdan iborat bo'lganidan (g'alaba) xush chehra bilan namoyon bo'ldi va o'zimiz ham tangri (biz uchun) yangitdan ato qilgan qutlug' ravishli mamlakatga borib, parvardigorga shukrni bajo keltirdik.

Va yana (Panjob mamlakatiga kirib kelishdan maqsad) Kobilning sayru shikori va u xursandlik ishrat saroyning gashti edi. Kashmir tog'larining eng uzoq chekkalari va Tabatda sayr qilib va u ilohiy san'at nigoristonining nodir (manzara)larini ibratbin ko'zimiz bilan ko'rib, bir-biriga tutashgan tog'lar va turli-tuman baland-pastliklar hamda o'nqir-cho'nqirlar bilan chegaralangan Pakli va Damtur viloyatlarining yo'li orqali osmonni sayr qilish har bir fikr va balandlikni o'lchash xayoli bu yo'llardan o'tishlikni vahimali va mushkul deb biladi - qo'shinimiz dilga ma'qul tushgan Kobilga yetib keldi.

Haqparast xotirdagi mahfiy fikrlardan biri shuki, mamlakati ro'zi afzunung (ya'ni Hindiston) g'arbida Daryoyi Sho'r sohilida joylashgan va o'z qo'l ostidagilarga adolat yo'lini tutmagan Tata hokimiga hushyorlikni oshiruvchi birinchi nasihatlar qilinsa, toki u farmonbardorlikning asosiy yo'lga rahnamo bo'lsin va agar baxtning madadsizligi natijasida shinavanda nasihatlariga quloq osmasa, u keng mamlakat va u farovon o'lka bo'lmish bu viloyatni adolatlik farmonbardorlarning biriga gopshirsin. Va akli raso va uzoqni ko'ruvchi hamda (nasihatlariga) quloq beruvchi bo'lmagach, nasihatimiz dostonni afsona deb o'ylab, o'zboshimChalik kayfiyati bilan ozginagina akldan ham ajraldi. Munosib lashkarni u o'lka tomon Yubordik va ixlosmand bahodirlar har

xususda tayyorgarlik va taraddudga ahamiyat berib, ikki yilga yaqin muddat ichida xoh daryolarda (bo'lmasin) va xoh sahrolarda (bo'lmasin) ayrim-ayrim jangu jadal qildilar. Haqiqatni ixtiyor yetgan barcha niyatimiz jahon ahlining farovonligiga qaratilgani uchun hamma yerda zafar va g'alaba e'tiqodli kelajagi bor ul guruhning (islom lashkarlarining) holiga munosib bo'ldi va "muomalani bilmaydigan va uzoqni ko'raolmaydiganlarning ishi hamisha barobardir", degan qadimiy qrun-qoidaga binoan u erning hokimi ustiga shikast tushdi. Va uning ta'bida saodatlik asosi bor ekan, omonlik istab va axdu paymon qilib davlat voliylari qaroriga kirdi va u ulkan mamlakatning hammasi hamda bu daryoning barcha qal'alari meros mamlakatga qo'shildi. Va har qancha jangu jadal qilganiga qaramay xizmat(imiz) ga musharraf bo'lgach, uning peshonasida saodatmandlik alomatlarini yana ko'rib, zo'r (va og'ir) janglar bilan qo'lga kiritilgan u mulkni qaytadan unga iltifot qildik.

Savobandish ko'lgidda bor niyatlardan biri - Bujir va Tiroh atroflaridagi mustahkam tog'larda makon qurib, doimo Turon yo'lidagi karvonlarga tajovuz qilib turuvchi, qurtu qumursqalardan ham ko'p bo'lgan hayvonsurat va vahshiy tabiat afg'onlarning tanbeh va adabini berish edi, bu ish ham adolat taqozosi bilan munosib ravishda amalga oshirildi. (Ularning) ko'pchiligi itoat va bo'sunish xalqasini xushyor quloklariga ildilar va dimog'larida pastkashlik va dahriylik qora niyati bo'lgan bu yo'l to'suvchi qaroqchilarning bir guruhi (bo'lsa) tog' xaybatlik fillar oyog'i ostida poymol bo'ldilar va ko'plari ilohiy qahr hukmining arqoni bilan asir olinib sotib Yuborildilar.

Va yana, haqiqatni o'z ichiga olgan maxfiy fikrlardan biri ahloqi buzuvchi balujlarni to'g'ri yo'lga solish edkki, ular doimo xavf tug'dirib va g'orat umidida bo'lib, hamda itoatdan chiqib, Eron sayoxatchilarining yo'lini to'sganlar va talon-torojni "tamg'o" atab, musulmonlarning ko'pchiligini oziq-ovqatsiz va sarmoyasiz qilganlar. Bu (ish) ham ko'ngilga hush keladigan tartibda naqshlandi.

Dil ma'qul ko'rib ko'ngil oynasida mahfiy bo'lgan har qanday ish zuhr peshgohida dil xohlagandan ham yaxshiroq jilvalandi. YAxshi niyatligimizning barakotidan iqbol tug'imizning Panjobda bo'lishiga qaramay, qirqming kishi bilan maqtancholik damini urgan sulton Muzaffar Gujarotiy g'olib mujohidlarning sa'yi harakati bilan qo'lga tushdi va u diyorning barcha sarkashlari va bo'yin tovlovchilari omonlik istab itoatkorlik xirojini o'z zimmalariga oldilar.

Va ajoyib voqealardan biri shulki, uni (sulton Muzaffar Gujarotiyini) xilofot ostonasiga keltirayotgan vaqgda u o'z-o'zini o'ldirdi. Rahm-shafqatni ixtiyor yetgan xotiramiz biror bir odamni o'ldirish va (yoki) tangri bunyod yetgan (biror) narsani yo'q qilishda atroflyetcha va chuqur mulohaza qiladi. Va shu (fikir) g'olib chiqqan ediki, agar (uni) nazar peshgohimizga keltirsalar u (albatga) salomat qoladi.

Va yana jang talab muborizlarning harakati bilan mashhur Sumnot Bichunagada va Ummon dengizining janubga tomon kyetgan sohillarida joylashgan Suratning boshqa viloyatlari tasarrufimizga kiradi.

Va yana ulkan Dekan viloyatining ulug'i bo'lgan Nizomul-mulkning birodari Burxonulmulk zamon hodisalaridan bu tomonga panoh tortib kelgan edi. U o'lkadagi haqqoniy ahvol haqiqatni eshituvchi qulog'imizga yetib kelgach, Burxonulmulkka zo'r iltifotlar ko'rsatilib, Dekanni bo'sundirishni unga topshirgan edik. Isyon va ra'iyatga sitam yyetkazilayotganlik xatari kelgandan so'ng, Malva va Hondis viloyatlarining amirlari hukmi oliyga itoat qilib ul viloyat (Dekan) hokimligini Burxonulmulkka topshirib qaytib keldilar. (Burxo-nulmulk esa) kam hafsalali bo'lganidan kishilar kayfi tobini sinamay turib, mustaqillikka intildi. Ko'rnamaklik yo'lga kirishga oshiqish - o'z-o'zini yo'q qilishdan iborat bo'lganidan, andak vaqg ichida undan va farzandlaridan asar ham qolmadi va u diyorning boshliklari ul silsilaga mansub bo'lgan kishilardan birini (hokimiyatga) ko'rsatib, mag'rurlanib kyetdilar.

Iqbol Yulduzi, davlat va shon-shavkatning ravshan ko'zi (bo'lmish) saodatmand farzandimiz sulton Murod boshchi-ligidagi zafarasar askarimizga (Dekanga Yurishga) farmon berdik, ular tangrining qo'llab-quvvatlashi bilan o'zi bir boshqa Hindiston atalgan ul keng mamlakatning ko'p qismini tasarrufimiz ihotasiga kiritdilar.

Va yana haqiqatmand jangchilarimiz sharqiy mamlakatlar chekkasidagi Daryoyi Sho'rga tutashgan keng Udiysa (Orissa) viloyatini bo'sundirdilar va bir necha ming sipohlari omonlik topib, mulozimlar qatori xilofot ostonasiga keldilar.

Tangri ne'matlarini sanab o'tmoq uzun bir dostondir. Ul qudratli dargoh xotiralarining

xushnudligi uchun shu xil darajada (bayon qilish) ma'qul ko'rindi.

Mavlono Husayniy mulozimat (ya'ni elchilik xizmati) bilan baxtiyor bo'lganidan ko'p o'tmay saltanat ishlarini bezatuvchi mutasaddilarga ishorat qilindiki, ular (Mavlono Husayniyning Hindistonga kirishi uchun) tezda munosib ruxsat qilsinlar. Debochada ko'rsatildiki, shu vaqtda birmuncha baxti qarolar dilga ma'qul tutgan Kashmirda fitnaYu fasod boshlab, Tangri ato kdelgan davlatga ixtilof va nizo ko'rsatdilar. Iqbol qo'shinimiz esa barcha yaqin kishilar bilan birlikda ayshu ishrat uchun ovga kyetgan bo'lib, tangri qudratining yordam kuchi bilan ibratbin ko'zimiz ochildi va u g'alayon haqida xabar toyildi. (So'ng) shamol va yomg'irning haddan oshishiga qaramay, (tezlik bilan) yo'lga tushdik. G'olib goziylar mushkul yo'llardan o'tib, bu mulkga kirishlaridan avval zaruriyat orqasida bu nopok to'fonga tushib qolgan ba'zi saodatlik xaqiqatmandlar fursatni qulay bilib, ularning eng katta boshlig'ini boshini keltirdilar. Shavkatlik qo'shinimiz yaqinlashib kelgan (ham) ediki, bu bexazon bog'istonga yana o'tishga to'g'ri keldi va bu fayzbaxsh gulzaminda shakliy va ma'naviy lazzatlar olindi. (Shuning uchun) elchi Yuborishlik kechiktirildi. Xisravona tug'imiz (o'sha viloyatdan) qaytayotganda yo'lda Mavlono Husayniy voqeasining xabari keldiki, u qorin shishish kasali bilan o'ldi (deb). (Bu xabar) afsuslanishimizning ortishiga sabab bo'ldi. Binobarin, muhabbatni ortdiruvchi ba'zi so'zlarni buyuk avliyolar avlodi, sof zotlilar xulosasi, bu oliy xonadonning ulug'laridan bo'lmish Xo'ja Ashraf orqali aytib Yuborildi, toki munavvar ko'ngillarini barcha haqiqiy ahvoldan ogoh qilsin va ham elchi va nomalar vositasi bilan tahlil yetilgan va mustahkamlangan axdu paymon munosabatlari aniq bo'lsin. Muhabbat va birdamlik shon-shuxratining qudratidan umid shulki, quvonchni orttiruvchi xushxabarlar bilan ko'ngil bo'stoniga tozalik bag'ishlasinlar.

**Jannatmakon, abadiy oromgohdagi Hazrat Sayyid Abdulaziz Muhammad
Bahodirxonning shoh Avrangzebga Hind (iston) taxtiga o'tirishini qutlash yuzasidan yozgan
Maktubi**

(Avrangzeb) taxtga o'ltirgan Xisrav, osmon kabi Yuksak saroyning quvonchi, falakning to'rtinchi chahor bolishida¹ taxt bezatuvchi xoqon, zamon va zaminning quvonchi, yaratilgan odam ko'rinishining odob gulshani, ixtiro va ijod o'lkasi chaqqon Yuruvchilarning javlongohi bo'lib, u jahongirlik zuhuridan baland taxtga o'tirishlikning yorug' nuri, xalqlarning umid silsilasining payvasta va olam ahvoli nizomining boshqa-ruvchisidir. U hamisha xayru ehsonning yorug' nuri, iltifot-panoh, hushyorlik va muhabbat dastgohi, do'stlik va hamjihatlik ogohi, farmonravonlik maydonida taxtda o'ltiruvchi, jahon-kusholik bisotida oliy makon, mulku millat asosini mustahkamlovchi, davlat va din poydevorini quruvchi, iroda masalalarining tug'rosi, fathu zafar muqaddimasi, podshohohik tojiga fath baxsh yetuvchi, shaxanshoqlik kulohiga ziynat beruvchi, ko'ragoniy bayrog'ini o'rnatuvchi, sohibqironlik oyatlarini ijod yetuvchi, din va millat yorug' tongining (va) osiylik hamda dushmanlik jaholatini barbod yetishning dalili bo'lgan Yuksaklik va hashamat, buyuklik va iltifot, iqbol va shon-shuhrat uchun tayin qilingan bo'lsin (va) adolat va haqiqat makoniga ravnaq beruvchi hamda birdamlik va ittifoqning ko'rki bo'lsin.

Munavvar ko'ngillarga maxfiy qolmasinkim, barqarorlik va yakdillik rasmi zakovatliklar nazdida do'stlik siynasining javxaridir, hamda qadrshunoslarning mamlakatlararo ma'naviy do'stligi va ahilligi - vafo va ulug'lik uchun qiymat bebaho bir matodir. Bu narsa boqiy maslagi (ya'ni islom) dagi karam yo'lidan boruvchilarning (asosiy) yo'li hamda sof va toza sufa (ya'ni taxt) da o'tiruvchilar (qo'lidagi) qurol bo'lib, buning asl ma'nosi tushunib yetish tangri ato qilgan marhamatlaridan bo'ladi.

Haqiqatan ham o'rtadagi samimiy muhabbat va ma'naviy hamda ruhiy so'zlashuv bo'lmish maktub va xabarlar orqali qilingan ma'lumotlarga birdamlik va hamjihatlik binosinish asosini mustahkamlashdir, deb nom bersalar.

Shu kunlari eshitildiki, xilofotning olamni yorituvchi oftobi shahriyorlikning sharafi burjidan ul musaffo sabolik komronlik chamanining iqbol peshonasini yarqiratgan va ilohiy inoyatning barq urgan nurlari saroparda (osmon gumbazi) orqasidan ko'ragoniy avlodining ayni u a'zosining ulug'

¹ Falakning to'rtinchi chahor bolishi iborasi "CHahordonak" terminining sinonimi sifatida ishlatilgan, ya'ni Hindiston demakdir.

jabhasiga tole' va yog'du sochgan. Yaratilishidan boshlab odamzodga qat'iy tegishli bo'lgan jismoniy tanosib va ruhiy yaqinlikka ko'ra, oshnolik marosimi va do'stlik qoidasini ulug'lash va yangilash orasi bundan avval (ham) xotirimizda bor edi. Shu paytda (bu) xushxabar haqidagi yangi ma'lumotlardan va ko'pdan ko'p (boshqa) xabarlardan quvonch ustiga quvonch qo'shilib, xursandchilik had-hisobsiz ortdi. Ana shu on xaloyikka in'om yetilganlarning himoyasi va xalqlar shodu hurramligining quroli bo'lmish baxtiyor taxtga o'tirishlikni tabriklash Yuzasidan bu mamlakatning ko'zga ko'ringan akobirlaridan bo'lgan saodatpanoh, taqvodor, avliyolar sulolasidan, azizlar zotidan bo'lgan, baxtiyor oqibatlik Xoja Ahmad va Husayniy Naqshbandiyni farovon sarvarlik huzurlariga Yubordik, toki jannatdek hashamatlik manzilga yetib borgach, nomi zikr qilingan Xoja barcha aytilgan so'zlarni (birma-bir) bayon qilur. Umid shulki, doimo shu tartibda birdamlikning zo'r ifodasi bo'lgan maktub va elchilar Yuborib turishda sa'y-harakat qilib, birlik va hamjihatlik qonun-qoidasiga muhabbat va do'stlik asosining in'ikosi bilan imtiyoz va maxsus munosabat baxt yetsalar. Haq subhoniylar taolo ehsonlik ajdodlarning u pokizasining davlatini hamisha barqaror va mustahkam qilib, (o'zini) fitnaning makridan va firibgarlikning aldovidan asrasin va saqlasin, pok parvardigor haqi.

Hindiston podshohi (Avrangzeb)ning bir qancha jonivor Yuborilgani sababli Abdulazizxonga javobnomasi

Do'stlik va sodiqlikning anbar bo'y sabosi hamda birlik va muvofiklik shamolining hush isi oshnolik eriga atr sepuvchi va ittifoqlik majlisining ajoyib naqshi bo'lganidan hamisha ayshu huzur asosli va doimo xursandchilik va zavq ayyomli, baland manzillik, Yuqori martabalik, oliy maqom, shavkat va hashamatpanoh, saltanat va azamat dastgoh, boylik va farovonlikni ziyoda yetuvchi, do'stlikni va muhabbatni uyg'o-tuvchi, adolat va shavkatlik xonadonining sarasi, shijoat va iqbol oilasining ayni munosibi, sadoqatnazar, izzatasos, ziyrakravish, adolatshunos (u janob) doim baxtning mushki anbar taratishidan va iqbolning atr bo'y tarqatishidan ajoyib eram (bog'i) va jannat misol bo'lsinlar!

(Ey) iqbol egasi! Bir qancha tezuchar obgoz lochinlari sovg'a rasmi bilan Yuborilgan ekan, ular ko'p ta'lim va tarbiyadan so'ng yaxshi uchadigan va yaxshi ravishlik bo'ddilar. Yaratganning xizmatlari va xaloyiqning muhim ishlaridan xotirjam bo'lingach, marhamatlik xotir uchun hayot belgilab qo'ygan tuzokdan ozod bo'lish yo'lida shikor mashg'ulotidan boshqa (biror bir) durustroq bahona va sabab yo'qsir. Umid shuki, bu safar ham bir qancha yaxshi, tezuchar obg'oz lochinlaridan, ularning bitga urg'ochi jo'rasi bilan (...?) Yuborilsa. (Bu) albatga, (o'zaro) aloqalarning kuchayishi va do'stlik asosining mustah-kamlanishiga sabab bo'lardi.

YUborilgan tuyaqush tanholik Yukini tortishdan bir lahza ham farog'atdan kechirib, jo'ralaridan yakkalangan holda g'ariblik qafasida tanho qilingandirlar. Agar bularning hammasiga yor va g'amguzorlaridan Yuborsalar (bu ish) muhabbatdan holi bo'lmas edi. Iqbol lochini tuzokda bo'lsin, murod ovi maqsadga yetsin.

*O'zR FA ShI qo'lyozmalar xazinasini.
Inv. № 289.*

Turon mulkining sipohsolari Abdulloxon O'zbekning xonlaridan biriga

(U) haqiqatga muxlis va ul pokiza saodatli xonadonning aql gavhari, davlat kishilarining xotirida (mustahkam) o'rnashganidir va u janobning ajoyibligi muqaddas shahon-shoxlik¹ majlisida hamma vaqt zikr qilinmoqda. Qanday yaxshiki, (u) baland baxtli davlatmand saodat yyetakchiligida o'z zotini shunday (oliy) shoxlikka² shaklan va ma'nan manzur qilabilsa. (U vaqtda) bu to'g'ri payvandlikning natijalari barakasidan diniy tilaklar va dunyoviy maqsadlar dil xoxlagandek amalga oshadi. (Shunga ko'ra) haqiqiy ahvollari haqida uzluksiz yozib, o'zlarini esga solib tursinlar.

E'tiqodni ixtiyor yetgan ishbilarmonlarning rasm-odati shuki, o'zlari birdamlik asosining

¹ 1. Akbar davlati.

² 1. Akbar davlati.

posboni bo'lganlaridek, o'zlariga o'xshash va o'zlari kabilarga shu xilda yo'l tutishni o'rganishga harakat qilsalar. Ravshanki, u saodatli har ikki ish¹ Yuzasidan ham muvaffaqiyat qozonadi. Yaxshi andishali, xikmatgalab Hakim Xumom "Muqaddas mulki"ni ixtiyor yetgan ekan², jahon podshohining Humoyun ishorati shunday bo'ldiki, bu haq yo'lning fidoyi maktublar³ Yuborishni boshlab Yuboradi, (Shu ham lozimki), haqiqat ichida qanday orzular pinhon bo'lsa, uni ma'lum qilish bilan (bizni)xushvakt qildilar. Oqibati xayrli bo'lsin.

Abdulfayzning Mextar Ubaydullo elchilig jihatidan Hindiston podshohiga yozganlari

Tangri fayzning shdadi va pok parvardigor karam buduganing tomchilari bilan mehru muhabbt va hamjixdg'yaik rayxrnlarining muyetgar isi hamda ulfat va do'stlikning xushbo'yi sabosi, xalq toifalarining umid chamani, barcha inson sinfyaarining tozalikni ortgiruvchi murod gulshani ravnaq topsin?

Osmon komronlikning abadiy taxti va falak jahonbonlikning domi masnadi, shon-shavkatli va jahongirlikning bisoti, birlizmchi baxt-saodat, (xudoning) yaatif xodim-larining unsuri, hashamat egasi, oliy maqom, qutlug' anjom, saodatmand, saltanat xislatlik, Iskandar martabalik, Jamshid shavkatlik, Bahrom savlatlik, Yulduz sipoxdik, adolatdastgoq, sharofatogoh daalat burjining Yulduzi, hashamat durjining⁴ iqbol gavhari, shohlik oila sulolasining ulugi, shahanshoxlik xonadonining xulosasi, shijoatlik va botirlikning sara javharlari, shavkat va karam xazinasiking javharlari, dono shoxlar nihol bog'ining mevasi, ulug' martabalik kishvarkusho sultonlar umidining natijasi, shon-shuhratlik, oliy dargoh va oliy maqomning - tangri uning mehribonlik soyasini to qiyomatgacha musulmonlar uchun abadiy ziynat, martaba, muborak va baxt yetsin - xohish va matlab bahoristoni daraxtlari shoqlarining gullarini zamonning sovuq shamoli va davr makrining to'fonidan saqlasin va asrasin, u oliy zotning (tobora) ortib boruvchi qudrat va iqtidori hamda kuchayib boruvchi azimat va e'tiborini to gardishsifat aylanuvchi falak charxining inqiroziga qadar zamonning shum qo'lidan va kecha-kunduz ofatidan uzoq qilsin.

Alhamdulillah, davlatimiz tongining va hashamat nurimizning barq urgandan boshlab meros mamlakatning (bu nurdan) ko'plab foyda topgan qal'alarida istiqomat qiluvchilar va shon-shuhrat orttirgan yerlarda yashovchilar tamom shod-hurramlik vajhidan ta'rifga sig'maydigan quvonchga ega bo'ldilar. Barcha ra'iyat va xalqlar omonlik va farog'at beshigida orom topib, davlatimizning barqarorligi va abadiyligini o'z oliy matblari deb bilib quvonmokdalar. Shunga binoan, jaloli ahadiyet (Tangri) ning kundan-kun qilayotgan yangi hadyalari bilan davlatimiz boyligi va shavkatimiz vositasi kuchaymokda va ko'paymoqda. Pok parvardigor dargohidagi har nimaiki qaror topgan bo'lsa, g'aybiy madadning barakasi bilan uning maxsul nurlari butunlay va tamoman zuhr yetdi va porladi.

Shavkat va saltanataanohtar, chunonchi, o'tmishda ulug' ajdod va hurmatlik boblar "Senga Yuborilgan kitob - muborakdir" karim (oyatining) dalili bilan tomonlararo eyachilar Yuborish rasmiga rioya qilib, "odamlar orasidan seni tanlab oldim" (oyatining) kuvvatlashiga asoslanib, maktub va salomnomalar Yuborish bilan har ikki tomon davlat valiylarining muhabbat Yuziga maktublar eshigi ochirib kelganlar.

Modomiki, o'tmishdan ota-bobolarning asosiy yo'li ulfat va do'stlik mash'alini yoqish hamda hamjihatlik va birlik silsilasini harakatga keltirish bo'lgan ekan, bu ma'nilar surati (bizning) xurshid xotirimizda ham jilo beradi.

Oq ko'ngil xotirimizda (shu) saqlanganki, kelajak avlod bilan birliqsa o'tmishdosh ajdodlarimizning odatlarini kayta tiklash - davlat (larimizning) Yuksakligi va haqqoniy ishimizning mustahkamlanishiga sabab bo'ladi.

Sunnatni qayta tiklovchi, qadimiy xonazod, durusiy e'tiqodli, sabotlikni samimiy ixtisos qilgan, banda ogoh, jahonpanoh dargohning zodagon bandalaridan biri bo'lmish mehtar Ubaydulloni savob

¹ Har ikki ish, yani do'stlik posboni bo'lish va boshqa (xonlar)ni ham shu ishga tortish.

² Vafot yetgan ekan.

³ Bu haq yo'ya fidoyi, yani noma bituvchi Abdulfazl Allomiy.

⁴ Durji - qimmatbaho buyum (tosh)lar saqlab qo'yadigan idish.

(to'g'rilik) bilan u tomonga Yuboriddi. Oliy martaba ostona qabulidan va avlod-ajdodlarimizdan tortib o'rtada tartib topgan do'stlik lavozimlari ado qilgandan so'ng unga qaytish uchun munosib ruxsat berilib, janoblari tomonidan maxsus mehtar Poyanda Boqi va Xudoyberdi tahvildorlar bilan birga (Yuboriladigan) mollar uning (elchining) so'ziga asosan u orqali Yuborilsa, mazkur banda (elchi) ularning kamu ko'stsiz gardunmadon sarkor (ya'ni Buxoro xoni) huzuriga keltiradi. Xilofat va adolat ayyomlari (hamisha) barqaror bo'lsin!

Hindiston safari voqeanavisiga (berilgan nishon)

Mehribon tangri va bechoraparvar Olloh kashf yetilgan va zohiriy olamning katta yo'lidan boruvchi bilimdonlar hamda birlamchi ko'rinish va mavjudotning chahordonai bisotida Yuruvchi bo'lgan barcha inson toifalari ahvolining tartib va intizomini "uni tanlab olganmiz" (oyati)ning muddaosaiga ko'ra, bizning podshohlikka ravnaq beruvchi ra'imizga havola qildi va "xohlaganimcha mulk ato qilaman" (degan) so'ziga binoan, "Bo'l, dedi, bo'ldi", ya'ni olam kishilarining ixtiyor jilovini bizning qudratli kaftimizga qo'ydi. Shuning uchun (ham) quyosh misol pok ko'ngil taqdir suratining oynai va yaxshi tadbirlar majmuasining mundarijasidirki, (u) mamlakatning har bir o'lkasida (sodir bo'layotgan) axborotni bilib olishda, har bir mulk va viloyatning avgor va avozini anglashda, voqelardan voqif va har jihatdan qonunshunos bo'lishlikda umum va juzviy sirlarning barcha kayfiyatidan xabar topishlikda va (mamlakatimizning) har bir chegarasini aylanib chiqishlikda ravshanlik ko'rsatadi; meros mamlakat va boshqa (o'lka) lar xususida juda ko'p tirishqoqlik va sa'y-harakat qiladi. Jahonbonlik lavozimining davralaridan va mulkdorlik hamda posbonlik marosimining ulug'laridan bo'lgan va mashhur xislatlarning Yuz berishi zo'r urinish va san'at bilan turmushga tatbiq qilinadi.

"Ayt, sayr qilganlar yerda, bu - fayzliqdir"ning misoliga ko'ra bu ish (sayr qilish)ning istagi oqillik, ramzshunoslik va xaqqrniylikni tajriba va imtihonning eng Yuqori bosqichiga ko'taruvchi, saltanat sirlaridan boxabarlardan birining ko'nglida, jilva berdi va (uning) savob andishalik fikriga tushdi. Binobarin, pokzotlik Xoja Abdurahimga ko'pdan-ko'p iltifotlar qilinib, uni elchilarga nisbatan iliklik (va) yoqimli iroda bilan Hind (iston) safarining voqeanavislik xizmatiga sarfarozi qildiki, Xoja Abdurahim (chegaradan) o'tishdan va ishga tushishdan boshlab to bu xizmatning anjomiga va ohiriga qadar har mulk va har yerda ro'y bergan turli voqealarning hammasini oqqa tushirib bayon qilib, xar kuni oliy taxt poyasining arzigay yetkazadi va shubhasizki, (buni) to'xtatish va (unga) xiloflik qilish (oliy) ostonaga bosh qo'yuvchilarga dog' tushirishdan xabar beradi.

Xoja Samandar Termiziy "Dastur ul-muluk" (XVII asr). Oltinchi fasl. Elchining sifati haqida

1 - Hikmat

Azizim, elchi o'tkir, yaltiroq shamshirga monand tildan chaqqonlik va mohirlik bilan fovdalanishi lozim. Ammo uning ochiq Yuzligi, go'zal muomalasi biron-bir murosaga kelish yoki sulh tuzish paytida muloyim, yoqimli nutqidan taralib turgan so'z javharlaridan bilinib tursin. Agar u o'z nutqining avvalida dag'al, qo'rs, keskin so'zlar borligini sezsa, bunday so'zlarni Yumshoklik qaychisi bilan kesib tashlashi zarur. Elchi nutqining boshlanishida do'q-po'pisa tarzidagi so'zlarni aytgan bo'lsa, gapning xotimasini yaxshi. yoqimli munosabatlarni, mexribonlikni anglatadigan so'zlar bilan tugatishi kerak. Binobarin. aytadilarki:

BAYT

Yoqimli so'z ko'nguldan har hasad, kinni aritgay,

Shirin so'z hatto dushman chehrasin nurdek yoritgay.

2 - Hikmat

Azizim, to'rt toifa odamni elchi sifatida Yubormaslik tajribada isbotlangan. Birinchisi - podshohdan jafu ko'rgan, ikkinchisi - mol-mulk, hurmat-izzati podshoh g'azabi shamoli bilan sovurilgan, uchinchisi - o'z amalidan haydapgan, to'rtinchisi podshohning zarari hisobidan o'z manfaatini ko'zlagan, ya'ni davlat manfaatidan o'z manfaatini ustun qo'ygan kishilarni davlat

elchisi qilib Yuborish akldan uzoqdir. Zero, tajribadan shu narsa ma'lumki, zebu ziynatidan, obro'-e'tiboridan judo bo'lgan odamning qalbiga alam-iztirob tikanagi qadalgan bo'ladi. Shu bois bunday kishi dushmanning kuch-quvvati va shavkatini o'z davlatining kuch-quvvatiga nisbatan ustun, ortiq deb hisoblab, shunday bir paytda fursat topib, qalbida yashirib yotgan adovatni Yuzaga chiqarib, podshohiga xiyonat qilish yo'liga kirib, unga qarshi fitna uyushtirishi mumkin.

Binobarin, aytadilarki:

BAYT

*Kishikim kin-adovash-la inoq bo'lg'ay –
Shafiqu mehribonlikdin yiroq bo'lg'ay.*

3 - Hikmat

Azizim, elchi ikki masalada nihoyat hushyor bo'lishi zarur. U o'z podshohiga sodiqligini ifodalash uchun mamlakatining nomusi, shon-shuhratini, saltanatining ulug'vorligini ehtiyot qilishi, shuning bilan birga dushman bilan bo'lgan munosabatida uning makr-hiylasidan hamisha ogoh va hushyor bo'lib turishi lozim.

BAYT

Aqli raso odam so'z-la rosshlagay har bir ishni,
Yuz lashkari jarror¹ ham qilolmas bu Yumushni.

4 - Hikmat

Azizim, elchini biror joyga jo'natishda niqoyat katta e'tibor va ahamiyat bergin, unga safar mohiyati va mazmunini juda ko'p mubolag'ali so'zlar bilan chuqur tushuntir. Chunki elchi podshohning tilidir. Uning kamoloti, aqli, tajribasi guftorida - nutqida oydinlashadi.

Binobarin, aytadilarki:

BAYT

*Elchi bo'lsa gar jasur, dono, mohir,
Unga ravshan har muammo, hamma sir.
Neki so'rsang berg'uvsi darhol javob,
Bandasig'a tekkusi ondin savob.*

*Xush kalomlar so'ylamakni elchi funun aylag'ay,
Majlis ahlin beshumor maftunu mamnun aylag'ay.
Nutqi sovuq ham g'aliz ersa hama giryon bo'lur,
O't tushur odamg'ayu bori ulus vayron bo'lur.
Oqil elchi xush kalomlar dilg'a payvand qilg'usi,
Ikki yovni bir-biriga do'stu dilband qilg'usi.*

Xiva solnomalari saxifalaridan namunalar²

Xiva va Buxoro aloqalari haqida

1226 (1811/1812) yili Amir Haydar o'g'lining to'yi munosabati bilan Xorazmga Muhammad Rahimxon oldiga O'roqboy Jo'ra Og'osi va Avaz Muhammad YAsovulboshi elchi qilib Yuboriladi. Shu munosabat bilan Xiva va Buxoro xonliklari o'rtasida uzoq davom yetgan sovuq aloqalarga chek qo'yilib, o'zaro diplomatik bordi-keldi tiklanadi.

("Firdavs ul-iqbol", 160-6-161-a)

"1261/1845 yil Buxorodan kelgan Qo'chqorbek Miroxurga Xiva Rahmatulla Qorako'zni qo'shib Buxoroga elchi qilib Yuborilgan edi. Xiva xoni Buxoro amiriga quyidagi nomani Yuborgan: "Amir Nasrulloning muddaosi agar musolaha qilib borishmoq va kelishmoq bo'lsa, bizning xohishimiz uldur va agar g'arazi savosh va talosh bo'lsa muxoriba maydoniga chiqsunkim, biz ham ul amrga muhayyo va amodadurmiz. Bu ikki ishning qaysisini ixtiyor qilsa ul ishga bel bog'lasunkim ikkisi ham bizning maqsadimizdur. Bu so'z bila elchilarni Buxoro viloyatga irsol qildi".

¹ Xoja Samandar Termiziy. Dastur ul-muluk. Podshohlarga qo'llanma. Fors-tojik tilidan erkin tarjima. So'zboshi, izoh/gar muallifi Jabbor Esonov. Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va sanat nashriyoti, 1997.

² Bu silsiladagi qo'lyozmalar haqidagi ma'lumotlar bibliografiyada ko'rsatib o'tilgan.

("Zubdat ut-tavorix", 414-6)

"1856 yil... yamut mufsidlaridan bir jamoakim, burunroq Buxoro podshohi Amir Nasrulloning oldiga madad va ko'mak tilab bormish edilar va amirning qo'shg'on elchisi bila muovadat qilib, daryoyi Jayhun kanoriga kelib, YUmri ma'baridin ubur yetar chog'da qipchoq purdillaridan jalolat nishon Otajon Yuzboshi xabar topib, bir jamoa mutahavvir yigit bila och arslon va baloyi nogahondek hamul mufsidlarg'a hamla yetkurib, barcha amvol va asbobin olib, bir nechasin qahru kin tig' bila ulturdilar va o'zgasi Buxoro elchisi bila qochib, Yuz mashaqqat va ming kulfat bila aftonu xizon va nimjon o'zlarin qoraqal-poq arosiga yetkurlilar va qoraqal-poq tavoyifining davlatxoh va ixlos biylari Kenagas Ernazarbiy boshlig' ittifoq bila olarni dog'i tutib, Zarliqxon bila bir makonda band yetib Yuborib, ostoni oliy mulozimlarig'a hamul voqeani i'lom va axbor yettilar".

("Gulshani davlat", 41-6-42-a)

"1272 (1855/56) yil umaroi sadoqat intisobdin Avaz Murod mirobkim, qiyot dudamonining izzat maobi erdi, iltifoti podshohonadin Buxoro elchiligiga nomzod bo'lmish erdi, andoqkim Yuqorida bayon kilkining raqamzadasi bo'ldi, qat' manozil va tay marohildin so'ng Buxoro shahriga dohil bo'lib bir necha kun tavaqquf ko'rguzdi, nedinkim, Buxoro volisi Amir Nasrulloq'a Shahrizabz ulusi necha yildin beri muxolifat va adovat ko'rguzub inqiyod va itoat doirasig'a muvofaqat va mujobaat qadamin qo'ymos erdilar, amiri mazkur har yil karrotan marrot olar qasdig'a lashkar chekib, muhoriboti bisyor va muqotaloti beshumor zuhurg'a yetkurar erdi. Ul ovonda dog'i hamul dastur bila Shahrizabz ustig'a borib, g'alabai tamom bila musaxxar qilib, dasti tasarrufig'a kirguzub, hamul diyor muhimmotining saranjomig'a mashg'ul erdi. Chun Avaz Murod mirobning saforat rasmi bila Buxorog'a vorid bo'lib onda gavaqquf ko'rguzgonin eshitti, kishi Yuborib Shahrizabzga talab qilib podshohona lutf va navozishlar ko'rguzub oning borasida ta'zim va takrim sharoyitin bajo kelturdi va bir necha kundin so'ng izzati tamom bilan murojaat ruxsatin berdi va o'zining mu'tamadun alayh umarosidin Ibrohimbiy Yuzni elchilik gariqasi bila onga mashub qilib, ixlos va aqidat Yuzidin muhabbat va muvollaifatnoma irsol qildi. Va olar masofati ba'idani tig'i sur'at bila qat yetib Buxoroga yetdilar va ondin azimat yakronin nuhzat maydonig'a surub, manozili mutanavvi'a qat'idin so'ng zulqa'da oyining o'n yettisida, yakshanba kuni atabay a'lo hok busliqi saodatig'a qoyid bo'lub, Amir Nasrulloning Yuborgon tuhafot va maktubotin nazari anvar mutolasig'a yetkurdilar va iltifoti podshohona Ibrohimbiyning holiga shomil bo'lub elchixonai musaffog'a tushurildi va o'z taqozosidin ziyodaroq vazoyf va tahoyf onga marsum bo'ddi va yigirma olti kun muddati inqizosidin so'ng, zulhijja oyining o'n beshida, shanba kuni xilo'i podshohona va navozishi xisravona bila onga murojaat ruxsatin berib Kot akobiridin Otaniyozbek qo'ng'irotnikim, arkoni davlat aozimidin erdi, elchilik rasmi bila qo'shub, muvolafatnomai va savgoti kiromiy bila topshurub Buxoro savbig'a irsol qildi.

("Gulshani davlat", 76-a-76-b)

"Buxoro podshohi Amir Nasrulloning elchisi Mirzo Qarovulbegikim, burunroq amiri mazkurning muhabbatnomasin keltirub Xivaq shahrida elchixonai humoyunda mutamakkin erdi. xazrat sohibqiron umaroyi izom va kubaroyi fihol zumrasidin muqarrabi bargohi sultoniy, maxrayi asrori nihoniy YAxshi Muhammad dorug'oni onga elchilik tariqasi bila mashub qilib, muhabbat afzo maktub va taajjubnoma tuhfalar bila rabi'ussoni oyining o'n sakkizida seshanba kuni Buxoro janobig'a irsol qildi».

("Gulshani davlat", 96-a)

"Yana ulkim: dargohi gardui ishtibohning shavkat panox fahomat dastgoh mulozimlari aozimidin muqarrabul hazrat zahiruddavlat mahrami Sarmad YAxshi Muhammad dorog'okim, inoyati podshohonag'a maxsus bo'lub, elchilik tariqasi bila Buxorog'a kyetmish erdi, andoqkim, Yuqorida mazkur bo'ldi. Jumadassoni oyining o'n to'rtida, yakshanba kuni (1272), Buxoro volisi Amir Nasrulloning qo'shub Yuborgon elchisi sayodat panoh, najobat ogoh Porsoxo'ja Sadrning hamroxlig'i bila dargohi danlat ig'stino mulozamati sharafiga foyz bo'lub navozishi xisravonadin sarafrozlig' topti va elchi mazkur Amir Nasrulloni Yuborgan muhabbatnoma va tuhofot va

tansuqotin hazrat sohibqironning nazari anvari mutolaasig'a yetkurub ihtiromi mulukona bila mu'azzaz va muhtaram bo'ldi va kyeturg'on tuhfalari g'aroybi jumlasidin biri bir tayri mukarram shahbozi balachd parYuz erdikim, jussasi o'zga bozlardin andak ulug'roq erdi va boshida munaqqash toji bor erdi va jahon shikor gahida hech bir mirishkor oning mislin mushohada qilmamish erdi va har turluk ovni kamoli jahd va ishtiho bila olur erdi.

BAYT

*Olur erdi jahd birla ovni,
Shah lashkari ul sulfashki yovni».*

("Gulshani davlat", 105-a-105-6)

"To'ra Murod atluqkim, inoyati podshohonadin elchi bo'lub Buxoroga kyetmish erdi ondoqkim, sobiqan taxrir topti. Amir Nasrullo oni ta'zim va tabjil bila kurinushi oliysig'a undob, lutfu navozishlar bila ahvol pursishliq qilib elchixonai oliyg'a tushurdi va bir necha muddat oning izzatu ixtiromig'a qiyom ko'rguzub, xilo'i zardor va in'omati bisyor bila mahzuz va bahra bardor qilib muovadat ruxsatin berdi va o'zining itgihodmandlik va yakjihatlik izhori uchun oliyjoh va rafi joygoh mu'tabar va izzatparvar umarosidin o'zbek tavoyifidin Yuz xonadonining xulosasi Abdulaziz to'qsobani elchi qilib musodaqatnomayi nomiy va tuhafoti kiromiy topchurub ixlos va e'tiqod Yuzidin oni To'ra Murod otaliqg'a masxub qilib, suddai xilofat xizmatig'a irsol yetgi. Elchi mazkur otaliqi mazburning musohabati bila qat'i manozil va tayyi marohil qilib shavvolul mukarram oyining o'n yetgisida, seshanba kuni dargohi sipehr ishtibox. ziyorati davlatig'a vosil bo'lub, amirning Yuborgon tuhaf va hadoyosin musodaqatnomasi bila nazari saodat asar arzig'a yetkurdi. Ul hazrat onga navozishlar ko'rguzub ahvolin istifosor qilg'ondin so'ng elchixonai Humoyunga topshirub, atoyoi mulukonadin bahramandliq yetkurub amomai izzatin charxi barin boshidin oshurdi».

("Gulshani davlat", 109-a-109-6)

"Hazrat a'lo xoqoni kishvarsiton zulqa'da oyining yigirma beshida, panjshanba kuni, Buxoro elchisi Abdulaziz to'qso-bogakim, sadoqatnoma bila kelib bir necha muddatdin beri izzati tamom bila elchixonai firdavs nishonada oromguzin erdi, zarrin xal'atlar kiydurub lutfu ehson bila murojaat ruxsatin berdi va umaroyi oliyshon va shuj'oti gardun tavon zumrasidin sidqu ixlos nishon ubhat va shavkat iqtiron zubdai dudamoni qipchoq Iskandar inoqningahvoli xayriyat maolin marhamat va makramat ko'zi bila manzur yetib, Buxoro elchiligiga ta'yin va masrur qildi. Muvofaqat va muhabbat mazmunig'a mush'ir bir maktub topshurub, podshohona tuhaf va hadoyo bila Abdulaziz to'qsobog'a qo'shub Buxoro volisi Amir Nasrulloning oldig'a saforat tariqasi bila ravon qildi".

("Gulshani davlat", 110-b)

"Iskandar inoqga Nasrullo o'zining maqarrab va mo'tabar umarosidin Abdulvohid miroxurni saforat tariqasi bila oning hamroxlig'iga nomzod qildi... va ostoni oliy mulozimlarig'a munosib tuhfa va hadyalar topshurub irsol yetdi. Mazkur elchi safar oyining salhida, yakshanba kuni yetib keldi va "kelturgon maktub va tuhofotin odobi tamom bila nazari anvar mutola'sig'a yetkurdi..."

("O'sha asar", 118-6)

"1273 yil. Yana ulkim: mazkur oyning o'n uchida, dushanba kuni, Buxoro elchisi Abdulvohid miroxurkim, burunroq kelib Amir Nasrulloning musodaqatnomasin arzga yetkurub bir necha muddatdin beri mutamakkin erdi, onga e'zozii tamom bila murojaat ruxsatin berildi va dargohi gardun ishtibohning muqarrab va mu'tamad xodimlaridin Rahmatullo maxramnikim, "Qaroko'z" laqabi bila mashhurdur, elchilik Yusuni bila onga qo'shub muhabbatnoma topshurub Buxoro sari irsol qilindi".

("O'sha asar", 121-6)

"1274 yil. Va mazkur oyning (rabi'ussoniy) yigirma ikkisida, shanba kuni, Buxoro elchisi Dovud xo'ja miroxurboshi Rahmatullo qarako'z bilakim, burunroq elchi bo'lub Buxorog'a bormish erdi, ondoqkim, Yuqorida bayon kilkining raqamzadasi bo'ddi. Amir Nasrulloning Yuborgon tuhfa

va hadyalarin kelturub ixlos va e'tiqodnomasin rusumi odob va ikrom bila xazrat xido saodat parvarning mutola'ia davlat asarig'a yetkurdi, marohimi xisravona oning holig'a shomil bo'lub, elchixonai oliyg'a tushuruldi va o'z muddaosidin afzunroq vazifa va qunuq yetkuruldi.

("O'sha asar, 135-a)

"1274 yil rajab oyining yigirma oltisida Xo'kand elchisi Muhammad Rahim eshog'osig'a Qorakalpoqiya tavoyifidin manqit urug'ining muntaxabi sohib Nazarbiyni saforat rasmi bila qo'shub, muhabbatnoma bila Xo'kand viloyatig'a irsol qildi va sha'ban oyining to'rtida jum'a kuni Dovud xo'ja miroxo'rboshig'a xo'ja eli sodotidin Madadullo xo'ja biyni risolat tariqasi bila mashub qilib, muvolafatnoma bila Buxoro jonibig'a rohpaymo qildi".

("O'sha asar, 155-6- 156-a)

"1276 yil. Va so'ngi kunkim, juma' erdi. Buxoro podshohi Amir Nasrulloning ulug' qo'shun bila borib O'rotupa Qo'rg'onin musaxxar qilib sevinchilatib Yuborgon elchisi Sayyid Murod to'qsoba keldi va dargohi falak ishtiboh hojiblarining vositasi bila huzur majlisig'a duxul sharafin topib, barcha vuqu'g'a yetkon voqe'ni odobi tamom bila taqdir qidsi. Va navozishoti xisravonadin shodkom bo'lub, ishorati oliy bila elchixonai firdavs nishonada orom tutti".

("Gulshani davlat", 168-a-168-6)

"1277 yil rabiussoni oyining uchida (20 oktyabr 1860 yil) Amir Nasrullo... vafot topdi. Muzaffar to'ra uning o'rniga o'tirdi. Ul... otasi vafotining izhori va o'z julusining axbori uchun o'zining mo'tabar umarosidin Shohxo'ja Sadri muhabbatnomasi va yaxshi tuhfa va hadyalar topshurub, hazrati xidiv komkorning daryo falak madori xizmatig'a irsol yetti va Shohxo'ja Sadr bir necha muddat qat'i manozil qilib, rabiussoni oyining yigirma beshida oston bo'slig' saodatig'a yetib, kelturgon muhabbat uslub maktubni tuhfa va hadyalar bila huzuri oliyg'a yetkurub iltifoti podshohonadin xursandlig' va masrurlig' topti va bir necha kun tavaqquf qilib, farog' va osoyish hosil qilgondin so'ng hazrati sohibqiron, umaroyi oliyshon zumrasidin YAxshimhammad dorug'ani ango hamroh qilib muborakbodlig' va fotihaxonlig' rasmi bila Buxoro jonibig'a raYuna qildi".

("Gulshani davlat", 231-6-232-a)

Xiva va Qo'qon xonliklari diplomatik aloqalariga doir ayrim parchalar

"1272 (1855) yil sayodat va najobatnishon Qubodxon xo'jakim, hazrat sohibqironi mamoliki sitonning farmoni vojbul izoni bila saforat tariqasida Xo'qand viloyati savbig'a ravon bo'lmish erdi, andoqkim, sobiqan bayon topti va mazkur viloyat volisi Xudoyorxon bir necha muddat onga mizbonlig' Yusuni bila ta'zim va takrimi farovon ko'rguzub, ul viloyatning sodoti mu'dgaramidin o'zining mu'azzaz va mukarram kishisi O'run Xo'ja Mirasadni elchilik rasmi bila onga musohib qilib, tuhafoti loyiq va tansuqoti muvofiq va musodaqat nomayn topshurub, mulotafat va navozishlari bila Xorazmi jannatbazzam samtig'a irsol yetgi. Va olar masofoti ba'ida va manozili adidani bir necha muddat qadami sur'at bila qat' yetib, mohi mazkur ya'ni jumadul avval oyining o'n sag'skizida, seshanba kuni, ostoni saodatoshyon ziyoratig'a musharraf bo'lub Xudoyorxonning Yuborgan kiromand peshkashlar va arjumand tuhfalarin muhabbatnomasi bila hazrat sohibqironning nazari kimiyo nishoni peshgohidin o'tkorib navozishi podshohona va avotifi xisravonadin xursand va baxramand bo'ldilar".

("Gulshani davlat ", 103-6)

"1273 (1856) yil. Yana ulkim: atabai gardun martaba mulozim-larining ixlos shior va jonsupor muqarrablari jumlasidin davlat va iqbol hamdam Do'stniyoz mahramkim, elchilik tariqasi bila burunroq Xo'qand viloyatig'a mursal bo'lmish erdi, andoqkim, sobiqan tahrir topti. Chun mazkur viloyat voliysi shavkat va xashamatnishon Xudoyorxonning ko'rnushu oliysig'a dohil bo'lub hazrati sohibqironning Yuborgon savg'ot va muhabbatnomasin oning arzig'a yetkurdi. Ul bag'oyat

masrur va mubtahij bo'lib podiYu-hona navozish va pursishlar ko'rguzdi va elchixonai firdavsnishonaga tushurub ta'zim va takrimi kamoyanbag'i sa'i va qo'shish qildi. Va bir necha muddatdin so'ng... o'zining mo'tabar mulozimlaridin Muhammad Rahim eshog'osini saforat rasmi bila onga mashub qilib xisravona tuhfarlar bila ixlosnoma topshurub Xorazmi jannat bazm jonibig'a ravona qildi. Mazkur elchi Do'stniyoz mahram rafoqati bila... rabi'ul avval oyining yigirma beshida panjshanba kuni ostoni davlat posibon xokbo'sliqi saodatig'a istisod topib, kelturgon ixlosnoma va hadyalarin odobi tamom bila nazari kimiyo asar peshgohida ma'ruz ztti va navozishi xisravonag'a maxsus bo'lib ishorati oliy bila elchixonayi humoyunda manzilgazin va inoyati podshohonadin o'z murodiga ishratqarin bo'ddi".

("Gulshani davlat", 120-a)

"1275 (1858) yil. Dargohi jahonpanoh mulozimlaridin qaroqalpoqiya manqitining sarvari, sadoqatparvar, izzat asar Sohib Nazarbiykim, burunroq Xo'qand elchiligiga ma'mur bo'lib Xudoyorxonning oldig'a bormish erdi. Xudoyorxonning inisi Muhammadyorxon Xo'qand viloyatida xon bo'lib, oning qo'shg'on elchisi Mirzo Abdulvahob panjohboshi bila mazkur jumadussoniy oyining to'rtida, seshanba kuni kelib oston bo'slug' davlatig'a foyiz bo'ldi.

Bu ijmol tavsifi ulkim, Xo'qand viloyatining voliyi Xudoyorxon necha muddatdin beri shayton ig'vosi va nafsu havo iqtizosi bila ayshu ishratg'a moyil bo'lib, lahu la'bg'a ishtig'ol ko'rguzdi va saltanat umuri va mamlakat musolihidin beparvolig' qilib, burung'i roh va ravishin buzdi. Ohir jami' umaro va rioyo nihoyatsiz tang va malul bo'lib, ittifoq bila inisi Muhammadyorxonni saltanat taxtig'a mindurub oni aal yetib, Yurtdin chiqorib quvub Yubordilar. Ul Buxorog'a borib Amir Nasrulloning davlati soyasin o'ziga panoh qildi. Va Muhammadyorxon saltanat saririda mutamakkin bo'lib mamlakat muhimoti va sipohu ra'iyat saranjomig'a ishtagol ko'rguzdi va umarosidin Abdulvahob panjohboshini elchi qilib, podshohona tuhfarlar bila ixlosnoma topshurub, Sohib Nazarbiyga hamroh qilib dargohi falak ishtiboh mulozamatig'a irsol yetti. Ul... Muhammadyorxonning Yuborgon muvofaqatnoma va hadyalarchn ul hazratning kimiyo asar nazari'g'a odobi tamom bila yetkurub navozishoti mulukonadin sarafrozlig' topdi.

Yana ulkim, sha'bon oyining to'rtida seshanba kuni... Xo'qand elchisi Mirzo Abdulvahob panjohboshig'a janobi saltanat maob mulozimlaridin o'n to'rt urug' qaroqalpoqining sarxayli va muntaxabi ixlospanoh Ernazarbiyni risolat rasmi bila mashub qilib, muvolafat mazmuni bila bir maktub topshurub Xo'qand podshohi Muhammadyorxon jonibig'a ravon qildilar".

("Gulshani davlat", 179-a-179-b)

"Amri oliy mujibi bila Qoraqalpoq akobiridin Ernazar-biy Xo'qand elchilikiga marsul bo'lmish erdi andoqkim, sobiqan guzorish topti, mazkur viloyatning voliyi Muhammadyorxonning sidqu ixlos Yuzidin onga mahub qilib Yuborgon elchisi Mallabek dodhoh rabiul avval oyining o'nida jum'a kuni oston bo'slug' saodatig'a istis'od topib xoni mazkurning irsol qilgon tansuqotin musodaqatnomasi bila arzi a'log'a yetkurub navozishi mulukonadin xursand va baxramand bo'ldi".

("Gulshani davlat", 215-a)

"... jumadussoni oyining yigirma ikkisida Xo'qand podshohi Muhammadyorxonning oldig'a Qoraqalpoq akobiridin Oymuhammadbiyni elchi Yusunluq oning hamroxlig'ida nomzod qilib ravona qilildi".

(O'sha asar, 216-a)

"1276 (1859) yil. Shavvol oyining o'n oltisida Xo'qand viloyati voliyi Muhammadyorxonning elchisi Toshmuhammadbiy hazrat a'lo xoqonning Yuborgan elchisi Oymuhammadbiyning hamroxlig'i bila saltanat ostonasi ziyoratig'a mustas'id bo'lib, keltirgon ixlosnomasi bila savg'ot va hadoyosin arz mavfiqig'a yetkarub nazari anvar oldidan o'tkardi".

("Gulshani davlat", 217-6)

Xiva va Eron elchiliklari

"Shahzoda Vali 1812 yili Xiva xonligiga o'z elchisini Yuboradi. Shu yili Mashhadga Xiva xoni

shahzoda Vali huzuriga Nodir sardorni elchi qilib Yuboradi".

("Firdavs ul-iqbol", 177-6)

"1228 (1813-1814) yili "Umarshayxva Amirxonkim... Xuroson bilodining xonlariga elchi qilib Yubormish erdi... oston bo'sliqg'a yetib, barcha xonlarning arizadosht va ixlosnomalarin yetkurdilar... Rabi'-al-avval oyining avoyilida Hasan Murod otaliq Buxoro elchisi Boymuhammad jarchi boshi bilan... Muhammad Raximxon mulozimatiga foyiz bo'ldi. Mohi mazkurning avohirida Berdi inoqni elchiyi mazburga qo'shub, Buxoroga irsol qildi... Mazkur oyning 27 da yakshanba kuni Berdi inoq Amir Haydarning elchisi Podshoho'ja sadr bila Buxorodin kelib, oston bo'sliq sharafiga ixtisos topdilar. Buxoro elchisi Podshoho'jaga yana Berdi inoqni masjub qilib, Buxoroga Yubordi.

Jumod-ul-avval oyining o'nida juma kuni Kurdistondin elchilar kelib... tansuqoti mutakosira peshkash chiqdilar... Jumadiy-as-soniy oyining sakkizida juma kuni Xuroson elchilari ixsoni podshohona va in'omi begarona bila bahra-mand qilib, o'z Yurtlariga ruxsat berdi. Badirxon bek va Muhammad Husayn bekni... Sattor Quli oqo bila mazkur bo'lg'on elchilarga qo'shub Yubordi. Bu mazmun bilakim: "Agar ellig va itoat izxrida sodiq bo'lsalar, kuz faslida inshoollo ul tarafg'a azm yetkumizdir. Agar el muxolif bo'lsalar, alar samtig'a nuhzat qilg'umizdur. Agar el bo'lsalar, Saodat Qulixon yanglig' akobir va mo''tabar kishilardan ko'p kishi mulozimatga irsol qilib, zakot va xirojni kamo hak^ahu Yuborsinlar. Alar seshanba kuni Xuroson azimati bila, yo'lga tushub ravon bo'ldilar".

("Firdavs ul-iqbol", 186-a,b)

"Muhammad Amin taxtga chiqqach, 1846 yiliyoq atrof va aknofdagi qal'a va baladalarning hukmronlari kim, muhabbatnomalar Yuborib, yakjihatlilikdin dam urar erdilar, barChalarig'a julusi humoyunning e'lomi uchun payg'om Yubormoqni munosib ko'rib, har biriga bir kishini tahniyatnoma bila Yubordilar. Andopsim Shukrullaog'oni Tehronga Yuborib, andin Istanbulg'a bormoqni ham amr yetib, shohg'a va xalifag'a munosib to'hfa va peshkashlar berib nomalar topshurdilar va Xo'qandg'a Otaniyozbekni tahniyatnoma bila Yubordilar. Ul vaqtda Rahmat Xalifakim, oni Rahimqulixon mag'fur Buxoroga elchi qilib Yuborib erdilar, amir Nasrullo anga Qobil to'qsaboni qo'shib Yuborib erdilar, alar kelib amir Nasrulloning muxabbatnomasin berdilar. Muhammad Aminxon Krbil to'qsa-bog'a ko'p mehribonliklar ko'rguzub xoni mag'furning vafoti va o'zlarining juluslari axbori uchun Bekjon mahramning birodari Muhammad Sharifboyni Qobil to'qsabog'a qo'shub Buxorog'a Yubordilar. Bundin bir oy o'tgandin so'ng Muhammad Sharifboy keldi. Amir aning yonig'a xoni mag'furning fotihaxonlig'i va Muhammad Aminxonning julusining muborakbodligi uchun bir juybori xo'ja ila Qobil to'qsaboni qo'shub Yubormish erdi. Muhammad Aminxonning amri bila shig'ovulbek elchilarning oldig'a chiqib, ag'roz va ikrom ila kelturub elchixonaga tushurdi".

(Bayoniy, "Shajarayi Xorazmshohi", 326-a,b)

"Bu jamoa azimatining sababi ul erdikim chun Muhammadshoh Qojorning (Eronshohi) kuffori beshumor birla Hirot ustiga kelib tashaddudi tamom bila muxosara qilg'oni (1837 yil) barcha atrof va aknofda ishtixor topti va jame' musulmon ahlig'a ahli kuffor jihodig'a baqadri hol say' va ko'shish ko'rgizmoq lozim, balki farz bo'ldi. Shahri Xivaq... qozisi Muhammad Sodiq Eshon... hazrat sohibqiron... ostonasining mulozimi saodatnishonlarig'a arz qildikim: "al-on kufr chorikni mag'lub qilib, Hirot mamlakatining ulusi kim, musulmoni komil va imon nuri bila ravshandildurlar, muxosara kdpmish va mujodala ko'rguzmish. Ul jamoa jihadig'a jaxd qilmoq va urushiga Yurush ko'rguzmak ahli fatvo va ajibot jumlasini va farziyot qabilasidin bo'lg'ondin ko'rinur.

Agar bu muxlis va duogo'y mo''taqid ixlosjuyg'a marhamat ko'rguzib ruxsat bersalar ham ul farz qarzin bo'ynimdin isqot qilsam va g'azot irodasin jazm yetib, safar mashaqqat va kulfatin o'zimg'a ayni nashot va inbisot bilsam" deb ijozat iltimosida ko'p mubolag'a ko'rgizdikim hech man' mufid va mutaassir bo'lmadi".

("Firdavs ul-iqbol", 345-6)

"Chun kuffori zalolat shior ya'ni Muhammad shoh Qojorning sipoqi sharorat osori oftobi olamtob Yuzidin sahobi zulmat maob zoil bo'lg'onidek Hirot ahli ustidin ko'tarilib o'voralg' dashtig'a moyil va inontob bo'ldi. Shoh Komrondin tavotir rasmi bila vaziri sohibitadbir qoshig'a

bu xabar behjad asar va bu mujdai farshod samar yetishti. Bu xabar istimoidin bashoshati tamomi va faraxi lokalom zamiri sadoqat ta'sirifig'a joyg'ir bo'lib taxniyat go'ylik va muborakbodlig' rusumi bila o'z tarafidin kishi Yubormok^i ansab va ujb ko'rib, fazilatoro farosat intimo Shukrulla og'oni elchi qilib va tansuq va armug'on tariqasida ming kalla qo'y va ming botmon g'alla topshirub Hirot Yubordi. Elchi mazkur iste'joli tamom bila ma'mur bo'lgon tarafg'a sabo daburdek murur qilib maroxdpga bepoyondin o'bur qilgondin so'ng Hirotg qal'asig'a dohil va shoh Komron suhbatig'a vosil bo'lib, janobi vazorati maobning tahniyatnoma va duo salomin arzg'a yetkurdi. Chun bir necha kun yo'l ranjidin osudaliq topib muovadat amrig'a muqtazo bo'ldi. Shoh Komron anga necha turlik navozishlar bila uzrlar qilib, aning hamroxlig'ig'a izzat nishon muallomakon Sultonxon kim, YOr Muhammadxon vazirning birodari arjumandi erdi, tayin yetib sox,ibqiron jannatmakon mulozimlarig'a maazirat Yusunida muhabbatnoma topshirib ruxsat berdi. Chun elchilar insirob ruxsatina hosil qilgondin so'ng masofati benihoyat va manozili bilog'oyat qadami sur'at bila qat' qilib, vaziri muazzam xizmatig'a yettilar va Hirot ahlining ahvoli va kuffor cherikining maoli kayfiyatin kamo haqqahu sharh yettilar. Vaziri hikmat taxmir ham ul elchilar kelgonidin so'ng maaskari saodat asardin, kim Qarovulxona mavzu'ida erdi, murojaat qilib, ohista-ohista qat'i manozil yetib Marv viloyatining xotiroso va dilkusho manzilig'a vosil bo'ldi".

("Riyoz uddavla", 349-a)

"1839 yil. Xivaga Hirot shohi Komrondan Sultonhon otlig' elchi keldi va xonga o'z hukmdorining maktubini topshirdi. Mazmuni bul erdikim, Alhamdulillo va-l-minna ul hazratning nusrat va muovanati bila dushmani golibning sharridin qutuldiq. Mulkimizg'a ega bo'ldiq. Biz jamoaning joni ul hazrat o'ljasi va filhaqiqati Hirot viloyati ul hazratning mulkidir, emdi iltimosimiz bulki bul tarafga tashrif keltirib, Hirot mulkig'a davlat huzuringiz bilan intazom berib va bu ixloskashlarning boshin sharafi qudumingiz bilan falak avjiga yetkuringkim, bag'oyat muntazirdurmiz".

Ul hazrat bu nomaga javoban anga loyiq Hirot jonibig'a yaqin vaqtlarda bormoqni va'da qilib, javob xatini elchiga topshirdi va kyetishga ruxsat berdi. Anga o'z nomidin elchi sifatinda Mehtarning inisi Vois Niyozboyni unga qo'shdi, tokim Marv viloyatig'a borib. hamul elchig'a ming tillog'a g'alla olib borib, Hirot sari uzatg'ay".

("Riyoz uddavla", 349-6-350-a)

"1840 yil. Ma'lum bo'lsinkim, chun Muhammadshoh Xorazm shujoasining dast burdiga toqat qila olmay Hirot ustidin firor ixtiyor qilib, Tehron dorilmulkig'a bordi. Avvolg'i faxomat va g'ururi qolmadi. Ohir hazrati sohibqiron, bihisht nishonning mulozimlarig'a oshnoliq qilmoqni sababi amniyat va mazidi davlat anglab o'z mo'tamidlaridin Hodixon otlig' bir kishisin elchi qilib, qo'lig'a muhabbatnoma tog'tshirib, Xorazm sari ravona qildi. Mazkur elchi necha kunlar yo'l Yurib, ostonbo'stlik sharafig'a vosil bo'lib, Muhammadshohning Yuborgan nomasin arzga yetkurdi. Noma mazmuni ul erdikim: Qadim zamondin to bu ovoni saodatnishongacha Xorazm xonlari bila Eron podshohlari orasida do'stliq shevasi va raftu-omad tariqasi hech vaj bila matruk va maslub bo'lmamish erkan. Bas bizlardag'i hamul tariqada suluk qilib, mug'oirat va musodaqat rasmin bunyod qilsoq, tokim bu she'vayi xo'p va rasmi marg'ib mayomanidin ikki Yurtning fuqora va rioyosi farog'at va amniyat bilan maishat qilg'usidurlar". Chun ul xazrat nomadin xabardor bo'lg'ach, javobiga bul iborat bilan noma yozdirdikim, "Ko'p muddatdin beri eshitadurmizkim, Eron xaloyiqi ahli sunnat va jamoat mazhabiga muxolifat qilib, hazrati nabovat panohining azhobi kirom va axbobi lozim extiromlariga sab va dashnom qshgur ermishlar. Bo vujud ul azizi sohibtamiz-larning ehonati mujibi qatl va boisi nifoq bo'laturur. Agar ul a'moli qabiha va af'oli fazihaning. ul jamoa tark tutsa, inshoollo taolo do'stliq binosi mushayyid va yakjihatlik ahsi paymoni muakkid, o'lib, tarafayn ra'iyatlariga forig'bolliq va osudaholliq yetishg'usidur".

("Riyoz ud-davla ", 350-a-350-b)

"Muhammad shoh mo'tamid alayhi kishilaridin to'rt vazirining biri Mirzo Rizo otlig' vazirin masxub qilib, noma javobin ham anga topshirib, Xorazm jannatbazzm sovbig'a irsol yetgi... Elchilar mazkur yilning (1840) ramazon oyining ohirida atabayi a'lo turob bo'sliqig'a yetdi va Muhammadshohning noma va tuhafot va tansuqotin nazari anvar peshgohidin o'tkardilar. Nomasi mazmuni ul erdikim: "Ul af'oli zamima va a'moli shania, ya'ni sabbi sahobai kiborkim, eron xalqi nisbatida mas'mo'lari bo'lmishdir, zamoni moziyda shoh Ismoil safohat nishonkim, Eron

mamolikining hokimi hukmron voliyi sohibfarmoni erkan, oning ayyomida mazhabi haqg'a tag'yir berilib oningdek aqvoli qabohat ishtimol va af'oli shanoatmaolni bunyod va ijod qilmishlar erkan. Alhamdulillah bu ayyomi saodatnizomda shariat va dindorliq binosi bag'oyat mushayyid va mustahkamdir va ul kalomi mazzammam anjom qoyilig'a zajr va tanbiya ko'rgizildi va ravofiyi jam'iyati koshonasi siyosat selobi bila buzildi. Agar sab' va dashnom qilaturg'on kishilarni topolsaq tig'i kin bila maqgul yetib, hayot mulkidin ma'zur qilg'umizdir".

("Riyoz ud-davla", 350-6)

"Xiva xoni bul maktubdin so'ng "atrof va javonibdagi chopa-vulchi-olomoni Eron viloyatining toroj va g'oratidin man' qilib, Eroniya ulusining bo'yinlaridin asirlik qaydi xavfin ko'tardi va elchisig'a dag'i shafqat ne'matidin baxramandlig'lar yetkurdi".

("Riyoz ud-davla", 350-6)

"Hamul yil (1840 yil) zulhijja oyining o'n to'qqizida juma' kuni ul hazrat dargoh olampanoh mulozimlardan Yaqubboy Xanqayini oshnolig' izhori uchun Kobilda vaziri muxtorg'a kim, inglis akobiridin erdi, irsol qildi va hamul oyining yigirma yettisida shanba kuni Muhammadshohdin kelgan Mirza Rizo otlig' elchiga ul hazrat maxsus mahramlar zumrasidin g'art makon, xususiyat nishon, sadoqat taYum Otaniyoz mahramin qo'shib Eron sari uzatti, to kim sabbe sahobag'a til ochaturg'on aqli rafizani man' va zahbar qilib ahli sunnat va jamoati tariqa sa'ig'a rivoj berib, anda sobit qadam bo'lsa, Muhammad shoh bila muhabbat va oshnolig' muohidasin mahkam va mustahkam qilib qaytg'ay".

("Riyoz uddavla", 352-6)

"Yuqorida mazkur bo'lmish erdikim, olampanoh dargohining sadoqatogoh xodimlaridin Otaniyoz Mahram Eron mamlakatiga va Rahmatulla Qrrako'z Xo'qand viloyatiga ham ul viloyatlar podshohlarining ixlosnomasi bu davlat ostonasiga Yuborgan elchilariga elchi yo'sunliq hamroh bo'lib bormish erdilar, ham ul podshohlarning muhabbat izqori uchun qo'shg'on elchilari ila murojaat kilib hazrat Alachaxonni Marv safarig'a azm bo'lg'onidin so'ng dorilxulofa Xivaqg'a kelib tavaqqif ko'rgizimish erdilar. Ul hazrat shavvol oyining avosatida mazkur viloyatlardan kelgan elchilarni humaYun majlislarga undab podshohona navozishlar ila sarbaland qildilar. Yana ulkim, zulqada oyining o'n beshida payshanba kuni Eron podshohi Muhammad shohning Yuborgan elchisiga atabayi falak martaba mulozimlaridin donish va ixlos oroy Muhammad Sharifboyini elchilik tariqasi bila hamrohqilib, muhabbat noma bila Eron mamlakatiga irsol yettilar va andin bir necha kun so'ng Xo'qand podshohining elchisiga Otaniyozbekni saforat rasmi bila qo'shub, Xo'qand viloyatiga Yubordilar".

("Jome' ul-voqeoti sultoni ", 187-6-188)

"Xo'qand viloyati voliysining elchisi Bek Muhammadni kim Istanbuli sharifg'a ixsos topmish erdi, andoqkim Yuqorida mazkur bo'ldi, anga amri oliy mujubi bila atba sepexr martaba xodimlaridin Rahmatullo Qorako'z elchilik tariqasi bila mashub bo'lub, sana ming ikki Yuz oltmish yettida (1851 yil) muharram oyining avvoyilida muraqqat ruxsati berildi. Yana ulkim, hamul oyining avohirida dargohi oliypanohning ixlossior va aqidati osor mulozimlaridin davlat va iqbol tavom Ota Niyoz mahram Eron mamlakatining oliyjoh falak dastgoh voliysi Muhammadshoh qojorning muxabbat va vidod izhori uchun oston bo'sulig'g'a Yuborgan elchisiga amri oliy mavjabi bila elchi Yusunluq hamroh bo'lub Tehron viloyati jonibig'a azimat ko'rgizdi".

("Jome' ul-voqeoti sultoni ". 180-180-6)

"Hazrat a'lo xoqonning humoyun juluslarining yettilamchi yilining (1852 yil) voqealari avval jumladin ulkim; faqirkim (Ogahiy) ba'zi kasal sababidin ul hazratning humoyun mukoblari bila Yurub safar qilmokdin ma'zur erdim. Bu jihatdin podshohona dildorlig'lar bila iltifot ko'rguzib o'z iltimosim mujubi bila safardin maof tutub sana ming ikki Yuz oltmish sakkizda to'ng'iz yili muharram oyining o'n to'qqizida juma kechasi amakzodam Muhammad Karimbekni o'rnimg'a miroblig' mansabig'a mansub yetib sarafroalig' va komyoblig' yetkurdilar.

Yana ulkim, rajab oyining yigirma beshida yakshanba kuni Muhammad Sharifboy Eron podshohi Muhammadshohning oldidin muovadat qilib, Yuborgan hadyalarin nazari anvar peshgohidin o'tkardi".

("Jome' ul-voqeoti sultoni ", 190)

"Muhammad Amin Bahodirxonning juluslarining o'nlamchi yilining voqeoti-chun hijratning

bir ming ikki Yuz yetmish birlamchi yili kirdi va ikki oy oradin o'tib rabi-ul-avvalning g'urrasi keldi. Xon hazratlari Marv azmin jazm ztib navkarlarga pul berib va tamomi og'a-inilariga va tamomi umaro va arkoni davlatlarga in'omlar berib buyurdilar: hama safar asbobini gayyor yetsunlar. Muidin bir hafta o'tkandin so'ng Tangriquli to'raii joynishin yetib, o'tlanib chiqib ohista-ohista ravona bo'ldilar, tokim tamomi lashkar izlaridin tushub jam bo'ldilar. Qiyoqko'lining bir manziliga kelib erdilar, Maymananing xoni o'g'lini elchi qilib peshkashlar bila Yuborib erdi, ul yerda kelib mulozimatg'a yetdi. Hirot shohidin ham bir elchi ko'p tuhfa va peshkashlar bila bir fil kelturdi va Kobuldin ham elchi keldi. Xon hazratlari buyurdilar: filni yasatib ustig'a qanor yopib oning ustiga taxt qurub borgohning oldig'a kelturdilar.

("Shajarayi Xorazmshohi ", 345-6-346-a)

"Elchilar bila birga Marvga yetib keldilar. "Tamomi Marv ulug'lari tuhfa va xadya va peshkashlar birla kelib xon hazratlarini ko'rdilar. Yo'lo'ton va Murg'ujon va K,arayob va Tajan ulug'lari x.am tuhfa, hadya va peshkashlar bila keldilar.

Amir Haydarning Eron shohi Fathalishohga maktubi

"Hazrat amir Haydar Eron hrkimi Fathalishohga yozdilar:

Behisob hamdu sanolar shunday bir podshohga munosibdirki, uning davlati sathi yov xurujidan xoli va mulklari fazosi dushman zarbidan mustasnodir.

Rasulillohning ruhi pokiga beaded duolar tuhfa bo'lsinki, payg'ambarlik yyetakchiligi uning maqtoqli zotiga ravodir. Unga, yaqinlariga va ashobalarining jam'iga - Ollohning salomlari bo'lsin!.

Yaratganga hamdu sanolar va maqtoqli (mahmud yyetakchi) maqomidagi sulton (payg'ambar)ga duolar aytgandan so'ng ko'ngil oynasida benazir bo'lgan podshoh - Jamshid maqomiga munosib, lashkari Yulduzlarcha sanoqsiz, oftob yangliq toj egasi, osmondan baland, So'rayyo (YUjupiter) martabalik, Baxrom (Mars) savlatlik, Keyvon (Saturn) dek, Yuksak, Nohid (Venera) qobiliyatlik, O'ttorud (Merkuriy) dek ziyrak, Jamshiddek shavkatli: Ferudun hashamatli, Doro darbon, Xusravdek nishondor (belgilik), emni omonlik bisotini yoyuvchi, Eron mulklarining hukmdori shavkat va ulug'likxa tartib beruvchi, maqtoqli va jilolarga ehtiyoji bo'lmagan, tavsif va bayonlardan Yuqori turuvchi, davlatini Olloh inoyat qilgan Fathalishohga yyetakziladi va ma'lum qilinadiki, ilohiy dargohning bu niyozmandi bundan avval hazrati halifai islomdan kitob so'ragan edi. Itifot va mehribonlik mulklari taxtining bezagi (ya'ni xalifai islom) izzatli imomlar va buyuk mujtahidlarning -Ollox. ularning ruxlarini shod yetsin! - bir necha kitoblarini Bag'dod voliysiga Yuborib, ul kishiga o'sha kitoblarni o'zining ishonchli kishilaridan biri orqali bu tarafga yyetakzidi.

Zoti shahriyoriy bu ma'nidan to'la xabardordirlar, chunki o'zlari (elchini) bu tomonga o'tkazib Yuborganlar, elchi yetib kelib kitoblarni topshirgandan so'ng lozim bo'ldiki, bu taraf (biz) ham o'z davlatxoxlarimizdan birini a'lohazrat xoqon saroyiga yo'llasak. Binobarin, imoratpanoh, ikki sharif haramga haj qilgan va davlatxoxlarimiz jumlasidan bo'lgan xrji Muhammad Sharafbeyni mazkur elchi hamrohligida jo'natdik, toki u humoyun ko'rinish sharafiga musharraf bo'lgach, zoti oliyni duo qilib, maqsad manzili tomon shoshilsin. Ikki davlat bir davlatdek, boshqa hech qanday maqsadu muddaoimiz yo'q. Bundan buyon ikki oliy davlat o'rtasida oshnolik va bordi-keldilar yo'li ochiq bo'lsa, Ollohning bandalari uchun hayriyat va marhamat bo'ltusidir. Boshqa og'zaki gaplarni mazkur imoratpanoh tilidan eshitursiz. Shahriyoriy davlatining quyuq soyasi uzun va davomli bo'lsin! Bu tarafga nisbatan qanChalik izzat-ikromga rioya qilsalar, umid shuki, "kim mening avlodimni ulug'lasa meni ulug'lagan bo'ladi", degan iboraga dahldor bo'lg'aylar. Qolaversa, duolar.

*Muhammad Rizo Balxiy. Maktuboti
Amir Haydar.*

*O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasi.
Inv. № 292. D. Valieva tarjimasi.*

Amir Haydarning Rossiya podshohi Aleksandr I ga maktubi¹

"Lashkari Yulduzlarcha sanoqsiz, Mars (Mirrix) sifat dahshatlik, Saturn (Zuhul) yangliq Yuksak, Pleyady (Surayyo) va YUpter (Mushtariy) o'rnini egallovchi, Makedoniyalik Iskandardek ko'rkam, eng qudratli va ko'p mamlakatlarning egasi, quyoshdek toj bezagan podshoh (va) podshohlar avlodi, xoqon (va) xoqonlar avlodi, Aleksandr Pavlovich, Rossiyaning yakka hokimi!

Sizga sihat-salomatlik, tinchlik-xotirjamlik va shodu hurramlilik tilayman. Salomlardan so'ng o'zinning (shundan) mamnunligimni izhor qilish sharafiga muyassarmani, hazratingizning qulog'imizga yetib kelgan barcha tashvishlari, Xudoning marhamati bilan barham topdi: chunonchi, viloyatlaringizga bostirib kelgan fransuzlarning qo'shini Sizga ba'zi talofotlar yyetkazgan va bu do'stligimiz tufayli bizga ham dardu alam keltirgan edi. Biroq Sizning g'olib lashkaringizga nasib bo'lgan taqdirga shukurki, ular yov ustiga qilich yalong'ochlab borib qirib tashladi va quvib Yuborib, fitnani barbod qildilar, ko'plab o'ljalari oldilar. (Bundan) biz uzoq vaqtlardan buyon davom yetib kelayotgan o'zaro do'stligimiz va totuvligimiz vajhidan bag'oyat shodlandik. Imperator a'lo hazratlariga shu tabriklarimizni yyetkazmoq uchun janobingiz Yuksak saroyiga g'ayratli amaldorim Azimjon devonbegini tanlab, o'zimdani elchi qilib Yubordim.

Moskovga yov hujumi Yuz berganda ko'p rus savdogarlari (qatori) buxorolik savdogarlar ham mol-mulqda katta talofatlar ko'rdilar; va umid qilamizki, imperator a'lo hazratlari, insonparvarlik va cheksiz marhamat Yuzasidan o'zingizning fuqarolaringizga tuganmas xazinangizdan mukofot berganingizdek, bizning bechora savdogarlarimizni ham xuddi o'zingiznikidek ko'rib, har ikki davlatning roziligi bilan ularni (ham) marhamatingizdan darig' tutmag'aysiz.

Troiskdagi ba'zi bir mansabdorlaringiz (u erga) boradigan buxorolik savdogarlarga turli xil ranju aziyatlar yyetkazishidan xabar topib, biz imperator a'lohazratlaridan so'raymizki, ularga qattiq topshiriq bersangiz, tokim o'sha mansabdorlar mazkur savdogarlarga avvalgi qoidalar bo'yicha munosabatda bo'lsinlar; bundan a'lo hazratning nomlari hamma yoqsa shuhrat qozonadi va o'rtamizdagi do'stlik oldingidan ko'ra ham mustahkamlanadi.

Biz turk sultoniga tabrik uchun Yuborgan g'ayratli va hurmatli mansabdor Mirza MuhammadYusuf qo'rchiboshi esa, umid qilamizki, imperator a'lo hazratlari, marhamatingiz Yuzasidan o'zingizning mansabdorlaringizga buyruq berishni lozim topsangizki, tokim u mansabdorni mulklaringiz bo'ylab hamma yerda, chegaragacha va orqaga qaytishda mansabdorlar qabul qilsalar, unga mehmonnavozlik ko'rsatsalar va u bexavotir safar qilaolsa.

Boshqa ishlarimiz haqida mansabdorlarimiz Azimjon devonbegiga og'zaki arz qilishga topshiriq berilgan va unga to'la ishonishingizni so'raymiz!"

YOrliq hijriy 1229 yil jumodul avval (1814 yil 21 aprel) da imzolanganligi va orqasida siyohli muhrda: Mirhaydarxon Mirma'sum o'g'li degan yozuv borligi qayd qilinadi.

Orenburg harbiy gubernatori P.K. Essen tashqi ishlar ministriligi boshqaruvchisi K.V. Nesselrodegaga (1818 yil 7 (19) sentyabr)

Orenburgga Buxoro xoni devonbegi Mirza Mo'minjonovning elchi bo'lib kelganligi haqida xabar beradi. (Bu uning ikkinchi elchshgagi); Birinchi marta u podsho saroyida 1815 yidda bo'lgan (q.: VPR., T. USH, pril. 107).

U Buxoro xonining yorlig'ini olib kelgan.

Mir Haydarxonning Aleksandr I ga (1818 yil 12/24) aprelda yozgan xati (yorlig'i)ning fors tilidan tarjimai quyida to'laligicha keltiriladi.

"Bismillahir rahmonir rohiym":

Jamshid ulug'ligaga ega bo'lgan, lashkari Yulduzlarday ko'p, quyosh yang'liq toj egasi; Bahromdek sersavlat, Zuhul yang'liq Yuksak darajali, Mushtariydek martabaliq, Merkuriydek ziyrak, Zuhrodek qobiliyatli, Zaxxoq sifat qudratli, Kavusdek ulug', Faridun yang'liq oliyjanob,

¹ Vneshnyaya politika Rossii XIX i naChala XX veka. Seriya 1, T. USH. M. 1972. s. 650-651.

Jamshiddek kuchli, Doro yang'liq dabdabali, Parvizga teng (keluvchi), sohibqiron yakka hokim podshoh farzandi. Rusiyaning, CHerkazistonning, Armaniston va boshqa mamlakatlarning qudratli podshohi Aleksandr Pavlovich shodlik va tyetiklik mayidan sarxush bo'lib, yaxshi kayfiyatda va saodatli ruhiyatda qolaversinlar.

O'zlarini duo qilish bilan birga davlatning ziynati bo'lgan g'oyat Yuksak zotingizga yyetkazamanki, qudrat va ulug'likning manbai bo'lgan buyuk ota-bobolar va sharaflilardir qadim zamonlardan buyon bizning mamlakatimizdan borgak savdogarlar va musofirlarga nisbatan muayyan bir tartib va o'zaro munosabat belgilag'anlar.

(Bizning) savdogarlarimiz sarmOyasi kam va zaif xalq. Ikki Yuksak davlat totuvligi va itgifoqi manfaatlari uchun hamda o'zaro aloqalarning' asosini mustahkamlash uchun a'lo hazrat-larining oliy hujjatlariga umid qilamizki, oldingi qoidalar va munosabatlar o'z kuchida qoladi va boz ustiga kundan-kunga mustahkamlanayotgan davlatning podshohidan yangi imtiyozlar beriladi.

Qozoklar va o'rganchlilar o'z taraflaridan zimmalariga bechora savdogarlarning mol-mulklariga mas'uliyat oldilar va ularni o'zlari kuzatib qo'yadigan bo'ldilar; bu hakda Sizga ma'lumot bermokdamiz.

Davlatga sadoqatli xodimimiz, hurmatli Azimjon devonbegini Zuhul sifat shuhratli saroyingizga elchi qilib Yuborayapmizki, (u) do'stlik va inoqlik asoslarini mustahkamlasin.

Nimaiki aytmoqchi bo'lsak, do'stona maktubimizda bayon qildik, mazkur elchiga og'zaki aytish uchun vazifa va topshiriq berilmadi. Faqat duoda (qolamiz). 1233 yil 14 jumadulavval, dushanba kuni yozildi".

Mironshoh munshi, Mulla Zohid munshi, Muhammad Tohir munshi. Maktubosh, munshaot va manshurot. O'zbekiston Respubshkasi Fanlar a kademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasi, Inv. №289. 200-a,b byetlar. D. Valieva tarjimasini.

Azimjon Mo'minjonovning elchiligi haqida¹

Arxivda Buxoro elchisi Azimjon Mo'minjonovning Orenburg general-gubernatori G.S. Volkonskiyga xatining tarjimasini saqlanib qolgan. Quyida o'zbek tilidagi asl nusxasiga solishtirilgan ushbu tarjima keltiriladi: "Orenburg harbiy general-gubernatori saodatli knyaz Grigoriy Semenovich Volkonskiyga Buxoro shahrining elchisi devonbegi Azimjon Mo'minjonovdan. Meni imperator a'lohazratlarining Yuksak saroyiga elchi sifatida jo'natayotib, Buxoro hukmdori Mir Haydarxon lozim bo'lgan shartlar (gaplar) izhor qilingan yorliqni qo'limga berdi. Bu yorliqqa qo'shimcha qilib, Buxoro hukmdori quyidagilarni og'zaki aytishni buyurdi.

Birinchi. Basharti Rusiya podshohi, imperator hazratlari, rus va Buxoro savdo karvonlarining cho'ldan xavfsizligi uchun Buxoro shahrining ayni chegarasigacha bo'lmasa ham, biroq Sirdaryo bo'yigacha ularning beshikast o'tishi uchun rus harbiy himoyasini tayinlab, himoya tadbirlari tuzishni lozim deb bilsalar, unda Buxoro hokimi Mir Haydarxon ham, o'z tarafidan Sirdaryoda karvonni kutib olib, uni Buxorogacha kuzatib borishga yetarlik harbiy soqchi otryad tayinlaydi. Buxoroda savdo tugagandan so'ng Rusiyaga qaytayotgan karvon Sirdaryogacha Buxoro soqchi otryadi himoyasida boradi va Rusiya soqchi askarlariga topshiriladi. Buxoro hokimi buning qoidalarini butunrusiya podshohi imperator vakolat berishni lozim topgan shaxs bilan aniklaydi.

Ikkinchi. Basharti butunrusiya podshohi, imperator, karvonlarda o'zlarining mollari bilan birga rus savdogarlarining o'zlari yoki ularning ishonchli vakillari (prikazchiklari) borishlarini lozim deb bilsalar, bu holda Buxoro hokimi ularning Buxoroga kirishiga va erkin savdo qilishlariga hech qanday qarshilik qilmaydi. Biroq, ularga homiylik qiladi va savdo ishlari bilan boshqa Osiyo shaharlariga borishlariga ruxsat beradi. Agar Buxoro hokimi Mir Haydarxon tomonidan taklif qilingan bu bitim ma'qullansa, unda rus mansabdorlari va savdogarlarining konsulni, uning yonida faqat izzat-ehtiromlar uchungina, kichik harbiy soqchi otryad bilan qabul qiladi, tokim Buxoro ahli bu yangi farmoyishdan umumsavdo manfaatlariga zid bo'lgan xulosalar qilmasin. Shu masala haqida

¹ Vneshnyaya politika Rossii XIX i naChala XX veka. Seriya 1. t. VIII, s. 646-647.

hamda umuman o'zaro savdoning manfaati uchun Mir Haydarxon Rusiya davlati bilan o'zaro savdoning butun muzofotida, ham engiltak qirg'iz va qozoqlarning talashidan qutulish uchun hamda o'zaro foyda uchun xalqaro savdo bitimi tuzishga va imzolashga tayyor.

Uchinchi. Buxoro hokimi Mir Haydarxon va Buxoro vazirligi menga, devonbegi Azimjonga, butunrusiya podshohi, imperatordan, shuni iltimos qilishni qattiq buyurdilarki, faqat Buxoro savdogarlarigina savdo qiladigan Osiyo bojxonalarini boshqarmasi boshqa mansabdorga emas, (balki) yagona harbiy gubernatorga bo'ysundirilsa va Orenburg o'lkasi Buxoro bilan va boshqa shaharlar bilan qadimdan qanday qoida asosida savdo qilgan bo'lsa, xuddi o'shandayligicha qolsin. Buning ustiga, Buxoro hukmdori xohish bildiradiki, Astraxan, Orenburg, Troisk, Pyetropavlovsk bojxonalarida osiyolik jamoalar savdo qilayotganda Buxoro shahridan har yili eng boy va sarmoyasi ko'p bo'lgan ikki kishi o'sha jamoalar tomonidan saylab qo'yilsa, ular ustidan Siz tomondan nazorat qilib turilsa, tokim ular savdo haqidagi barcha farmoyishlardan va nazoratdan o'tgan mollardan tushadigan boj soliqlaridan boxabar bo'lib tursalar. Buning uchun ular maxsus daftarlar tutib, mollar va boj soliqlarini yozib borsalar, yil tugagach ular har ikkalasining imzosi bilan bojxona oborotida o'zlarining savdolari va xazinaga tushgan boj soliqlarining umumiy hisob vedomostini berishlari lozim. Bojxonalarga tayinlangan Buxoro mansabdorlariga o'z elatlarining savdoga taalluqli bo'lgan barcha ishlari bo'yicha iltimos qilish huquqi berilsin; ularga bojxonalarda (Yuz beradigan va) qagiy qaror qilish uchun Orenburg chegara komissiyasiga Yuboriladigan barcha da'volarni ko'rishda va tekshiruvlarda ipggirok yetishga ruxsat beriladi.

Yana Buxoro hokimi istaydiki, har yili ikkita buxorolik mansabdor mazkur komissiyaning ishida ishtirok yetsin; nihoyat, deyarlik butunlay Osiyo savdosi mujassam bo'lgan Orenburg va Troisk bojxonalarini har jihatdan chegara komissiyasiga bo'ysundirilsin. Astraxan bojxonasini esa Sibir liniyasidagi Pyetro-pavlovsk bojxonasini o'sha joylarning mahalliy hokimiyatiga topshirilsin, chunki busiz buxorolik savdogarlar savdo oborotida juda qiynaladilar va boshqa ijtimoiy mahkamalarda o'zlarining da'vogarlik prosesslarini tez va qoniqarli hal qila olmaydilar. Elchi Azimjon so'raydiki, Orenburg harbiy gubernatori o'zining butunrusiya podshohi, imperator, huzuridagi vakolatini Buxoro xalqi foydasiga (ham) ishlatsin.

To'rtinchi. Buxoro hokimi Mir Haydarxon (aytdilarki), basharti Buxorodagi rus asirlari¹ haqida masala ko'tarilsa, (va) agar imperator a'lohazratlari ularning tovon evaziga Rusiyaga qaytarilishini lozim deb topsa, chunki ular Buxoroda pulga sotib olinganlar, u holda Mir Haydarxon bu muhim masala haqida Rusiya vakili bilan munozara qilishga tayyor. agar faqat bunday harakatlarni Buxoro jamoasi maqbul ko'rsa, rus vakilini qabul qilishga ham rozi.

Beshinchi. Buxoro xokimi Rusiya podshohi, imieratordan, (shuni) qattiq turib so'rashni buyurdiki, qozoqdarni cho'lda karvonlarni talab olgan mollar bilan Orenburg, Troisk va boshqa savdoxonalarga kiritish man' qilinsin, chunki qirg'izlar va qozoqlar (talangan) savdogarlarning ko'zlari oldida ularning ko'p narsalarini qarshiliksiz sotadilar va shu bilan guyo bundan buyon ham savdo karvonlarini talash rag'batlantirilgandek bo'ladi.

Oltinchi. Buxoro hukmdori menga, devonbegi Azimjonga, butunrusiya podshohi, imperatordan, qattiq turib so'rashni buyurdiki, buxorolik savdogarlarga avvalgi qoida bo'yicha o'zlarining mollarini bir bojxonadan boshqasiga ko'chirish man qilinmasin; bojxona nazoratidan o'tishda boj solig'i to'laisha ular hozir qiynalmokdalar. Bu xatni devonbegi Azimjon Mo'-minjonov 1815 yil 18 yanvarida imzolagan (Arxiv material-laridan).

V.K. Nesselrode S.-Peterburgdan Buxoro favqulodda

elchisi A. Mo'minjonovga

1816 yil 5 (17) iyul²

Tashqi ishlar ministrligi Buxoro hokimi Mir Haydarxonning elchisi devonbegi Azimjon

¹ O'rta Osiyoda quldorlik va qul savdosiga barham berish haqidagi masala XUN-XIX asrlarda Rusiyaning xonliklar bilan munosabatida maxsus o'rin tutardi. Ko'chmanchi qozoq va turkmanlar, ba'zan xivaliklar ham rus qishloqlariga, saedo karvonlariga, Kaspiy dengizida baliqchshshk qilayotgan kemaarga hujum qilib, rus fuqarolarshsh asirga olar va Buxoro, Xiea va Qo'qonga qullikka sotar edilar. Xonliklardan qullikka saqlanayotgan rus fuqarolarining soni bazan bir necha o'n minglarni tashkil qilar edi. (VPR. T. 1., dok. 133).

² Vneshnyaya politika Rossii XIX i naChala XX veka. M., 1974. Seriya 11, t., I IX. s. 213-214.

Mo'minjonovni qaytarib Yuborish haqida imperator hazratlarining oliy amrini olishga muyassar bo'lib, ayni a'lo hazratning iltafoti bilan mazkur elchiga e'lon qiladi:

1. A'lo hazrat nomidan ishontiriladiki, imperator hazratlari Mir Haydarxonning bu elchiligini iltifot bilan qabul qilishga munosib ko'rib (Yuborilgan) maktubdan ham, devonbegi Azimjon Mo'minjonovning og'zaki so'zlaridan ham u Mir Haydarxondan olib kelgan tabrikni hamda uning xar ikki tomon fuqarolarining o'zaro manfaati, ayniqsa savdo aloqalari uchun buyuk Rusiya imperiyasining Buxoro bilan do'stona munosabatlarini yanada mustahkamlash istagini mamnuniyat bilan e'tirof yetdi.

2. Imperator hazratlari Mir Haydarxonning xohishiga ko'ra o'zaro savdo va har ikki tomonning boshqa xil manfaatlariga tegishli bo'lgan va xususan karvonlarning Yurishini ta'minlash, asirlarni - Rusiya fuqarolarini ozod qilish va Rusiya konsulini tayinlashga taalluqdi bo'lgan barcha masalalar bo'yicha shartlashilgan qarorlar qabul qilmoq uchun vakolatli bo'lgan Rusiya amaldorlarini Buxoroga bajonidil Yuboradi.

3. Buxoro hokimiga va uning fuqarolariga (ular hamma vaqt Rusiyaning maxsus homiyligi ostida bo'lib keladilar) oliy marhamatning isboti sifatida hozir ham, elchining o'tinchlariga ko'ra, ularga quyidagi yangi manfaatlar beriladi.

4. Elchi taklif qilgan buxoroliklar savdo qiladigan bojxonalar mahalliy fuqarolik xrkimliklariga yoki harbiy gubernatorga bo'ysindirilsin, degan farmoyish berish o'rniga (davlatdagi savdo ishlarining umumiy tashkiloti vajxidan uni amalga oshirib bo'lmaydi) Osiyo bilan umumiy savdo uchun eng qulay (bo'lgan) maxsus bojxona qoidalari tuziladi.

5. Orenburg liniyasidagi bojxonalarda buxorolik fuqarolarning ishlari ko'rilayotganda bu ishlar bo'yicha mazkur bojxonalarga buxorolik savdogarlar o'zlari ichidan saylangan eng hurmatli ikkita vakil kiritiladi.

6. Buxoroliklarning da'volari Orenburg chegara komissiyasida ko'riladi va ular tekshirilayotganda ham, Buxoroda Rusiya konsulligi tashkil topgach, Buxoro amaldorlaridan ikkita vakil ishtirok yetishiga ruxsat beriladi.

7. Buxoroliklarga (o'z) mollarini bir bojxonadan ikkinchisiga ko'chirishga ruxsat beriladi.

8. 1812 yilda mollarini qirg'izlar talagan buxorolik savdogarlarni iloji boricha rozi qilish maqsadida qirg'izlardan undirib olishga harakat qilishni nafaqat general Glazenapga, balki Orenburg harbiy gubernatoriga ham topshiriladi, harbiy gubernator buxoroliklarga allaqachon 100.000 lik mollarini qaytarib berdi.

9. Rusiyada musulmon ayollarga uylangan buxoroliklarga o'sha xotinlari va farzandlari bilan o'z yurtlariga qaytishga ruxsat beriladi, agar bunga xotinlarining ota-onalari rozi bo'lsalar, zero, ma'lumki, ular ko'pincha ayni Rusiyadan hech qachon kyetmaslik sharti bilan uylanadilar; biroq Buxoro xoni ham o'z tarafidan u yerda uylangan Rusiya tatarlariga shunday erkinlik berishi kerak. Buxoroliklarga Rusiyada butunlay qolish ham man' yetilmaydi, biroq ular davlat qonunlari asosida qanday bo'lmasin bir turmush tarzini tanlashlari lozim; chegara bo'yi qal'alarida beish sanqib Yurganlar- yoki ruxsat berilmagan kasblar bilan mashg'ul bo'lganlar foydasiz va jamiyat uchun zararli (shaxslar) sifatida umumiy qonun asosida chegaradan chiqarib Yuboriladi.

10. Buxoroliklarning o'z qisoblaridan Troiskda iomoz-xonlik uchun masjid, karvonsaroy, mehmonxona yoki kelib-kyetadigan buxoroliklar uchun boshpana hovli va o'quv Yurti qurishlariga qarshilik ko'rsatilmaydi, biroq shu shart bilanki, bu imoratlarning hammasi savdo rastasidan uzoqda bo'lmasligi kerak, mustahkamligi va yong'indan xavfsizligi uchun esa imoratlar g'ishtdan, tomlari tunukadan bo'lishi zarur; ularning tarxi va old qismining (ko'rinishi) mahalliy hokimiyat tomonidan tasdiqlanishi shart; ularning hammasiga lozim bo'lgan xarajatlarga yordam sifatida esa buxoroliklarga o'sha imoratlar qurilishiga lozim bo'lgan yog'ochni liniyaning narigi yog'idan, xususan, Troisk atrofidan, qirg'izlar (eri) dan olib kelishga ruxsat beriladi.

11. Laboratoriyada (qayta ishlangan kanselyariya) urug'larni tayyorlaydigan omilkor ustani Buxoroga tezlikda jo'natishda qiyinchiliklar bo'lishi mumkinligidan elchining bu taklifi zarurat Yuzasidan qulay fursat kelguncha to'xtatib turiladi; shu bilan birga buxoroliklarga laboratoriya urug'ini ishlanmagan holda, savdoning umumiy qoidalarga kiradigan mollar qatorida olib chiqib kyetish imkoniyati beriladi.

12. Troiskda bo'lgan va go'yo Buxorodan keladigan savdogarlarni ranjitadigan va ularga aziyat

yyetkazadigan rus mansabdorlari ustidan shikoyat borasida - qachon buxoroliklar o'sha mansabdorlarning ayni kimligini va ular yyetkazgan ranju-aziyat nimadan iborat ekanini ko'rsatib bersalar, (o'shanda) tekshirish o'tkazish haqida buyruq bo'ladi.

13. Basharti karvonlarni himoya qilish haqida qaror qabul qilinsa va elchi aytganidek Buxoro xonining bu masalaga moyilligi haqiqatan amalda tasdiqlansa, qirg'izlarning talontoraji juda oson barham topadi; ungacha esa ularning o'g'irlangan mollarni sotishini man' qilishning imkoni ko'rinmaydi, chunki qaysi mollari o'g'irlangan, qaysi biri xalol yo'llar bilan toyilganini ajratib bo'lmaydi.

14. Imperator hazratlari shaxsan elchiga oliy iltifot ko'rsatib, uning elchiligi masalalariga hurmat Yuzasidan (biroq kelajak vaqtlar va hodisalar uchun namuna sifatida emas), uning 200 ta shol ro'molidan Pyetropavlovsk bojxo-nasida xazina uchun olingan soliqni qaytarib berish haqidagi iltimoslarini inobatga olishni lozim topdi; bu haqda moliya ministriligiga, unga bog'liq bo'lgan topshiriq-larni amalga oshirish uchun amri oliy berildi. Nusxadan ko'chirma.

**A. Mo'minjonovning Orenburg harbiy
gubernatorining xatiga javobi
(1818yil 4(16)sentyabr)**

"Saodatli hazratingiz maktublarini olish sharafiga erishdim, mazmunini tushunib, goyat mamnun bo'ldim, saodatli hazratingizga xotirjamlik, sihat-salomatlik va imperator hazratlarining marhamatiga sazovor bo'lishingizni tilayman. Hazratingiz mening Yuksak darajali egam Mir xaydarxondan imperator saroyiga va ministriligiga (yyetkazish uchun) menga qanday topshiriqlar berilganini bilishni talab qilasiz. Bunga javoban, (shuni) xabar qilish sharafiga muyassarmanki, mening Yuksak darajali, Yuksak maqrm egam o'tgan 1816 yilda men orqali imperator podshohdan Yuksak yorliq va turli xil tortiklar olish sharafiga muyassar bo'lib, ikki davlat o'rtasida mavjud bo'lgan qadimgi do'stlik va ittifoqning ramzi sifatida menga imperator podshohga o'zining yorlig'ini topshirishni va beshta arg'umoq ot tortiq qilishni va imperator hazratlariga minnatdorchilik va ularning har kunu x.ar soatda komil farog'atda, salomatlikda, huzur-halovatda bo'lishlariga istak bildirishni buyurgan edi. Imperator podshoh Buxoroga o'zaro savdo va boshqa ikkiyoqdama manfaatlarga aloqador bo'lgan, xususan, karvonlarning Yurishini ta'minlashga, qullarning, rus fuqarolarining ozod qilinishiga va Rusiya konsulini tayinlashga tegishli bo'lishi mumkin bo'lgan barcha masalalar haqida shartlashishga va qaror qilishga vakolatli bo'lgan Rusiyaning g'ayratli bir mansabdorini Yuborishni va'da qilgan edi. Shu bois buning e'lon qilinganiga uchinchi yil kyetayotibdi, biroq ulardan biron-tasi amalga oshmadi va Buxoroga hech qanday elchi kelmadi, bundan o'n besh yil oldin tayinlangan janob Gaver-dovskiydan tashqari; uni esa qirg'iz-qaysaq qaroqchilari talagan va unga berilgan topshiriq bajarilmay qolgan edi; (vaholanki) undan qenChalik o'zaro manfaat va yo'lida talangan turli xil mollarni qaytarib olish, xususan, hozirgi kunlarga jazosiz qolib kelayotgan aybdor qirg'izlarga jazo berish usullarini kutish mumkin edi. Ikki davlat o'rtasidagi aloqalar uzilib qoldi va imperator hazratlarining yaxshi niyatlari Yuzaga chiqmadi. Xuddi mana shundan Yuksak darajali va atokli xon Mir Haydar juda tashvishda qoldi; Onhazrat (Mir Haydarxon) imperator hazratlariga jonbozlik ko'rsatab qalbdan yordam berishga kanChalik tayyor ekanini va Buxoroda rus elchisi bilan har xil foydali shartlar va qarorlar qilishni va hamma vaqg savdo bo'yicha har ikki tomonning foydasi uchun o'z Yurtida Rusiya konsuli bo'lishini, hamda imperator hazratlariga azaliy do'stlik va itgafoq (bo'lish)ni va Buxoro savdosining oliyjanob homiysiga va dushmanlari ustidan golib kelgan bunday mashhur podshohga o'zining chuqur sadoqatini ko'rsatishni istaydi. Shunday xulosa qilish mumkinki, karYunlarni va savdoni himoya qilishga albatga exlpyoj bor. Chunki endilikda Sulton Horungozi Abdulaziz o'g'li qirg'iz-qaysaq cho'llarida yaxshi ishlarni boshlagan va davom yetayotgan bo'lsada va, buni bilib, buxoroliklar bu yil ko'p sonli karvonlarni Yubordilar; biroq xali noma'lumki, bunday foydali ish qancha davom yetadi; biroq ma'lumki, qirg'iz-qaysaq xalqi engiltak va vahshiy va yana bunday yaxshi sultonga bo'ysinisdan zerikib qolishlari va uni, balki o'ldirib, yana karvonlarni talay boshlashlari va savdoga katta zarar yyetkazishlari (mumkin); shu sababdan mening Yuksak darajali, mashhur egam menga avvalgi arzlarim va xatlarim asosida imperator xazratlariga

iltimoslarni qayta boshlashni va o'tinib so'rashni topshirdi va undan juda foyda bo'ladi, imperator hazratlarining yashirin maslahatchisi janob ministr va graf Karl Vasilevich Nesselrode esa, garchi buyuk podshohining oliy amri bilan mening turli arzlarim qoniqiriladi va buxoroliklarga turli xil foydalar yyetkaziladi, (deb) o'zining javobini bergan va, xuddi shunday, moliya ministri janoblari va kavaler Dmitriy Aleksandrovich Gurev (ham) mening iltimoslarimga yordamlashish va ko'maklashishni va'da kdgsgan bo'lsada, biroq haligacha hech narsa bajarilgani yo'q; Mana shuning uchun Yuksak darajali egam, Rusiyaning ulug' saroyida yaxshi tanish bo'lganim uchun meni elchi qilib bordi; Ministr janoblari, faf Karl Vasil'evich Nesselrode janoblarining o'zlari ham bizning muhtaram otaligimiz Muhammad Hakimboyga yozgan xatlarida meni maqtagan; men marhamatli imperator hazratlaridan nimaiki so'ragan bo'lsam, imperator hazratlarining nomidan berilgan barcha va'dalar bajarilishi kerak, buxorolik savdogarlarga esa, avvalgicha, azaldan buyuk podshohning ajdodlari o'rnatgan va imperator hazratlarining dono va bexatar podshohlighi davrida davom yetib kelgan (qoida asosida) muomala qilinishi kerak; va o'shavda, xususan, karvon himoya kdlinib va kuzatib borilganida va har ikki davlatning konsulligi va elchiligi tashkil yetilganda, Yuksak darajali hokim nomidan men avval qilgan iltimoslarim bajarilganda savdo har ikki davlat va (ularning) fuqarolari uchun juda foydali bo'lgan bo'lardi.

Saodatli xazratingiz mening bu javobimni nazardan o'tkazishni lozim topsangaz, shuni ko'rasizki, Yuksak darajali Mir Haydarxonning meni elchi qilib Yuborishdan maqsadi o'zaro aloqa va qadimgi do'stlikni mustahkamlash ham Rusiya, ham Buxoro davlatlari uchun foydali bo'lgan barcha ishni qilishdan iboratdir, bu haqda men imperator qazratlarining Yuksak saroyida tushuntirmay qo'ymayman; faqat saodatli xazratingiz, bizga qo'shni bo'lgan o'lkaning uzoqni ko'ruvchi boshlig'i va bosh qo'mondoni sifatida bizning arzlarimizni ko'rib chiqishingizni va o'zingizning vakolatingiz bilan tasdiqlashingizni o'tinib so'rayman va menga elchiligamni muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam berishni so'rayman, tokim yaxshi ishlar bajarilmay qolmasin, bunday foydali ishlarning Sizning davringizda boshlanishi va davom yetishi Sizning nomingizni shuhratga burkash esa, albatga, Sizga ham xush keladi; faqat lozimki, bu yaxshi ishlarni kuchli qo'llar va oqil insonlar va g'ayratlilar bajarsinlar va saodatli hazrat, menga bu ishda yordam qilishin-gazni so'rayman; Buxoro xalqi nima yaxshi, nima yomon ekanini (o'zi) bilganicha ajratib olsin, Buxoro erini Rusiya bilan mahkam o'rnatish (bog'lash) va har ikki tomon savdosini mustahkamlash va kengaytirish vaqgi keldi; agar bu ish Sizning saodatli xazratingiz davrida men ulug' imperator podshoh. huzuriga kirishg'a muvaffaq bo'lganimda imperator a'lo hazratlaridan eshitganim asosida amalga oshirilsa, nur ustiga nur bo'lardi.

Shunday qilib, mening S.-Pyeterburgta jo'nab kyetishim haqida amr bo'lganda, (xatga) ilova qilingan ro'yxatdagi odamlarni, xususan: mening o'z o'g'lim, katga qorovulbegi Mirza Nosirjonni; mening yordamchim, rus mansabdori, unvoni maslahatchi, Buxoro davlatida ko'rchiboshi mansabiga ega bo'lgan Nazarboy xoji Eshmuhammad o'g'li Boykishievni; mening o'rtanchi o'g'lim ponsadboshi Sharifjonni; mening kichik o'g'lim Mirza Umidjonni; Mahram boshi mulla Orifjon Ahmadjon o'g'lini, xazinador Mirza Fuzoil Razzoq o'g'lini, Yuzboshi Muhammad Yusuf Salim o'g'lini, yasovul Rajab boqi Ashur Muhammad o'g'lini, katta otboqar Muhammad Said Bekmuhammad o'g'lini, o'nboshi Muhammad Rahim Muhammad Sharif o'g'lini, bakovul Muhammad Rajab Nurillaboy o'g'lini va beshta xizmatkorni o'zim bilan birga olib kyetishga zaruriy ehtiyojim bor. Bizning Yuksak maqom xonimiz Mir Haydar imperator a'lo hazratlarining Yuksak saroyiga sovg'a qilib Yuborgan besh bosh arg'umoqlarga va men onhazratga tortiq qilish uchun olib kelayotganim shaxsiy buyumlarimga kelsak, men saodatli xazratingizga og'zaki aytaman.

Biroq, saodatli xazratingizning menga maxsus muruvvatini kutib, xuddi shunday o'zimning o'tinchli iltimosim bilan qolaman, tokim muruvvatingiz o'zingizning menga bergan va meni qatgiq shoduhurram qilgan va huzur bag'ishlagan ko'rsatmangizga mos va muvofiqtarzda bo'lsa; xususan men o'zimning qat'iyatim bilan barcha istaklarimga, albatta, muvaffaqiyatli ravishda yetishmay qolmayman; shunga qatgiq ishongan hrdda ham saodatli xazratingizga (dilimni) ochmoqdaman, boshqa boshliqlar bilan esa men bunday ochiq gaplashmagan bo'lardim; saodatli xazratingiz menda o'zingizga nisbatan katga hurmat va ishonch uyg'otgansiz; men ham Siz bilan muloqotda bo'lishdan qanChalik huzur qilsam, shunChalik katta mamnuniyat bilan Xudodan Saodatli

hazratingizning umrlarini uzun qilishni so'rayman; Sizning chegara ishlari bo'yicha farmoyishlaringiz eng yaxshi ishlardir va savdo sharoiti uchun ular hech qachon o'zgarmasdan umrbod mustahkam va buzilmas bo'lib qolishlarini istayman. CHegara komissiyasida raislik qilayotgan general o'zining vazifasini a'lo bajarayapti, u holda saodatli hazratingizga shunday xushfel va ishonchli yordamchi bilan (ishlash) albatta, yaxshi bo'lsa kerak, u bilan muloqotda bo'lish bizga ham yoqadi; albatga, Siz bu uzoq o'lkani obod qilasiz - Sizdan oldin bo'lgan bosh qo'mondonlar istagan, biroq turli noqulayliklar vajhkdan erisha olmagan (ishni) Siz qilasiz. YOlg'iz va abadiy Xudo, albatga, Sizga yordam beradi. Zotingizga Yuksak hurmat va sadoqat bilan Buxoro elchisi devonbegi Mirza Azimjon Mirza Mo'minjon o'g'liman".

Tashqi ishlar ministrligi boshqaruvchisi
K.V. Nesselrodening Buxoroning muxtor vakili
Mo'minjonovga notasi (1820 yil 3 (15) iyundan oldin¹)

Rusiya imperatorlik tashqi ishlar ministrligi amri oliy bo'yicha Buxoro hokimi Mir Haydarxonning elchisi Azimjon Mo'minjonovga (shuni) xabar qilish sharafiga egaki, podshoh. imperator, do'stlik aloqalarini mustahkamlash va savdoni kengaytirish asosiy maqsadi bo'lgan ushbu elchilikdan goyat xushvaqt bo'ddi, oqibatda yaqinda bizdan ham, Rusiyaning Yuksak saroyidan, Buxoroga diplomatik mansabdor Yuboriladi. Elchi janoblari topshirgan notalarga² kelsak (ular haqida) ministrlik ruxsati oliy olib, (Sizni) xabardor qilishni o'zining vazifasi deb biladi:

1. Osiyo savdosi uchun yangi tasdiqlangan tarif³ o'rniga eski qoidani kiritish haqidagi iltimos tegishli e'tibor bilan ko'rib chiqildi. Talab qilinayotgan davlat qurilmasidagi o'zgartishlar ko'p muqarrar noqulayliklar bilan bog'liq bo'lishi aniqlandi; bu Buxoroga jo'natilayotgan diplomatik mansabdor zimmasiga shuni Yuklash lozimligini e'tirof yetishga olib keldi, toki u bu masala haqida Buxoro hukumatiga tushuntirish bersin va orqaga qaytishla chegara bo'ylab yangi tarifning savdo ravnaqiga, farovonligiga qanday ta'sir o'tkazayotganini ko'rsin va bularning hammasi haqida imperator a'lo hazratlarining ministrligiga ma'lumot bersin va rusiyalik ham buxorolik savdogarlarning bevosita foydasini juda aniq tasavvur qilib, keyin eng yaxshi bo'lgan tadbirlar ko'rilsin.

2. Elchining notasida nomlari keltirilgan Buxoro fuqarolariga o'zlarining mollarini sotish uchun Moskvaga byeto'siq olib kelishlari uchun ruxsat berishga elchi janoblarining iltimosi bo'yicha (shu narsa) ma'lum bo'ldiki, bunday imtiyoz hatgo rusiyalik savdogarlarning o'zlariga ham, agar ular savdogarlar (uyushmasi)ga yozilgan bo'lmasalar, berilmagan ekan. Boz ustiga agar buxorolik savdogarlar foydasiga istisno qilinadigan bo'lsa, boshqa qo'shni xalqlarning ham shunday istisnoni talab qilishlariga asosli bahona berilgan bo'ladi va unda umumiy qoidaning buzilishidan savdoning butun foydasi chyet elliklarga va qiyinchiliklari esa - rusiyalik savdogarlar hissasiga qoladi. Shu sabablarga ko'ra, elchi janoblariga xush yoqadigan ish qilish istagi bo'lsada, uning bu haqdagi iltimoslarini qondirib bo'lmaydi.

3. Elchi janoblari Rusiyaga olib kelgan mollari uchun bojxonada to'lagan 10. 464 rubl boj solig'ini qaytarib berish go'g'risida moliya ministri janoblariga oliy farmoyish berildi. Ministrlik ishonadiki, elchi janoblari bu amri oliyni Rusiya bilan Buxoro savdo aloqalari foydasiga Sizning

¹ 1. K.V. Nesselrodening Orenburg harbiy gubernatori P.K. Essenga Yuborilgan qo'shimcha xatida shu sana ko'rsatilgan. Vneshnyaya politika Rossii XIX i naChala XX veka. Seriya II, t. III (XI), M., 1979, s. 415-416.

² 2. 1820 yil 6 (18) fevralda salom marosimida topshirilgan Aleksandr I nomiga yozilgan notada va unga ilova qshshngan rasmiy xatda Azimjon Mo'minjonov Buxoro xoni topshirig'i bilan yangi Osiyo savdo tarifi buxorolik savdogarlarga tegishli bo'lmasin, deb iltimos qildi. Elchi chegaradagi hukmdorlarga farmoyish berilishini, tokim "ular boj solig'ini avvalgi qoida bo'yicha olishlarini "so'radi. Bu iltimos buxorolik savdogarlarning belgilangan boj soliqlarini to'lash uchun yetarli kapitali bo'lmaganligi bilan asoslanadi. Shuningdek, Mo'minjonov chegarada undan olingan 10. 460rubllik boj solitni qaytarib berishni iptimos qildi. Notaga ilova qilingan rasmiy xatda Buxoro xonshshng Rusiyaning Osiyo bilan savdoda yangi tarifini Buxoroga yoymasliYush so'rashining sabablari mufassal bayon qilingan edi.

³ 3 Aleksandr I ning 1817 yil 30 may (11 iYun)dagi Manifesti bilan 1818 yil 1 (13) yanvardan boshlab Osiyo mamlakatlari bilan savdo uchun yangi tarif va bojxona nizomi kiritilishi elon qilindi. O' chop yetilgan: PSZRI (Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii s 1649 goda). T. XXXIV, s. 328-348; t. XIV, kniga tarifov, ch. III. Obtie dopolneniya k tarifam, s. 63-67. Sm. takje VPR, t. IX, annotasiYu na str. 569x.

ko'p mehnat-laringiz va harakatlaringizga imperator hazratlari (ko'rsa-tayotgan) e'tiborning isboti deb qabul qiladi.

Notaning asl nusxasini Buxoro elchisiga tashqi ishlar ministrligi boshqaruvchisi shaxsan topshirgan. Tarixi va raqami ko'rsatilmagan. Chiqim xatlar ro'yxatida № 481 dan keyin qayd qilingan. Nusxadan chop yetilgan.

MANBALAR, ADABIYOTLAR

1. Qo'lyozma asarlar.

Abdurazzoq Samarqandiyning Hindiston safarnomasi. Kirish, tarjima va izoxlar muallifi A. O'rinboev, Toshkent, "Fan", 1980.

Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa'dayn va majmai baxrayn. II jild. I qism. A. O'rinboev tarjimasi. Toshkent, "Fan", 1969.

Abduraxmon Tole. Istoriya Abdulfayzxana. Perevod, predis lovie, primechaniya i ukazateli A.A. Semenova, Tashkent, "Fan", 1959.

Abdulqodir bin Mulukshox. Badavoniy. Muntaxab ut-tavorix. O'z FA SHI, qo'lyozmalar xazinasasi. Inv. № 25.

Abu Bakr an-Narshahiy Muhammad ibn Ja'far. Buxoro tarixi. Fors tilidan A. Rasulov tarjimasi. Toshkent, 1991.

Abulfazl Allomiy. Oini Akbariy. Laknau, 1983, O'zFA SHI, qo'lyozmalar xazinasasi. Lit. № 5245.

Abulfazl Allomiy. Tarixi Akbarshohiy. O'zFA SHI, qo'lyozmalar xazinasasi. Inv. № 6.

Abu Rayxan Biruni (Pamyatniki minuvshix pokoleniy). Izbranne proizvedeniya. T. 1 Perevod i primechaniya M. Sals. Tashkent, 1957 t. II (Indiya). Perevod. A. B. Xalidova i YU.N. Zavadovskogo. Tashkent., 1963.

Abu Sayid Gardizi. Zayn al-axbar. Ukrashenie izvestiy. Razdel ob istorii Xorasana. Perevod s persidskogo yazja A. K. Arends. Vvedenie, kommentarii i ukazateli L. M. Epifanovoy. Tashkent, "Fan", 1991.

Abdulg'oziy. Shajarayi turk. Nashrga tayyorlovchilar - Q. Munirov, Q. Mahmudov. Mas'ul muharrir va so'zboshi muallifi B.A. Ahmedov. "CHO'lpon", Toshkent, 1992.

Abu-l-Fazl Beyxaki. Istoriya Mas'uda (1030-1041). Vstupitelnaya statya, perevod i primechaniya A.K. Arends. Tashkent, 1962. Izdanie vtoroe, dopolnennoe. Moskva, 1969.

Abulhusayn Navoiy. Esnod va makotiboti tarixiyi Eron (fors tilida). Tehron, 1963.

Bayoniy. Shajarayi xorazmshohiy. O'zFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasasi. Inv. № 2057.

Ogahiy. Gulshani davlat. UzR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qulyozmalar xazinasasi. Inv. № 7572.

Ogahiy. Jome ul-voqeoti Sultoniy. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasasi. Inv. № 5786.

Ogahiy. Riyoz uddavla. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasasi. Inv. 0185-P.

Munis. Firdavs ul-iqbol. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasasi. Inv. №5364-1.

SHer Muhammad Mirob Munis va Muhammad Rizo Mirob Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. Xorazm tarixi. Qiyosiy-tanqidiy matn. Kirish (ingliz tilida) qismi muallifi va nashrga tayyorlovchi YU. Bregel. NYu-York, 1988.

Bekjon Rahmon o'g'li. Ozodnoma. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasasi. Inv. № 8956.

Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Nashrga tayyorlovchilar Porso Shamsiev, Sodiq Mirzaev. T., "Fan". 1960.

Ibn Ardbshoh. Amir Temur tarixi ("Ajoyib al-llakdur fi tarixi Taymur" - "Temur tarixida

- taqdir ajoyibotlari"), 1-11 kitob. So'zboshi va tarjima U. Uvatovniki. "Mehnat", Toshkent, 1992.
- Ismoil Aqa. Temur va davlati (turk tilida). Anqara, 1991.
- Ismoil Aqa. Shoxruh va davlati (turk tilida). Anqara, 1995.
- Iskandar munshi. Tarixi Olamoroyi Abbosiy. O'zR FA SHI. Qo'lyozmalar xazinasi. Lit. № 5228.
- Materialm po istorii turkmen i Turkmenii. 1-P, Moskva-Leningrad. Izd-vo AN SSSR, 1938.
- Mirza Muhammad Xaydar. Tarix i-Rashidi. Vvedenie, perevod s persidskogo A. Urinbaeva, R.P. Djalilovoy., L.M. Epifanovoy. Tashkent, "Fan", 1996.
- Mirza Muhammad Soqiy, Olamgirnoma. O'zR FA SHI. qo'lyozmalar xazinasi. Lit. № 12444.
- Mirza Muhammad Tovixon. Nosih ut-tavorix. O'zR FA SHI. qo'lyozmalar xazinasi. Lit. № 12444.
- Mirza Sirojiddin. Tuhafi ahli Buxoro. O'zR FA SHI, qo'lyozmalar xazinasi. Inv. № 2142.
- Muiniddin Natanziy. Muntaxab ut-tavorixi Muiniy. K. Oben nashri (fors tilida). Tehron, 1957.
- Muhammad Tolib bin Tojiddin Hasanho'ja. Matlabi tolibin. O'zR FA SHI, qo'lyozmalar xazinasi. Inv. № 80.
- Mulla Maxdum Hoji. Tarixi Turkiston. Qarshi, "Nasaf", 1991
- Mu'tamidxon Baxshi. Iqbolnomayi Jahongiriy. O'zR FA SHI, qo'lyozmalar xazinasi. Inv. № 4369.
- Rizoqulixon Hidoyat. Safarnomayi XaYurazm (fors tilida). Tehron. Tohuri, 1978.
- Saydi Ali Rais. Mir'at ul-mamolik (Mamlakatlar ko'zgusi). Tarjima i izoxlar I. Zunnunovniki. Tahrir va so'z boshi S. Azimjonovaniki. Toshkent, "Fan", 1963.
- Tadjad-din as-Salmani. Tarix-name. Perevod s turkskogo akad. V.M. Bunyatova. Baku, "Elm", 1991.
- Tarixi Muqimxani Muhammad Yusufu Munshi. Per. s tadj. s predisloviem, primechaniyami i ukazatelyami A.A. Semenova. Tashkent, 1956.
- Tarixi Hofiz Abru. O'zR FA SHI qo'lyozmalar xazinasi. Inv. №5361.
- "Temur tuzuklari". Forschadan Alixon Sog'unuy va Habibulla Karomatov tarjimasini. Toshkent, 1991.
- Utemish-xadji. CHingiz-name. Faksimile, perevod, transkripsiya, tekstologicheskie primechaniya P. YUdina. Pod-gotovila k izdaniyu YU.G. Baranova. Kommentarii i ukazateli M.X. Abduseitoyuy. Otv. red. B.A. Axmedov. Alma-Ata, 1992.
- Hofiz Tanish ibn Mir Muhammad Buxoriy. Abdullanoma. (Sharafnomayi shohiy). 1-jild. (Forschadan Sodiq Mirzaev tarjimasini. Mas'ul muharrir YA.G'. G'ulomov). Toshkent, "Fan", 1969.
- Hofiz Muhammad Fozilxon valadi Qosimxon. Tarixi mano-zili Buxoro. Aligarx universiyeti kutubxonasi majmuasi. (Fors tilida, qo'lyozma). Abussalom kolleksiyasi, № 692.
- Maxmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. O'z FA nashriyoti, Toshkent, 1960.
- Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Toshkent, "Fan", 1971.
- Sharafiddin Ali YAzdiy. Zafarnoma. Nashrga tayyorlash, so'zboshi, izoh va ko'rsatkichlar A. O'rinboevniki. Toshkent, "Fan", 1972.
- Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Fors tilidan o'giruvchi YUnusxon Hakimjonov. Tarjimani qayta ishlab nashrga tayyorlovchi va mas'ul muharrir Asomiddin O'rinboev. Toshkent, "O'zbekiston", 1996.

2. O'zbek va rus tillaridagi tadqiqotlar va adabiyotlar.

- Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. Eng qadimgi davrdan Rossiya bosqiniga qadar. Toshkent, "Sharq", 2000.
- Amir Temur jahon tarixida (to'ldirilgan 2-nashri). Toshkent, 2001.
- Amir Temur va Yildirim Boyazid yozishmalari - "Milliy tiklanish". (Tarjimon: O'rinboev A., Valieva D.). 1995 yil, 1 dekabr.
- Amir Temurning Yildirim Boyazidga to'rtinchi maktubi - "Milliytiklanish". (Tarjimon: O'rinboev A., Valieva D.). 1996, 9 yanvar.

- Amir Temur maktublari. - "Milliy tiklanish" (Tarjimon: O'rinboev A., Valieva D.). 1996 yil, 30 yanvar.
- Ahmedov Bo'ri. Istoriko- geograficheskaya literatura Sredney Azii XU1-XUSH vv., Tashkent, "Fan", 1985.
- Baykova N. B. Rol Sredney Azii v russko-indiyskix torgovix svyazax. T., 1964.
- Bartold V.V. Istoriya izucheniya Vostoka v Evrope i v Rossii. L., 1925.
- (Berns A.) Puteshestvie v Buxaru: rasskaz o plavanii po Indu ot morya do Lagora s podarkami velikobritanskogo korolya i otchet o puteshestvii iz Indii v Kabul, TatariYu i PersiYu, predprinyatom po predpisaniyu vmshego pravitelstva Indii v 1831, 1832 i 1833 godax leytenantom Ost-Indskoy kompaney skoy slujby Aleksandrom Bernsom. (Per. sang. ch. II.) M., 1848.
- Bo'riev O. G'iyosiddin Naqqoshning Xitoy safarnomasi. Toshkent, "Fan", 1991.
- Bo'riev O. Temur davrida Movarounnaxr va Mo'g'uliston munosabatlari. "Sharqshunoslik", №7, 1996. 37-44-byetlar.
- Bo'riev O. Elchilar yo'l Yurdilar. "Sharqshunoslik". 1990, 1. 60-65-byetlar.
- Valieva D. Buxoro-Eron diplomatik aloqalari tarixiga oid. "Sharqshunoslik", № 7, 1997. 133-148-byetlar.
- Valieva D. XIX asrning birinchi yarmida Buxoro va Xivaning tashqi iqtisodiy aloqalariga doir. "Sharqshunoslik", №8, 1997. 162-176-byetlar.
- Valieva D. Amir Haydar maktublari Buxoro-Rossiya munosabatlariga oid muhim manba. "Mash'al", №1-2, 1999.
- Vamberi A. Istoriya Buxar SPb. 1873.
- Veselovskiy N. Priem v Rossii i otpusk sredneaziatskix poslov v XUP-XUSH stolyetiyax. Po dokumentam Moskovskogo glavnogo arxiva ministerstva inostrannix del. "Jurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya", ch. SSXXXIU, iYul, 1884.
- "Vneshnyaya politika Rossii XIX i naChala XX veka". Sbornik dokumentov. T. 1-X. M., 1978-1986.
- Gulyamov X.G. Iz istorii diplomaticheskix otno sheniy Rossii s Buxarskim xanstvom v XIII v. T., «Fan», 1992.
- Jalilova R. O'rta Osiyo va Turkiya munosabatlari tarixidan. "Sharqshunoslik", №2, 1991. 102-108-byetlar.
- Jukovskiy S.V. Snoshenkiya Rossii s Buxaroy i Xivoy za poslednee trex sotletie. SPb, 1915.
- Ziyayev X. Srednyaya Aziya i Sibir (vtoraya polovina XVI-XIX vv.). Tashkent, 1964.
- Ziyayev A. Perepiska praviteley Sheybanidov i Ashtarxanidov s Iranom i Indiyey, sb. Issledovaniya po istorii, istorii nauki i kulture narodov Sredney Azii. Tashkent, "Fan", 1993.s. 93-109.
- Iz Tegeranskogo dnevnika polkovnika Kosogovskogo (podgotovil k. pechati G.M. Pyetrov). M., 1960.
- Karimova N. Ko'hna Turonning darvozasi (Xitoy manbalari asosida). "Sharqshunoslik", №5, 1994. 125-131-byetlar.
- Karimova N. Temuriylar bilan Xitoy aloqalari, "Sharqshunoslik", №7, 1996. 44-60-byetlar.
- Karen L., Saidov A. Amir Temur va Fransiya, Toshkent, "Adolat", 1996
- Mannonov B. O'zbek diplomatiyasi tarixi muammolari. "Sharqshunoslik", №4, 1993. 120-131-byetlar.
- Mannonov B. Nodirshohning zurriyodini toping. "Sharqshunoslik", №2, 1991. 90-102-byetlar.
- Matvievskiy P.K. O roli Orenburga v Russko-Indiyskoy torgovle. "Istoriya SSSR", №3, 1969.
- Meyendorf E.K. Puteshestvie iz Orenburga v Buxaru (per. s fran. E. Byetgera). M., 1975.
- Mixaleva G.A. Uzbekistan v XVIII - perguy polovine XIX veka.
- Mixaleva G.A. Torgovte i posolskie svyazi Rossii so sredneaziatskimi xanstvami. Tashkent, "Fan", 1982.
- Muhammadjonov A.R., Ne'matov T.N. Buxoro va Xivaning Rossiya bilan munosabatlari tarixiga oid manbalar. Toshkent, 1957.
- Mo'minov Ibrohim. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. Toshkent, 1991.

- Nebolsin P.I. Ocherki torgovli Rossii so stranami Sredney Azii, Xivoy, Buxaroy i Kokanom. Zapiski Russkogo geofaficheskogo obshestva. T. X. Sib., 1856.
- Nizomiddinov I.G'. XU1-XU1P asrlarda O'rta Osiyo-Hindiston munosabatlari. T., "Fan", 1966.
- Nizamutdinov Ilyos. Iz istorii sredneaziatsko-indiyskix otnosheniy. Tashkent, Izd-vo "Uzbekistan", 1969.
- Nizamutdinov Ilyas. Ocherki istorii kulturnyx svyazey Sredney Azii i Indii v XVI- naChale XX vv. T., "Fan", 1981.
- Nizomutdinov Ilyas. Sayyoxlarning yozganlari. Toshkent, O'zhdavnashr, 1960.
- Pyetrushevskiy I.P. Kommentariy geograficheskii i istoricheskii k "XojdeniYu za tri morya Afanasiya Nikitina". Izd. 2-e, M-L., 1958.
- Bo'lat Soliev. O'zbekiston tarixi (XU1-XIX asrlar). Toshkent, Samarqand, 1929.
- Roy P.CH. Posolstvo Baba Ram-Singxa v russkiy Turkestan. "Problemm vostokovedeniya", № 4, 1959.
- Rtveladze E.V., Saidov A.X. O'zbekiston hududida eng qadimgi davrda diplomatik munosabatlarning rivojlanishi. Toshkent, 2001.
- Rui Gonsales de Klavixo. Dnevnik puteshestviya v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406). Perevod, predislovie i kommentarii I.S. Mirokovoy. Moskva, "Nauka", 1990.
- Russko-indiyskie otnosheniya v XVII v. Sbornik dokumentov, Moskva, 1958.
- Semenov A.A. K istorii diplomaticheskix snosheniy mejdu Rossiey i Buxaroy v naChale XIX veka - "Izvestiya AN UzSSR". Tashkent, № 1, 1951. s. 85.
- Semenov A.A. K voprosu o kulturno-politicheskix svyazyax Buxarm s "Velikomogolskoy" Indiey v XVII v. "Materialm vtorogo soveshaniya arxeologov i yetnografov Azii". Moskva, Izd-vo AN SSSR, 1959. s. 1-10.
- Sokolov SH.A. Buxara, Samarkand, Kelif v 1813 godu. "Trud! Sredneaziatskogo gosudarstvennogo universityeta. Tashkent, 1957. vsh. 90, kn. 14.
- Stori S. Persidskaya literatura v 3 tomax. Moskva, 1978.
- Uvatov U. Amir Temur va mamluklar. "Sharqshunoslik", 7, 1996.60-74 byetlar.
- Umnyakov I.I. Mejdunarodnme otnosheniya Sredney Azii v naChale XV v. Snosheniya Timura s Vizantiey i Fransiey. Trudi uzbekskogo universityeta. Samarkand, 1956, vsh. 61.
- O'rinboev A., Bo'riev O. G'iyosiddin Naqqoshning Xitoy safarnomasi. Toshkent, "Fan", 1991.
- Xalfin K.A. Angliyskaya kolonialnaya politika na Srednem Vostoke. Tashkent, 1957.
- Xalfin K.A. Posolstvo Baba Ram-Singxa vTurkestan v 1879g. (Iz istorii russko-indiyskix otnosheniy v XIX v.) "Sovetskoe vostokovedenie", № 2, 1957.
- Xalfin K.A. Britanskaya ekspansiya v Sredney Azii v 30-40-godax XIX v. i missiya Richmonda SHekspira - "Istoriya SSSR".№2,1958. s. 103-112.
- Xanjov K. Opisanie Buxarskogo xanstva. SPb., 1898.
- Xasanov A.A. Iz istorii diplomaticheskix otnosheniy Sredney Azii s Egiptom v naChale XV v. - konse XIV v. "Vostokovedenie". Sb. nauchnix trudov. № 589, Tashkent, 1981.
- Xidoyatov G.A., Kurbanniyazov R. Diplomatiicheskie otnosheniya i diplomaticheskii protokol v Sentralnoy Azii v epoxu temuridov. «Xalqaro munosabatlar», №2, 2001. S. 75-80.
- Hoshimov I. Hindistonda Boburiylar sulolasi saltanati. Toshkent, "O'qituvchi", 1996.
- Xronologicheskoe obozrenie politicheskix snosheniy Rossii s Buxariey. Diplomatiicheskie prilojeniya. Sbornik knyazyxa Xilkova. "SPb., 1879".
- Fexner M.YU. Torgovlya Russkogo gosudarstva so stranami Vostoka v XVI v. M., 1956.
- Chuloshnikov A. Torgovlya Moskovskogo gosudarstva s Sredney Aziey v XVI - XVII vv. MNUTG. vip. 3.
- Shipelev A. Ocherk voennix i diplomaticheskix snosheniy Rossii so Sredney Aziey do naChala XIX v. - Almanax. Tashkent, "Srednyaya Aziya", 1895.
- G'ulomov S. Amir Temur va Boyazid munosabatlari. "Sharq-shunoslik", 7, 1996. 74-83-byetlar.
- G'ulomov S. Amir Tsmur bilan Ahmad ibn Uvays Jaloyir munosabatlariga doir. "Sharqshunoslik", №8, 1997. 196-200-byetlar.

YUldashev M.YU. K istorii torgovnx i posolskix svyazey Sredney Azii s Rossiey v XVI - XVII vv. T., 1964.

Yakubovskiy A.YU. Feodalnoe obtestvo Sredney Azii i ego torgovlya s Vostochnoy Evropoy v X - XV vv. - V kn. : Materialt po istorii Uzbekskoy, Tadjikskoy i Turkmenskoy SSR. Vsh. 3, ch.1, 1962.

3. Chet tillardagi adabiyotlar

Ali Akbar Viloyatiy. Tarixi ravobati xorijiyi Eron dar davroni Nosiriddin shoh va Muzaffariddin shox (fors talida). Texron, 1993.

Ali Akbar Viloyatiy. Tarixi ravobati xorijiyi Eron asri shox Abbosi avvali Safaviy (fors tilida). Tehron, 1995.

A. Zaki Validiy To'g'on. Umumiy turk tarixiga kirish. J. I. Eng eski davrlardan XVI asrga qadar: 3-bosqich (turk tilida). Istanbul, 1981.

Manija Turobzoda, Akram Xusaynpur, Farabo Shahidi Far,

Fahima Vaziriy. Mohiyati Taxvelot dar Osiyoyi Markaziy va Qafqoz (fors tilida). Texron, 1994.

Muhammad Alixon G'afur. Ro'znomayi safari Xavorazm (fors tilida). Texron, 1994.

Mehmyet Saray. Rus istilosi davrida Turkiston xonliklarining Usmonli davlati bilan siyosiy munosabatlari (turk tilida). Istanbul, 1990.

Mirza Muhammadxon Qazviniiy. Bist maqoloti Qazviniiy (fors tilida). Bombay, 1928.

Odamiyat. Amiri Kabir va Eron (fors tilida). Tehron, 1969.

Safarnomayi Buxoro (asri Muqammadshohi qojor. 1259-1260). Ba ehtimomi Husayn Zamoniyy. (fors tilida). Texron, 1973.

Safarnomayi Turkiston az d-r Pashino. Tarjimon: Martiros Dovudxonov (fors tilida). Texron, 1372 h.q.

Said Nafisiy. Tarixi ijtimoiy va siyosiy Eron dar davrai maosir. J. I. (Az og'ozi saltanati qojorxo to poyoni janggi nuxustini bo Rusiya), (fors tilida). Texron, 1335 h.q.

O'roz Muhammad Sorli. Tarixi Turkmaniston. Jildi avval (fors tilida). Tehron, 1994.

Asnodi az ravobati Eron bo manotiqi Osiyoyi Markaziy. Markazi mutolioti Osiyoyi Markaziy va Qafqoz (fors tilida). Texron, 1994.

Usmonli davlati bilan Kavkaz, Turkiston va Qrim xonliklari orasidagi munosabatlarga doir arxiv hujjatlari (1687-1908 yillar), (turk tilida). Anqara, 1992.

Allworth, Edward, The Modern Uzbeks. Hoover Union. Pabo Alto CA. 1989.

Ali, M. Ather, Jahangir the Uzbeks. Proceeding of the 26th in Judian History Congress, 1964. pp. 108-109.

Dickson, Martin B. Shah Tahmasp and Uzbeks. Princyeton University, 1958.

Islam Riazul A, Calendar of Documents of Indo-Persian relations (1500-1750), 2 vols, Iranian Cultural Foundation, Tehran and Insitute of Central and West Asian Studies. Karachi 1979-1982.

Gopal, S. Indians Central Asia in the 16th and 17th Centuries, Proceedings of the 52nd In Judean History Congress. New Delhi, 1992.

Meer Izzat Oolah. Travels in Central Asia. Calcutta, 1872.

Mohan Lal. Travels in the Punjab. London, 1846.

Walter J, Fischel. A new latin Source on Tamerlan's conquest of Damascus (1400-1401). "Orlans" 9, 1956. p. 2.

Ramesh Chandra Verma. Akbar and Abdulla-khan. "Islamic Culture", vol. XXI, No.4. October, 1937. pp. 379-389.

Verma R. Ch. Foreing Policy of the Mughals. Agra, 1967.

Rahim, Abdur. Mughal Relation with Central Asia. Calcutta, 1955.

Foltz Richard. Cultural Contacts byetween Central Asia and Mughal India. "Central Asiatic journal", 42/1, 1998.

Farooqi, K.R. Six Ottoman Documents on Mughal – Ottoman Relations During the Reign of Akbar. Journal of Islamic Studies, 7/1, 1996. pp, 32-48.

Rossabi, Morris. The "Decline" of Central Asian Caravan Trade in the Rise of the Merchant Empires. Cambridge University Press. Cambridge, 1990.

JAHON IQTISODIYOTI VA DIPLOMATIYA UNIVERSITETI

O'ZBEK DIPLOMATIYASI TARIXIDAN (Tarixiy ocherk va lavhalar)

Nashr uchun mas'ul: Mannanov B.

Muharrirlar: Rustamov T., Shamsharov T.

EHM operatori: Semenyuk I.

Nashrga tayyorlangan materiallarning sifati, keltirilgan faktlar, atoqli otlar va boshqa ma'lumotlarning aniqligi, shuningdek, ochiq nashr etish man etilgan ma'lumotlarni ommaviylashtirgani uchun matn mualliflari javobgardirlar.

JIDU ruxsatisiz qayta chop yetish man ilinadi.

Format 84x108 1/32. Hajmi 23,3 b.t.
Nusxa soni 1000. Kelishilgan narxda.

OOO "XEGA-PRINT" bosmaxonasida chop yetildi.
Toshkent sh., Buyuk Ipak yo'li ko'chasi, 257a.